

ANGST ALS REELE IN HET
PSYCHOANALYTISCH DISCOURS
AAN DE PRAXIS VOORAFGAANDE VRAGEN

DEEL TWEE
ANGST VAN DE FREUDIAANSE ANALYSANT

LIEVEN JONCKHEERE

Promotor : Prof. Dr. J. QUACKELBEEN

RUG - Faculteit der Psychologische en Pedagogische Wetenschappen
Academiejaar 1987 - 1988

Verhandeling ingediend tot het behalen van de graad van doctor in de Psychologische
en Pedagogische Wetenschappen, richting ontwikkelings- en klinische Psychologie

ANGST ALS REELE IN HET PSYCHOANALYTISCH DISCOURS AAN DE PRAXIS VOORAFGAANDE VRAGEN

DEEL TWEE
ANGST VAN DE FREUDIAANSE ANALYSANT

LIEVEN JONCKHEERE

Promotor : Prof. Dr. J. QUACKELBEEN

RUG - Faculteit der Psychologische en Pedagogische Wetenschappen
Academiejaar 1987 - 1988

Verhandeling ingediend tot het behalen van de graad van doctor in de Psychologische en Pedagogische Wetenschappen, richting ontwikkelings- en klinische Psychologie

DEEL TWEE

**ANGST VAN DE FREUDIAANSE
ANALYSANT**

VOORAFGAANDELIJK

- Angst Freud → angst analyticus → angst analysant	5
- Structurele verklaring van de angst van de Freudiaanse analysant	6
A. 'Nabel', 'Kern', 'Ding', 'Lücke' als fragmenten ter reconstructie van een structurele traumatische angstneurose	6
B. Oerverdringing als grensafbakening	7
C. Castratie als 'Neurosenwahl'	7

LUIK A

STRUCTURELE TRAUMATISCHE ANGSTNEUROSE

HOOFDSTUK EEN	11
“STRUCTUUR” — OBSCURE PSEUDONIEMEN VOOR EEN ‘EX NIHILLO’ BIJ DE GEBOORTE VAN DE PSYCHOANALYSE	
1. Manifeste ‘Nabel’ en latente ‘Knäuel’ van de droom	11
1.1. Topologie van de verhouding tussen manifeste Navel en latent kluwen	11
1.1.1. Freuds intuïtie	11
1.1.2. Lacans formalisatie	13
1.2. Angst en latent kluwen	16
2. ‘Kern’ van de pathogene organisatie van ons wezen	19
2.1. ‘Kern unseres Wesens’ (“Die Traumdeutung”)	20
2.1.1. Wat wil Irma — het antwoord van de metapsychologi- sche heks	20
2.1.2. Kapitel VII — lust- en realiteitsprincipe ↔ reële	22
2.2. ‘Kern der pathogenen Organisation’ (“Studien über Hysterie”)	24
2.2.1. Structuur en Kern in een intuïtieve topologie	25
2.2.2. Analytische act zonder voorafgaande	26
2.3. ‘Caput Nili’ als ‘ex nihilo’ van het ‘dark continent’	27
2.3.1. Natuurlijk einde van de recurrente reeks traumatische herinneringen	27
2.3.2. Sex zonder schijn van kans	27
2.3.3. Onmogelijk of reële ‘ex nihilo’	28
2.3.4. Primair racisme tegenover De Vrouw	28

3. 'Psychische Lücke' en primaire 'Schreckhysterie'	29
3.1. Kerstmissprookje : 'Schreckäusserung bei psychischer Lücke'	30
3.1.1. Tijd 1 : ontbrekende betekenaar kansloos gemiste & schrikbarende ontmoeting met de seksualiteit	30
3.1.2. Tijd 2 : metonymische betekenaar nieuwe afspraak aan de grensvoorstelling	36
3.1.3. Tijd 3 : metaforische betekenaar	36
3.2. Terug tot "Die Traumdeutung" : 'äussere Schreckerlebnis'	41
3.2.1. Primair proces in een fictief primitief psychisch apparaat	41
3.2.2. Secundair proces in een fictief realistisch psychisch apparaat : castratie-angst als verlaat psychisch gevolg van de eerste schrikervaring	43
3.2.3. Schrik, smart, walging	44
4. 'Das Ding' en pathetiek of primair affect vóór elke verdringing	46
4.1. Aan welk apriorisme ontsnapt Freuds Ding	47
4.1.1. Hapax of parcours	47
4.1.2. Ding en nevennaaste — "Entwurf" (1895)	47
4.1.3. Filosofie en kliniek	48
4.2. R (Ding) → S (Vorstellungsrepräsentanz) → I (Wort- en Sachvorstellung), binnen het apriori S	52
4.2.1. Ding → betekenaar	54
4.2.2. Ding → bewustwording en betekenis/zaak	54
4.2.3. Oor-ding	55
4.2.4. a-topologie	56
4.2.5. Moederlijf	56
4.3. Pathetiek of primair affect vóór elke verdringing : genot of angst	56

HOOFDSTUK TWEE	59
“TRAUMA” — METAMORFOSES VAN DE MINOTAURUS- VAN-HET-REELE IN HET LABYRINT-DER-FREUDIAANSE- TRAUMATHEORIE	
Voorafgaande concepten en definities	59
1. Metamorfose 1 : verleidingstrauma	61
geloof in de hysterie als voorafgaand aan elke mogelijke uitvinding van het analytisch discours	
1.1. Charcot, Breuer, Freud	61
1.2. Reële vader als verwekker van de infantiele seksualiteit	63
1.3. Etiologie & techniek	63
2. Metamorfose 2 : verleidingsfantasma	64
ongeloof in de hysterie als uitvinding van het analytisch discours	
2.1. Redenen tot ongelooft in de hysterie	64
2.1.1. Autoanalyse : analytisch discours en symbolische vader	64
2.1.2. Theorie : hysterisch fantasma en infantiele seksualiteit	66
2.1.3. Kliniek : erkenning van het hysterisch verlangen in het fantasma	68
2.2. Verleidingstrauma behoudt een plaats in de etiologie	69
2.2.1. Voorwaarden	69
2.2.2. Moederlijke vertroeteling	69
3. Metamorfose 3 : oerfantasma's	71
traumatiserende integratie van een (gebrekkig) imaginaire in het (gebrekkig) symbolische	
3.1. Freud : traumatiserende wolvendroom als traumacollage	71
3.1.1. Oerscène en onmogelijke verhouding der ouders	71
3.1.2. Wolvendroom en verhouding der drie trauma's	72

3.2. Lacan : RIS van doel, oerscène en droom in Freuds Wolfsmangevalsstudie	74
3.2.1. Freuds kliniek van het R	75
3.2.2. Lacans kliniek van de oerverdrongen traumatische S	78
3.3. Angst tussen reële en realiteit van het oerfantasma	79
3.3.1. Reële in theorie, kliniek en polemie	79
3.3.2. Symbolische oerfantasma's als psychische realiteit	81
3.3.3. Angst bij vervollediging der imaginaire ervaring via symbolische oerfantasma's	82
4. Metamorfose 4 : drift aan gene zijde van elk lustprincipe als intern trauma	82
4.1. Traumatische neurose	83
4.1.1. Paradigmatische neurose	83
4.1.2. Oorlogsneurose als strategische brug tot de psychoneu- rose — intern gevaar	84
4.2. Extern en intern trauma	85
4.2.1. Klinische voorbeelden van het trauma aan gene zijde van het lustprincipe	86
4.2.2. Trauma binnen de mythe van het lustige (of realistische) driftblaasje	87
4.3. Oerverdringing van de drift als installatie van de traumatische betekenaar	88
5. Metamorfose 5 : moederhanden van dochter tot zoon en van zoon tot niets gewassen	88
5.1. Verdeeldheid des dochters : zoon in het verlangen van de moeder — vrouw in het verlangen van de vader	90
5.2. Spiralend Labyrint-der-Freudiaanse-traumatheorie	91
6. Metamorfose 6 : castratie ik-splitsing geeft een trauma zin	91
6.1. Radicaal-relativerende economische definitie & onontkoom- baarheid van het trauma	92
6.2. Wat traumatiseert	93

6.3. Herstructurering der trauma's — oerscène, spenen, verleiding, castratie	93
6.4. Gevolgen van het trauma	96
6.4.1. Karaktertrekken van nastreven & vermindering van herhaling van het trauma	96
6.4.2. Ik-splitsing als §	97
7. Metamorfose 1 tot 6 : ethiek van het Labyrint-der-Freudiaanse-traumatheorie	99
 HOOFDSTUK DRIE	 101
“ANGSTNEUROSE” — DE KLOOF TUSSEN DE SEKSUALITEIT ALS REELE EN DE PSYCHOSEKSUALITEIT ONDER HET PRIMAAT VAN DE FALLISCHE BETEKENAAR	
 Inleiding : via structuur en trauma terug tot Freuds angstneurose	 101
1. Angstneurose in de nosologie : een dialectiserend knooppunt	102
1.1. Neurasthenie → afweerneuropsychosen en angstneurose	103
1.2. Angstneurose → hypochondrie en fobie	104
1.2.1. Hypochondrie als angstneurotisch symptoom of zelfstandige Aktualneurose	104
1.2.2. Typische fobieën binnen of buiten de betekenaar	104
1.3. Met de angstneurose terug tot de histerie	108
1.3.1. Ter ontleding : heft van sex en lemnet van angst	108
1.3.2. Ter kortwieking : herlezing van de “Studien” tegen de borderline-diagnose en de katharsismethode	108
2. Angstneurotische symptomen : een afgang	109

3. Metapsychologie-structuur van de angstneurose : de ontbrekende betekenaar als begin van de psychische ontwikkeling	112
3.1. Freud : psychoseksualiteit buiten spel = vrij spel voor reële seksualiteit = angst	112
3.1.1. Psychoseksuele bevrediging	113
3.1.2. Angst	114
3.2. Lacan : terugkeer tot het reële van Freuds angstneurose	115
3.2.1. Reële der angstneurose	115
3.2.2. Kliniek der angstneurose	116
3.2.3. Vermenging-van-hysterie-en-angstneurose border-line-tussen-hysterie-en-psychose	116
3.3. Jones : redding van Freuds angstneurose — van biologisme tot psychologisme	117
3.3.1. Freuds aarzeling	117
3.3.2. Jones' beslistheid	118
4. Etiologie van de angstneurose : een vergelijking	119
4.1. Specifieke actueel-seksuele etiologieën van de angstneurose geordend volgens de vijf oorzaken waardoor de psychoseksuele betekenaar buiten spel wordt gezet	119
4.1.1. Oorzaak 1 : verstrooidheid bij de man — coïtus interruptus en hoofs respect voor elke Andere dan de eigen vrouw	120
4.1.2. Oorzaak 2 : vervreemding-uit-gewoonte bij de vrouw — coïtus interruptus en respect voor de Eigen Man	121
4.1.3. Oorzaak 3 : bewuste verdringing bij de principieel abstinente man en de gedwongen abstinente vrouw	123
4.1.4. Oorzaak 4 : verval bij de oudere man (die zich begint te forceren) en oudere vrouw (die zich niet meer laat gaan)	124
4.1.5. Oorzaak 5 : gebrekkige ontwikkeling bij het meisje — van pubertaire tot infantiele virginaliteit angst	126
4.2. Hulpoorzaken van de angstneurose : gemoedsbewegingen, fysieke uitputting, psychoneurosen	134
4.3. En de erfelijkheid in de angstneurose?	136

5. Geen kliniek van de angstneurose zonder ethiek	137
5.1. Freud op weg naar een psychoanalytische kliniek ↔ katharsis en neomalthusianisme	137
5.2. Weg van een psychoanalytische kliniek na Freud = twee vormen van wilde psychoanalyse	140

LUIK B

OERVERDRINGING

HOOFDSTUK EEN	147
FREUDIAANSE OERVERDRINGING	
1. Freuds terugkeer tot zijn eerste ontdekking van het onbewuste via de oerverdringing	147
1.1. Kliniek van de psychose (1911)	147
1.2. Metapsychologie aan deze zijde van het lustprincipe (1915)	147
1.3. Metapsychologie aan gene zijde van het lustprincipe (1919)	148
2. Waarom der oerverdringing	149
2.1. Eerste zeer intense angstitbarstingen	149
2.2. Zwakheid van het 'Ich'	152
3. Wat der oerverdringing	152
4. Hoe der oerverdringing	153
4.1. Passief terugblijven van een driftcomponent	154
4.2. Psychische plaatsvervangende voorstelling & voorbewuste tegenbezetting	154
4.3. Binnen --- buiten verwisseling	155
5. Effect der oerverdringing	156

HOOFDSTUK TWEE	159
ONZE LACANIAANSE ANTICIPATIES VAN HET FREUDI- AANSE 'ICH' IN RELATIE TOT DE OERVERDRINGING	
1. (a) $\longrightarrow$ oerverdringing	159
2. Oerverdringing $\longrightarrow$ § $\longrightarrow$ Oedipus	160
3. Oedipus $\longrightarrow$ § $\diamond$ a	160
HOOFDSTUK DRIE	161
LACANIAANSE OERVERDRINGING	
1. Lacans terugkeer tot Freud via de oerverdringing	161
1.1. Baken binnen Freud (Sém. I — betekenaar)	161
1.2. Baken buiten Freud (Sém. VII — object (a))	161
2. Subject als effect der oerverdringing	163
3. Hoe der oerverdringing	168
3.1. Primaat én oerverdringing van de betekenaar	168
3.2. Miller en de logica van de betekenaar	168
3.2.1. Oerverdringing als aliënatie in de betekenaar	170
3.2.2. Oedipus als separatie (fantasma als fixatie van het ob- ject (a) & castratie (fallische identificatie)	170
4. Oerverdringing als limiet van het psychoanalytisch discours	172

LUIK C

CASTRATIE IN DE INFANTIELE ANGSTHYSTERIE & FOBIE

HOOFDSTUK EEN	179
INFANTIELE NEUROSE : VAN STRUIKELSTEEN TOT HOEK- STEEN VAN FREUDS THEORIE EN KLINIEK VAN DE VOL- WASSEN NEUROSE	
1. Verlegenheid tegenover de infantiele neurose bij ontdekking van het hysterisch discours van de volwassen neuroticus	179
1.1. 'Nachträglich' effect van het infantiele verleidingstrauma vanaf de pubertaire seksualiteit	179
1.2. Infantiele auto-erotiek en pubertaire allo-erotische fantasieën	180
2. Ontdekkingsvoorwaarden van de infantiele neurose in het discours van een vader-analyticus — Hans	180
2.1. Pragmatisch : Freuds controle van een opvoedend analyticus	180
2.2. Theoretisch : Oedipuscomplex als infantiele allo-erotische fantasie	181
3. Infantiele neurose als theoretisch en therapeutisch noodzakelijke constructie in het hysterisch discours van de volwassen neurotische analysant — Wolfsman	182
3.1. Metonymie der dissidenties	182
3.2. Castratie en Oedipuscomplex als 'nachträglich' effect van het reële in de kindertijd	183

4. Droomparadigma : "de kinderneurose verheldert de volwassen neurose zoals de kinderdroom de volwassen droom"	184
4.1. Achteraf geanalyseerd — transparantie	185
4.2. 'Entstellung' en 'Nachträglichkeit'	185
4.3. Geprivilegieerd terrein voor de studie van de angst	186
 HOOFDSTUK TWEE	 189
FREUDS INFANTIELE "NEUROSEN" IN RELATIE TOT DE INFANTIELE ANGSTHYSTERISCHE FOBIE EN DE ANGST : PROEVE TOT INVENTARISATIE	
 Inlciding : neurose-psychose-perversie in de Freudiaanse kindertijd --- voorbeeldige sequens van de Wolfsman	 189
 1. Eetstoornis als infantiele anorexie	 190
1.1. Freud over infantiele anorexie	191
1.1.1. Erogene lippenzone — orale afwijzing	191
1.1.2. Doodsangst binnen of buiten de castratie	191
1.2. Lacan over infantiele anorexie	192
1.2.1. Oraal object (a) als niets = voorwaarde voor het verlangen	192
1.2.2. Orale angst — fantasma van de eigen dood	193
 2. Wreedheid als infantiele perversie	 193
2.1. Freudiaanse gevallen : Wolfsman & Arpád	195
2.2. Freudiaanse theorie	196
2.2.1. Polymorf perverse aanleg	196
2.2.2. Oedipale infantiele perversie	197

3. Vroomheid als infantiele dwangneurose	198
3.1. Freudiaanse gevallen : Wolfsman & Arpád	198
3.2. Dwangneurose als dialect van het (angst)hysterisch discours	198
3.3. Anale angst — religieus oblativiteitsfantasma	199
3.4. Religieuze (Wolfsman) versus artistieke (Hans) sublimatie	200
4. Constipatie en lethargie als infantiele (conversie)hysterie	201
4.1. Conversie	201
4.1.1. Anale conversie bij de Wolfsman	201
4.1.2. Geen orale conversie bij Hans	202
4.2. Slaapstoornissen	203
4.2.1. Dostojewski's lethargie als infantiele hysterie	203
4.2.2. Insomnia, pavor nocturnus, enuresis nocturna : geen infantiele hysterie	204
4.3. Problematisch Lacaniaans geval : Gide's infantiele hysterie en volwassen perversie	205
5. Domheid als infantiele depressie versus Vrolijke Wetenschap	205
5.1. Gevoel van domheid-en-depressie → infantiele angsthysterische fobie als verdringing van de seksualiteit	205
5.2. Sublimatie van de seksualiteit tot 'Wissbegierde' die de 'Forschertrieb' versterkt → Vrolijke Wetenschap van Hans	206
6. Infantiele situatiefobieën en fylogenetisch overgeërfde infantiele fobieën	207
6.1. Fylogenetisch overgeërfde infantiele fobieën	208
6.2. Infantiele situatiefobieën	209

HOOFDSTUK DRIE	213
ONTDEKKING & EERSTE CONCEPTUALISATIE DER CASTRATIE IN DE KLINIEK VAN DE INFANTIELE ANGSTHYSTERISCHE FOBIE	
1. Ontdekking van de castratie : infantiele angsthysterische fobie in het discours van een vader-analyticus (Hans — 1908-1909)	213
1.1. Moederlijke castratiedreiging — vaderlijke voorlichting	213
1.2. Castratie als interpretatie — het einde van een infantiele seksuele theorie	214
2. Eerste conceptualisatie van de castratie : infantiele angsthysterische fobie in het discours van een volwassen neurotische analysant (Wolfsman — 1914-1918)	215
2.1. Infantiele angsthysterische fobie als erkenning via verdringing van de castratie	215
2.2. Vader moet castreren	216
3. Structureel belang van de infantiele angsthysterische fobie (Wolfsman & Hans — 1926)	216
4. Ontdekking van de castratie : niet buiten de kliniek van de infantiele angsthysterische fobie	217
HOOFDSTUK VIER	219
INFANTIELE ANGSTHYSTERISCHE FOBIE ALS NOSOLOGISCHE UITVINDING	
1. Volwassen fobicën in het begin van Freuds psychoanalyse	219
1.1. Atypische dwangneurotische fobicën	219
1.2. Typische angstneurotische fobicën	220
1.3. (Typische) hysterische fobicën	

2. Infantiele angsthysterische fobie = hysterische fobie	221

3. Freuds nosologische verzuchtingen	222

HOOFDSTUK VIJF	223

CASTRATIE ALS METAPSYCHOLOGISCHE HERSTRUCTURERING VAN DE RELATIE TUSSEN ANGST EN VERDRINGING IN DE INFANTIELE ANGSTHYSTERISCHE FOBIE

1. "Remming, symptoom en angst" : eerste theorie van de verdringing in de infantiele angsthysterische fobie — projectie (I)	223

1.1. Verdringing van de liefde tot de vaderbetekenaar (S) — innerlijk gevaar	224

1.2. Neurotische angst = transformatie van de liefde na verdringing	225

1.3. Symptoom = psychische binding via fobische betekenaar als verschuivingsersatz (S')	225

1.4. Remmingen = eigenlijke fobie (S'', S''', etc.)	226

Besluit : projectie van de libido als innerlijk gevaar	227

2. "Remming, symptoom en angst" : tweede theorie van de verdringing in de infantiele angsthysterische fobie — castratie (S)	227

2.1. Verdringing van drie oedipale componenten — castratie	227

2.2. Castratie-angst = signaalangst na verdringing	229

2.3. Symptoom = bepaalde angstige castratie-verwachting	229

2.4. Remmingen = beperkingen in de "realiteit" of in de "fantasie"	230

Besluit : verschuiving van het castratiegevaar & situatiefobieën zonder castratie	231

HOOFDSTUK ZES	233
STRUCTURELE BETEKENIS VAN DE INFANTIELE ANGST- HYSTERISCHE FOBIE IN DE 'NEUROSENWAHL' — "DISPO- SITIE" VOOR HET HYSTERISCH DISCOURS VAN DE VOL- WASSEN NEUROTISCHE ANALYSANT	

1. Lacan : eerste situering tegenover het verlangen van de Ander	233
2. Freud : sluitsteen van de libidinale ontwikkeling — eerste steen van de levensgeschiedenis	234
3. Kinderneurose en volwassen normaliteit	238

HOOFDSTUK ZEVEN	241
HOE DE CASTRATIE IN WERKING TREEDT ALS ANGSTBE- MEESTERING IN DE GEVALSSTUDIE VAN HANS	

Inleiding : Freud houdt rekening met alle overdrachten —→ Lacan ordent in logische tijden	241

1. Tijd 1 : imaginaire identificatie met de moederlijke fallus	245
1.1. Voor elke x geldt de imaginaire fallus van de moeder	245
1.2. Van angstwerende tot angstwekkende fallische moeder	246
1.3. Hoe de imaginaire fallus van de moeder in de belangstelling van het kind komt : almacht en penisnijd — frustratie en infantiele seksuele theorie	249
1.4. Imaginaire spiegelidentificatie —→ imaginaire identificatie met de moederlijke fallus	251
1.5. Medeplichtig voyeurisme en exhibitionisme	252
1.6. En de vader? reizen & bemiddelen!	253

2. Tijd 2 : angstwekkende confrontatie in het reële	254
Inleiding : fenomenologie en structurele bronnen van de angst	254
2.1. Hans als reële : zijn penis	257
2.1.1. Freud : reële penis in de verdringingsmotieven	258
2.1.2. Lacan : het genot van de reële penis leidt tot confrontatie met het verlangen van de Ander	263
2.2. Zus Hanna als reële : haar geboorte	268
2.2.1. Freud : al of niet onmiddellijke angst tegenover het reële van de geboorte	268
2.2.2. Lacan : imaginaire reminiscentie en symbolisch ik-ideaal als antwoord op het reële van de geboorte	270
2.3. Moeder als reële : haar verlangen	271
2.3.1. Voorafgaande concretisaties en abstracties van het verlangen van de moeder	272
2.3.2. Het verlangen van de moeder als haar verdeeldheid	<u>277</u>
2.3.3. Abstractie van het verlangen van de moeder in Lacans linguïstiek	282
2.3.4. Concretisatie van het verlangen van de moeder in Lacans bestiarum	283
2.3.5. Orale object (a) zijn of niets zijn in het verlangen van de moeder	294
2.3.6. Tijd om het verlangen van de moeder te begrijpen → angstwekkend moment om te besluiten	295
2.4. Vader niet als reële : alsof hij geen reële penis heeft	296
2.4.1. Afwezigheid van de reële vader ondanks zijn aanwezigheid	296
2.4.2. Vader neemt niet zijn verantwoordelijkheid op voor zijn grotere reële penis	296
2.4.3. Hoe Hans wil dat zijn vader zich realiseert	299
2.4.4. RSI-des-Vaders	304
2.4.5. Freud als symbolische én imaginaire vader voor Hans	306

3. Tijd 3 : vrees tegenover de fobische betekenaar	307
Inleiding : scharnierfunctie van de fobische betekenaar in de vierledige sequens van Lacan (IRSI) en Freud (HΛΣH)	307
3.1. Scharnierplaat één	309
3.1.1. Wie Hans het paard aan de hand deed	309
3.1.2. Hoe het paard op zijn plaats kwam als fobische betekenaar in het discours van Hans	319
3.2. Pen van de scharnier — Freuds benaming van de fobische betekenaar als 'Dummheit'	325
3.2.1. 'Dummheit' als overdrachtsbetekenaar	325
3.2.2. Freud en het verhaal van Dummhans	326
3.2.3. Lacan en het concept 'bêtise'	328
3.2.4. Onze vertaling als dommigheid	329
3.3. Scharnierplaat twee	329
3.3.1. Geen objectrelatie als aanpassing aan de realiteit — wel een eerste regulering van het verlangen	330
3.3.2. Fobische betekenaar als symbolische fallus	330
3.3.3. Van angst tegenover het reële verlangen van de Ander tot vrees tegenover de fobische betekenaar	332
4. Tijd 4 : kwijning van de vrees in een proces van mythe-vorming — queeste van het fantasma	338
4.1. Lacan en Lévi-Strauss over de mythe	338
4.1.1. Reële → fobische betekenaar → mythes	
4.1.2. Freuds Oedipusmythe	341
4.2. De reeks mythes maakt de fobische betekenaar paard overbodig doordat ze de neuroticus toelaat zijn individuele mythe (fantasma) te vinden	343
4.3. Van vrees tegenover de fobische betekenaar tot walging & schaamte tegenover de fantasieën	345

5. Tijd 5 : oplossing van Oedipus- en castratiecomplex als definitieve vorm van angstbemeestering	346
5.1. Lacan versus Freud over het einde van Hans' analyse	346
5.1.1. Genezen van de vrees voor het paard — familiair met de vader	346
5.1.2. Bofkont met zijn finaal fantasma	347
5.1.3. Infantiele neurose én de analyse ervan vergeten	348
5.2. Matriarchaal Oedipuscomplex	349
5.2.1. Van de ene duele relatie naar de andere	349
5.2.2. Oedipale triangularisering via de grootmoeder	350
5.3. Prognose van Hans' liefdesleven als imaginaire vader van Schone Lodi's	351
5.4. Hanna als zusterlijk ik-ideaal	352
5.4.1. Schreeuwende & Slaande Meesteres van het moederlijk paard	353
5.4.2. Identificatie met Hanna als ik-ideaal	354
5.4.3. Meisje = imaginaire fallus van de moeder	355
6. Besluit : een atypische bemeestering van de angst	360

Hans' analyse : Schone Lodi's

Hans' analyse

VOORAFGAANDELIJK

Angst Freud → angst analyticus → angst analysant

Na de analyticus is de analysant aan de beurt. Waarom niet omgekeerd. Is het immers niet doorheen de angsten als analysant dat men analyticus wordt. Zijn de angsten van de analyticus niet louter de voortzetting van zijn angsten als analysant. En moeten die eerste bijgevolg niet louter vanuit deze laatste begrepen.

Onze structurele benadering laat dergelijke psychologiserende, genetische benadering vallen. Voor ons is er geen continuïteit tussen de positie van analysant en analyticus. Er is wel een coupure, deze tussen het hysterisch discours (vrije associatie & authenticiteit) van de analysant en het analytisch discours. Zonder ons aan de boude bewering te buiten te gaan dat de angst relatief zou zijn aan elk discours (wat ons meteen verplicht om vier vormen van angst te onderscheiden), menen we toch dat de angst binnen het analytisch discours niet kan begrepen vanuit de angst binnen het hysterisch discours. De verleden angst als analysant vermag niet de angst te verklaren die men als analyticus kan ervaren.

De verklaring voor die angst van de analyticus zoeken we dan ook elders. We zoeken ze in het verleden van de analyse, bij de uitvinder van de analytische positie. Men zou Freud ervan kunnen beschuldigen zijn analytici weerloos in een gevaarlijke positie te hebben gelaten. Wie die op de juiste wijze inneemt, loopt dan ook het risico erdoor getraumatiseerd te worden. Freud is er immers niet in geslaagd een opleiding voor zijn analytici op punt te stellen. Analyse van de door hem uitgevonden analyticus, of analyse tot op het punt waarop een analysant door die analyse analyticus kan worden : zover is Freud niet gekomen. Castratie-angst (voor de man) en penisnijd (voor de vrouw) bleken grenzen, impasses. En in die zin kan men dan toch nog beweren dat de angst van de analyticus moet verklaard vanuit zijn verleden als analysant. Op voorwaarde dat men de verantwoordelijkheid van Freud voor de impasse in dat verleden niet uit het oog verliest.

We gaven een structureel argument om de angst van de analyticus niet te begrijpen vanuit zijn eigen angst als analysant. Maar we proberen ook niet zijn angst te begrijpen vanuit de angst van zijn analysanten. Dat lijkt ons immers het grote euvel der postfreudianen, die hun angst enkel binnen een 'two bodies psychology' van overdracht & tegenoverdracht benaderen. Zulke benadering leidt tot een psychologisering van de analytische positie of het analytisch discours.

Zijn er nu echter argumenten voor het tegendeel. Argumenten dus om de vraag naar de angst van de analyticus te stellen als voorafgaand aan elk mogelijk analytisch antwoord op de angst van de analysant. Wij menen van wel.

Toegegeven dat het vooreerst de analyse-vrager is die iemand tot analyticus maakt. Zonder diens vraag naar analyse geen analyticus. Eenmaal die stap gezet is het echter de analyticus die iemand in de volle zin van het woord tot analysant maakt. Om te beginnen is de analyticus functie van de act van de analysant. Daarna wordt de analysant functie van de act van de analyticus. Vanaf dat moment zal ook de angst van de analysant voornamelijk functie zijn, getekend worden door de angst van de analyticus. En die angst van de analyticus is nooit iets anders dan zijn angst voor de analytische act. In de loop van een analyse heeft de angst van de analyticus, voor zoverre hij de analytische positie enigszins correct bekleedt, weinig tot geen uitstaans met de angsten die zijn analysanten uitstaan. De analysant daarentegen staat volledig open voor de angstsignalen van zijn analyticus. Hij gaat ermee lopen als waren ze voor hem bestemd.

Structurele verklaring van de angst van de Freudiaanse analysant

In de analytische situatie is de angst van de analysant dus voornamelijk functie van de angst van de analyticus. Zulks betekent echter nog niet dat de angst van de analyticus de verklaring ervan zou inhouden. Door overname der angstsignalen van de analyticus vermijdt de analysant zijn eigen angst. De verklaring voor die eigen angst van de analysant, en voor het feit dat hij van daaruit naar de analyse vlucht op zoek naar de angstsignalen van een ander, die verklaring moet uiteraard in zijn eigen geschiedenis gezocht, in het verhaal van zijn subjectieve structurering. Dat is wat we thans zullen doen. In ons tweede deel geven we als het ware de logische tijden van de angst, in het verhaal van de subjectieve structurering.

A. 'Nabel', 'Kern', 'Ding', 'Lücke' als fragmenten ter reconstructie van een structurele traumatische angstneurose

Daarbij zullen we vertrekken vanuit het punt dat reeds centraal stond in de angst van Freud. Dat is het punt waarop Freuds subjectieve deling tot stand kwam. Freud werd daaraan herinnerd bij de analyse van zijn Irmadroom. Zijn

meest pregnante uitdrukking vond dat punt in wat we met Lacan tot een concept hebben verheven : de *Navel* van de droom.

Ook andere fragmenten ter reconstructie van een eerste logische tijd in de angst, vinden we merkwaardig genoeg juist in de eerste tijd van Freuds analytisch denken. Dat wil zeggen in zijn zelfanalyse, wanneer hij op de drempel van de uitvinding van de psychoanalyse staat. Die fragmenten, die wij eveneens tot concepten zullen verheffen, zijn de volgende : *Kern, Ding & Psychische Leemte*.

Vanuit zijn beginnende kliniek der hystérie koppelt Freud aan dat laatste concept de *schrikuiting* ('Schreckäusserung'). Navel, Kern, Ding & psychische Leemte duiden alle op éénzelfde traumatisch punt; schrikuiting is Freuds traumatische angst of hulpeloosheid. We zullen dat trauma uitdiepen. Vanuit Lacan zal het van accidenteel tot structureel worden.

Daarbij zullen we ook Freuds angstneurose van accidenteel tot structureel eerste moment in de structurering van de subjectiviteit verheffen. Die angstneurose, waaraan Freud aanvankelijk zo veel belang hechtte en die hem een blok aan het been werd vanaf het moment dat hij het vader- of castratiecomplex ging centraal stellen ter verklaring van de angst, die angstneurose is voor ons synoniem voor de traumatische angst bij psychische Leemte & Co. Angstneurose als traumatische angst is een eerste tijd, en castratie-angst als signaal-angst een tweede.

B. Oerverdringing als grensafbakening

Opheffing ('Aufhebung') van de traumatische angstneurose door de castratie-angst passeert via de oerverdringing. In Freuds oeuvre geraakt de angstneurose op de achtergrond en dringt die oerverdringing zich op de voorgrond. We gaan na, vanuit Lacan, hoe ze bij Freud toch hand in hand hadden kunnen gaan. Dat is onze reconstructie van een gemiste ontmoeting.

C. Castratie als 'Neurosenwahl'

In die tweede tijd, op het kruispunt van de castratie-angst, scheiden zich de wegen van de grote klinische structuren : neurose, psychose, perversie. Elk van die drie gaat zijns weegs in angst. En dat natdat ze vanuit éénzelfde oorsprong waren vertrokken : onvermijdelijk zijn ze ooit gestoten op de Navel, Kern, Ding & psychische Leemte.

We staan al heel wat aarzelender tegenover de reactie die elk van die drie daar zou hebben vertoond. Hebben ze daar allemaal een traumatische angst(neurose) gekend, of niet. Twee stellingen zijn in principe mogelijk. Ofwel is de traumatische angst (neurose) juist het teken dat het subject zich reeds op de weg der neurose bevindt. Perversie en psychose zouden zich dan karakteriseren door het ontbreken van angst bij confrontatie met de Navel & Cie. Ofwel moeten we nog een eind wachten al eer zich de wegen scheiden. Namelijk tot de vlottende angst der traumatische angstneurose in een infantiele fobie, door een betekenaar, bemeesterd wordt. De infantiele fobie is dan het teken dat het subject zich reeds op de weg der neurose bevindt. Perversie en psychose zouden zich dan karakteriseren door het ontbreken van dergelijke fobie. Voorlopig wensen we nog geen uitspraak te doen.

LUIK A

**STRUCTURELE TRAUMATISCHE
ANGSTNEUROSE**

HOOFDSTUK 1

“STRUCTUUR”

OBSCURE PSEUDONIEMEN VOOR EEN ‘EX NIHILO’ BIJ DE GEBORTE VAN DE PSYCHOANALYSE

1. Manifeste ‘Navel’ en latente ‘Knäuel’ van de droom

*Soms dringt de drang de droom tot een gestalte
en wordt het lichaam droom.*

*(P. Van Ostayen, *Facture Baroque*, p. 219)*

“Dromen zijn bedrog”, zei Meerke.

“Niet dromen ook”, zei Tante Violet.

*(H. Claus, *Het verdriet van België*, p. 220)*

Met de Navel bevinden we ons weer op het vertrouwde gebied van de droom. Deze is voor de psychoanalyse inderdaad de eerste weg geweest tot de structuur van het subject van het onbewuste. In de droom is de herinnering aan de cruciale momenten uit de geschiedenis van de deling van het subject bewaard gebleven. Ergens schiet echter die herinnering tekort, één moment in die geschiedenis mag zelfs in de droom niet herinnerd. Indien we de droom als een lichaam mogen beschouwen, dan is het oppervlak ervan bevolkt met gedenktekens. Op één plaats ontbreekt zulk gedenkteken. Daar is enkel een holte, een litteken. Dat is de Navel van het droomlichaam. Wandelend op ons droomlichaam worden we er daar aan herinnerd dat iets niet mag herinnerd. We staren ons blind op die Navel, we kunnen ons immers niet herinneren waar wij dat litteken vandaan hebben. Dat niet herinnerbare is de moeder waaraan we geen kennis mogen hebben.

1.1. Topologie van de verhouding tussen manifeste Navel en latent kluwen

1.1.1. Freuds intuïtie

Bekijken we vanuit die schamele wetenschap nogmaals Freuds uitlatingen over de Droomnavel. Twee passages uit “Die Traumdeutung” komen

daarvoor in aanmerking : de eerste in de marge van de initiële Irmadroom; de tweede in het hart van de beschouwingen waartoe de finale Vaderdroom leidt.

Bij zijn interpretatie van de Irmadroom blijkt dat Freud de manifeste Irma in de latente gedachten, dus onbewust, met twee andere vrouwspersonen vergelijkt. Vooreerst een vriendin van Irma. Maar ook, zoals Freud in een voetnoot schoorvoetend toegeeft, zijn eigen vrouw. Waarom. De mond van die vriendin gaat beter open, ze zou meer vertellen dan Irma. Mevrouw Freud spreekt echter even ongemakkelijk als Irma. Er is dus geen gemene trek voor die drie vrouwen, niets dat hun verdichting verklaart. Freud raakt in de war. In een tweede voetnoot gaat hij door de knieën. Hij geeft er toe dat de vergelijking der drie vrouwen niet ver genoeg is doorgevoerd in zijn duiding. Tegelijkertijd laat hij er echter weinig twijfel over bestaan dat het gemene ervan toch niet aan te geven is.

Inmers, elke manifeste droomtekst heeft minstens één punt waarop hij ondoorgrondelijk is, een soort Navel. Slechts na interpretatie, als poging om elk element in de manifeste tekst te ontleden als verdichting van een reeks latente gedachten, kan men vaststellen dat één element uit de manifeste tekst daaraan ontsnapt. En dat is vrouwe Irma's mond die moeilijk maar toch open gaat.

Door die Navel van Irma's mond hangt die manifeste tekst samen met een *niet erkende* ('Unerkannte') in de latente gedachten. Dat niet erkende noemt Freud een *kluwen* ('Knäuel') aan gedachten dat zich niet ontwarren laat. Dat kluwen is onontwarbaar, vermits het zich vooreerst niet in één identificeerbaar punt verknoopt. En vervolgens valt ook de omtrek ervan niet af te grenzen, de draden van dat kluwen verknopen zich ten allen kante met die van andere latente gedachten.

Binnen het universum der Freudiaanse beeldspraak vormt dergelijk kluwen een onverbloemde verwijzing naar het vrouwelijk orgaan. Twee referenties mogen volstaan. Vooreerst meent men, aldus Freud, dat de vrouw weinig heeft bijgedragen tot de cultuurgeschiedenis. Maar misschien heeft ze toch een techniek uitgevonden : vlechten en weven. Naar het natuurlijk paradigma der genitale beharing verbergt ze zodoende de ontbrekende penis. Vervolgens moet ook het levende slangenkluwen op het afgehouden Medusa-hoofd, als wonderbaarlijke vermenigvuldiging van de fallus, het gruwen doen luwen tegenover de ontdekking van de "castratie" van de vrouw. (1) Uit die beide, latere Freudreferenties blijkt voldoende dat het kluwen de functie toekomt van verberging van het gemis. Dat wordt niet meteen duidelijk in onze twee passages uit "Die Traumdeutung".

Wat wel duidelijk wordt vanuit die twee passages, en tevens de reden vormt waarom we de beeldspraak ervan zo nauwgezet ontrafelen, dat is de plaats van de droomwens. Daarvoor vormt de beeldspraak rond de Navel zelfs de enige duidelijke passage uit de Traumdeutung. Wat zegt Freud. Vanuit een

der strakker gevlochten plekken van dat latente gedachtenkluwen verheft zich de droomwens, als een paddestoel uit zijn mycelium. Mycelium of zwamvlok is een ondergronds weefsel waaruit onder gunstige voorwaarden een paddestoel tevoorschijn schiet. Op die topologie van de droomwens komen we vanuit Lacan terug.

In dat verband wijzen we eerst op nog een ander belangrijk aspect van die Navel-kluwen verbinding. Dat onontwarbare, noch naar zijn ultiem knooppunt noch naar zijn afgrenzing identificeerbare kluwen, dat kluwen lijkt het privilege toe te komen van als enige "punt" in de latente gedachten aanspraak te kunnen maken op een éénduidige verhouding met de manifeste Navel. Elk ander manifest element dan die Navel is overbepaald door diverse latente gedachten met uitzondering van die uit het kluwen. Elke latente gedachte of zelfs *knooppunt* ('Knotenpunkt') aan gedachten buiten dat kluwen levert een bijdrage tot meerdere manifeste elementen, met uitzondering van die Navel. Vermits echter dat kluwen niet identificeerbaar, niet erkenbaar is, kan geen sprake zijn van een éénduidige relatie ervan tot de Navel. Ook op die onmogelijke éénduidige verhouding komen we vanuit Lacan terug.

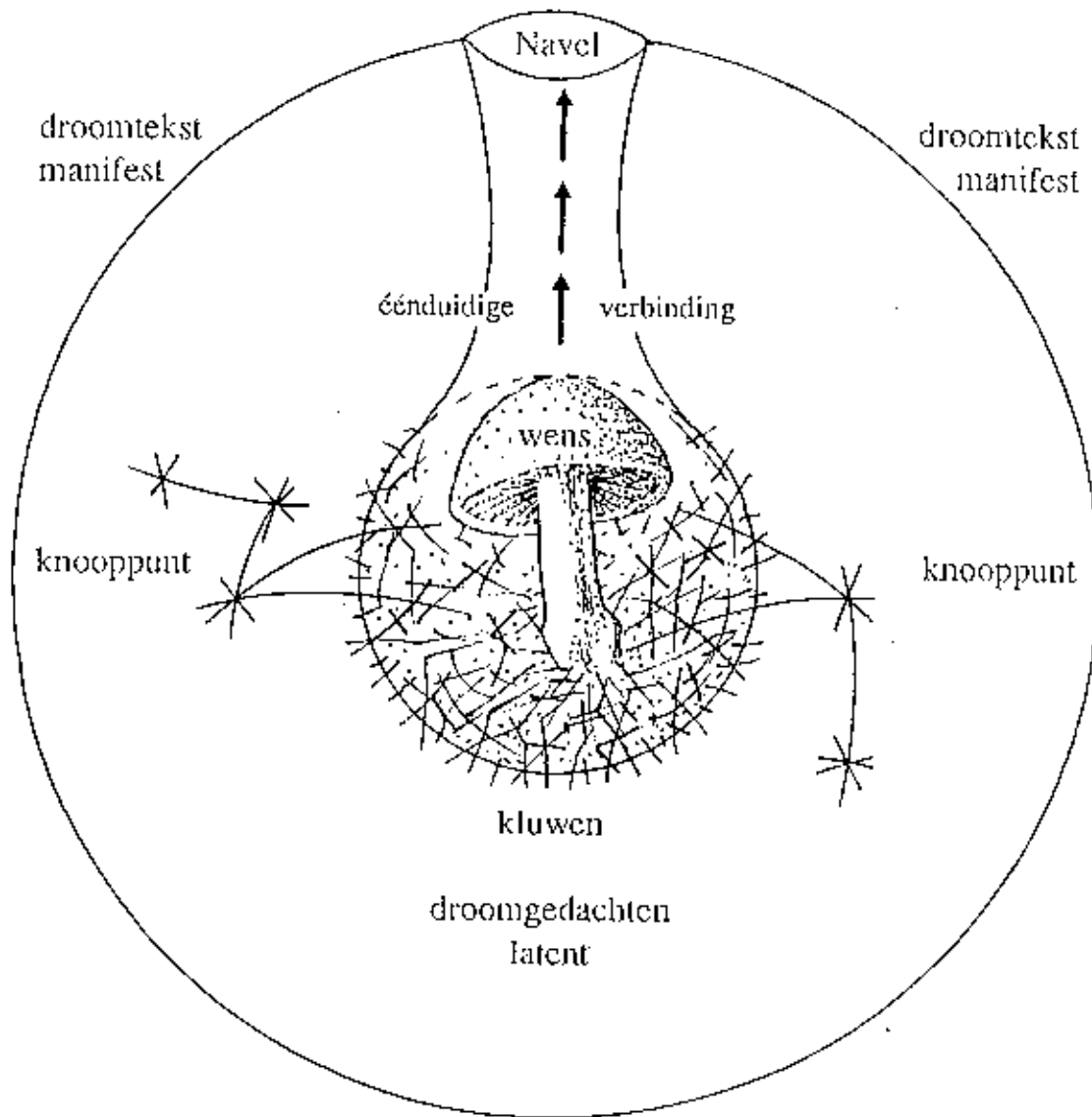
Een tekening of een eerste primitieve topologisering van die passages uit Freuds Traumdeutung. Aan de buitenkant vinden we de manifeste droomtekst; binnenin verborgen de latente droomgedachten, het kernkluwen valt daar als het ware "buiten". (zie figuur 20 op de volgende bladzijde)

1.1.2. Lacans formalisatie

In zijn terugkeer heeft Lacan getoond dat Freud problematisch is waar iedereen hem op vanzelfsprekende wijze meent te begrijpen. Maar ook, en vooral, dat het magistrale van Freud vooral dient gezocht op die punten die traditioneel geacht worden te getuigen van zijn uiteindelijke verwardheid & beperktheid. Daarvan is de Navel van de droom het schoolvoorbeeld.

Geen gemene trek voor die drie vrouwen, dat betekent dat er geen betekenaar is voor de vrouw. Het ontbreken van een betekenaar voor de vrouw in het symbolisch universum der latente gedachten, dat betekent dat de vrouw er *niet erkenbaar* is ('Unerkannt'). Ze bestaat er als ontoegankelijk of onmogelijk reële. Ze bestaat er als een kluwen zonder ultiem betekenaarsknooppunt, waarmee wel alle betekenaarsknooppunten in verbinding staan. Het talige netwerk van het onbewuste is dus georganiseerd rond dat reële kluwen, rond dat niet symbolisch erkende van De Vrouw.

Freuds tekst laat toe van in de latente gedachten het Lacaniaanse onderscheid bij uitstek te maken tussen enerzijds de *knooppunten* ('Knotenpunkte'), als de talige of metaforische en dus ontwarbare verknopingen der onbewuste formaties; en anderzijds het niet-talige, niet-metaforische en dus

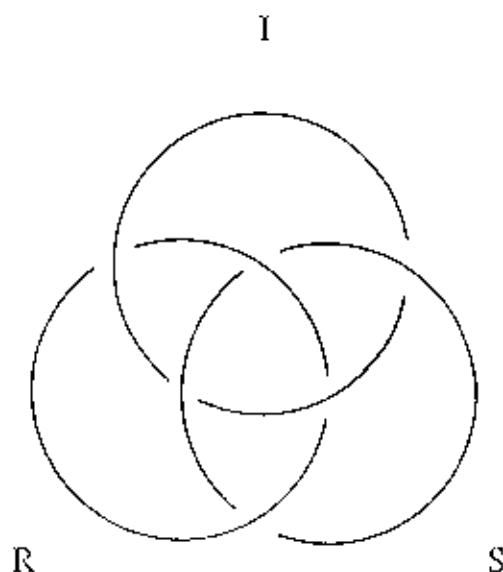

Figuur 20

onontwarbare *kluwen* ('Knäuel'). Dat reële *kluwen* wordt bij Lacan de *borromeaanse knoop* ('noeud borroméen'), die inderdaad niet op één identificeerbaar punt samenhangt. (zie figuur 21 hiernaast)

Dat onvatbare, niet te stuiten punt van borromeaanse verkneping, dat is het object (a). Freud noemt het een punt van absolute weerstand ergens in dat weefsel, zegt Freud. Waar het reële object (a) aan dat symbolische weerstaat, waar dit object (a) het talig netwerk doorbreekt, daar staat de paddestoel van het verlangen op. Het object (a) is oorzaak van het verlangen. Zonder de opening van het object (a) is er geen verlangen. De fallus is de gedaante die dat verlangen binnen het talig gestructureerde universum moet aannemen.

Borromeeaanse knoop
met drie
(‘Knäuel’)

Figuur 21

De Navel in de manifeste droomtekst is het enige punt waarop het subject aan zijn oorsprong wordt herinnerd. Daar wordt het subject eraan herinnerd dat het zich de oorsprong van zijn verlangen, gedeeldheid of onbewuste niet kan, niet mag herinneren. Dat er geen herinneringsteken of betekenaar voor is.

Geen betekenaar voor de oorsprong van het subject en geen betekenaar voor de vrouw : de oorsprong van het subject moet dus langs de kant van de vrouw, van de moeder als vrouw gezocht. En wel op de volgende wijze. Doordat de schaar van de betekenaar de navelstreng tot het reële van de moeder als vrouw heeft doorgeknipt, door de onmogelijkheid van een seksuele verhouding binnen het symbolische, daardoor kan bij het kind sprake zijn van verlangen, gedeeldheid & onbewuste. In een eerste tijd hebben die onmogelijke verhouding en dat verlangen nog niets te zien met de vaderlijke, Oedipale wet. Deze speelt slechts in een tweede tijd. In die tweede tijd wordt de *onmogelijkheid* ('impossibilité') overdekt door een niet mogen, een *onvermogen* ('impuissance'). Dat het met de moeder niet mag, maakt het taalwezen blind voor het "feit" dat het binnen het symbolische gewoon niet kan.

Zich blind starend op de Navel van zijn droomlichaam, daagt bij dat subject van het onbewuste soms een vermoeden van het punt dat Lacan achtereenvolgens noemt : 1. de opaciteit of sluiting van het onbewuste (tegenover de opening van het onbewuste, in de talige knooppunten der onbewuste formaties); 2. de duistere kloof in het talig netwerk van het onbewuste, oorzaak geheten en die van de orde is van het niet gerealiseerde of niet geborene; 3. de relatie van het subject tot het symbolische als onmogelijk; 4. het wezen van het subject, het subject heeft in de betekenaarsorde geen plaats, in wezen be-

staat het niet in het veld van de Ander; 5. het nonsensicale reële dat de grens uitmaakt van de symbolische zin van elke onbewuste formatie (een droom valt altijd ver genoeg te duiden, voor Freud om te tonen dat hij een zinvolle onbewuste formatie is, voor Lacan om te tonen dat dit zinvolle onbewuste op de plaats komt van de nonsens van de seksuele verhouding; 6. de naveling, vernaveling, *benaveling* ('ombilication') van het subject binnen de symbolische orde. (2)

1.2. Angst en latent kluwen

Wat heeft die Navel met de angst te maken. Laten we kort wezen, we herinneren aan ons eerste deel. Freud brengt die Navel niet meteen met de angst in verband. Lacan daarentegen legt Freuds hele angst in de confrontatie, waarvan die Navel het litteken is.

De Navel is het enige spoor, op het manifeste droomlichaamsoppervlak, van een traumatisch punt in de latente gedachten. De latente droomgedachten zijn betekenaars. Als een taal gestructureerd vormen ze het onbewuste of het discours van de Ander. Op de plaats waar de betekenaars, waar de talige structuur of het discours van de Ander tekort schieten, in de gaping tussen twee betekenaars, daar verschijnt het reële of het verlangen van de Ander. Het verlangen van de Ander is het ontbreken van een betekenaar voor de Ander in het talige veld van de Ander. De Ander kan zichzelf niet betekenen.

De confrontatie met het verlangen van de Ander of met de Moeder als Vrouw buiten de betekenaar, die confrontatie is traumatisch. In die traumatiserende confrontatie komt het verlangen of de gedeeldheid van het subject tot stand, het subject ontstaat doordat het vernietigd wordt. Een logische sequens :

verlangen van de moederlijke Ander (A)	traumatische angst of 'Hilflosigkeit' van het subject dat passief herleid wordt tot object (a)	verlangen of gedeeldheid van het subject (X) dat actief poogt een ander tot object (a) te herleiden

Figuur 22

Freuds primitieve topologisering laat nog een andere kanttekening over de angst toe. Doorheen de latente gedachten groeven we als het ware een tunnel, waardoor het harige kluwen van waaruit de paddestoel van de wens tevoorschijn schiet, in rechtstreekse verbinding met het manifeste oppervlak lijkt te staan. Dat wekt dus de schijn van een éénduidige relatie tussen die oorsprong van het verlangen en wat we waarnemen & kunnen voortvertellen van die droom. We hebben er echter onmiddellijk bij verteld dat geen sprake kan zijn van een éénduidige relatie, vermits dat kluwen niet in één centraal betekenaarsknooppunt identificeerbaar is. Het kent een andersoortige, reëel te noemen verknoping. En die is niet identificeerbaar, niet fixeerbaar.

Op het moment dat die verglijding der verknoping om één of andere reden toch wordt gestuit, wordt het knooppunt wél identificeerbaar. Daar "verschijnt" dan het object (a), als naam voor die reële verknoping. Op dat moment is een éénduidige relatie tussen het kluwen als oorzaak van verlangen en de Navel. Er trekt een "onafgebroken stroom" door die tunnel. Dat is de angst.

Daarbij wordt ten volle het onderscheid duidelijk tussen enerzijds de dubbelzinnige, talige verbindingswegen van de latente gedachten tot de manifeste tekst en anderzijds die éénduidige, niet-talige tunnel. Enerzijds de dubbelzinnigheid van de betekenaar, anderzijds de onzinnige éénduidigheid. Angst treedt op tegenover wat op on(dubbel)zinnige wijze aan de betekenaar ontsnapt.

De Droomnavel heeft voor Freud niet meteen iets te maken met de angst. Die koppeling hebben wij vanuit Lacan gemaakt. Vermits we echter dat kluwen van latente gedachten dat aan de Navel vasthangt, vergeleken hebben met het slangennest op het Medusahoofd, lijkt het een koud kunstje om van daaruit een Freudiaans verband tussen Navel en angst te reconstrueren.

De imaginaire overweging, hoe suggestief ook, dat in de geneeskunde het Medusahoofd de benaming is voor een kransvormige uitzetting der aderen rondom de navel, kan daarbij geen rol spelen. We moeten ons beperken tot Freuds structurele benadering van die slangenhaardos van de Medusa.

De infantiele genitale organisatie staat in het teken van het fallisch primaat. En daarbinnen is de imaginaire moederlijke fallus vooreerst een ondubbelzinnig teken. Waar het kind echter, ook op het lichaam van de moeder, dient vast te stellen dat die fallus kan ontbreken, daar wordt deze tot betekenaar. De twee geslachten situeren zich tegenover die ene betekenaar. Het is bekend, zegt Freud, hoe het kind op de eerste indruk van het ontbreken van de fallus bij de moeder reageert : het *loochent* ('leugnet') het *penisgebrek* ('Penismangel') door dit als resultaat van een castratie op te vatten. De idee van de castratie van de Ander komt dus op als een loochening van het reële der geslachtsonderscheiden. Nog altijd onder dat fallisch primaat, in een der-

de tijd dus, zal het subject zich met de relatie van de castratie tot de eigen persoon moeten *uiteenzetten* ('auseinandersetzen', een plastische uitdrukking voor de daaruit resulterende deling van het subject, §)

In wat Freud de "symboliek" van het Medusahoofd noemt, kan men die twee laatste tijden onderscheiden. De eerste aanblik van het afgehouden Medusahoofd op het schild van Athena, van het genitaal van de moeder, wekt *castratie-angst* ('Kastrationsschreck'). Er geschiedt dus een eerste, directe loochening van het reële van het geslachtsonderscheid, doordat het vrouwelijk genitaal van de moeder meteen in termen van castratie geïnterpreteerd wordt.

In de tweede tijd grijpt een 'Auseinandersetzung' plaats, door het subject, met de relatie van de castratie niet alleen tot de eigen persoon, maar ook tot de persoon van de Ander. Enerzijds verstijft het subject van schrik, het wordt zelf erectie of fallus (imaginaire identificatie met de fallus als angstwerend). Anderzijds overlaadt het subject, en dat vaak bij wijze van kunst, het Medusahoofd met een welige slangenhaardos. Hoe schrikbarend die op zich ook is, toch mildert hij volgens Freud de gruwel. De penis wordt er immers vermenigvuldigd, penis waarvan het ontbreken de oorzaak van de gruwel is. Merkwaardig is dan ook, zoals J. Quackelbeen liet opmerken, dat het Medusahoofd in de kunst aan een geijkte vorm van vandalisme onderhevig lijkt: de slangen zijn vaak afgekraakt.

Het slangennest, als equivalent van het kluwen van latente gedachten, moet dus het geslacht of het gemis van de moeder verbergen. Voor Freud ligt dat gemis in het statuut van het Medusahoofd als afgehouden. Eenzelfde functie echter lijkt ons toe te komen aan de openhangende bek van de Medusa, waaruit enorme slagstanden vooruitsteken *gelijk bij wilde zwijnen*. Ook hing haar tong uit haar bek. Freud zwijgt echter over die open mond en wat daarin te zien gegeven wordt. Nochtans vormt deze de meest directe link tot zijn Irmadroom. Het kluwen van levenslustig dooreenwriemelende fallussen trekt de aandacht weg van de doods & dodelijk geopende mond die ons de essentie lijkt van het afgehouden Medusahoofd als revelatie van het gemis.

En op een laatste verwerking van de gruwel tegenover het afgehouden Medusahoofd met zijn opengesperde bek, maakt een immer wakkere Ferenczi opmerkzaam. De beangst en beangstigend uitpuilende ogen van het Medusahoofd hebben voor hem de nevenbetekenis van een erectie. Ook die ogen zijn Freud ontgaan, gebiologeerd als hij was door de wonderbare fallische vermenigvuldiging. Nochtans is het juist de aanblik van die ogen, de blik van de Medusa, die doet verstenen van schrik. Die de toeschouwer zich schrap doet zetten in een imaginaire identificatie met de fallus.

We hervinden hier tevens een probleem dat ons reeds van in ons eerste deel bezig houdt en dat is het probleem van de plaats van de fallus in de angst.

Bij de eerste beschouwing van het moederlijk genitaal of het afgehouwen Medusahoofd, heeft Freud het al over *castratie-angst* ('Kastrationsschreck'). Dit wil zeggen dat het reële van de geslachtsverschillen of het moederlijke *penis-gebrek* ('Penismangel') meteen geloochend wordt en toegeschreven wordt aan de castratie. Dat is zo omdat het kind zich op dat moment in de fase van het fallisch primaat bevindt. Angst zou daar dus direct castratie-angst zijn. In een tweede tijd van die fallische fase wordt beiderzijds de castratie-angst op imaginaire wijze gemikerd. Enerzijds is er de vermenigvuldiging & door-eenvlechting van fallische slangen ter verberging van het gemis. En anderzijds is er het zelf tot erectie verstijven van schrik.

Eerst een symbolische 'Bejahung' van de castratie, vervolgens de imaginaire 'Verneinung' ervan. Wat we bij Freud ontberen, is dus een eerste logische tijd van "pre-castratieve" angst tegenover het reële van het vrouwelijke orgaan. Eerst de angst tegenover het reële. Die angst wordt vermeden door de symbolische castratie-angst. En die wordt tenslotte op haar beurt weer op imaginaire wijze vermeden. Vraag blijft dus of dergelijke, niet fallisch bemiddelde angst tegenover het reële bestaat. Bij het Medusahoofd had men die eventueel kunnen verwachten tegenover de openhangende bek waaraan Freud voorbij ziet. Die mond stamt immers uit een vroegere dan de fallische fase, namelijk de orale. Een eerste orale angst tegenover het reële van de Ander zou dan door de castratie uit de fallische fase zijn afgedekt. (3)

2. 'Kern' van de pathogene organisatie van ons wezen

Pozzo : Elles accouchent à cheval sur une tombe, le jour brille un instant, puis c'est la nuit à nouveau.

(...)

Estragon : Nous naissons tous fous. Quelques-uns le demeurent.

(...)

long silence.

Vladimir : Dis quelque chose.

Estragon : Je cherche.

long silence.

Vladimir : (angoissé) Dis n'importe quoi.

Estragon : Qu'est-ce qu'on fait maintenant ?

Vladimir : On attend Godot.

(S. Beckett, En attendant Godot, pp. 126, 113, 88)

In navolging van Lacan hebben we de Navel van de droom geëxploiteerd als eerste Freudiaans achterpoortje tot de structuur van de angst. Een tweede,

even nauw achterpoortje dat in de postfreudiaanse literatuur evenzeer maagdelijk is gebleven, wordt ons eveneens door Lacans conceptualisatie aangewezen. En dat is de 'Kern'. Het Duitse 'Kern' kent in de Engelstalige "Standard Edition" diverse vertalingen: 'core' en 'nucleus'. Van daaruit kon die betekenaar nog bezwaarlijk een conceptueel statuut verwerven. Lacan heeft, bij zijn terugkeer, Freud in het Duits herlezen. 'Kern' wordt bij hem immer als 'noyau' vertaald en geconceptualiseerd. De Nederlandse vertaling zijn wij niet ver gaan zoeken: *Kern*.

Freud ontwaart een Kern in twee gescheiden lijkende regionen. Vooreerst de "Kern van ons wezen". Vervolgens, en meer klinisch, minder abstract-anthropologisch, zal Freud van bij zijn eerste analyse reeds rondjes lopen rond de "Kern van de pathogene organisatie". Lacan betreft beide regionen op elkaar. Ons wezen is onze pathologie, beide organiseren zich rond éénzelfde Kern. Lacan haalt herhaaldelijk zichzelf aan in een citaat, dat inderdaad op pregnante wijze dit inzicht balt: *het wezen van de mens kan niet alleen niet begrepen zonder de waanzin, maar het zou niet het wezen van de mens zijn, indien het niet zwanger was van de waanzin als de grens op zijn vrijheid.* (4)

2.1. 'Kern unseres Wesens' ("Die Traumdeutung")

2.1.1. Wat wil Irma — het antwoord van de metapsychologische heks

Voor ons ligt weer eens "Die Traumdeutung". Abstractie makend van het inleidend historisch overzicht, dat slechts nadien om strategische redenen werd toegevoegd, slaan we het boek meteen open op de Irmadroom. Als culminatiepunt van Freuds autoanalyse levert die ons het concept Navel op. (Kapittel II)

In het verder verloop van "Die Traumdeutung" gaat Freud de Navel van de wens uit de weg. En dit om te tonen hoe de talig gestructureerde droomarbeid de wens op verholde wijze vervult. Niet meer het reële van de wens staat centraal, wel het symbolische van de droomarbeid als wensvervulling. (Kapittel III-VI)

In het fameuze Kapittel VII stoot Freud dan terug op de reële Navel van de wens. En dat naar aanleiding van de Vaderdroom. *Er kan geen twijfel over bestaan waardoor deze kleine droom onze aandacht gaande houdt. We hebben ons tot nog toe voornamelijk bekommerd om de geheime zin van de dromen, op welke weg deze gevonden wordt en van welke middelen zich de droomarbeid heeft bediend om deze te verbergen. De opgaven van de droomduiding stonden tot nog toe in het middelpunt van ons blikveld. En thans storten wij op die droom waarvan de duiding geen problemen oplevert, waarvan*

de zin onverhuld gegeven is, en worden er opmerkzaam op dat deze droom nog immer de wezenlijke karakteristieken bezit waardoor een droom zo opvallend van ons wakend denken afwijkt en onze behoefte aan verklaring wekt. Na opheldering van al wat het duidingswerk betreft, kunnen we pas merken hoe onvolledig onze psychologie van de droom is gebleven. (...) Vanaf het moment dat we in de psychische processen bij de dromer willen doordringen, zullen alle paden in het donker uitmonden. We kunnen er onmogelijk in slaan om de droom als psychisch proces te verklaren, want verklaren betekent op het bekende terugvoeren, en er is heden geen psychologische kennis voorhanden waarin we de verklaringsgrond die zich vanuit de psychologische studie van de dromen laat afleiden, kunnen onder brengen.

Freud zal integendeel een reeks nieuwe aannames moeten opstellen aangaande bouw- en werkwijze van het psychisch apparaat. Dat is dan de gedachte heks van de metapsychologie, waarop hij reeds van bij de aanvang van zijn psychoanalyse beroep moet doen. Zoals Sokrates vrouw Diotima in zijn plaats over de liefde laat spreken, zo zal Freud van de heks van de metapsychologie verwachten dat ze de natuur van het vrouwelijk verlangen uitspreekt. Wat wil de vrouw (Irma's verlangen) ?

Hernemen we, met die vraag van de vrouw in het achterhoofd, even Freuds eerste definitie van de metapsychologie van de droom. We vinden die in een brief aan Fliess uit 1898, terwijl Freud dus nog volop in worsteling met de droom lag. *Het lijkt mij alsof met de theorie van de wensvervulling slechts de psychologische oplossing zou gegeven zijn, niet de biologische, of beter, metapsychische. (Ik zou jou overigens in alle ernst willen vragen of ik de naam metapsychologie mag gebruiken voor mijn achter het bewustzijn voerende psychologie).* Biologisch stoclen voor Freud zowel dromen, fantasieën als psychoneurosen op resten van de prehistorische levenstijd (1 tot 3 jaar). Herhaling van wat toen gezien, gehoord, en seksueel beleefd werd, die herhaling is op zich een wensvervulling.

De metapsychologische heks moet de 'missing link' leggen tussen het psychische en het biologische. Die 'missing link' is immers de Kern van ons wezen als mens. Freud is vertrokken vanuit de "psychische" = talige = onbewuste formatie van de droom, als een door droomarbeid verholde wensvervulling. Rest thans nog de relatie tot het "biologisch" reële, als oorzaak van die wens of als de vrouw, in de mate dat die aan de betekenaar ontsnappen. De metapsychologie is Freuds benadering van het reële vanuit het symbolische.

Keren we terug tot de metapsychologie van "Die Traumdeutung". De droom is de via regia is tot het onbewuste. En toch blijkt hij op zich onvoldoende om tot die metapsychologie van het psychisch apparaat te komen. Aldus Freud. Wij voegen eraan toe dat niet alles in het psychisch apparaat immers te herleiden valt tot het talig onbewuste van de droomarbeid. Er rest het

onbevredigbaar verlangen, het reële, de Navel, de vrouw. Een volledig beeld van het psychisch apparaat vereist een vergelijkende studie van een hele reeks andere onbewuste of *psychische formaties* ('Leistungen') die vanuit een ander vertrekpunt tot de Kern van hetzelfde probleem willen doordringen. De hysterie bijvoorbeeld, zoals we in een volgend punt zullen zien (psychische Leemte).

2.1.2. Kapitel VII — lust- en realiteitsprincipe versus reële

Houden we ons hier echter voorlopig nog bij de metapsychologie vanuit de droom. Achtereenvolgens belicht Freud volgende processen.

Voor eerst het vergeten van de droom (A). Er is geen garantie voor de betrouwbaarheid van de droom zoals in de overdracht herinnerd. En toch beschouwt Freud dat droomverhaal als een heilige tekst. De twijfel aan de juistheid van de herinnering van de droom vormt voor de Cartesiaanse Freud zelfs een nieuwe bron van *zekerheid* ('Gewissheit'). Vergeten & twijfel zijn immers niet louter neuronale slijtagefenomenen, doch psychische acten van een verdeeld subject (\$). Dat wordt duidelijk in de overdracht : vergeten en twijfel storen de voortzetting van de arbeid, en zijn dus weerstanden.

Hier stelt Freud de vraag of elke droom volledig kan geduid. Neen. Rest immers de Navel. Die herinnert er aan dat iets op onherroepelijke wijze vergeten wordt, bij het vertellen van de droom in de overdracht.

Na het door Lacan zo gesmaakte hoofdstuk over het vergeten, komt Freud met zijn problematisch regressieconcept op de proppen (B). Op de 'anderer Schauplatz' of de *andere psychische lokaliteit* van de droom wordt het gewenste geobjectiveerd of geënceneerd in het heden. Dit brengt Freud tot een topografie voor het psychisch apparaat naar optisch model : het gaat om ideële lokaliteiten. Normaliter plant zich de prikkeling vanaf de waarneming tot de motoriek voort doorheen een aantal psychische systemen of lokaliteiten. In de droom is de motoriek afgesloten, de prikkeling "regresseert" dan maar naar het waarnemingscinde. De voorstelling of de betekenaar is weer teruggeval- len in zijn oorspronkelijk statuut van *zinnelijk* beeld ('sinnlich' = onder het bereik der zintuiglijke functies vallend).

Het metapsychologisch concept van de regressie is een poging te meer om de 'missing link' te leggen naar het reële. Eens te meer : wat heeft de droom, als talige constructie binnen het lustprincipe (droomarbeid), te maken met dat reële, als verloren genot, dat aan gene zijde van het lustprincipe het verlangen veroorzaakt. Die eerste mythische bevrediging bij de moeder zou men vergeefs in de betekenaar trachten te herhalen. Dat reële gaat Freud, via zijn regressie, niet alleen in de individuele kindertijd zoeken, maar ook daarvóór, in de fylogenetische kindertijd der mensheid.

Ook de volgende hoofdstukken van de metapsychologie staan volledig in het teken van Freuds poging om de link te leggen van de droom als talige verwerking tot het oorzakelijk reële. De titels van de hoofdstukken moeten voor de lezer van ons werk thans reeds boekdelen spreken. "Over de wensvervulling" (C), "Het wakker worden door de droom, de functie van de droom, de angstdroom" (D).

We dromen om te kunnen blijven slapen, om de voorbewuste slaapwens van het ik te vervullen. Ons ik wil slapen om even de reële pijn van het dagelijks genot te vermijden. Van die toestand van slaap of vermijding van het reële genot, van dat extreem narcisme maakt thans de infantiele onbewuste wens gebruik om ook naar vervulling te streven via de droom. Vervulling van die onbewuste wens smokkelt echter een verleden, nog minder draaglijk reël genot binnen. Het dagelijks genot blijkt toch nog draaglijker dan het oedipale. Op het punt waarop die wensvervulling dreigt, ontwaken we dan ook in angst. We dromen om te kunnen blijven slapen tot aan de reële grens waar we verschrikt ontwaken teneinde te kunnen blijven verder dromen. Wakker zijn blijkt uiteindelijk een betere bescherming tegen het reële dan de slaap met al zijn dromen.

Het hoofdstuk over het primair en secundair proces en de verdringing (E) brengt ons tot de "Kern van ons wezen". Normale denkprocessen, constateert Freud aangaande de latente droomgedachten, kunnen zich afspelen zonder enig bewustzijn ervan. Dat zijn voorbewuste gedachten. Bij terugtrekking van die voorbewuste bezetting echter kan die gedachte aangegrepen door de onbewuste, infantiele, verdrongen wens. Van dan af zal die gedachte aan niet meer normaal te noemen wetten onderhevig zijn. Dat zijn de wetten van het primair proces of het lustprincipe. Normale denkprocessen verlopen volgens de wetten van het secundair proces of realiteitsprincipe. Dat hooggeroemde realiteitsprincipe blijkt dus enkel in dienst te staan van het lustprincipe. Vervult het realiteitsprincipe zijn dienende taak niet naar behoren, dan neemt het lustprincipe zelf maar weer de touwtjes in handen.

Freud noemt dit "die Lücke in der Funktionstüchtigkeit" van het menselijk psychisch apparaat. Dat is een structureel gemis of een subjectieve verdeeldheid, die voor hem de neerslag is van de specificiteit van de menselijke ontwikkelingsgeschiedenis op zowel psychisch als somatisch vlak. (...) *maar zoveel staat vast, dat de primaire processen (in het psychisch apparaat) van in den beginne gegeven zijn, terwijl de secundaire slechts geleidelijk in de loop van het leven uitgebouwd worden, de primaire afremmen en overlappen en hun volledige heerschappij erover misschien slechts bereiken bij de levenspiek (Lebenshöhe). Ingevolge die verlate aanzet der secundaire processen, blijft de Kern van ons wezen bestaan uit onbewuste wensopwellingen, onvatbaar en niet af te remmen door het voorbewuste welks rol eens en voor*

al beperkt wordt tot het aanwijzen van de doelmatigste weg aan die uit het onbewuste stammende wenstendensen (...) Een groot gebied aan herinneringsmateriaal blijft ook ingevolge die verlating ontoegankelijk voor de voorbewuste bezetting.

Moeten we daaruit besluiten dat de Kern van ons wezen de primaire processen zijn. Neen. Aan gene zijde is er de Kern van ons wezen als reële. Aan deze zijde zijn er, in hun solidariteit, de primaire processen van het lustprincipe, die we een symbolisch karakter kunnen toedichten, en de secundaire processen van het realiteitsprincipe als heersend in de imaginaire wereld van het ik. Primair-symbolisch lustprincipe en secundair-imaginair realiteitsprincipe vormen samen het fantasmatisch kader van onze realiteit. Het reële ligt aan gene zijde van die fantasmatische realiteit of dat realistisch gepantserde lustprincipe waarin ons wezen is vervreemd. Aan gene zijde het reële van de onvervulbare wens of het naar zijn oorzaak onbevredigbaar verlangen. Aan deze zijde het zelfbedrog van de wensvervulling of van de bevrediging van het verlangen.

Voor Lacan viseert de psychoanalyse het subject als reële, als kloof. Dat is het subject dat enerzijds verstoken is van een eigen betekenaar en dat anderzijds ook geen uiteindelijke imaginaire eenheid in zich draagt (waardoor het een onbewust, waar Zelf zou zijn). Deze reële Kern van ons wezen is het ex nihilo van waaruit en waarrond de hele menselijke realiteit in haar symbolisch-imaginaire fantasmatiek is geschapen.

Dit hoofdstuk over primair & secundair proces als afdekking van de Kern van ons wezen, eindigt Freud met een interessante bekentenis. Waarom heeft hij dat hoofdstuk geschreven. Hij heeft er willen bewijzen dat het psychisch mechanisme der psychoneurosen niet slechts accidenteel is gegeven vanuit een storing (organisch of niet) die op het psychisme inwerkt. Maar wel vanuit een structurele fout in de normale opbouw van het psychisch apparaat. Het normale fenomeen van de droom; zowel als de psychopathologie, worden verklaard vanuit de structurele fout (\$) die de Kern van ons wezen uitmaakt. (5)

2.2. 'Kern der pathogenen organisation' ("Studien über Hysterie")

Kern van de pathogene organisatie. Ook die uitdrukking stamt uit de prille kindertijd der psychoanalyse, periode die men wel eens vóóranalytisch pleegt te noemen. We treffen ze aan in de "Studien über Hysterie" die Freud, samen met Breuer, in 1895 publiceert. Die Kern van de pathogene organisatie lijkt één der eerste analytische concepten waarmee Freud zich van Breuer distantieert.

Breuers kathartische methode is een beleefde herinnering. In de herinnering herbeleeft de patiënt traumatiserende evenementen. Toendertijd ingeklemde affecten worden daarbij afgevoerd. Dat schept echter een probleem in de kliniek. Op een bepaald punt immers ontbeert die herinnering elk doorleefdheid, ze wordt er louter een kwestie van logische & praktische dwang. De zieke kan niet anders dan zijn aandringende therapeut, beleefdheidshalve, toe te geven dat het moeilijk anders kan geweest zijn dan deze beweert. Op dat punt is het dus niet de zieke die zich met een zucht van opluchting of affectontlading herinnert. Wel moet de therapeut er de zieke, tot diens grote verlegenheid, iets in herinnering brengen. Dat keerpunt, dat aan de kathartische methode ontsnapt, noemt Freud de Kern van de pathogene organisatie.

2.2.1. Structuur en Kern in een intuïtieve topologie

De pathogene organisatie of het pathogene psychisch materiaal van de hysterie (want over deze pathologie gaat het immers), ontpopt zich bij voortschrijdende kathartische herinnering tot een perfect gestructureerd, meer-dimensioneel bouwsel. Het wekt zelfs de indruk van een soort tweede persoonlijkheid. Opgetrokken uit herinneringen structureert zich dat bouwsel, die tweede persoonlijkheid op minstens drievoudig-gelaagde wijze rond een bepaalde Kern.

Vooreerst een lineair-chronologische ordening van thematisch samenhoerende herinneringen. Van elk dezer thematische herinneringsreeksen of *herinneringsbundels* ('Erinnerungsfaszikel') bevat de Kern de oudste herinnering. Vervolgens een concentrische ordening rond die Kern. Uit elk thema of herinneringsbundel worden die herinneringen met eenzelfde "afstand" tot de Kern samengevoegd. Die afstand is functie van de moeilijkheidsgraad van oproepbaarheid van de herinnering, van haar bewustzijnsgraad. Moeilijker oproepbaar = minder makkelijk bewust te maken = dichterbij de Kern. De chronologische en de concentrische ordening zijn morfologische kenmerken van het pathogene materiaal rond de Kern als oudste en minst bewuste punt.

De derde ordening is voor Freud de belangrijkste. In deze zijn de herinneringen geregend aan een zich dynamisch vertakkend logisch netwerk met meerdere *knooppunten* ('Knotenpunkte'), dat langs alle kanten in de Kern uitmondt. De lezer zal moeiteloos volgen wanneer we daarin de talige structuur van het onbewuste herkennen. Het pathogene materiaal, of die schijnbare tweede persoonlijkheid, is het talig gestructureerd onbewuste. De Kern is het oudste en minst bewuste punt waarop elke taallogische draad afbreekt, waar het taallogisch netwerk een gat vertoont of onontwarbaar in de knoop zit. Een soort kluwen dus.

2.2.2. Analytische act zonder voorgaande

In de analyse als katharsis geschiedt een doorwerking van dat drievoudig geordend pathogeen materiaal. En dat telkens in de richting van de Kern. Eerst de meest recente herinneringen, laatst de oudste. Eerst de meest bewuste herinneringen, laatst de minst bewuste. In de taallogische samenhang lijkt men echter op om het even welk knooppunt te kunnen starten, die samenhang wordt niet sterker of zwakker naar de Kern toe. De analyse moet vanuit elk willekeurig knooppunt alle richtingen volgen. Dan pas krijgt men een idee zowel van de omvang als van de Kern van de pathogene organisatie. Noch omvang noch Kern vallen echter zuiver af te lijnen. Dat zou in principe wel mogelijk zijn, indien beide enkel een kwestie waren van ouderdom en bewustzijnsgraad. De Kern bevindt zich telkens op de plaats of het moment waar het subject, in zijn vrije associatie, de taallogische draad verliest.

Waaruit bestaat nu die Kern. *Herinneringen (aan belevenissen of gedachtenprocessen) waarin het traumatisch moment is geculmineerd of waarin het pathogene idee zijn zuiverste uitwerking heeft gevonden.* Op basis van deze letterlijke definitie van Freud kunnen we niet meteen beweren dat de Kern het punt zou zijn waarop de betekenaar tekort schiet. We kunnen Lacan nog niet bijtreden, met zijn stelling dat de Kern het punt van reële weerstand zou zijn, waar het discours zorgvuldig omheen glijdt. Wanneer we Freud echter verder volgen, blijkt dat wel te kunnen.

De voorstellingen van de Kern worden door de analysant nooit herinnerd. En wanneer de analyticus ze aan de analysant mededeelt, dan erkent deze ze ook niet als zijn herinnering. De analysant vindt niets in zijn herinnering dat aan die Kernvoorstellingen beantwoordt. In zoverre echter de analysant het logisch netwerk heeft doorwerkt, waarbij hij telkens weer tot de katharsis van de beleefde herinnering kwam, in zoverre hij aan het eind van die logische doorwerking ook door de hem aangeboden Kernvoorstellingen blijkt te genezen, in die mate kan de analysant uiteindelijk bezwaarlijk anders dan die Kernvoorstellingen als de zijne te beschouwen. Die *onbewuste gedachten* ('unbewusste Gedanken') zorgen echter nooit voor het kathartisch karakter van de beleefde herinnering. Er wordt geen verleden affect losgemaakt. De analysant wordt op dat moment even zeer in *verlegenheid* ('embarras', een nieuw affect) gebracht door die Kernvoorstellingen, als wanneer men hem er veel te vroeg mee zou hebben belast. Wel met het kapitale verschil dat hij, na volbrachte doorwerking, door die hem opgedrongen Kernvoorstellingen geneest.

En dan komt Freud over de brug met de bekentenis waarop wij langs Lacaniaanse kant al lang zaten te wachten. Bestaat de ware reden voor de wei-

gering tot erkenning ('verweigerte Erkennung') als herinnering, op het punt van de Kern, er dan misschien in dat het werkelijk om gedachten handelt die niet tot stand zijn gekomen, waarvoor enkel de bestaansmogelijkheid bestond, zodat de therapie zou bestaan in de voltrekking van een toendertijd achterwege gebleven psychische act. De Kernvoorstelling op de plaats van de ontbrekende voorstelling wordt het subject op oorspronkelijke wijze van buiten-uit aangereikt, door de Ander. (6)

2.3. 'Caput Nili' als 'ex nihilo' van het 'dark continent'

Ronden we thans dit stuk over de Kern van de pathogene organisatie af met een meer mythisch equivalent daarvan in Freuds beeldspraak. Mythisch betekent niet alleen dat het meer tot de verbeelding spreekt. Maar paradoxaal genoeg ook dat het, structureel beluisterd, een veel suggestiever taal spreekt.

2.3.1. "Natuurlijk" einde van de recurrente reeks traumatische herinneringen

"Zur Aetiologie der Hysterie" (1896). Bij de reproductie van de traumatische scène zorgt de kathartische methode voor een 'nachträgliche' correctie van het toenmalige psychisch verloop. Breuer boert zo voort van de ene kathartische herinnering van een traumatische scène naar de andere. Freud stelt vast dat die traumatische scènes of, beter, de herinneringen eraan, wijdvertakte samenhangen vormen, met diverse *knooppunten* ('Knotenpunkte'). Ze zijn talig gestructureerd. Daarbij stelt hij zich de vraag of dat netwerk, of die kettingen van talig geassocieerde herinneringen ergens een "natuurlijk einde" kennen. Kennen ze ergens een punt waarop kathartische herinnering onmogelijk is.

2.3.2. Sex zonder schijn van kans

Dat natuurlijke einde bevindt zich voor Freud op het gebied van het seksuele 'Erleben'. Die seksualiteit is het punt in de etiologie der hysterie, waartegenover Breuer een persoonlijke afkeer koestert. Voor Freud zijn dat dan de voortijdige, infantiele seksuele ondervindingen aan den lijve. De herinnering aan zulke scènes is inhoudelijk een onontbeerlijke vervollediging van de associatieve & logische puzzel van de neurose.

Freud onderscheidt drie vormen van infantiele seksuele belevenissen. Bij twee ervan geschiedt de confrontatie met het reële van de seksualiteit binnen

een imaginair kader. Dat is vooreerst de psychische liefdesrelatie met een volwassene. En vervolgens de relatie tot de ander-gelijke, dus kinderen onderen. Van *schrik* ('Schreck') is enkel sprake bij een derde vorm van confrontatie met het reële van de seksualiteit, zonder dergelijke mediërende imaginair-psychische verwerking. En dat is de aanslag, buiten elke schijn van liefde of gelijkheid. Enkel deze traumatische hulpeloosheid lijkt ons het natuurlijk einde van het netwerk aan traumatische herinneringen. Dat trauma kan men zich niet herinneren op imaginaire, beleefde, tot katharsis leidende wijze.

2.3.3. Onmogelijk of reële 'ex nihilo'

En hier kunnen we dan voor de dag komen met het mythisch equivalent van de Kern der pathogene organisatie. Die traumatiserende, niet imaginair bemiddelde confrontatie met het reële van de seksualiteit in de prilste kindertijd, beschouwt Freud als de ontdekking van een 'caput Nili' van de neuro-pathologie.

'Caput Nili' is *de bron van de Nijl*. Daarbij betekent 'caput' in eerste instantie het hoofd als hersenkast, hersenpan, dus het *hoofd als leeg*. De oorsprong van de vruchtbare Nijl is een vorm van leegte. 'Caput Nili quaerere' of *het zoeken van de bronnen van de Nijl*, betekent dat men hopeloos, onbegonnen, onmogelijk werk aanvat. Men roeit tegen de symbolische stroom in op zoek naar een mythisch reëel beginpunt, een gat, een 'black out' waaraan het hele betekenaarsnetwerk, dat ons draagt, zou zijn ontsprongen.

2.3.4. Primaair racisme tegenover De Vrouw

Bron van de Nijl als reëel beginpunt, daarbij kan moeilijk de associatie vermeden met een andere, veel latere Freudiaanse beeldspraak, uit hetzelfde register. En dat is de seksualiteit van de vrouw als een 'dark continent' van de psychologie. Dit wil zeggen dat ze niet in kaart is gebracht, niet betekend. We vinden die uitdrukking op het moment dat Freud vaststelt dat het vrouwelijke geslachtsorgaan in de vroegkinderlijke seksualiteit geen rol speelt. Daarin valt immers alle nadruk op het al dan niet voorhanden zijn van het mannelijk lid, zoals Freud het zo plastisch uitdrukt. (7)

Zoals de bronnen van de Nijl in dat duister continent moeten gezocht, zo moet het reële beginpunt van elke pathologie gezocht langs de kant van de infantiel gezien niet symboliseerbare vrouwelijke seksualiteit.

Keren we om dit te begrijpen even terug naar het prototypische trauma, de confrontatie met het reële der seksualiteit buiten elke imaginaire schijn van

liefde & gelijkheid. Het betreft meestal *vrouwelijke kinderen* die seksueel misbruikt worden door de volwassene. Welke redencring kunnen we daarbij dat vrouwelijk kind toeschrijven. "Hij doet mij dat aan niet uit liefde of als gelijke. Wel omdat ik iets totaal Anders ben dat hij haat. Wat ben ik als dat gehate & volmaakt Andere voor die man." Wist het vrouwelijk kind op dat moment wat het is van Vrouw te zijn voor De Man, had het de betekenaar van De Vrouw ter beschikking hebben, kon het dus als Vrouw antwoorden op die man, dan zou nooit sprake zijn van een trauma. Vermits dat vrouwelijk kind echter nooit de betekenaar voor De Vrouw ter beschikking zal hebben, zal de eerste confrontatie met de seksualiteit altijd traumatiserend zijn. "Men wil mij raken op een punt waarop ik mezelf niet kennen kan. Mijn vrouwelijkheid of de Kern van mijn wezen". (8)

3. 'Psychische Lücke' en primaire 'Schreckhysterie'

Navel en Kern hebben we tot centrale concepten gemaakt in Freuds "structuralisme" bij de uitvinding van de psychoanalyse. Beide conceptualiseren het gemis, waarzonder van structuur voor Lacan geen sprake kan zijn. Op het punt van de Navel en de Kern zien we het subject aan éénzelfde, eerste angst overgeleverd.

Voor de Navel konden we daarbij ruimschoots terugvallen op ons eerste deel, waarin we Lacans reprise van Freuds *Imadroom* uitplozen. De Kern daarentegen wordt noch door Freud noch door Lacan uitdrukkelijk in verband gebracht met de angst. Even bestond dan ook de vrees om voeling met de angst te verliezen. Dat kon ons echter niet van ons stuk brengen. We menen dat ons onderzoek rond de Kern kan fungeren als inleiding tot het trauma en de oerverdringing. Men zal zich herinneren dat we vaak naar beide concepten dienden te verwijzen, vanuit Freuds *impasses* rond die Kern. We geven het echter toe, veel meer is men daar niet aan de weet gekomen over de angst dan dat een anthropologie niet mogelijk is zonder de angst en de waanzin als antwoord daarop.

Met het volgende concept uit Freuds *prille structuralisme* zullen we dit verzuim ruimschoots goed maken. De angst wordt er door Freud uitdrukkelijk een centrale plaats toegekend.

Als een andersoortige stap vooruit kan door sommige lezers misschien ook ervaren dat we met dat nieuwe concept eindelijk het gebied van "Die Traumdeutung" verlaten, dat we eindelijk concreet & klinisch worden. We zullen het inderdaad hebben over het fundament van het hysterisch discours. En dat in relatie tot de aanleiding tijdens de kindertijd, zoals die in het hyste-

risch discours van de volwassen analysant onvermijdelijk als verleiding aan bod komt. Uit de kliniek gegrepen dus. We kunnen er echter nu al bij verklappen dat we toch weer op de droommetapsychologie zullen terug vallen.

3.1. Kerstmissprookje : 'Schreckäusserung bei psychischer Lücke'

Het centrale concept in dit deel is de 'psychische Lücke'. 'Lücke' betekent : leemte, hiaat, gaping, lacune; bres; tekort. Voor ons wordt het *Leemte*. Leemte betekent : zedelijk gebrek, fout, ondeugd; gaping, lacune. Daarbij spreekt vooral de in het woordenboek als voorbeeld gegeven zegswijze "leemte in een betoog" ons erg aan. Niet van beslissend belang maar toch mooi meegenomen, is ook dat leemte etymologisch in verband kan gebracht met lam, *verlamming*, belemmering.

Die psychische Leemte vinden we in Freuds briefwisseling met Fliess, in het manuscript K dat hij op 1 januari 1896 met een brief meestuurde. Dat manuscript, dat Freud ook een verlaat kerstmissprookje noemt, is wetenschappelijk gesproken, dit wil zeggen qua structuralisme (het gat) en angsttheorie, een stuk stouter & ondeugender dan de diverse gepubliceerde versies ervan. Anderzijds spreekt Freud in die publicaties in heel wat onbeschroomder bewoordingen over de infantiele seksualiteit en het trauma der verleiding. Die publicaties waarin Freud dus wetenschappelijk-structurele braafheid paart aan wat men graag beschouwt als de zedelijke moed om op te komen voor de rechten van het seksueel onmondige en misbruikte kind, die publicaties stammen alle uit 1896. Het braafst zijn ongetwijfeld de fameuze "Weitere Bemerkungen über die Abwehrneurosepsychosen", iets stoutmoediger zijn "L'hérédité et l'étiologie des névroses" en "Zur Aetiologie der Hysterie". Waar de vergelijking tussen die drie, aan het wetenschappelijk forum prijsgegeven teksten, en het ongepubliceerde, enkel in overdracht op Fliess tot stand gekomen en heel wat driester manuscript K relevant is, daar zullen we niet nalaten van dat aan te geven.

3.1.1. Tijd 1 : ontbrekende betekenaar

kaneloos gemiste & schrikbarende ontmoeting met de seksualiteit

Paradigma van de volwassen angstneurose

Freuds vraagstelling in het manuscript K : vanwaar komt de onlust door prepubertaire seksuele prikkeling. Die vraag is voor Freud op dat moment belangrijk, want zonder die onlust is immers het psychisch mechanisme van de afweer of verdringing niet verklaarbaar.

Die onlust is voor Freud niet accidenteel te verklaren vanuit bijvoorbeeld schaamte en moraliteit die speculeren op de natuurlijke 'Nachbarschaft' van de geslachtsorganen met de excretiefuncties. In die redenering zou sex dan even vies en walgelijk zijn als die excretie.

Niet zo dus volgens Freud. Er moet een structurele reden zijn waarom het kind de seksualiteit altijd als onlustvol, als onwelkom, als traumatiserend ervaart. Er moet een onafhankelijke bron van 'Unlustentbindung' in de menselijke seksualiteit bestaan. 'Entbindung' betekent *vrijmaking*, maar ook *bevaling*.

Dat voor het kind het geslachtsleven eerder *onlust* dan wat anders *baart*, dat kan Freud enkel hopen te begrijpen, zo zegt hij toch, vanuit het paradigma der volwassen angstneurose. In die volwassen angstneurose is het eveneens een uit het geslachtsleven stammende hoeveelheid energie die een storing in het psychische veroorzaakt. Freud lijkt ons hier voldoende reden te geven om de kindertijd te beschouwen als structureel noodzakelijk geteisterd door een soort angstneurose, bij het binnenbreken van de seksualiteit. Verderop zal Freud dat infantiel equivalent van de volwassen angstneurose benoemen als *schrikuiting bij psychische leemte* ('Schreckäusserung bei psychischer Lücke'). (9)

Verleiding

Gaan we thans even nauwkeuriger na hoe Freud komt tot die laatste uitdrukking, als structurele reden voor het onlustbarend karakter van de infantiele seksualiteit. Alle afweer- of verdringingsneurosen verlopen volgens eenzelfde patroon. Daarvan draagt hier enkel de eerste tijd onze interesse weg.

In den beginne was er de altijd te vroege traumatiserende ontmoeting met de seksualiteit. Dat is een primaire onlustbelevens van passieve aard. Het ik is weerloos, wordt overweldigd, staat met zijn mond vol tanden.

Over de modaliteiten van die eerste, onzalige ontmoeting met de seksualiteit wordt Freud even technischer in zijn officiële publicaties. Drie categorieën van personages maken zich schuldig aan wat Freud daar de *werkelijke prikkeling der genitaliën of coïtusachtige toestanden met kinderen* heet. Vooreerst doen kinderen van meestal verschillend geslacht het onder elkaar. Een wederzijdse kinderlijke liaison dus. Vervolgens is er de verleiding, in de ware zin van het woord, door een volwassene waarmee het kind voorheen reeds een vertrouwelijke omgang had, zeer vaak in opvoedingsverband. Een liefdesstrategie dus binnen een formele liefdesverhouding, die ook in psychische richting uitgebouwd is en onderhouden wordt. Tenslotte is er de brute aanslag door een volwassen sujet op wat Freud noemt *meestal vrouwelijke kinderen*, waarvan geen enkele medewerking of medeplichtigheid verlangd

wordt. Wij weerhouden enkel deze laatste categorie van kinderschenner, omwille van haar zuiverheid. Bij de eerste twee categorieën immers wordt de traumatiserende verhoudingsloosheid bij de eerste ontmoeting met de seksualiteit goeddeels gemaskeerd en opgevangen door de imaginariëit van de liefdesrelatie of de psychische verhouding. Bij die twee heeft Freud het dan ook nooit over *schrik* ('Schreck'). Schrik is enkel een primair effect bij de passieve ontmoeting met de zelfgenoegzame kinderschenner. (10)

We keren nu terug tot het manuscript K. Daarin heeft Freud het tegenover Fliess inderdaad enkel over die zuivere gevallen buiten elk narcisme en imaginariëit van een liefdesverhouding. De passiviteit der onlustbeleving is daar zo groot, dat het ik niet eens een greintje activiteit rest om een primair psychisch afweersymptoom mee op te trekken. Binnen een liefdesrelatie, hoe ongelijk ook, van kind tot volwassene, zou dat dus wel kunnen : op imaginaire wijze. Buiten de liefde, in het reële van die confrontatie met de onmogelijkheid van de seksuele verhouding, blijft het kind psychisch verlamd van schrik : *schrikuiting bij leemte in het psychisme of psychische leemte* ('Schreckäusserung bei psychischer Lücke').

'Schreckäusserung' als 'Schreckhysterie'

Zowel over die schrikuiting als die psychische verlamming of Leegte dienen nog enkele opmerkingen gemaakt al eer, over te gaan tot een tweede tijd in het verloop van de afweerneurosen.

'Äusserung' betekent uiting, uitlating, uitdrukking, teken. Freud bedoelt dat in die schrik een prikkelaafvoerproces tot uitdrukking komt. Ook dat het subject alle tekenen van schrik vertoont, één en al uiting van schrik is, dat het subject één *schrikteken* is.

Op die 'Schreck' heeft Freud herhaaldelijk gewezen. Hysterie, luidt het elders aan het adres van Fliess, is het gevolg van een *preseksuele seksuele schrik*. Andere keren gaat wel iets van die schrik af, wordt die schrik genuanceerd. Het structureel doodbrave "Weitere Bemerkungen" vermeldt die eerste schrik zelfs niet. Het iets stoutere "Zur Aetiologie" maakt enkel melding van schrik tegenover de pure kinderschenner. Het Franse "L'hérédité" lijdt aan overnuancering : of onverschilligheid of een beetje 'dépit' of 'effroi'. 'Effroi' is een geslaagde vertaling van *schrik* ('Schreck'). 'Dépit' is de nijldige spijt omwille van de gemiste kans, ontgoocheling, gekwetste eigenliefde. Onverschilligheid is het uitblijven niet alleen van elke actieve psychische afweer, maar ook van de prikkelaafvoer bij passiviteit (de retentiehysterie vindt hier haar zuiverste bepaling). En tenslotte, weer in een brief aan Fliess, heeft Freud het over *schrik* én 'Abneigung'. 'Abneigung' is afkeer, antipathie, tegenzin, hekel. *Antipathie* of *iets niet kunnen lijden*, dat lijkt ons

nog één der schoonste bepalingen van de onmogelijke ontmoeting met de seksualiteit.

Besluitend. Hoeveel Freud ook afdoet van het subject als één en al schrikteken (in het manuscript), hoezeer hij dat ook nuanceert, die schrik blijft toch centraal in de eerste infantiele ontmoeting met de seksualiteit. De eerste fase van wat we nu meteen zullen aantonen het hysterisch discours te zijn, die eerste fase wordt door Freud ook bondweg *schrikhysterie* ('Schreckhysterie') genoemd. Voor ons is dat de structurele angstneurose bij de onlustbarende eerste confrontatie met de seksualiteit in de kindertijd. Die schrikhysterie heeft geen uitstaans met wat Freud veel later de angsthysterie of fobie noemt. Eerst de schrikhysterie, als traumatische angst(neurose), in de geschiedenis van het subject; en pas daarna de angsthysterie, als signaal- of castratie-angst. (11)

Schrik of schrikhysterie als eerste tijd van het hysterisch discours. Dat moet blijken uit de wijze waarop Freud de twee voornaamste klinische vormen ervan, namelijk conversiehysterie en dwangneurose met elkaar in verband brengt. De *actieve preseksuele seksuele lust* (in een Franse tekst gebruikt Freud de term 'jouissance'), als etiologie van de dwangneurose, is slechts mogelijk na de *passieve preseksuele seksuele schrik*, als etiologie van de hysterie. Wat men zelf passief diende te ondergaan wordt actief herhaald aan een ander. De lustvolle seksuele activiteit aan de basis van de dwangneurose is dus geen trauma. Die activiteit is wel de verwerking van het trauma, de verwerking van de schrik. We vinden er evenmin de zuivere situatie van verhoudingsloosheid zoals die wel aan de basis van de hysterie ligt. De seksuele activiteit voltrekt zich immers altijd reeds binnen een imaginaire verhouding : gelijken, kinderen onder elkaar, het broertje dat op zijn zusje *alsmaar en zonder enige variatie dezelfde praktijken herhaalt die het zelf diende te ondergaan*. In een geval van Freud zou die fatale processie op gang zijn gebracht door de seksuele agressie vanwege *een persoon van het vrouwelijk geslacht* op het jongetje. Dat herhaalt dan die agressie op *een persoon van het vrouwelijk geslacht*. Ons jongetje komt daarmee wel zijn eerste schrik en dus ook de hysterische dispositie te boven. Die *recuperatie van genot* ('Lustgewinn' of 'plus-de-jouir') in die actieve herhaling moet het echter bekopen met een dwangneurotische dispositie. De hysterische dispositie is dus reeds in de kindertijd zelf de mogelijkheidsvoorwaarde tot het verwerven van een dwangneurotische dispositie. (12)

Schrik tegenover de psychische Leemte zou aan de basis liggen van het hysterisch discours. Discours waarvan de dwangneurose slechts een dialect is. Als psychose valt de paranoia buiten dat hysterisch discours. Nochtans kan de paranoia eenzelfde basale schrik bij psychische Leemte niet ontzegd. Klinische condities en tijdelijke verhoudingen tussen lust en onlust bij het pri-

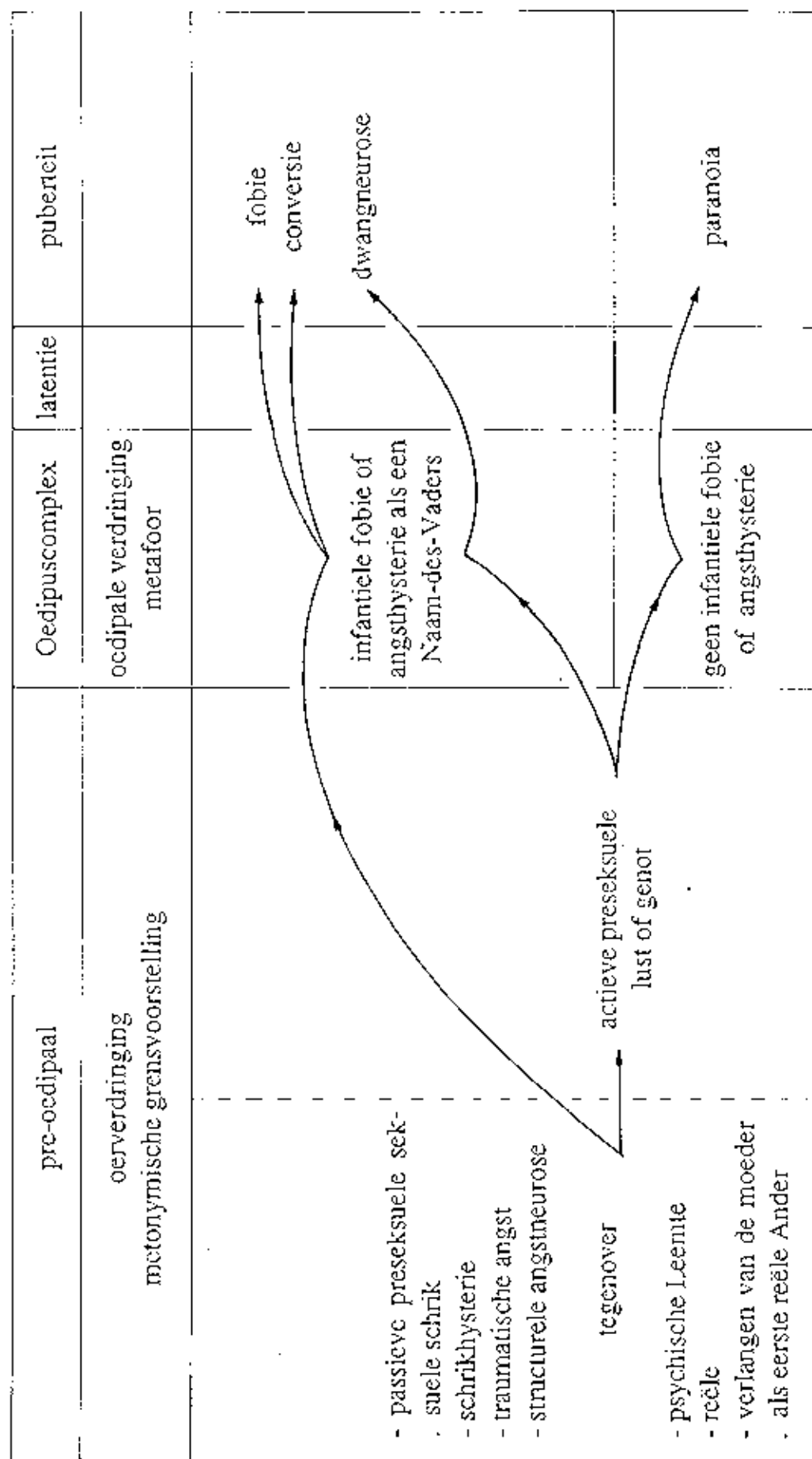
maire trauma van de paranoia zijn Freud weliswaar onbekend, doch dat trauma lijkt hem wel van dezelfde aard als bij de dwangneurose. Er zou dus ook een schrik bij psychische Leemte aan vooraf zijn gegaan. Dat moet er ons toe doen besluiten dat de eerste steen voor het hysterisch discours niet zozeer gelegd wordt door de psychische Leemte met haar schrikhysterie, wel door een allereerste specifieke verwerkingswijze daarvan. Pas door die verwerking gaan klinische hysterie en dwangneurose zich van de paranoia onderscheiden. Voor ons is die specifieke verwerking aan de basis van het hysterisch discours de infantiele fobie of angsthysterie. En daarvan is nog geen sprake in de briefwisseling met Pliess.

Een eerste poging om die infantiele fobie of angsthysterie in een overzichtsschema thuis te brengen, vindt men in figuur 23 hiernaast. Dit schema lijkt bij uitstek geschikt voor een structurele reprise van Freuds chronologie van de Wolfsmangevalsstudie. Tot twee maal toe slaagt de Wolfsman erin zich actief te herpakken na een passief ondergane (preseksuele) seksuele schrik. Vooreerst de coïtus a tergo van de oerscène op 1 1/2 jaar, waarna de 2 1/2 jaar oude Wolfsman tegenover zijn geknielde Gruscha de mannetjesputter speelt. 3 1/4 jaar oud wordt hij vervolgens het slachtoffer van zijn ondernemende oudere zus, dra gedraagt hij zich even ondernemend tegenover zijn Nanja en vanaf 3 1/2 jaar ontpopt hij zich zelfs tot een doorstout en pervers karakter. Die passief ondergane ouderlijke oerscène & zusterlijke verleiding fungeren als hysterische dispositie. De actieve herhalingen daarvan in de infantiele perversiteiten tegenover Gruscha en Nanja, overdekken die met een dwangneurotische dispositie. Opdat die dwangneurotische dispositie zich later klinisch zou uiten, opdat de Wolfsman niet psychotisch zou blijken, moet hij echter nog passeren langs de infantiele fobie. En zo geschiedt als hij op 4-jarige leeftijd uit zijn Wolfvendroom ontwaakt. (13)

We keren op dat schema terug in verband met de infantiele fobie als moment van de 'Neurosenwahl'. Het voordeel van de infantiele fobie lijkt ons hier alleszins reeds dat we die 'Neurosenwahl' niet moeten laten afhangen van de natuur van het trauma. Dat trauma met de eerste reactie erop, namelijk het uitblijven van enige psychische reactie bij het subject dat één en al schrik is, dit complex is een structureel onvermijdelijk gegeven binnen des mensen talig versneden geslachtelijkheid. Het verschil in de neurosen zit hem pas in de tweede tijd. Dat is wanneer, altijd te laat, ter gelegenheid van een secundair trauma, een eerste psychische reactie loskomt.

'Psychische Lücke' als ontbrekende voorstelling

Hernemen we de draad van onze redenering. Schrikuiting bij psychische leemte. Bij die eerste schrik zijn we thans lang genoeg blijven verwijlen. En die psychische leemte, wat is dat eigenlijk. Dat is het ontbreken van een voor-

Figuur 23

stelling. Iets later noemt Freud dat tegenover Fliess het ontbreken der vertalende woordvoorstellingen. (14) Dit vlotte antwoord kunnen we hier slecht geven vanuit de studie van een tweede tijd, na die eerste schrikuiting.

3.1.2. Tijd 2 : metonymische betekenaar nieuwe afspraak aan de grensvoorstelling

Vermits het trauma bestaat uit het ontbreken van een voorstelling, ontbreekt er een voorstelling om het trauma te herinneren. En toch blijkt dat trauma der ontbrekende voorstelling om één of andere reden en bij één of andere gelegenheid voor herinnering vatbaar. Wat eerst niet psychisch was verwerkt binnen de voorstelling of betekenaar, is dat ondertussen blijkbaar wel. Hoe is die te late verwerking geschied. Terug het manuscript K.

Door versterking van een *grensvoorstelling* ('Grenzvorstellung'), die zich toevallig in de buurt bevindt, slaagt het subject erin om het traumatiserend ontbreken van een voorstelling een eerste keer te vergeten, te verdringen. Die versterkte en (oer)verdringende grensvoorstelling wordt vanaf dat moment de voorwaarde tot herinnering van het traumatiserend ontbreken van een voorstelling. Die grensvoorstelling vindt het subject volgens Freud langs metonymische weg. (15)

3.1.3. Tijd 3 : metaforische betekenaar 'proton pseudos' of de eerste hysterische "verdichting"

Etiologie der hystérie in drie tijden : ding (a) $\longrightarrow$ grens (S₂) $\longrightarrow$ dwang (S₁)

Voor een voorbeeld van de eerste tijd van schrik, die in een tweede tijd ingeperkt wordt door een grensvoorstelling en waarbij ons ook nog de ontdekking van een derde tijd wacht, daarvoor kunnen we terecht bij een andere uiting van Freuds werkoverdracht op zijn theoretische vriend Fliess. De "Entwurf einer Psychologie", waaruit we dat voorbeeld putten, werd immers begonnen in de trein die Freud van Fliess verwijderde, ergens op een herfst-dag in 1895; in oktober van dat jaar kreeg Fliess het manuscript in zijn bus.

Het eerste deel van de "Entwurf" is een metapsychologie van het psychisch apparaat vanuit scientistische, meer bepaald neurologische apriorismen. Het tweede deel differentieert, subverteert die metapsychologie vanuit de hystérie als paradigmatische psychopathologie.

Centraal in het deel over de hystérie staat de vraag naar de oorsprong van *de hysterische dwang vanuit oversterke voorstellingen*. Een oversterke voorstelling A dringt zich in het bewustzijn met haar sliert gevolgen (hysterische

dwang). Waar komt die voorstelling vandaan. In den beginne was er een belevens bestaande uit A + B. Op een gegeven ogenblik is A alleen voor dat geheel komen te staan, als "symbool". Deel voor geheel, dat is de definitie van de metonymie, van de verschuiving bij Freud. Door die metonymie heeft zich het "symbool" A gesubstitueerd aan 'das Ding' B, het "symbool" A verdringt zo 'das Ding' B.

Op dat *Ding* keren we in een volgend deel terug. Nog later zullen we het hebben over die (oer)verdringing. De metonymie hebben we hogerop reeds aan het werk gezien, bij de installatie van de grensvoorstelling. Het lijkt ons dat we het, vanuit Lacan, even crop kunnen wagen om Freud hier coherenter te maken. De grensvoorstelling is niet hetzelfde als de hysterische dwangvoorstelling. B is het reële van het Ding waarvoor een betekenaar ontbreekt (object (a)). A is de verschoven grensvoorstelling of de eerste metonymisch geïnstalleerde betekenaar. De hysterische dwangvoorstelling is als het ware de eerste herhaling van die grensvoorstelling. Of beter : de hysterische dwangvoorstelling is de voorstelling (S₁) die zich metaforisch substitueert aan die grensvoorstelling (S₂), en zo het subject (\$) representeert.

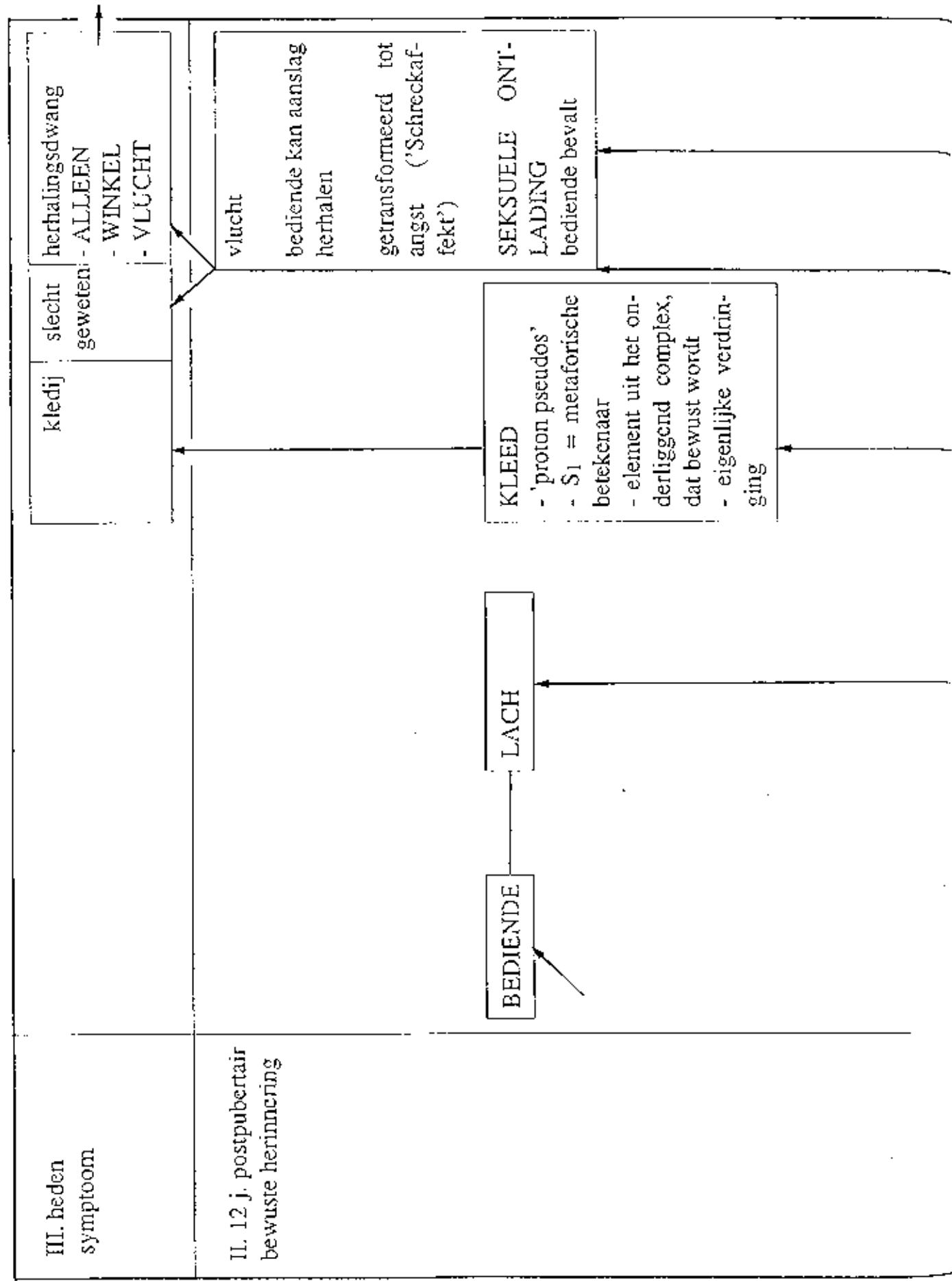
Welke is nu de intieme reden, zo vraagt zich Freud af, waarom deze verschuiving tot zulke herhalingsdwang leidt. De reden dient gezocht in de aard van het gebied waarop die eerste verschuiving geschiedt, namelijk dat van de seksualiteit. De seksualiteit is het gebied waarop de mens twee kansen krijgt, waarop hij twee keer kan beginnen. Een eerste keer, in de prille kindertijd, ondergaat men de seksualiteit illusie- en kansloos. De tweede keer, in de puberteit, is men de illusie rijker dat men de kansen in eigen handen heeft. Het is dan ook pas op dat moment dat men echt slachtoffer van de seksualiteit kan blijken te zijn.

Gevalsstudie van "Emmannekijn"

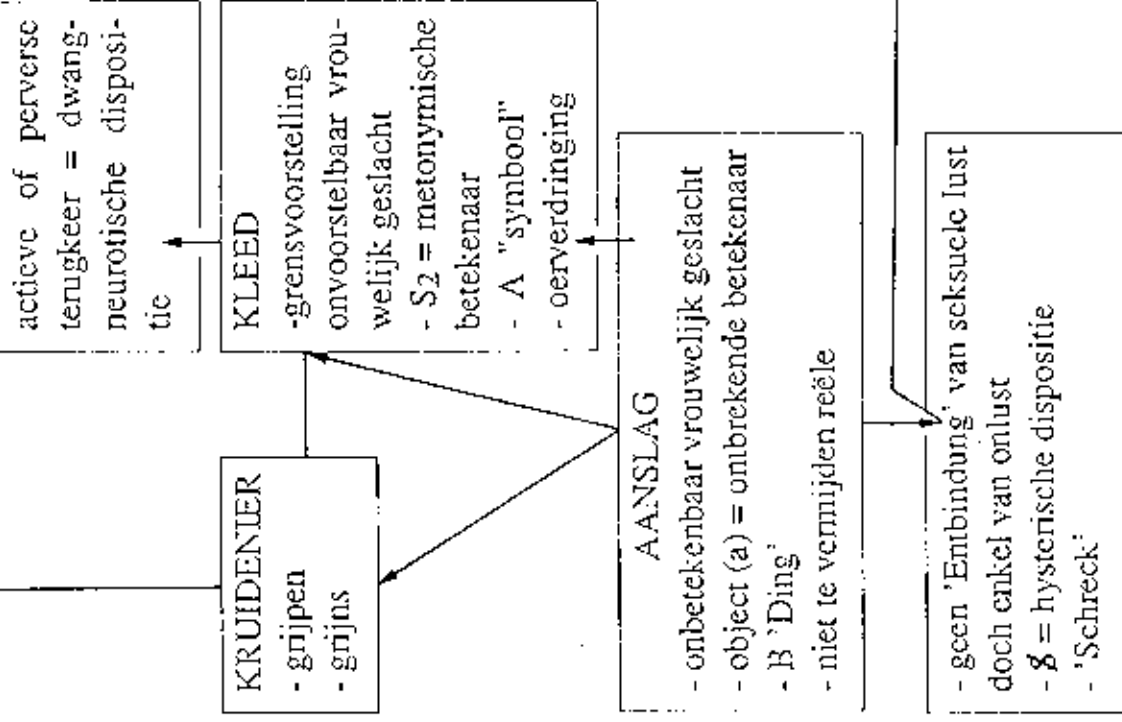
Bekijken we het voorbeeld, en vooral de schematisering waarmee Freud zijn stelling verduidelijkt.

Heden staat Emma (Eckstein ?) onder de *hysterische dwang* (fobie verbeterd Lacan) dat ze niet alleen meer een winkel binnen durft (omwille van de vrees uitgelachen te worden om haar kledij, voegt Lacan eraan toe). Eerste herinneringslaag : in het begin van haar puberteit (12 jaar) meent ze in een winkel uitgelachen te worden door de twee bedienden omwille van haar kleed. Eén der bedienden herinnert ze zich nu nog, hij beviel haar toen. Ze vlucht 'in irgendwelchem Schreckaffect'. Daaronder vindt Freud een vroegere, pre-pubertaire herinnering : in een winkel grijpt een grijnzende kruidenier naar haar geslacht, doorheen haar kleed. Desondanks gaat zij daar nog een tweede maal naar toe, wat haar een *slecht geweten* bezorgt.

We hernemen Freuds structurering, in drie tijden, van dat hysterisch discours.

I. prepubertair 8 j.
herinneringscomplex

Daarbij voerden we een aantal Lacaniaans-conceptuele ingrepen uit. Graag hadden we dit schema voor zichzelf laten spreken. Dat kan jammer genoeg niet. (zie figuur 24 op de vorige bladzijden - de woorden in kapitalen stammen uit Freuds oorspronkelijke schema).

In het stadium waarin we ons nu bevinden, menen we een aantal elementen of concepten in de Freudiaans-Lacaniaanse schematisering van Emma's discours voor zichzelf te kunnen laten spreken. Zo bijvoorbeeld de elementen van de discourssequens : $S_2 \longrightarrow (a) \longrightarrow \$ \longrightarrow S_1$. Idem voor de grensvoorstelling. Voor oerverdringing en Ding moet de lezer nog even geduld oefenen.

Als onze voornaamste bijdrage tot dit schema beschouwen wij de invoering van de actieve, perverse terugkeer van de nog kinderlijke Emma. Die terugkeer situeert zich na de eerste, passief ondergane verleiding én na de installatie van de grensvoorstelling. Dat levert de dwangneurotische dispositie op; die moet de herhalingsdwang van de hysterische symptomatologie verklaren, alsook het slecht geweten waarmee Emma heden behept is.

Aan de hand van Emma heeft Freud een belangrijk nieuw concept ingevoerd, dat wij tevens een plaats in zijn schema hebben gegeven : 'proton pseudos'. Dat is de betekenaar "kleed", zoals die voor het eerst herhaald wordt bij het begin van de pubertaire geslachtsrijpheid. En dat nadat hij, in een eerste tijd, als grensvoorstelling voor het onbetekenaar reële van het vrouwelijk geslacht gestaan had. Over die 'proton pseudos'-betekenaar van het kleed zegt Freud : het is merkwaardig dat niet het belangwekkende lid in het bewustzijn opkomt (aanslag op haar vrouwelijkheid; das Ding; B), maar wel een ander, als "symbool" (kleed; A). Vanuit Lacan voegen wij eraan toe dat die andere voorstelling A slechts in het bewustzijn treedt in de mate dat ze herhaald wordt. Er geschiedt een ontubbeling van die A in vooreerst de grensvoorstelling en vervolgens de 'proton pseudos'. Dat is het verschil van de betekenaar tegenover zichzelf ($A \neq A$, kleed $\neq$ kleed, of S_1 als 'proton pseudos' $\neq$ S_2 als grensvoorstelling).

'Proton pseudos', wat betekent dat. 'Proton' = adjectief in de superlatieve trap; het eerst in tijd, ruimte, sociale rang of wiskundige rangordening. 'Pseudos' = leugen, valse conclusie in de logica, valse doctrine of van de religieuze waarheid afwijkende ketterij; maar ook puistjes op de neus en witte vlekken op de vingertoppen ten teken dat iemand een leugenaar is. De betekenaar "kleed" is de *eerste* (in de vier betekenissen) *leugen* (ook in de vier betekenissen) waarmee Emma's postpubertaire carrière als vrouw start. Kleed in plaats van vrouwelijk geslachtsorgaan, misschien wordt ze vanaf dat moment één en al vrouwelijke schijn : bijvoorbeeld als mannekijn.

Lacan hertaalt die hysterische 'proton pseudos' als *eerste leugen* ('mensonge'), *oplichterij* ('escroquerie'), *schijn* ('semblant') over het reële Ding

('chose'). Die eerste leugen is de enige wijze waarop het subject de waarheid kan zeggen over het van louter goedheid slechte object. Dat is het object dat zoveel genot oplevert dat het niet meer te harden is, het object aan gene zijde van het goede en het kwade van het lustprincipe. Op het niveau van het talig gestructureerde onbewuste kan het subject de waarheid (reële, Ding, vrouwelijk geslacht, object (a) slechts liegend (proton pseudos, kleed) aangeven. De waarheid toont zich slechts in een fictie. (16)

3.2. Terug tot de "Die Traumdeutung" : 'äussere Schreckerlebnis'

We hebben het aangekondigd, met de schrikuiting keren we eens te meer tot "Die Traumdeutung" terug. In de metapsychologie van de droom bekijkt Freud de relatie tussen primair en secundair proces. We herinneren eraan dat Freud binnen die metapsychologie tot de Kern van ons wezen doordringt, als het reële van het primair proces of het onbewuste. Enkele bladzijden vóór dit belangrijk concept, vinden we een equivalent voor de schrikuiting bij psychische leemte. En dat is de 'äussere Schreckerlebnis'. Qua structuralisme blijkt "Die Traumdeutung" eens te meer Freuds stoutmoedigste publicatie te zijn. Stoutmoediger alleszins dan zijn de vroege vaadren schokkende klinische artikels over de verleiding.

3.2.1. Primair proces in een fictief primitief psychisch apparaat

Eerste bevredigingservaring via vreemde waarneming

In Freuds theoretische fictie van een primitief psychisch apparaat zou enkel het (on)lustprincipe of primair proces heersen. Daar telt enkel de bevrediging, zo spoedig mogelijk met alle prikkels komaf maken. Voor prikkels van buiten uit geschiedt dat reflexmatig. Tegenover de innerlijk opwellende lichaamsnoden, staat dat apparaat echter hulpeloos. De eerste ervaring van bevrediging van die lichaamsnoden komt dan ook slechts via vreemde hulpverlening tot stand : de boreling krijgt de borst. Die eerste bevredigingservaring is niet van belang als innerlijk fysiologisch proces. Wel als de verschijning van een bepaalde waarneming in de buitenwereld, dank zij de moeder. Die eerste bevredigingservaring, onder de vorm van een moederlijke waarneming, heeft, na haar verdwijning, eenmaal dus tot betekenaar geworden, een belangrijk psychisch gevolg. En dat is de wens. Binnen dat primitief psychisch apparaat bestaat die wens uit de hallucinatorische herbezetting van het herinneringsbeeld van de eerste bevredigende waarneming (die waarneming is immers de enige herinneringsbasis van de eerste bevrediging).

Eerste schrikervaring via vreemde waarneming

De tegenhanger van die primaire onlustwerende bevredigingservaring, van die bevredigende waarneming dank zij vreemde, moederlijke hulpverlening, dat is de onlustbarende 'äussere Schreckerlebnis'. Ook deze eerste *schrikervaring* doet het primair psychisch apparaat op dank zij een bepaalde waarneming van de buitenwereld.

Freud zelf zegt er wel niet bij dat het die eerste schrikbarende waarneming aan de buitenwereld dankt. Maar vanuit zijn klinische geschriften wordt voldoende duidelijk dat zulks inderdaad het geval is : een vreemde, reële Ander verleidt het kind, herleidt het tot passiviteit. Dat is de eerste waarneming van het verlangen van die reële Ander. Later zal Freud nog een ander, en misschien zelfs het belangrijkste verleidend personage aan die reeks toevoegen : de Moeder als Vreemde, als Ander.

In "Die Traumdeutung" zelf vinden we echter nog een andere waarneming dan die der Verleiding-door-Volslagen-Vreemde die even zeer tot een primaire uitwendige schrikervaring kan leiden. En dat is de oerscène, met het centrale geslacht van de moeder. In het kader van de metapsychologische studie van de functie van de droom als wensvervulling, blijft Freud stil staan bij de angstdroom. Even maar, want voor Freud hoort de leer van de angstdroom eigenlijk thuis in de neurosenpsychologie, het gaat om de verklaring van de neurotisch angst überhaupt. De gedroomde angst is immers slechts schijnbaar door de manifeste droomvoorstellingen bepaald. Op dat moment is de bron van angst voor Freud de onbruikbare libido. De latente gedachten van angstdromen moeten dan ook seksuele inhouden of voorstellingen bevatten, waarvan de bijhorende libido tot angst werd. Die angst wordt dan, in de manifeste tekst, aan een andere voorstelling gelast.

Uit goede gronden zie ik hier af van alle voorbeelden die neurotische patiënten mij volop bieden, en verkies ik angstdromen van jeugdige personen. Ikzelf (...). En dan volgt de moedervogeldroom die we in ons eerste deel analyseerden. *De angst laat zich middels de verdringing terugvoeren op een duistere, duidelijk seksuele begeerte of lusten, (Gelüste) die in de visuele inhoud van de droom hun gepaste uitdrukking gevonden hebben.* Slechts secundair wordt die angst uit de seksuele relatie tot de moeder, gekoppeld aan de dood van de moeder. Bij de analyse van een tweede kinderlijke angstdroom komt de aap uit de mouw : het seksuele materiaal in de latente gedachten is de waarneming van een ouderlijke coïtus. Coïtuswaarneming die het kind unheimlich stemt en angst wekt.

Om twee redenen immers kan de seksuele geprikkeldheid van het kind bij die oerscène niet afgevoerd, waardoor dus die prikkeling tot angst verandert. Voor eerst valt de prikkeling niet te *verwerken* ('Bewältigung') via *begrip*

('Verständnis'). Vervolgens wordt ze *afgewezen* ('Ablehnung'), doordat de ouders erin vervlochten zijn. Voorlopig interesseert ons hier enkel die eerste reden, als mogelijk equivalent van de eerste uitwendige schrikervaring bij psychische Leemte. Maar ook de tweede reden is niet oninteressant, we komen erop terug in het kader van de angstneurose. Vóór die afwijzing zou de seksuele prikkeling zich wel vrij mogen uiten, doch op dat moment blijkt reeds een soort "natuurlijke" grens voorhanden : de seksuele uiting kan door het kind onmogelijk begrepen. Dit betekent dat tegenover de prikkelende oorscène een voorstelling ontbreekt, waarmee het kind greep kan krijgen op die prikkeling. Dat is het onvoorstelbare genitaal van de moeder.

Kinderlijke dromen kunnen dus niet alleen onverhulde uitingen zijn van de wensvervulling, doch tevens van het tegendeel : de primaire uitwendige, niet psychisch verwerkte schrik. Uiting van dit laatste is de pavor nocturnus, als nachtelijke angstaanval met hallucinaties. Die hallucinaties pogen misschien een eerste psychische verwerking of voorstelling van het geslacht van de moeder te bieden. (17)

Het psychisch gevolg van de eerste bevredigingservaring is de wens, als poging tot hallucinatoire herbezetting van de herinnering aan die waarneming. De eerste schrikervaring daarentegen kent geen psychisch gevolg. Het primitief psychisch apparaat wenst niet de herinnering aan een schrikbarende ervaring wakker te roepen. Deze wordt gevlucht, komt niet voor in het latent materiaal waarop de primaire psychische processen van het onbewuste inwerken. Primaire processen zijn metafoor & metonymie. Materiaal zijn de betekenaars of herinneringsbeelden aan bevredigende waarnemingen. Eén betekenaar ontbreekt, dat is de betekenaar die moet herinneren aan de schrikbarende waarneming van het vrouwelijk geslacht.

3.2.2. Secundair proces in een fictief realistisch psychisch apparaat : castratie-angst als verlaat psychisch gevolg van de eerste schrikervaring

Verrassend genoeg blijkt het secundair proces wél een psychisch gevolg te kunnen geven aan die eerste schrikervaring. Onlustherinneringen, zegt Freud, worden op dergelijke wijze bezet dat slechts een begin van onlustontwikkeling wordt toegelaten, als signaal. Dat is het latere concept van het angstsignaal.

In het primair proces geen onlustvolle herinnering aan de schrikbarende waarneming, als psychisch gevolg. Daarna, in het secundair proces, blijkbaar wel. Waar komt die plots vandaan. We kunnen ons hier behelpen met de grensvoorstelling. Geen herinnering aan de waarneming zelf, wel aan een andere waarneming, grenzend aan die eerste. Het is dan die grensherinnering of grensvoorstelling (eigenlijk de herhaling ervan) die in het secundair proces

even wordt bezet, tot het angstsignaal weer herinnert aan een eerste schrikervaring. Het angstsignaal is de castratie-angst gekoppeld aan de grensvoorstelling (als een gefetischiseerde fallus of fallische fetisch). De eerste schrikervaring is de traumatische angst tegenover het vrouwelijk genitaal.

3.2.3. Schrik, smart, walging

Smart bij intrekking in het psychische

Vanuit de uitwendige schrikervaring in "Die Traumdeutung" keren we terug tot de "Entwurf" en andere aan Fliess gerichte manuscripten & brieven. Daarin gaan we, ter conceptualisatie van een eerste angst, de bruikbaarheid na van nog een andere notie: 'Schmerz', 'Schmerzerlebnis', 'Schmerzerregung'. Te vertalen als respectievelijk *pijn* of *smart*, *smartelijke* of *pijnlijke ervaring*, *opwelling van pijn* of *golf van smart*.

In "Die Traumdeutung" (1899) is de uitwendige schrikervaring het resultaat van een waarneming die bron is van een golf van smart. In een chaos aan ongecoördineerde motorische uitingen poogt het psychisch apparaat zich te onttrekken aan die waarneming en dus aan die smartelijke pijn. In volgorde: waarneming → smart of pijn → ongeordende motorische uitingen of uitwendige schrikervaring. Schrik zou de motorische reactie zijn op de sensibele ervaring van pijn.

In de "Entwurf" (1895) conceptualiseert Freud de eerste schrik als pijn of smart. Het tegendeel van de eerste uitwendige bevredigingservaring heet daar een eerste smartelijke ervaring. De eerste bevredigingslust leidt tot de wens, de eerste smart tot het affect.

Even voordien, in het manuscript G (begin 1895), heeft Freud het over de melancholische smart tengevolge van wat hij een 'Loch' of een 'Einzichung' in het psychische veld noemde. Beide betekenaars zijn dubbelzinnig. 'Einzichung' betekent zowel een *intrekking*, een verzakking, een gat in het psychisch veld als dat men in het psychisch veld zijn intrek neemt. Voor 'Loch' geldt hetzelfde: een gat dat als *hol*, als *nor* kan dienen.

Men kan de vraag stellen of de hysterische Leemte in het psychische ook niet een soort schuiloord vormt voor het in de taal ontheemde subject. In een eerste moment van schrik (als pijnlijke verrassing) ontdekt het subject zijn plaats in de taal als die van de ontbrekende betekenaar. Dat is Lacans notatie: S, voor betekenaar, met een streep erdoor, of $\bar{S}$. (18)

Walging tegenover het Ander kadaver

Schrik of smart, we laten in het midden welke nu de primaire reactie is tegenover de onbetekenbare reële leemte in het psychische veld. Tussen schrik

en walging kunnen we wel kiezen. Walging komt, wat onze lezing van Freud betreft, niet in aanmerking. Wij zijn zo vrij op dit punt van mening te verschillen met André. Volgen we even de redenering; waardoor hij die walging centraal moet stellen. Daarbij letten we vooral op zijn gebruik van de letter van Freuds tekst.

Aan de Irmadroom, meer bepaald haar gapende mond, ziet André drie Freudiaanse thema's in verband met de vrouw ontspruiten :

1. het reële van het vlees, van het gedeseksualiseerde vrouwelijke orgaan.
2. de vrouw als incarnatie van het mutisme van de dood, als incarnatie van de stilte buiten het psychisme of het spreken, die zich tegen het spreken verzet.
3. de leernte in het psychische, de stilte binnen het spreken als oorzaak van dit spreken, de Navel als niet erkend.

In hun verwevenheid worden die drie thema's door André beschouwd als een eerste laag van Freuds benadering van de vrouw : reële, dood en onerkende waaraan zich een 'dégoût' zou vasthechten. 'Dégoût' is de Franse standaardvertaling voor het Freudiaanse 'Ekel', dat wil zeggen *walging*. Die eerste laag van walging tegenover dat reële van de vrouw zou dan in Freuds verder oeuvre overdekt, geïnterpreteerd zijn geworden binnen de betekenaar, binnen het fallisch primaat. Dat is de castratie waaraan zich een 'horreur' vasthecht.

Ons interesseert hier enkel de eerste laag in relatie tot de vraag : walging of schrik. In den beginne laat André voor die *schrik* ('Schreck', 'effroi') nog enige plaats. Geleidelijk zal de *walging* ('Ekel', 'dégoût') zich echter op het voorplan dringen. Daarvoor baseert André zich op drie passages bij Freud.

In een eerste passage lijkt André het slachtoffer van de Franse vertaling. Haar primaire seksuele ervaring ondergaat de hysteric met schrik en 'Abneigung'. 'Abneigung' wordt vertaald als 'dégoût'. 'Dégoût' is echter de standaardvertaling van 'Ekel' en van 'Ekel' is hier geen sprake. 'Ekel'-'dégoût'-*walging* lijkt ons in Freuds jargon immer gereserveerd voor het hysterisch conversiesymptoom. 'Abneigung' hebben wij hogerop vertaald als *antipathie, iets niet kunnen lijden*; 'aversion' is daarvoor de beste Franse vertaling.

Een tweede passage is zelfs eerder een argument tegen de structurele plaats van de walging. Ook die passage hebben wij hogerop becommentarieerd in het kader van de vraagstelling van het manuscript K. Die vraag : hoe is de onlust bij infantiele seksuele ervaringen te verklaren. Het antwoord : niet vanuit een secundair, accidenteel fenomeen als de walging (of de schaamte, of de moraal). De structurele reden zal Freud zoeken in een equivalent van de volwassen angstneurose. En vinden zal hij die doen aan het einde van dat manuscript, als schrikhysterie of schrikuiting bij psychische leernte.

En tenslotte een passage waarover we het nog niet hadden. Op zoek naar de etiologie van de hysterie (1896), wil Freud de hand leggen op de ultieme scène die zowel het bestaan überhaupt van het symptoom als de vorm ervan kan verklaren. Een scène die dus terzelfder tijd voldoende traumatiserend én determinerend werkt. Freud verduidelijkt die twee aspecten van de ultieme scène aan de hand van het hysterische conversiesymptoom van het *braken* ('Erbrechen'). Dat kan enkel verklaard vanuit een ervaring die terecht een hoge mate van *walging* ('Ekel') gewekt heeft. Bijvoorbeeld het zicht, zegt Freud, van een in staat van ontbinding verkerend kreng (menselijk of dierlijk). Vormt de waarneming van dat walgelijk lijk nu echter de ultieme scène voor die conversie. Zeker niet. Die ultieme scène betreft immers altijd een van buitenuit geïnduceerde seksuele ervaring aan het eigen lijf. De walging tegenover het kadaver lijkt hoogstens het gevolg te kunnen zijn van de herkenning, bij de Ander, van een eerste eigen en schrikbarende kadavergehoorzaamheid of kadaverisatie, in de passief ondergane verleidingsscène. Eerst den daver tegenover het eigen lijf als kadaver, later walging tegenover het Ander lijf als lijk.

Tenslotte nog even een snelle uitval naar het veel latere "Hemmung, Symptom und Angst" (1926) (dat had ook gekund in de discussie over de smart). Het hysterische afweersymptoom van de *walging* ('Ekel') tegenover de seksualiteit, stelt Freud daar, stelt zich slechts in als 'nachträgliche' reactie op de passief ondergane seksuele act. (19)

4. 'Das Ding' en pathetiek of primair affect vóór elke verdringing

Navel, Kern, Leemte. In het Lacanisme bestaan alle goede dingen uit vier. Van *het Ding* ('das Ding') maken we dus het vierde lid van Freuds structuralisme bij de uitvinding van de psychoanalyse. Dat we hierbij exhaustief te werk zijn gegaan, willen we geenszins beweren. Er zijn gewis nog andere fragmenten uit Freuds discours die voor dergelijke Lacaniaanse conceptualisatie in aanmerking komen.

Onze keuze van het Ding ter afsluiting is daarom echter niet minder dwingend. Lacan heeft immers eens te meer gekozen voor ons. En dit keer niet bepaald langs de weg der zachtste suggestie. Navel en Kern kunnen misschien niet echt aanspraak maken op het statuut van Lacaniaans concept. Onze blijken van goede wil ten spijt, blijven beide te plastisch, te schatplichtig aan een intuïtieve geometrie. Anders is het reeds gesteld met de psychische Leemte. Daarvan mag rustig aangenomen dat concepten als 'manque' en 'trou' daar bij Lacan aan beantwoorden. Het is vooral in zijn topologie dat de moeilijke

heden ter conceptualisatie van dat gemis of gat Lacan hebben geboeid. Voor zover ons bekend verwijst Lacan echter nergens naar die psychische Leemte bij Freud. Het Ding daarentegen is één der Freud-betekenaars die statistisch gezien het hoogste scoort in Lacans gesproken onderwijs. Daarbij moeten we wel vaststellen dat de hoogconjunctuur van die betekenaar zich beperkt tot één seminarie, en dat is het Sém. VII, over de ethiek van de psychoanalyse (1959-1960). In Lacans geschriften schittert het Ding door zijn quasi-afwezigheid in Lacans geschriften. Wat daarvan ook de reden moge zijn, reden genoeg alleszins om ons enthousiasme over het Ding enigszins te temperen. Bijkomende domper op des lezers geestdrift zal anderzijds de voorafgaande vaststelling zijn, dat noch Freud noch Lacan reppen van de angst in relatie tot het Ding.

We hebben niet bepaald een hooggestemde sfeer van blijde verwachting geschapen. Tijd dus voor het Ding om zich te vertonen. Eerst in zijn schrielle Freudiaanse gedaante. Daarna in de heel wat pompeuzer Lacaniaanse reprise. Laten we het Ding zelf zijn aanwezigheid in een verhandeling over de angst rechtvaardigen.

4.1. Aan welk apriorisme ontsnapt Freuds Ding

4.1.1. Hapax of parcours

Navel en Kern halen we uit de droomduiding. Leemte en Ding vinden we in de briefwisseling met Fliess, respectievelijk in het manuscript K en het manuscript getiteld "Entwurf einer Psychologie". Bij de Navel en de Leemte konden we, ter verdieping, enkel ter plekke blijven trappelen in Freuds oeuvre. Elk dezer termen vormt er immers een hapax. De Kern liet al meer bewegingsvrijheid in dat oeuvre. Ook het Ding steekt er meer dan eens de kop op, vanuit Lacan zullen wij vooral met zijn late verschijning in "Die Verneinung" (1925) moeten rekening houden.

4.1.2. Ding en nevennaaste — "Entwurf" (1895)

Door toedoen van de moeder wordt het kind een waarneming voorgevoerd. De wens herbezet op hallucinatorische wijze het herinneringsbeeld van die mythische eerste, bevredigende waarneming. Uiteraard is dat regressieve mechanisme in werkelijkheid geenszins bevredigend. De enige kans op bevrediging is immers een actuele waarneming die de wensbezetting van de eerste waarneming zo dicht mogelijk benadert. Wensbezetting der eerste waar-

neming en realistische bezetting der actuele waarneming moeten dus vergeleken. Bedoeling is hun verschil op te heffen. Het aspect van het nieuwe waarnemingscomplex dat afwijkt tegenover het oorspronkelijk wenscomplex moet in de richting van dat wenscomplex veranderd.

Dat afwijkend aspect in het nieuwe waarnemingscomplex komt men echter slechts op het spoor door dit te vergelijken met andere waarnemingscomplexen. Vooraleer men dus de afstand van een nieuw waarnemingscomplex tot het oorspronkelijk wenscomplex kan meten, moet dat nieuwe waarnemingscomplex met andere waarnemingscomplexen vergeleken. Het moet beoordeeld. Wat in geen enkel ander waarnemingscomplex voorkomt, het afwijkende aspect in het nieuwe waarnemingscomplex, dat noemt Freud het Ding.

Het eerste en cruciale waarnemingscomplex is dat van de 'Nebennensch'. Deze is tevens het eerste bevredigend én vijandig object. De waarneming van die *medemens*, van die *mens naast ons*, die *(n)evenmens* of *(n)evennaaste* geeft dus aanleiding zowel tot de eerste bevredigings- als schrikervaring. Het is dan ook op het niveau van die naaste dat de mens een waarnemingscomplex leert analyseren. Dat hij een onderscheid leert maken tussen het bevredigende en schrikbarende. Bij nader toezien valt immers het waarnemingscomplex van die medemens in twee delen uiteen. We plaatsen Freuds termen voor die twee delen tegenover elkaar in een tabel, zelf voegen wij er enkele aan toe (tussen vierkante haken). (zie figuur 25 hiernaast) (20)

Vooraleer de Lacaniaans klinkende toevoegingen in dat schema te verduidelijken, gaan we eerst nog even na op welke Freudiaanse keerpunten het Ding opduikt. Eerst de origine van dat Ding.

4.1.3. Filosofie en kliniek

"Zur Auffassung der Aphasien" (1891) — Mill

In 1891 poogt een neuropatholoog tot een coherente interpretatie der afasieën te komen. Sigmund Freud, zo noemt hij, heeft de *structuur* ('Aufbau') van het 'Sprachapparat' bestudeerd, als voorwaarde van taalstoornissen. Wat kunnen hem nu die taalstoornissen leren over de functie van dat taalapparaat. Daartoe zal die Freud de psychologische kant van de taalfunctie zoveel mogelijk van de anatomische structuur ervan scheiden. Langs die psychologische kant situeert zich het woord als complexe voorstelling. Hoe complex ook, die *woordvoorstelling* ('Wortvorstellung') is principieel afsluitbaar. Dergelijke woordvoorstelling krijgt slechts *betekenis* ('Bedeutung') door *verknoping* ('Verknüpfung') met de *objectvoorstelling* ('Objektvorstellung').

Ding objectkern	eigenschap predicaat
constant nieuw onvergelijkbaar onbegrepen [via herinnerings- werk] blijft samen als structuur (Gefüge) [eenmalige combinatie]	wisselend vertrouwd vergelijkbaar begrijpelijk via herinneringswerk [kan uiteenvallen in andere com- binaties of herstructureringen]
imponceert [dringt zich vanzelf op, overweldigt, boezemt ontzag in, legt het zwijgen op, beangstigt] [het subject staat er passief tegen- over]	[bevredigt, stelt gerust] [resultaat van de activiteit van het subject]
resten die zich aan de beoordeling onttrekken [iets Anders dan de ander-gelijke] [onzichtbare want onbeweeglijke Ander] bijvoorbeeld : "scine Züge" [stilte van de Ander]	[het geheel van het beoordeelba- re] waarnemingen die het ik op be- richten uit het eigen lichaam kan terugvoeren, door eigen lichaams- ervaring kent 1. zien van een bewegingsbeeld, een actie van een ander lichaam, dat beantwoordt aan een eigen bewegingsbeeld (vandaar ook medebewegen) bijvoorbeeld : handbeweging 2. horen van een pijnuiting van een ander lichaam dat herinnert aan een eigen pijn (vandaar ook medeleven)
[het gat van het verlangen van de reële Ander] [R]	[spiegelbeeld en symbolisch net- werk] [I & S]
naaste, nevennaaste (als twee keer ernaast)	mede-mens, even-naaste

Figuur 25

Tegengesteld aan de woordvoorstelling is die objectvoorstelling een open complex.

Dat de objectvoorstelling principieel niet afsluitbaar is, dat het Ding eraan ontbreekt, dat is de definitie van het Ding. *De objectvoorstelling is ook weer een associatiecomplex van de meest verscheiden visuele, acoustische, tactiele, kinesthetische en andere voorstellingen. Uit de filosofie leren we dat de objectvoorstelling daarbuiten niets bevat; we leren er dat de schijn van een 'Ding', voor welks diverse eigenschappen al die zintuigelijke indrukken spreken, slechts daardoor tot stand komt, dat we bij de som der zintuigelijke indrukken die we van een voorwerp opgedaan hebben, nog de mogelijkheid op de koop toe moeten nemen van een lange rij nieuwe indrukken in dezelfde associatieketting (J. S. Mill).*

Voorlopig is enkel belangrijk van op te merken dat Freuds eerste notie van het Ding uit de filosofie stamt. Meer bepaald uit John Stuart Mill, waarvan Freud voordien ooit enig werk vertaalde (in 1880, onder andere een door Freud niet bijster gesmaakt essay over vrouwenemancipatie). (21)

"Die Verneinung" (1925) — Sex "Jenseits von Gut und Böse"

Jaren later, in 1925, lokaliseert de psychoanalyticus Sigmund Freud het Ding in de metapsychologische voorgeschiedenis van het klinisch fenomeen van de 'Verneinung'. De oordeelsfunctie moet twee beslissingen treffen: de 'Bejahung' of *bevestiging* en de 'Verneinung' of *ontkenning* van gedachten-inhouden. Beide spelen zich echter af op een verschillend niveau, op een ander moment. Iets kan slechts ontkend, nadat het in een eerste tijd werd bevestigd. In de eerste tijd van bevestiging wordt het waargenomen ding een eigenschap of predicaat toegewezen. Dat is het attributie-oordeel. Het waargenomen ding is goed, nuttig, eetbaar. Het oorspronkelijke lust-ik wil dat bevredigend ding dan ook tot zich nemen, introjecteren, opeten. Het is dus niet het ding op zich dat geïntrojecteerd wordt, dat geschiedt enkel via het eraan toegewezen predicaat (de betekenaar). Idem voor de oordeelsoperatie die, in die eerste tijd, het tegendeel van de *bevestiging* ('Bejahung') vormt. En dat is de operatie die Lacan de *verwerping* ('forclusion', 'Verwerfung') heeft genoemd. Het ding krijgt de eigenschap slecht, schadelijk, giftig toegewezen. Het wordt dan ook uit het oorspronkelijke lust-ik gestoten, verworpen, gespuwd. Resultaat van die eerste tijd: het ik is zwanger van het goede & lustvolle; de buitenwereld is louter slecht & onlustbarend. Dat is de mythe van het psychisch apparaat dat alleen het lustprincipe zou kennen.

Een tweede tijd voert binnen het lust-ik een nieuwe splitsing door. De vraag stelt zich immers of de voorstellingen of betekenaars in dat lust-ik nog beantwoorden aan een waarneming. Dat is het existentie-oordeel. Wat bestaat

nog en geeft dus kans op bevrediging; en wat is louter betekenaar van een thans verloren gegaan bevredigingsobject. (22)

Keren we echter terug tot de eerste tijd van het onderscheid tussen goed en kwaad, lustvol en onlustvol, wel of niet tot het lust-ik behorend. Wat moet het subject daar aanvangen met een Ding dat niet in die termen voorstelbaar, betekenbaar, lokaliseerbaar is. Het traumatiserend Ding dat aan die voorwaarden voldoet, is de seksualiteit. Die doet altijd haar intrede aan gene zijde van goed & kwaad, van lustvol & onlustvol, van bevrediging & onvrede. In een eerste tijd weet het subject dan ook niet te beslissen. Het moet de seksualiteit op zich nemen of afstoten, is het de eigen seksualiteit of die van de Ander. Het subject zal met dat "grensgeval" blijven worstelen. De mythische samenvatting van die eerste verwarring en onbeslistheid vindt men in de verleidingsscène.

Goed of kwaad, van mij of van de Ander : die seksuele knoop wordt door de castratie doorgelakt. Sex is van mij en het is een kwaad, ik moet er vanaf zien te komen teneinde de integriteit van mijn lust-ik te redden. Slechts vanaf dat moment van de castratie als het moment waarop aan het subject de seksualiteit werd betekend als iets waarop het recht heeft, op voorwaarde dat het er eerst afstand van doet, slechts vanaf dat paradoxaal moment kan de tweede tijd van existentie-oordeel en 'Verneinung' ook voor de seksualiteit in werking treden. Pas na de castratie kan sprake zijn van enig "realisme" in verband met de seksualiteit.

"Das Unbewusste" (1915) — Kant

We kunnen Freud niet verlaten zonder melding te maken van één zijner weinige niet cynische verwijzingen naar de filosofie, vermits die juist het Kantiaanse 'Ding an sich' of 'causa noumenon' betreft. In 1915 stelt Freud zijn psychoanalyse naast de Kantiaanse filosofie. Hoewel dit niet zijn bedoeling lijkt, kunnen we toch vaststellen dat hij zodoende de grenzen aangeeft, nu eens niet van de filosofie, maar wel van zijn psychoanalyse. Een uniek moment in het werk van de niet zo filosofielievende Freud.

Kant waarschuwt ervoor onze externe waarneming niet te beschouwen als identiek met het waargenomen externe object, dat 'onerkennbar' blijft. Freud waarschuwt om onze bewustzijnswaarneming niet te beschouwen als identiek met het waargenomen innerlijk object, zijnde het talig gestructureerd onbewuste. Dit onbewuste is volgens Freud echter minder 'onerkennbar' dan de buitenwereld. Tien jaar later, in 1925, blijkt die kennis van het onbewuste als innerlijk object bijvoorbeeld mogelijk via de 'Verneinung'. Het Freudiaanse Ding is geen innerlijk object. Het is wat ontbreekt in het talig gestructureerd onbewuste als innerlijk object. Het is dus niet via 'Verneinung' erkenbaar. Het Ding is het wel het onerkenbare waargenomene in de buitenwe-

reld. Het Freudiaanse Ding komt dus éénzelfde plaats toe als het Kantiaanse ding : het ontsnapt aan de apriorismen.

Het cruciale verschil daarbij is echter wel dat die apriorismen van Kant die van tijd & ruimte zijn. Voor Freud is er slechts het apriorisme van de betekenaar. En verder acht Kant het Ding toch nog op één of andere filosofische wijze toegankelijk. Dat heeft te maken met het feit dat Kant weigert het Ding van de seksualiteit in overweging te nemen. Voor Freud is het Ding, voor zover hij het beperkt tot de seksualiteit, op geen enkele andere wijze toegankelijk dan via de structureel daarin tot mislukken gedoemde betekenaar. (23)

4.2. R (Ding) $\longrightarrow$ S (Vorstellungsrepräsentanz) $\longrightarrow$ I (Wort- en Sachvorstellung) binnen het apriorisme van het S

Met Freuds verwijzingen naar Mill en Kant hebben we misschien iets te sterk aangestuurd op een filosofische interpretatie van Freuds Ding. Voeg daarbij nog dat, voor het Ding in "Die Verneinung" (onder onze Nietzscheaanse titel), een ommetje langs Brentano beslist geen overbodige luxe zou geweest zijn. Als kliniek kunnen we de lezer echter wel de Emma-gevalsstudie uit Freuds "Entwurf" in herinnering brengen. Die bespraken we reeds in het licht van Lacans commentaar op Freuds Ding. Andere elementen uit Lacans visie op dat Ding figureerden reeds in onze schematisering van de twee delen waarin voor Freud het waarnemingscomplex van de nevenmens uiteenvalt. We zullen die hier niet hernemen, raden de lezer echter wel aan om zelf even een vluchtige blik achteruit te werpen : met een minimale voorkennis in het achterhoofd valt wat volgt lichter te volgen.

In zijn Sém. VII, over de ethiek van de psychoanalyse, heeft Lacan vanaf de vierde les plots de mond vol over *het Ding* ('la Chose'). Dit blijft zo het gehele seminarie door. Toch onderscheiden zich de vierde en de vijfde les, als een soort didactische en dicht bij Freuds tekst blijvende inleiding van het Ding. Die twee hoofdstukken kregen van Miller dan ook eenzelfde toepasselijke titel : "Das Ding". We beperken ons tot die twee hoofdstukken. Het aspect dat daarbij onvermijdelijk op de achtergrond geraakt, dat is de ethiek als omgangsvorm met het Ding.

We vallen meteen met de deur in huis. Een aantal cruciale termen, waarvan het merendeel de lezer nu al genoeglijk bekend is, worden geordend in drie logische tijden. (zie figuur 26 hiernaast)

Uiteraard kunnen we weer slechts hopen dat onze schematisering voor een groot stuk vanzelfsprekend is. Een aantal verduidelijkingen dringt zich echter op.

1	2	3	
Ding	plaatsvervanger van de voorstelling	woordvoorstelling/woord	zaakvoorstelling/zaak
stille & schreeuw	spreken (parole)	geschrift effectief discours	
buiten betekende	betekenaar	woord	betekenis
taal als gemis	taal als structuur	taal als functie	
arbitraire of willekeurige wet	talige wetten (metafoor & metonymie)	logica en grammatica	
R Es absolute Ander	S Ubw grote Ander	I (V)Bw kleine ander	
jenseits van het lustprincipe	lustprincipe (primair proces)	realiteitsprincipe (secundair proces)	
kwaad/onlustvol van louter goedheid-lust	goed/lustvol of kwaad/onlustvol	bestaand of niet bestaand	
vermijding (geen psychische afweer)	verdringing	Verneinung	
primair affect (genot of angst of pijn)	verlangen	vraag	

Figuur 26

4.2.1. Ding → betekenaar

Plaatsvervanger, vertegenwoordiger, afgevaardigde van de ontbrekende voorstelling: dat is de vertaling van Freuds 'Vorstellungsrepräsentanz'. Er is geen voorstelling voor het Ding. Dit kan zichzelf niet voorstellen, het moet zich dus laten vertegenwoordigen door wat we hogerop reeds herhaaldelijk als grensvoorstelling hebben benoemd. In het onbewuste verwijst elke betekenaar (S1) naar de plaatsvervangende voorstelling van het Ding (S2). Geen enkele betekenaar stelt op zichzelf het Ding direct voor.

4.2.2. Ding → bewustwording en betekenis/zaak

De *woordvoorstelling* ('Wortvorstellung') of het *woord* ('Wort') situeren we in de derde tijd van het effectief gehouden discours. Dat is ook de tijd van de talig geleide menselijke act. Als discours over de tweede tijd van de onbewuste betekenaars, is die derde tijd de enige weg ter bewustwording van die betekenaars.

Dat die woordvoorstelling een Freudiaans equivalent zou zijn van het Lacaniaanse *geschrift* ('écriture'), vermelden we hier enkel volledigheidshalve. Het geschrift is een Lacaniaans concept dat we voorlopig wensen te vermijden. (24)

Uitleg vereist ook de merkwaardige afstand die *het Ding* ('das Ding') scheidt van een door ons als *betekenis* ('signification', 'Bedeutung') verlacaniaanse *zaakvoorstelling* ('Sachvorstellung') of *zaak* ('Sache'). Dat moet alleszins al duidelijk maken dat die betekenis niet primair gegeven is op het niveau van het Ding. Integendeel, de betekenis vormt de laatste schakel in de kettingreactie volgend op de traumatiserende confrontatie met het Ding.

Een droom bijvoorbeeld, zoals elke onbewuste formatie, vindt zijn ultieme oorzaak in het Ding (de Navel). Zelf bestaat die droom uit een talige structurering van betekenaars (plaatsvervangende voorstellingen). Als dusdanig heeft hij nog geen betekenis (zaakvoorstelling). Betekenis verwerft de talig gestructureerde onbewuste formatie pas, wanneer ze verteld wordt in de overdracht. Wanneer zij aanleiding vormt tot vrije associatie en zo bewust wordt (via de woordvoorstelling). De betekenis is dus niet vooraf gegeven. Op weg naar de betekenis, opdat dus de droom een 'Deutung' zou kennen, zijn de betekenaars van de droom echter ook nog eerst onderhevig aan een andere voorwaarde, die Freud 'Rücksicht auf Darstellbarkeit' noemt. Ze moeten kunnen

opgevoerd. Dat is dan de droom als rebus, beeldraadsel of hiërogliefenschrift. De betekenaar moet schrijfbaar zijn. Op een rij, voor de droomduiding :

0. vooraf gegeven betekenaar = dagresten

1. Ding = Navel

2. plaatsvervangende voorstelling = betekenaars (onderhevig aan het primair proces van metafoor & metonymie)

3. woordvoorstelling = 'Rücksicht auf Darstellbarkeit' (geschrift) + vrije associatie (effectief discours)

zaakvoorstelling = betekenis van de droom

Men kan zich afvragen in hoeverre Lacan met zijn visie op de zaakvoorstelling nog Freudiaans is. Bekijken we immers even Freuds definitie van die zaakvoorstelling : *bezetting, zoniet van de directe zaakherinneringsbeelden, dan toch van verder afgelegen en daarvan afgeleide herinneringssporen* ("Das Unbewusste", 1915) of *een associatiecomplex waarvan de visuele voorstellingen het object (de zaak) vertegenwoordigen* ("Zur Auffassung der Aphasien", 1891). Dat brengt postlacanianen als Laplanche & Pontalis ertoe om die zaakvoorstellingen te bestempelen als *pre-verbale betekenaars*. Voor Lacan zijn ze echter allesbehalve pre-verbaal : als betekenis komen ze zowel na de plaatsvervangende voorstelling of betekenaar, als na de woordvoorstelling of gesproken woord. Het minste dat kan gezegd, is wel dat bij Freud een dubbelzinnigheid hangende blijft inzake het pre- of post-verbale karakter van de zaakvoorstelling. Nog duidelijker is echter dat het vruchtbaarder is Lacan in zijn *linguïsterij* te volgen, dan te pogen Freuds veronderstelde linguïstiek coherenter te maken via een verward en halfslachtig gebruik van een aantal concepten uit Lacans eerste linguïstisch enthousiasme. (25)

Plaatsvervanger van de voorstelling, het koppel van woord- & zaakvoorstelling : die tweede en derde tijd hebben ons slechts geïnteresseerd in relatie tot de eerste tijd van het Ding. We onthouden ons van verdere uitleg rond de diverse bepalingen en situeringen van het Ding in ons schema. Ze zijn immers slechts het resultaat van eerdere uitwerkingen in onze verhandeling. Vier andere aspecten van het Ding verdienen echter wel nog even onze aandacht : het causale, het topologische, het moederlijke, last but not least, het affectieve.

4.2.3. Oor-ding

Het Ding is de oorzaak der twee volgende tijden, in hun solidariteit. Oor-ding dus vooreerst van de structuur, het spel der betekenaars, het lustprincipe, de verdringing, het verlangen. Dit alles is dan op zijn beurt mede-oorzaak van het functioneren van de taal als effectief gearticuleerd discours, van het realiteitsprincipe, de 'Verneinung' en de vraag.

4.2.4. a-topologie

Topologisch is dat oorzakelijke oer-ding een vreemd iets. We merkten reeds op dat het weerstaat aan de opsplitsing binnen-buiten, aan de subjectieve deling op het niveau van het lustprincipe. Ook op het niveau van het realiteitsprincipe blijft het de ik-wereld scheiding en de adaptatie problematiseren. Het Ding is dan ook slechts het centrum van het lust-en realiteitsprincipe in de mate dat het ervan uitgesloten is. Het is vreemd aan het subject en het ik, terwijl het er toch de kern van uitmaakt. Lust- en realiteitsprincipe doen het subject volgens verwrongen, topologisch verlopende wegen rond dat verloren Ding sluipen. We wensen van het terug te vinden, maar eigenlijk wachten we, we maken omwegen, houden afstand. Het Ding ligt ergens te wachten buiten de Kantiaanse ruimte, het leert op een plaats waar het nooit kan teruggevonden. En toch kan het plots verrassend uit de hoek komen.

4.2.5. Moederlijk

Vooraleer de affectieve reactie van het subject op die plotse ontmoeting met het Ding te bekijken, verwijlen we eerst nog even bij het moederlijke ervan. Het Ding wordt voor het eerst ontmoet op het niveau van het lichaam van de moeder. Het incestverbod, als verbod op de seksuele omgang tussen moeder en zoon, antwoordt op de verhoudingsloze ontmoeting met het moederlijk Ding. Het schept een eerste, onbewuste relatie met het moederlijk Ding. Die relatie is het onbevredigbaar incestueus verlangen naar de moeder. Eerste tijd van het moederlijk Ding. Tweede tijd van het incestverbod, dat de metonymie van het onbevredigbaar incestueus verlangen installeert, dat de confrontatie met het moederlijk Ding op de lange baan schuift.

4.3. Pathetick of primair affect vóór elke verdringing : genot of angst

In zijn eerste ontmoeting met dat moederlijke Ding constitueert zich het subject in een 'rapport pathétique' tot dat Ding, of ook in een 'mode d'affect primaire antérieur à tout refoulement'. Probleem is nu uiteraard hoe die *pathetiek* of dat *primaire affect vóór elke verdringing* te begrijpen. Miller maakt er het *genot* ('jouissance') van. Wij willen wel. Een andere, en minstens even valabele kandidaat voor die vacature van primair affect, lijkt ons echter Freuds schrikuiting. Dat die Lacan ook wel eens voor de geest zou kunnen hebben gestaan, dat valt misschien te staven vanuit een passage die, nauwe-

lijks een bladzijde later, die pathetische verhouding en dat primair affect vóór elke verdringing lijkt te willen illustreren.

Ik heb U gesproken over de Ander als Ding. Ik zou willen eindigen met iets dat veel toegankelijker is voor onze ervaring. Dat wordt dan de uitroep "gij!". Uiting van verwarring, hulpeloosheid, verrassing tegenover een geprivilegieerde Ander, waarrond ons hele bestaan draait en die ons toch in verlegenheid brengt, ons toch plots dreigt te overvallen. Uiting van angst tegenover het verlangen van die reële, niet gelijke Ander. Bezweringsformule om die Ander gunstig te stemmen, te temmen, volledig te vatten. Gebed dat het verlangen van de Ander vangt. (26)

HOOFDSTUK 2

“TRAUMA”

METAMORFOSES VAN DE MINOTAURUS-VAN-HET-REELE IN HET LABYRINT-DER-FREUDIAANSE-TRAUMATHEORIE

Il pleuvait au-dehors, au-dedans, la nuit était dangereuse, grise et rouge par places. Et accotés les uns aux autres, les troupes d'hommes dormaient, et cherchaient dans le froid du matin leur chaleur, leur chaleur d'étable. Peut-être pour plusieurs, pendant des années, sera-ce un cauchemar que de s'éveiller dans une nuit amicale, au fond d'une maison, seul dans les draps ou près d'un corps aimé ou complice. Peut-être sera-ce un cauchemar que de ne pas trouver ce grand tas d'hommes durs, rembourrés de sacs, augmentés de casques et de cuirs, et crieront-ils d'angoisse et de se savoir abandonnés, tranquilles mais seuls, loin de la familiarité de la guerre. Et que me diraient-ils si je leur en parlais ? Combien croiraient qu'on peut arriver à regretter cela ?

(R. Brasillach, Comme le temps passe, p. 305)

Op een dag gebeurt er iets — en vervolgens is het gebeurd. Het bestaat zonder gestalte voort in het geheugen van hem wie het overkwam, en in de verandering die hij erdoor heeft ondergaan. Het geheugen waarin de tijd gevangen is, omsloten, cirkelt, zoemt als een nest insecten. Maar dan neemt hij op een tweede dag een vel papier en schrijft, roept, laat gebeuren. Daarmee gebeurt het voorgoed. Dan paren de twee dagen. Tussen hen is lust. Het is dezelfde dag — rots geworden.

(H. Mutisch, Voer voor Psychologen, p. 91)

Voorafgaande concepten en definities

Navel, Kern, Leemte en Ding moeten de klassiek geschoolde Freudiaan eerder barok in de oren klinken. Voor de Lacaniaans geschoolde Freudiaan maken ze deel uit van zijn jargon. In het vorige deel, op zoek naar een Laca-

niaans structuralisme bij de uitvinding van de psychoanalyse, hebben we, met die termen, Freud misschien verplicht van meer te bekennen dan hij zelf wist. Dat lijken ons echter wel de noodzakelijke preliminieren ter beter begrip van het concept dat de hele analytische goegemeente, ondanks zijn controversiële natuur, als centraal erkent bij de uitvinding van de psychoanalyse. En dat is het trauma. We zullen ons hier niet moeten beperken tot Freuds eerste theorie bij de uitvinding van de psychoanalyse, maar volgen de merkwaardige carrière van het begrip doorheen zijn oeuvre. Waar krijgt het zijn structurele plaats, waar een accidentele. Waar is het de etiologie van de neurose, waar niet. En onder welke wisselende gedaanten geschiedt dat telkens.

Het spreekt vanzelf dat we ons op die avontuurlijke tocht door de geest en ook wel door het woord van Lacan laten leiden. Alsook dat dit alles slechts gebeurt met het oog op de reconstructie van de structurele traumatische angst-neurose, aan de oorsprong van de subjectieve structurering.

Doorheen alle lotgevallen van het trauma lijkt één ding vast te staan. En dat is dat Freud op elk moment een in wezen economische definitie van het trauma hanteert. De definitie in de didactisch bedoelde lezingencyclus uit 1916-1917 is in dat opzicht voorbeeldig. *Traumatisch noemen we een belevenis die het psychisme binnen korte tijd een zo sterke prikkeltoevoer brengt, dat de afhandeling ('Erledigung') of de verwerking ('Aufarbeitung') daarvan op de gebruikelijke wijze mislukt, waaruit dan blijvende stoornissen in de energiehuishouding moeten resulteren.* Die prikkeltoevoer noemt Freud vaak de *affectieve lading* van de belevenis.

Naast die economische definitie door Freud, geven wij ook, in de beste universitaire traditie, de etymologie van het trauma. Wonde, kwetsuur; schade aan dingen, zoals bijvoorbeeld scheepsaverij; nederlaag in de oorlog; aanklacht omwille van verwonding met bedoeling te doden. Het gaat niet zozeer om het massaal plat slaan of met de grond gelijk maken van iets. Wel om een inbreuk, een snede, een coupure, een bres op een specifieke lokaliseerbare plaats.

Die economische en etymologische bepaling vormen voorlopig de schrale navelstreng, waarmee we ons in het Labyrint-der-Freudiaanse-Traumatheorie wagen. Mogen we de lezer vragen ons te volgen in onze queeste naar de Minotaurus-van-het-Angstwekkend-Reële. (27)

1. Metamorfose 1 :

verleidingstrauma — geloof in de hysteric als voorafgaand aan elke mogelijke uitvinding van het analytisch discours

De eerste gedaante waaronder die Minotaurus reeds van bij het betreden van het Labyrint op ons afspringt, dat is die van de Grote Verleider. De vader als obscene & woest gebieder van het genieten, als seksueel onverzadigbare verleider van onschuldige kinderen. Brengen we de moed op om even stil te staan bij die vreselijke vader, half-mens half-stier. Laten we hem niet meteen afmaken met het gewijde zwaard der heersende moraal, dat de toverkracht van het monster moet afweren, teneinde dan zo snel mogelijk met de geredde kinderen het Labyrint-der-Freudiaanse-Traumatheorie achter ons te laten.

1.1. Charcot, Breuer, Freud

De eerste Freudiaanse traumatheorie is de fameuze verleidingstheorie. We zien hoe Freud zich samen met Breuer op Charcot beroept. En zich in één en dezelfde beweging ook van Breuer distantieert.

Samen veralgemenen ze Charcots verklaring voor de traumatische paralyse. Ook de zogenaamde niet-traumatische hysteric wordt door de auteurs van de "Studien" vanuit een trauma verklaard. Maar wel met dien verstande dat het bij hun traumatische hysteric om een psychisch trauma gaat. Als psychisch trauma geldt een belevenis waarvan de affectlading (of de opgewekte hoeveelheid prikkeling) niet kon afgereageerd. De affectieve lading of prikkelingshoeveelheid kende geen bewuste psychische verwerking, of kon niet in een motorische reactie afvloeien. Dat psychisch trauma wordt ook nog zeer vaag benoemd als elke belevenis met een pijnlijk affect (zoals schrik, schaamte, angst, psychische smart). De onmogelijkheid tot afreageren, wat dus een belevenis tot trauma maakt, die onmogelijkheid is vooreerst afhankelijk van de *gevoeligheid of lichtgeraaktheid* ('Empfindlichkeit') van het subject.

Wanneer Freud echter op zijn eentje nader ingaat op die voorwaarden tot traumatisering, dan valt meteen een eerste aftekening tegenover Breuer te noteren. Freud onderscheidt de voorwaarden langs de kant van de belevenis van die langs de kant van het subject. Kant subject vinden we Breuers hypnoïde toestand en Freuds schriktoestand. Aan de andere kant kan de belevenis van

die aard zijn dat men er vanuit haar natuur niet kan, vanuit het sociale aspect niet mag of uiteindelijk (om voorlopig duistere redenen) niet wil op reageren. Dat niet willen reageren op een bepaalde belevenis, op de voorstelling van een bepaalde belevenis, en dat vanuit de natuur van die belevenis : dat wordt de *afweer* ('Abwehr'). Rond die afweer zal Freud een door hem psychologisch genoemde theorie van de pathologie opbouwen. Daarbij zal hij, tegen Breuer in, die afweer promoten als hoofdvoorwaarde voor het trauma. Of beter : voor de latere effectiviteit van het trauma.

Daarbij wordt het accent ook verlegd van het affect ingeklemd door de ontbrekende afreageermogelijkheden (met een therapie die dat afreageren via katharsis wil mogelijk maken) naar de afgeweerde voorstelling. Als Kern van een onbewuste voorstellingsgroep deelt die afgeweerde voorstelling immers het voorstellingsleven of bewustzijn (de therapie moet dan die afgeweerde voorstelling bewust maken).

Eerst werd de hysterie tot traumatische hysterie. Daarin stond het affect onbemiddeld centraal. Thans wordt die traumatische hysterie gespecificeerd als afweerhysterie. En daarin is het lot van het affect afhankelijk van dat van de voorstelling (of betekenaar). De traumatische belevenis is een voorstelling met een pijnlijk affect. Daardoor is die voorstelling *onverzoenbaar, niet in harmonie te brengen* ('unverträglich') met het ik. Ze wordt dan maar afgeweerd door ze van haar affect te ontdoen.

Freuds aftekening tegenover Breuer beperkt zich echter niet tot het concept van de afweer van de voorstelling. Waarop het subject niet wil reageren, wat het afweert, dat is de seksualiteit. Een belevenis wordt op de zojuist geschetste wijze afgeweerd omwille van haar seksuele aard.

Afweer van een voorstelling. Het seksuele karakter van die voorstelling. Het derde kenmerk van het eerste Freudiaanse trauma-concept is de 'Nachträglichkeit'. Dat moeilijk vertaalbare concept hangt samen met de bijzondere natuur van de seksualiteit volgens Freud. De postpubertaire seksualiteit, een bepaalde seksuele voorstelling daarin, is slechts traumatiserend, wordt slechts op de zojuist geschetste wijze afgeweerd in de mate dat ze de herhaling vormt van een eerste, infantiel, prepubertair seksueel trauma. In die kindertijd was van afweer of afgesplitste voorstelling nog geen sprake. Dat gebeurt pas wanneer het infantiel trauma weer gewekt wordt in de puberteit. Daarrond gaat dan een hele organisatie woekeren, gaat zich het bewustzijn splitsen.

Een infantiele seksuele gebeurtenis kon eerst niet afgeweerd. 'Nachträglich' kan dat wel, bij het eraan herinnerd worden door een seksuele gebeurtenis in de puberteit. Het infantiele "trauma" wordt dan pas een psychisch trauma.

1.2. Reële vader als verwekker van de infantiele seksualiteit

Over de vorm van dat infantiel seksueel trauma hadden we het hogerop al uitvoerig. We herhalen de zuiverste formulering : het lichaam van het (vrouwelijk) kind is passief overgeleverd aan het seksueel misbruik (coïtusachtige toestanden) door de Ander (de vader buiten elke imaginaire link van liefde of gelijkheid). Eerst passief ondergaan, wordt dat trauma actief herhaald. Het is voor Freud dan ook de bron der infantiele seksuele uitingen. De infantiele seksualiteit uit zich dus niet zelfstandig.

1.3. Etiologie & techniek

Een opmerking nog in verband met wat wij hier op uiterst traditionele wijze geïsoleerd hebben als Freuds eerste traumatheorie. Etiologisch ziet Freud een éénduidig verband tussen infantiel trauma en neurose. Het toevallig, en dus niet structureel infantiel trauma van de verleiding bezit toevallig de determinerende 'Eignung' en de nodige traumatische kracht om tot een neurose te leiden. Freud besluit daartoe op terugredenerende wijze. Onder die vorm past dat trauma juist in de opengelaten leemte van de etiologische puzzel van de neurose. Het is inhoudelijk een noodzakelijke vervollediging van de logische en associatieve structuur der neurose.

Later wijt Freud echter zowel het voorkomen als de vorm van het trauma aan het "Drängen meines damaligen technischen Verfahrens". Zijn iets te energiek geuite verlangen om te weten betreffende de vaderfunctie bij de hysterica, zijn tegenoverdracht, bracht hem blijkbaar zelf in de positie van de verschrikkelijke minotaurus voor die hysterica. Het belang dat zijn hysterica's in hun discours hechten aan de verleidende vader, is dan de uiting van de overdracht die Freud bij hen met zijn aandringen wekt(28)

2. Metamorfose 2 :

verleidingsfantasma — ongeloof in de hysterie als uitvinding van het analytisch discours

2.1. Redenen tot ongeloof in de hysterie

2.1.1. Autoanalyse : analytisch discours en symbolische vader

Uitvinding van het analytisch discours → ontdekking van het hysterisch discours

Vanuit zijn autoanalyse van de Imadroom (24-06-1895), met “Die Traumdeutung” dus, vindt Freud het analytisch discours uit. Dat discours is de voorwaarde om de structuur van de hysterie te onderkennen, om ze als discours te horen. Pas vanaf dat moment kan sprake zijn van een analytische kliniek van de hysterie. Na de oplossing van zijn droomprobleem via de uitvinding van het analytisch discours, kan Freud het probleem van de hysterie oplossen via de ontdekking van het hysterisch discours. Dat zijn de twee onafscheidelijke problemen in Freuds briefwisseling met Fliess.

Zijn ontdekking van die hysterische structuur of het begin van de analytische kliniek van de hysterie, lijkt ons geresumeerd in de fameuze zin aan Fliess : “Ich glaube an meine Neurotica nicht mehr” (21-09-1897). Daarmee zou Freud met één klap zijn verleidingstheorie laten vallen hebben. Er is reeds van diverse zijden betoogd, dat Freuds ongeloof of analytische positie tegenover wat hij pas van daaruit als het hysterisch discours kon onderkennen, dat dit ongeloof niet gelijk staat met het verlaten van de verleidingstheorie. Dat zullen we inderdaad ook moeten constateren op onze verdere tocht doorheen het Labyrint van zijn traumatheorie.

Symbolische vader en reële moeder

Blijkt toch wel dat Freud vanaf dat moment plots voorzichtiger wordt met het gebruik van het concept trauma, en zeker onder de vorm van de verleiding door de vader. Met de Imadroom en het analytisch discours wezen we zojuist op de autoanalytische context, in bredere en structurele zin, van die voorzichtigheid. Vooral eer Freuds klinische en theoretisch-methodologische redenen voor die voorzichtigheid onder de loupe te nemen, schetsen we daar-

van toch nog even de autoanalytische context in engere, en op het eerste zicht ook meer anekdotische zin.

We kunnen zeggen dat Freud de verleidingstheorie herkadert vanuit de ontdekking van de symbolische functie van de vader in de eigen neurose. Die symbolische Naam-des-Vaders is het tegengestelde van de verleidende vader die eerder een reële Hand-des-Vaders is. Hogerop hebben we die laatste ook al de Zonde-des-Vaders genoemd.

Op 31-05-1897 bekent Freud aan Fliess een droom geanalyseerd te hebben waarin hij *zijn wens vervuld ziet om een 'Pater' als 'Urheber' van de neurose te betrappen*. 'Urheber' betekent grondlegger, aanstichter, bewerk, veroorzaker; maar ook geestelijke vader, auteur, uitvinder. De eerste reeks is meer reëel; de tweede is meer symbolisch. Freud had gedroomd van *ontzettend tedere* ('überzärtliche') gevoelens tegenover zijn dochter Mathilde.

Op 07-07-1897 constateert Freud dat iets uit de diepste diepten van zijn eigen neurose zich verzet tegen een voortgang in het begrip der neurosen. *En dat hangt op een duistere wijze samen met mijn relatie tot U*, zo verklaart hij Fliess.

Op 14-08-1897 wordt Freud nog wat explicieter én enigmatischer tegenover Fliess. De hoofdpatiënt die hem bezig houdt is hij zelf. Daarbij is hij een stuk verder gekomen in de oplossing van zijn *kleine, maar door het werk zeer opgekrikte hysterie*. Die zelfanalyse valt Freud erg lastig. Zij verlamt zijn psychische kracht om zijn inzichten te ordenen en (aan Fliess) mee te delen.

Op 21-09-1897 ontsluit Freud dan zijn geheim inzicht. *Ik vertrouw niet meer op mijn neurotica's*. Merkwaardig, aldus Freud, dat een gevoel van beschaming achterwege blijft. Heeft hij zich immers niet laten bedriegen. Wat hij er integendeel tegenover zichzelf en Fliess aan overhoudt, dat is een triomfantelijk gevoel. In dezelfde brief zet Freud zijn theoretische redenen uiteen, zowel voor dat nieuwe inzicht als voor het ermee gepaard gaande triomfantelijk gevoel van opluchting (daarop komen wij nog terug).

Op 03-10-1897, in de eerstvolgende brief, geeft hij de autoanalytische redenen daarvoor bloot. We vinden er Freuds meest expliciete en volledige analyse van zijn Oedipuscomplex en dat vanuit zijn dromen. Ongeveer alle autoanalytische elementen uit "Die Traumdeutung" zijn op die brief terug te voeren. Freud heeft het er bijvoorbeeld over zijn jong gestorven broertje en over zijn oudere neef, beide als betekenisvol voor zijn overdracht op Fliess. Belangrijker voor ons is echter dat Freud er tot het inzicht komt dat in zijn geval niet de vader aan de wieg van zijn neurose staat. Vooreerst is zijn 'Urheberin' *een hatelijk, ouder doch slim wijf*. En vervolgens krijgt zijn vader slechts nachträglich een actieve rol, via een 'Analogieschluss' die Freud van zichzelf op de vader richt. Tussen 2 en 2½ jaar werd immers kleine Sigmunds libido 'gegen matrem' gewekt, toen hij haar 'nudan' zag. De verleidende,

perverse vader komt dan op de plaats van het eigen pervers verlangen tegenover de blote mama. Achter de vaderlijke Minotaurus schuilt de blote mama. Die oedipale constellatie of hysteric, waarin hij zijn eigen pervert verlangen aan de vader toedicht, bepaalt Freuds onvermogen als therapeut, zijn geloof aan de ongeneeslijkheid van de hysteric, zijn vertrouwen op wat zijn hysterica's hem zeggen over een perverse vader.

In de volgende brieven explodeert de autoanalyse in allerlei richtingen : verliefdheid op de moeder, jaloersheid tegenover de vader, Oedipus, Hamlet. Het is echter slechts anderhalf jaar later (03-01-1999) dat Freud vanuit zijn zelfanalyse ten volle duidelijk wordt dat in de kindertijd niets is gebeurd. Geen verleiding door de vader, *wel was er een kiem van seksuele opwelling, drang (Regung) voorhanden.*

Besluitend. Vanaf het beslissend keerpunt in zijn zelfanalyse, waarop Freud de symbolische functie van de vader ontdekt, zal hij in zijn kliniek niet meer zelf de plaats moeten innemen van de verleidende, aandringende vader. Dat is de vader die de hysterica verleidt tot de herinnering aan zijn eigen obscene en woest gebod tot genot. Freud zal een symbolische vader zijn, een vader die het genot tot bedaren brengt. Dat Freud in het analytisch discours op die plaats van de symbolische vader gaat staan, lost één probleem op. Die plaats laat hem de structuur van het hysterisch discours onderkennen. Doch die plaats zal terzelfder tijd een nieuw probleem scheppen. De analytische vaderpositie zal hem niet toelaten de analysant te brengen tot de overstijging van zijn hysterisch discours. Het resultaat der Freudiaanse analyse zal een zuivere hysteric blijken. (29)

2.1.2. Theorie : hysterisch fantasma en infantiele seksualiteit

De theoretisch-klinische redens van Freuds achterdocht tegenover zijn verleidingstheorie moeten voornamelijk gezocht op het gebied der hysterische 'Phantasien'. En dan vooral in de relatie van die fantasieën tot wat Freud pas later, na de explicitering van zijn ongeloof in de hysteric, zal onderkennen als de infantiele seksualiteit.

Van pubertaire fantasieën tot hysterisch fantasma

In zijn briefwisseling met Fliess ontdekt Freud eerst het trauma van de preseksuele seksuele schrik in de hysteric. Een elegante klinische oplossing voor de etiologie der hysteric, waarmee hij zich prima op zijn gemak voelt. Tot voldoende duidelijk blijkt dat de verleider in feite niemand anders kan zijn dan de perverse vader. In de volgende brief, waarin hij het weer moet hebben over de verleiding, zal Freud met de hysterische 'Phantasien' op de

proppen komen. Als de *clou* ('Witz') van de oplossing van de hysterie, zullen die zeer snel aan belang winnen. En dat culminerend in Freuds ongeloof in zijn neurotica's. (30)

Vergelijken we even de functie van die 'Phantasien' vóór Freuds explicitering van zijn ongeloof in het hysterisch discours, met hun functie daarna.

Vóór het ongeloof : reproductie van de echte infantiele verleiding via postpubertaire fantasieën

Vóór dat ongeloof is geen sprake van verwerping van de verleidingshypothese. Het structurele doel der hysterie is de symptomatische reproductie van een 'Urszene'. Van die oerscène van verleiding staat de realiteit niet ter discussie. Die reproductie kan op twee wijzen. Ofwel direct ofwel via 'vorgelegte Phantasien'. Als *voorzetscherm* zijn die 'Phantasien' borstweringen, sublimaties, verdraaiingen, verfraaiingen der feiten. Ze dienen als alibi, als zelfontlasting voor het feit, voor de misdaad van de onanie. Hier is nog geen sprake van infantiele seksualiteit, de 'Phantasien' stammen uit de postpubertaire onanie. In haar symptomen, bepaald door die postpubertaire onaniefantasieën (waarin een vaderfiguur haar verleidt), poogt de hysterica de infantiele oerscène van de echte verleiding door de echte vader opnieuw te reproduceren.

Natuurlijk zijn die postpubertaire onaniefantasieën, zo verzekert ons Freud, echt in al hun bestanddelen. Ze vormen een onbewuste combinatie van zelf geziene of ondergane scènes, met wat ooit gehoord werd en slechts nadien begrepen. Dat laatste kan zelfs materiaal zijn uit de voorgeschiedenis van ouders en voorouders.

Na het ongeloof : infantiele verleiding als hysterisch fantasma

Pas bij de explicitering van zijn ongeloof in het hysterisch discours gaat Freud die hysterische 'Phantasien' ernstig nemen. Hij begint de ware dimensie te bevroeden van het probleem, waarvoor ze een analytische kliniek van het onbewuste stellen. Hysterie die via pubertaire fantasieën de infantiele oerscène van de verleiding poogt te reproduceren. Maar misschien is die oerscène zelf slechts een hysterische 'Phantasie', en op dit punt mogen we die 'Phantasie' voor het eerste vertalen als *fantasma*.

Of die oerscène reëel is of slechts een fantasma, dat is voor Freud niet uit te maken. In het onbewuste is geen *realiteitsteken* ('Realitätszeichen'), zodat de waarheid niet kan onderscheiden van de affectief bezette fictie.

De etiologie van de neurose in de kindertijd is onzeker geworden. Het is best mogelijk dat slechts latere postpubertaire belevenissen de aanleiding zijn tot een fantasma, dat dan van daaruit op de kindertijd teruggrijpt. Door het wegvallen van het infantiel trauma van de verleiding, zo besluit Freud, komt

de erfelijke dispositie weer op de voorgrond. Hij conceptualiseert die echter meteen in het kader van de ontdekking van de infantiele seksualiteit. (31)

Van infantiele auto-erotiek tot objectaal hysterisch fantasma

Het zal wel een tijdje duren al eer voor Freud onomstootbaar vast staat, dat wil zeggen vanuit zijn zelfanalyse, dat een fantasie postpubertair in de prille kindsheid kan teruggeprojecteerd. *In die kindsheid zelve is niets voorgevallen, wel was een kiem van seksuele drang ('Regung') voorhanden.* Aldus Freud aan Fliess op 03-01-1899. Die infantiele seksualiteit komt in het verder verloop van die op haar laatste beentjes lopende correspondentie haast niet meer aan bod. Op dat moment is het trouwens ook voornamelijk het droomprobleem waarvan Freud wakker ligt.

Voornamelijk in latere overzichten van de geschiedenis van zijn onder-tussen roemrucht geworden psychoanalyse zal Freud de relaties benadrukken tussen de infantiele seksualiteit en wat hij nu duidelijk als verleidings-fantasciën onderkent. Tegenover de infantiele auto-erotische activiteit van de onanie komt het pubertaire fantasma van de passieve verleiding door de vader twee functies toe. Vooreerst verhuult zulk fantasma het actieve karakter van de infantiele seksualiteit. Vervolgens hertaalt het de auto-erotiek van de infantiele seksualiteit op objectaal plan.

Die auto-erotische activiteit is vervat in de polymorf perverse seksuele constitutie van het kind en uit zich dus spontaan. Enigerlei verleiding is daartoe in principe niet van doen. Verleiding bespeelt slechts die constitutie, slechts door die constitutie heeft de verleiding effecten. Sterker nog : het zou zelfs door die constitutie zijn dat het kind eventueel zelf het reëel gebeurde verleidingstrauma uitlokt. Freud bekent, in het discours van de volwassen hysterie, het belang van het reële der infantiele verleiding té hoog ingeschat te hebben tegenover dat van de infantiele seksuele constitutie. (32)

2.1.3. Kliniek : erkenning van het hysterisch verlangen in het fantasma

Ik heb me laten verleiden door de verleidingsfantasciën, bekent Freud. En waarom. Ik overschatte de realiteit, geringschatte de fantasciën, zag niet dat hun psychische realiteit even zeer, en zelfs meer aanspraak op *erkenning* ('Würdigung') maakt dan de praktische realiteit. Klinisch is vooral belangrijk van het waarom van die fantasciën te begrijpen. Waarom moet een hysteric zichzelf om de tuin leiden, en de Ander daarvan tot de bedrogen getuige maken. (33)

2.2. Verleidingstrauma behoudt een plaats in de etiologie

Infantiele seksualiteit die tot verleidingsfantasieën leidt. Verleidingsfantasieën die aanspraak maken op erkenning, meer dan enig feit van reële verleiding. We hebben het nu al een tijdlang doen voorkomen alsof het trauma der reële verleiding vanaf dat moment van inzicht voor Freuds kliniek van de neurosen van geen tel meer is. Dat is niet zo. De reële verleiding heeft nog een plaats in de etiologie, doch niet meer centraal. Dat betekent niet dat ze minder frequent zou zijn dan aanvankelijk gedacht, wel dat ze niet de neurose verklaart.

We geven de etiologische formule van de neurose, zoals Freud die opstelt een tijdje na de "verwerping" van de verleidingstheorie. Dat is wanneer hij in 1905 zijn "Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie" besluit.

Neurose = constitutie + vroegrijpheid + verhoogde fixeerbaarheid + 'zufällige Anregung' van de seksuele drift door vreemde invloed. Die *toevallige opwekking* van de seksualiteit door vreemde invloed, dat is de door Freud als reëel gedachte verleiding. Zij brengt het materiaal aan dat ter blijvende stoornis wordt gefixeerd.

2.2.1. Voorwaarden

Opdat de toevallige verleiding echter traumatiserend zou werken, moet het subject aan een aantal voorwaarden voldoen. De voornaamste, die alle andere in de schaduw stelt, is de constitutie. Die bestaat uit enerzijds *ontladingsen van polymorf perverse partiële driften* ('Sexualentbindungen') en anderzijds de verdringing of sublimatie daarvan. Ware dergelijke constitutie niet voorhanden, de verleiding zou geen effect hebben. Een tweede voorwaarde is de *fixeerbaarheid* ('Haftbarkeit'): het subject moet voldoende aanspreekbaar zijn door de verleiding. Die *aanspreekbaarheid* is functie van intensieve somatische seksuele manifestaties in de prille kindertijd. De laatste voorwaarde is de seksuele vroegrijpheid. Daarover willen we het, ter afsluiting van de tweede tijd van de Freudiaanse traumatheorie, wat uitgebreider hebben. (34)

2.2.2. Moederlijke vertroeteling

Die vroegrijpheid lijkt immers een nieuw infantiel seksueel trauma in te voeren. En dat is de verleiding door de moeder, in plaats van door de vader.

Die moederlijke verleiding is niet accidenteel, maar structureel. Ze is tevens één der voorwaarden opdat de accidentele reële verleiding door de vader traumatiserend zou zijn. Bij de problematisering van de traumatiserende verleiding door de vader, stoot Freud meteen op een mogelijks traumatiserende, doch alleszins onvernijdelijke verleiding door de moeder.

Hoe verklaart Freud immers de seksuele vroegrijpheid. Het verkeer van het kind met de moeder is een onophoudelijk stromende bron van erogene prikkeling en bevrediging. Temeer het kind door de moeder beschouwd wordt als ersatz voor een volwaardig seksueel object. Met al haar moederlijke *vertroeteling* ('Zärtlichkeit') wekt zij de seksuele drift van haar kind, waarbij ze meteen ook de latere intensiteit van die drift voorbereidt. Zodoende vervult die moeder slechts haar plicht. Dat kan echter ook iets te ijverig. Teveel vertroeteling of verwenning maakt het kind seksueel vroegrijp. Nog vóór de somatische voorwaarden van de puberteit zijn vervuld, baant zich dan de psychische prikkeling een weg naar de genitaliën, worden deze dus geseksualiseerd.

Het moederlijke troetelkind geeft in de eerste plaats blijk van een onverzadigbaar verlangen naar meer. In de tweede plaats blijkt het echter ook te lijden aan een grotere angstigheid. Die angst is de transformatie van de door de moeder gewekte libido die niet kan bevredigd in relatie tot de moeder. (35)

In Lacaniaanse termen kunnen we dat begrijpen als het trauma van de confrontatie met het verlangen van de Moeder, als eerste reële Ander. Of in Freudiaanse termen : een constante bron van seksuele prikkeling zonder psychische verwerking. Het resultaat moet een soort infantiele angstneurose zijn. De psychische binding van die angst zal moeten geschieden in de infantiele fobie. Via een substituuut voor de vaderlijke betekenaar, installeert die dan de angst in haar signaalfunctie.

Op de traumatiserende relatie tot de moeder, maar dan in het discours van de hysterica over haar kleinmeisjestijd, komen we terug in een vijfde en voorlaatste tijd van Freuds verleidingstheorie. Dat zijn de dertiger jaren, waarin Freud zich vanuit de vrouwelijk seksualiteit gaat interesseren voor de pre-oedipale relatie tot de moeder. Onze tweede periode, waarin dus de pre-oedipale relatie met de moeder reeds even de kop op steekt, loopt vanaf het officiële debuut van de psychoanalytische kliniek tot aan de gevalsstudie van de Wolfsman (1914). In die tweede periode valt onder andere de gevalsstudie van Hans. Deze toont de pas ontdekte infantiele seksualiteit in interactie met de moederlijke vertroeteling : beide zijn traumatiserende bronnen van zijn neurose. De vader is in dit geval verre van een reële verleider. Dat ontbreken van de reële vader is zelfs de derde bron van de neurose. Op die constellatie in het geval van Hans komen we terug.

3. Metamorfose 3 :

oerfantasma's — traumatiserende integratie van een (gebrekkig) imaginaire in het (gebrekkig) symbolische

De derde tijd van Freuds traumatheorie staat volledig in het teken van de Wolfsman, en beslaat dus de periode van 1914 tot 1920. De Wolfsmangevalsstudie werd immers meteen na beëindiging van zijn eerste analyse door Freud uitgewerkt. Volgens Jones werd het manuscript begin november 1914 voltooid. Pas in 1918 volgt de publicatie. Die publicatie geschiedde zonder inhoudelijke veranderingen; echter wel met twee belangrijke toevoegingen uit 1917, die juist de ons hier aanbelangende relatie tussen trauma en oerfantasma verder uitwerken, vanuit Freuds drieëntwintigste lezing over de symptoomvorming (1916-1917). De problematiek van het trauma bij de Wolfsman, zoals benaderd via het concept van het oerfantasma, kende echter slechts enige afsluiting in 1920, in een voetnoot bij de "Drei Abhandlungen".

3.1. Freud : traumatiserende wolvendroom als traumacollage

3.1.1. Oerscène en onmogelijke verhouding der ouders

In een eerste tijd het accidentele trauma van de reële verleiding door de vader. In een tweede tijd het fantasma van de verleiding door de vader, ter verberging van de infantiele auto-erotiek; infantiele auto-erotiek die misschien terug te voeren valt op de reële verleiding door de moeder. Half-mens half-stier was de Minotaurus-van-het-Angstwekkende-Reële dus eerst de seksueel drieste vader. Daarmee was hij echter nog niet aan het eind van het latijn zijner metamorfoses in het Labyrint-der-Freudiaanse-Traumatheorie. Achter die vader verborg zich, aanvankelijk beschaamd, een blote moeder. Achter dat weerloos masker blijkt die moeder echter een onbeschaamde, seksueel vertroetelende octopus te zijn aan wier armen de verleidende vader het kind moet ontrukken.

In een derde tijd zal die minotaurus zich aan de Wolfsman ondubbelzinnig voordoen als tweekoppig beest in de oerscène van de ouderlijke coïtus a tergo ofte coïtus more ferarum. Vader & moeder in één. In die derde tijd blijkt de oerscène echter slechts één vorm van traumatiserende confrontatie met de

minotaurus. Het subject stoot er vervolgens ook nog op onder de vorm van de verleiding en de castratiedreiging.

3.1.2. Wolvendroom en verhouding der drie trauma's

Drie omkeringen — één integratie

In de geschiedenis van de subjectieve structurering van de Wolfsman vinden we achtereenvolgens drie trauma's, met telkens een reactie. Vooreerst de oerscène van de ouderlijke coïtus. Met de genitale reactie van het vaderlijk-manhaftig wateren achter de rug van de gebukte Gruschia-moeder. Vervolgens de verleiding door de perverse zus. Met de reactie van de masturbatie onder het oog van zijn Nanja, als verleidingspoging. Tenslotte de castratiedreiging door Nanja (omwille van die masturbatie). Met de regressieve anaal-sadistische reactie van zijn pesterig-pervers gedrag, hij gedraagt zich op vrouwelijk-wreeddaardige wijze castrerend.

In de fameuze wolvendroom worden die drie trauma's voor het eerst geïntegreerd. Dat wil zeggen dat ze niet louter worden omgekeerd van passief ondergaan tot actief voltrekkend. Op dat moment van de wolvendroom is het subject weer tot het genitaal niveau gekomen, maar nu tegenover de vader. De reactie op de passief ondergane angstdroom (traumatische angst), is de infantiele fobie. Die infantiele fobie is als het ware een actieve angst (angstsignalen).

Dat is de Wolfsmangevalsstudie in een notedop. Ons interesseert hier vooral het eerste trauma van de oerscène en, in mindere mate, dat van de verleiding door de zus.

Oerscène & verleiding

Van die verleiding door de zus staat voor Freud vast dat ze aan een historische waarheid beantwoordt. Ze is zeker geen fantasie. Niets nieuws dus tegenover de vorige tijd van Freuds traumatheorie. In die vorige tijd stelde enkel de vaderlijke verleiding Freud echt voor theoretische problemen, in verband met de pubertaire fantasieën. Aan de verleiding door andere, oudere kinderen twijfelde hij geen moment. We zullen in het verder verloop van onze discussie van de Wolfsman nog op die verleiding terugkeren. Hier volstaan we met de vaststelling dat die zusterlijke verleiding slechts vanuit de voorafgaande observatie van de oerscène een onmiddellijke impact krijgt.

Oerscène & castratie als traumatiserende integratie in de wolvendroom

De oerscène zelf heeft geen onmiddellijke impact. Het eerste effect, wa-
teren achter Gruscha, treedt slechts één jaar later op; een secundair effect zou
de masturbatie vóór Nanja kunnen zijn. Traumatiserend, dit wil zeggen met
angstontwikkeling gepaard blijkt die oerscène pas veel later. Dat is wanneer
ze in de wolvendroom wordt opgefrist als paradigma voor de droomwens van
de Wolfsman (seksuele bevrediging door de vader). Opdat die heropgefriste
oerscène echter traumatisch zou werken, moet ze een ondertussen uitgespro-
ken en aan de vader toegeschreven castratiedreiging bevestigen. In die
oerscène zag de Wolfsman ooit de genitaliën van zowel de vader als de moe-
der. Pas in die droom "ziet" hij dat de moederlijke castratie de voorwaarde is
voor de genitale relatie tot de vader. De eerste aanschouwing van de oerscène
en het latere aanhoren van de castratiedreiging verwerven op hetzelfde mo-
ment traumatiserende kracht: wanneer ze elkaar ontmoeten in het symbolisch
of Ander veld van de droom. In het imaginaire universum kan het ik beide
scheiden.

Pas met haar traumatiserende integratie, als bevestiging van de castratie,
zal de oerscène aanleiding geven tot wat Freud een 'Aufsplitterung' van de
libido noemt. Voor Lacan is dat de oedipale, hysterische *deling van het sub-
ject*, zoals die tot uiting komt in de aaneenschakeling van onbewuste forma-
ties of de levensgeschiedenis van de Wolfsman. Wij onthouden dat de inte-
gratie van wat Freud de "genitaliteit" noemt, slechts in een tweede tijd trau-
matisch is. De eerste maal dat het subject tot die genitaliteit doorstoot, name-
lijk als reactie op de aanschouwing van de oerscène, raakt het daardoor geens-
zins getraumatiseerd. Op dat moment kent het geen angst. Slechts bij
"regeneralisatie" (na de anaal-sadistische regressie), ter gelegenheid van de
herinnering van de oerscène in de Wolvendroom, raakt het subject getrauma-
tiseerd. De genitaliteit blijkt eens te meer onhoudbaar, en nu ook angstwek-
kend, doordat de oerscène als bevestiging van de ondertussen uitgesproken
castratiedreiging werkt.

Problematisch is wel dat hierbij het onderscheid tussen traumatische en
castratie-angst in onze handen oplost. De eerste keer dat er echt sprake is van
een trauma, is dat meteen omwille van de castratie. In een eerste tijd wekt de
oerscène geen angst. Dat doet ze enkel na in relatie tot de castratie te zijn ge-
bracht. Voorlopig besluit: geen angst buiten de castratie-angst.

Ter relativering kunnen we echter een soort angstequivalent aanwijzen,
als onmiddellijke reactie op de oerscène. De kleine Wolfsman staat op dat
moment wel met de mond vol tanden. Anderzijds vertoont hij toch een merk-
waardig reactie: hij doet het in zijn broek. Dat is toch Freuds constructie van
de in wezen passief genoemde reactie waardoor de Wolfsman zijn oerscène

afbreekt. Lacan conceptualiseert dit als anale 'émoi'. Dat *machteloos verzet* der defaecatie is, voor de toekomstige dwangneuroticus, de eerste vorm waaronder zijn object (a) verschijnt. Van daaruit zal dat anale object zijn functie vervullen in de dialectiek van zijn verlangen zoals gevat in het oblativiteits-fantasma. Hij is het type dat zichzelf wegschenkt, als gift, om de Ander uit elkaar te halen, om een staakt-het-vuren in de oorlog der geslachten te forceren. Het in zijn broek doen en daarvoor even de aandacht der vechtenden te vragen, dat is een voorloper van de angst.

Wij reconstrueerden, met Freud, een buiten de castratie staande anale angst in de oerscène. Ter gelegenheid van de angstwekkende herinnering van de oerscène in de wolvendroom, staat het scopische object (a) van de blik op de voorgrond, en dat in relatie tot de castratie. (36)

3.2. Lacan : RIS van doel, oerscène en droom in Freuds Wolfsman-gevvalsstudie

Vooraleer Freud te volgen in de polemiek met Jung over de *realiteitswaarde* ('Realwert') van de oerscène, analyseren we deze eerst via Lacans categorieën van reële (R), symbolische (S) en imaginaire (I). Dat zijn de preliminieren ter begrip van Freuds eigenheid.

Van de RSI benadering van de Freudiaanse kliniek verwacht men vaak dat ze spectaculair ordenend werkt. Daarbij verliest men uit het oog dat elk fragment van die kliniek eigenlijk een complexe topologische verknoping is van die drie categorieën. De oerscène bijvoorbeeld is niet éénduidig R, S of I. Bovendien is de RSI verknoping op het moment van haar beleving anders dan op het moment van haar herinnering in de wolvendroom. Grofweg kunnen we echter stellen dat bij die eerste beleving het I de verknoping domineert, bij de nachträgliche herinnering primeert het S. Het R wordt daarbij twee maal bedwongen & gezocht door Freud.

In Lacans commentaren op die oerscène kunnen twee tijden onderscheiden. Vooreerst het Sém. I, over Freuds techniek, en vervolgens de Sém. X en XI, respectievelijk over de angst en Freuds fundamentele concepten. In die eerste tijd staat de verhouding tussen S en I centraal, in de tweede tijd die tussen S en R. We zullen die twee tijden van Lacans onderwijs niet afzonderlijk behandelen, doch als behorend tot éénzelfde knooppunt.

3.2.1. Freuds kliniek van het R

Achter het scherm van het fantasma zoals dat zich ontplooit in de wolvendroom zoekt Freud de gemiste ontmoeting met het R van de seksualiteit. Dat R wil hij vinden in wat hij construeert als de oerscène.

Oerscène als niet-traumatiserende I beleving

I castratie

In die oerscène zelf is dat R van het vrouwelijk geslacht echter niet als dusdanig aanwezig. Lacan ziet er een I 'cassure' (breuk, stofvouw, scheur). Die zal later bruikbaar zijn om de castratie op S niveau betekenis te geven. Maar eerst dus een I castratie van het gelibidinaliseerde beeld van de gelijke, op het niveau van de *breuklijn*. Die beleving van de oerscène noemt Lacan een I dramatisme.

Bij de Wolfsman is duidelijk dat hij niet op directe wijze geconfronteerd wordt met het R van het vrouwelijk geslacht, in zijn oerscène. Wat hij ziet is vooreerst het genitaal van moeder & vader, en vervolgens het gaan & komen van dat van de vader (oorzaak van medelijden & vreugde). Het R van het vrouwelijk geslacht wordt in referentie tot de fallus gezien.

Is dat niet de S fallus. Welles-nietes is immers de definitie van het S. Het gaat hier echter niet zozeer om het S welles-nietes spel, wel om het I groter-kleiner worden. Zo lijkt ons toch het schouwspel van het gaan & komen van de vaderlijke penis te moeten geïnterpreteerd : als bevestiging van de infantiele seksuele theorie, dat de in de kiem aanwezige fallus alsnog kan ontluiken. Niet bepaald een trauma, doch reden tot vreugde bij de kleine Wolfsman. Anderzijds leidt het verkleinen van de fallus tot medelijden met de vader. En dat wijst op een narcistische, dus I krenking bij de Wolfsman.

I identificatie met de fallus

Echter ook nog op andere wijze is de fallische referentie beperkt tot het I, en nu langs de kant van de Wolfsman zelf. In de oerscène kijkt hij verstijfd toe, hij is er één en al erectie. In een I identificatie is hij de fallus. Voor Lacan is dit zijn wijze van genieten.

De I castratie van de ander, met haar inherente groeimogelijkheden, en de I identificatie met de fallus : beide zijn ze angstwerend. Daardoor werkt de oerscène niet traumatiserend.

I 'Prägung'

In het Sém. X is voor Lacan de breuklijn van de castratie het belangrijkste gegeven in de I beleving van de oerscène. Voorheen, in het Sém. I, had hij die beleving bestempeld als een 'Prägung'. 'Prägung' is een uitdrukking die vanuit de numismatiek of penningkunde is overgewaaid naar de ethologie of studie van het gedrag in verband met het instinct. 'Prägung' betekent munten. Dit is het slaan, prenten of stempelen van munten. "Een woord munten" betekent dat men het maakt, bedenkt, uitvindt, doet ontstaan (neologisme). Binnen de ethologie van Lorenz vinden we die 'Prägung' vertaald als *inprinting*. Het is in die laatste zin, maar inclusief alle voorgaande connotaties, dat Lacan de oerscène-belevenis als I *inprinting* bestempelt.

Een snel ommetje langs Lorenz loont de moeite. Deze neemt immers de *inprinting* en het psychisch trauma samen, als voorbeelden van irreversibele leerprocessen. Op gedrag of relaties die zo verworven werden, komt geen sleet. Het wordt op een bepaald moment onherroepelijk verworven.

Via psychische traumata verwerft het dier intensieve ontwikkelings- of vluchtreacties. Een sleutelprikkel die van nature een vluchtreactie van maximale intensiteit veroorzaakt, wordt al na één keer geassocieerd met de Gestalt van de prikkelsituatie. De eerstvolgende keer dat het dier tegen die Gestalt opbotst, herhaalt het meteen zijn vluchtreacties. Die Gestalt is dus traumatisch geworden.

De traumatische Gestalt lokt onmiddellijk de natuurlijke reactie uit, en dat zal zich bij elke confrontatie met die Gestalt herhalen. De ingeprente Gestalt daarentegen lokt het daarmee geassocieerde natuurlijke gedrag slechts na bepaalde tijd uit. We nemen meteen het voorbeeld dat ons het meest interesseert. En dat is de seksualiteit die door Lorenz wordt beschouwd als een sociaal gedragspatroon. Het seksuele object wordt onomkeerbaar vastgelegd op een moment dat die seksualiteit haar functie helemaal nog niet vervult, op een moment dat die seksualiteit nog niet eens aantoonbaar is. Er geschiedt een seksuele fixatie, hoewel het dier zich tot op dat moment nog nooit heeft bevonden in zoiets als een seksuele stemming. Die fixatie gebeurt niet op een particulier object, maar op de soort waartoe het inprintende object behoort. Incestremmende mechanismen zouden vervolgens de seksuele drift verschuiven naar een soortgenoot van de inprintende partner. Het voorbeeld van Lorenz is merkwaardig. Een grauwe kauw, in relatie tot hemzelf seksueel op de menselijke soort gefixeerd, pikt daaruit dan een klein donkerharig meisje, om haar het hof te maken. *Wat die vogel ertoe bracht ons beiden voor vertegenwoordigers van dezelfde soort te houden, is mij een raadsel*, aldus Lorenz. De concretisering van die objectkeuze lijkt ons al een interessanter

klinisch raadsel, in relatie tot het verlangen van de experimentator, dan het abstractievermogen van zijn kauw.

Het dier verkeert dus tijdens de inprenting niet in een seksuele stemming, wel in wat Lorenz een sensitieve periode noemt. Dit is een soort gedeseksualiseerde ontvankelijkheid voor de seksualiteit. Die sensitieve periodes vallen zeer vroeg en zijn scherp af te bakenen. Wie zijn inprenting van de seksuele Gestalt tijdens die sensitieve periode mist, die mag het voor de rest van zijn leven wel vergeten. (37)

Welke zijn, vanuit de analytische kliniek, onze eerste moeilijkheden met de ethologie van het psychisch trauma en vooral de inprenting. Tweeërlei zijn ze. Problematisch is vooreerst de gedeseksualiseerde sensitieve periode van inprenting, omdat daarin geen sprake is van iets als infantiele seksualiteit. Vervolgens werkt de inprenting bij haar herinnering, als ze dus het gedrag effectief gaat bepalen, niet traumatiserend. Ze geeft geen aanleiding tot wat Freud de *versplintering* ('Aufsplitterung') van de libido noemt. Verre van een subjectieve verdeeldheid of een verlangen op het gebied van de seksualiteit, komt een éénduidige relatie tot het object als soort tot stand. Ik vervoeg op dat moment de soort.

Lorenz scheidt inprenting en trauma : een definitief gedrag wordt ofwel op de ene ofwel op de andere wijze verworven. Keren we nu terug tot Lacan. Voor hem is de eerste tijd van beleving van de oerscène een inprenting, de tweede tijd van herhaling van die scène in de wolvendroom is het trauma.

De inprenting of beleving van de oerscène is beperkt tot het I. Lacan noemt dat *een niet verdrongen onbewuste*. Dat wil zeggen dat ze voorbewust is. Maar ook dat ze als evenement niet in een S kon worden gevat, die S is immers de voorwaarde om die belevenis te kunnen verdringen. Er zijn geen woorden voor wat de Wolfsman op dat moment meemaakt, hij zal het dus nooit kunnen vergeten.

Droom als traumatiserende S van het I — oerverdringing

Gaan we thans na hoe die eerste inprenting 'nachträglich' tot trauma wordt, hoe de I castratie tot S castratie wordt.

Pas met haar S wordt de I ingeprente oerscène, wordt de oerscène, als encenering van de I castratie, traumatisch. Op dat moment legt die oerscène zowel de vinger op een gemis in de S, als dat ze een arbitraire S verwerft waardoor ze kan (oer)verdrongen. Oerverdrongen vormt die traumatische S de Kern van het verdrongen onbewuste. Vanaf dat moment kan het S spel van verdringing en terugkeer van het verdrongene van start gaan. We resumeren dat nog even anders. In een eerste tijd wordt het R van de oerscène binnen het I gebracht. In een tweede tijd, als het S poogt om dat I te vatten, steekt het R weer de kop op. Het R blijkt niet te vallen door het S. Dat leidt tot angst.

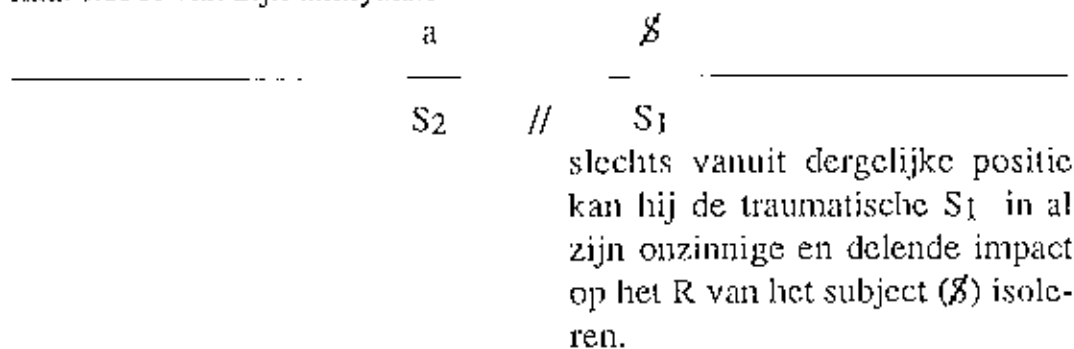
Een of andere S wordt er dan toch aan gekoppeld en (oer)verdrongen. Pas als (oer)verdrongen S zal het trauma effecten gaan vertonen in wat op dat moment van start gaat als de subjectieve geschiedenis of het verhaal der onbewuste formaties van het subject.

3.2.2. Lacans kliniek van de oerverdrongen traumatische S

Bijgevolg, en we keren terug tot Lacans beginconstatatie die we nu tot een voorzichtige kritiek ombuigen, moet Freud bij zijn Wolfsman niet zozeer gericht zijn op het R maar wel op die traumatische S. In zijn angstige bekommernis om dat R gaat Freud zijn interpretatieve bevoegdheden te buiten. Interpretatie moet volgens Lacan enkel een harde kern van onzin in het subject isoleren. Ze moet het subject toelaten van te zien door welke onzinnige, onherleidbare, oerverdrongen en traumatische S het is gedeeld. Lang vóór het Sém. XI waaruit we deze visie op de interpretatie halen, had Lacan dat doel van de analytische interpretatie ook de waarheid genoemd. En ook toen had hij er reeds op gewezen dat Freud, door zijn verbeterde gerichtheid op het R, de Wolfsman aliëneert tegenover zijn waarheid.

Wijzen we tot slot één en ander thuis in het analytisch discours.

de analyticus interpreteert als
schijn ('semblant') van het R voor
zijn analysant, hij zoekt dus niet
naar het R van zijn analysant

Figuur 27

3.3. Angst tussen reële en realiteit van het oerfantasma

3.3.1. Reële in theorie, kliniek en polemië

Theorie : oerfantasma als conceptuele 'Aufhebung'

Een struikelsteen die Freud nog vanuit zijn eerste benadering van het trauma als verleiding door de vader, voor zich uit blijft schoppen, is de *realiteitswaarde* ('Realwert') van het trauma. Bij de Wolfsman beperkt zich het probleem tot de oerscène : heeft hij die ouderlijke coïtus nu echt gezien, of betreft het slechts een puberteitsfantasie. Voor de verleiding door de vader zagen we hoe Freud er uiteindelijk toe neigt het pleit in de laatste zin te beslechten. Voor de oerscène mondt die discussie uit in een 'non liquet', onder de conceptueel elegante vorm van het oerfantasma. Dat concept kan beschouwd als een dialectische 'Aufhebung', als een synthese van het thetische realiteits- en het antithetische fantasie karakter van de oerscène. (En we weten dat Lacan het niet zo begrepen had op dialectische kunstgrepen in de analyse).

Kliniek : overdracht als noodzakelijk geloof in het reële

Vooraleer de discussie over de realiteitswaarde van de oerscène aan te snijden, moeten we er wel op wijzen dat Freud zelf die discussie buiten de kliniek situeert. Hij situeert ze buiten de onmogelijke verhouding analytiscus-analysant, buiten het analytisch discours dus. In de analytische kliniek moet men vermijden van die door de analysant immer als reëel gedachte oerscène voortijdig als fantasie te ontwaarden. Reëel of fantasmatisch, de analytische techniek verandert daardoor niet. Men late dus de analysant zijn geloof in het reële van die oerscène. Slechts zo immers kan ze als motor voor zijn vrije associatie fungeren. Slechts langs die weg zal later misschien kunnen blijken dat het slechts een fantasma betrof. Men behoort de analysant nooit aan te sporen om over zijn "fantasieën" te vertellen. Men late hem spreken over (wat hij zelf gelooft) zijn realiteit (te zijn), dat laat toe zijn fantasma te benaderen. Freud zelf meent dat juist het geloof in de realiteit van de verleiding (door zijn eigen vader) hem subjectief zeer ver heeft gebracht in zijn zelfanalyse.

Tenslotte moeten we nog een op het eerste zicht kritische oprisping kwijt. Voor Freud staat vast dat de Wolfsman in de realiteit van zijn oerscène gelooft. Bij wijze van experiment even op het mogelijk fantasmatisch karakter ervan alluderend, bewoort Freud slechts onbegrip & verachting te oogsten. Als we echter de Wolfsman zelf mogen geloven, in zijn latere intimiteiten

met Obholzer, dan zou hij zelf altijd sceptisch gestaan hebben tegenover de oerscène. Die oerscène beschouwt hij dan noch min noch meer als een analytisch fantasietje van Freud. Freud en Obholzer moeten daarom echter nog niet tegen elkaar opgezet, geen van beiden hoeft van leugenachtigheid beticht. Het enige wat we hieruit kunnen besluiten is dat de realiteitswaarde van de oerscène voor de analysant functie is van zijn overdracht. (38)

Polemiek : origine van het neurotisch verlangen

Problematisch aan Freuds benadering van de realiteitswaarde van de oerscène is verder dat ze aanvankelijk volledig geschiedt binnen een polemisch kader. Dat wil zeggen in het kader van zijn werkoverdracht op de dissidenten : in dit geval zijn dat Adler en, vooral, Jung.

Freud is best zelf in staat om de argumenten voor het louter fantasmatisch karakter van de oerscène op een rijtje te zetten. Vervelend vindt hij enkel dat die argumenten in de dissidenties stuk voor stuk volgens het sofistieke 'pars pro toto' principe gehanteerd worden. De dissidenten doen in feite niets anders dan elk één der grondprincipes uit het geheel van Freuds psychoanalyse op metonymische wijze te isoleren en te verabsoluteren. Op zich kan elk dezer grondprincipes inderdaad gehanteerd als argument tegen de realiteitswaarde van de oerscène. Als geïntegreerd 'work in progress' vormt zijn psychoanalyse echter één argument om die oerscène als reëel te beschouwen. En de kliniek valt voor Freud niet te gronden in de verabsolutering van één zijner principes, doch enkel vanuit zijn zich gestaag & topologisch verder ontwikkelende theorie.

Geconcretiseerd voor het geval Jung betekent zulks dat deze de oerscène beschouwt als resultaat van de afwending van de realiteit onwille van een actueel conflict. Er wordt dus maar geregresseerd, en naar een ersatzbevrediging gezocht in de fantasie van de infantiele oerscène (later wordt dat het archetype, als regressief symbool uit een fylogenetische erfenis).

Freud zegt niet neen tegen die regressie tot desnoods fylogenetisch bewaarde oerscènefantasieën, als verklaring voor de volwassen neurose. Hij is daarvan immers zelf de ontdekker. Desalniettemin wenst hij die regressie slechts te hanteren in dialectiek met een progressie, dit wil zeggen in dialectiek met het effect van een reëel geziene oerscène, een reëel trauma.

Als bewijs voor de noodzaak van die progrediënte richting voert Freud de wolvendroom en infantiele neurose van zijn Wolfsman aan. Daar ontbreekt het moment van regressie tot puberteitsfantasieën over de infantiele oerscène. Wolvendroom en infantiele neurose vallen enkel te verklaren vanuit voorgaande reële indrukken, vanuit een reëel aanschouwde oerscène. Hetzelfde geldt voor de zeer vroeg voorvallende en onbetwistbare Gruscha-scène (de Wolfsman die watert achter haar gebukte rug), en voor de effecten van die

scène. Freud is daarbij desnoods bereid om de harde kern van reële te beperken tot de aanschouwing van een dierlijke coïtus, waarmee dan een onschuldige ouderlijke scène werd geassocieerd.

De uiteindelijke inzet van die polemiek bestaat erin dat Freud een reële oorsprong zoekt voor het verlangen. En dat tegengesteld aan Jung, voor wie het verlangen louter illusie is, en die dan ook een fantasmatische oorsprong voor het verlangen kan aanvaarden. Voor Freud wordt het reële seksuele verlangen slechts gegrepen door die fantasma's, het is niet zelf een fantasma.

3.3.2. Symbolische oerfantasma's als psychische realiteit

In zijn vast voornemen om de oerscène als reël in de etiologie der neurosen te handhaven, is Freud zelfs bereid om bij het kind *een soort moeilijk bepaalbaar weten* te veronderstellen analoog aan het instinctief weten der dieren. Hij noemt dat ook een toestand van voorbereidheid op het begrip van die seksuele scène. Slechts vanuit zulk voorafgegeven *weten in verband met de seksualiteit* zijn de reacties van de piepjonge Wolfsman (1 1/2 jaar oud) tegenover die oerscène verklaarbaar. En van daaruit ook zijn infantiele neurose.

Het alternatief voor dat fylogenetisch overgeërfd seksueel weten, waardoor de reactie op de reële oerscène moet verklaard, is het al even fylogenetisch overgeërfd *oerfantasma* ('Urphantasie'). Dit moet dan dezelfde reacties verklaren bij het reële uitblijven van die oerscène. Met dat concept van de 'Urphantasie' meent Freud de vraag naar de 'Realwert' van de oerscène onbeslist achter zich te kunnen laten.

In de voorgeschiedenis van de neurose blijkt dat het kind, wanneer het niet zelf die oerscène meemaakt, naar zijn fylogenetische erfenis van het oerfantasma daarvan grijpt. Waar de eigen individuele ervaring tekort schiet, valt het terug op de soortervaring. En vult het de leemtes in de eigen individuele waarheid met een prehistorische waarheid. Waar wel iets gebeurd is, maar niet wat juist moest, daar wordt die eigen ervaring in de richting van dat oerfantasma verbeterd. Die eigen historische ervaring of waarheid noemt Freud de materiële realiteit. De prehistorische ervaring of waarheid van het oerfantasma is de psychische realiteit. En in de wereld van de neurose is het symbolische van die psychische realiteit toonaangevend. We hebben ons hier beperkt tot het trauma en het oerfantasma van de oerscène. Die oerscène is echter slechts het eerste paneel van een drieluik: oerscène — verleiding — castriedreiging. Voor elk van die drie toont Freud hoe de psychische realiteit van het oerfantasma de gebrekkige materiële realiteit van de eigen kinderlijke ervaring vervolledigt of verbetert. Via hun respectieve oerfantasma's worden die trauma's als het ware genormeerd en gestructureerd. Pas daarna kun-

nen ze werkzaam worden. De imaginair ingeprinte trauma's verkrijgen slechts hun effectiviteit in de subjectieve geschiedenis, éénmaal ze werden gesymboliseerd of in het vooraf gegeven symbolische ingevoegd.

3.3.3. Angst bij vervollediging der imaginaire ervaring via symbolische oerfantasma's

Angst treedt op bij de confrontatie van de reële kloof in het imaginaire van de eigen ervaring of de materiële realiteit, met het voorafgegeven symbolische van de psychische realiteit. Angst treedt op bij vervollediging van dat eigen imaginaire door het universele symbolische, bij symbolisering van het imaginaire.

Slechts doorheen hun respectieve oerfantasma's verwerven oerscène, verleiding en castratiedreiging hun traumatische kracht. Slechts doorheen die symbolisering geven die drie aanleiding tot angst. Het zijn drie momenten waarop de infantiele seksualiteit, na eerst geïnagariseerd te zijn geworden, op symbolisch niveau haar traumatiserende intrede doet en haar even traumatiserende regulatie kent. Pas vanuit die symbolisering zal de seksualiteit na de latentieperiode effectief kunnen functioneren. Die symbolisering is wat zich voor de Wolfsman voltrekt in zijn angstwekkende wolvendroom. (39)

4. Metamorfose 4 :

drift — aan gene zijde van elk lustprincipe als intern trauma

Een vierde knooppunt of minotaurusfiguur in het Labyrint-der-Freudiaanse-traumatheorie is de drift. In haar traumatiserend statuut staat die drift voor het eerst scherp in 1921. In "Hemmung, Symptom und Angst" (1926) wordt dat conceptueel verder geraffineerd. Voor de welwillende en goed ingelichte leek wordt dat nog eens lichtelijk trivialiserend geresumeerd : vooreerst in "Die Frage der Laienanalyse" (1926); en vervolgens in de tweede reeks lezingen (1933), bij vergelijking van de eerste en tweede angsttheorie. Ter begrip van de, drift als trauma moeten we het met die vier teksten stellen.

4.1. Traumatische neurose

4.1.1. Paradigmatische neurose

Vlak vooraleer het trauma als een structureel door geen menselijk wezen meer te omzeilen rots te bepalen, heeft Freud zich een tijdlang verdiept in de traumatische neurose. Omstandigheden zal men zeggen. 1914-1918. In 1919 heeft Freud het bijvoorbeeld over de specificiteit van de *oorlogsneurose* ('Kriegsneurose'), als variant van de traumatische neurose.

Via regia tot het psychisch trauma

Omstandigheden of niet, structureel is in elk geval dat die traumatische neurose voor Freud telkens fungeert als paradigma om het trauma een structurele plaats toe te kennen. We herinneren eraan dat Freud tot zijn eerste verleidingstheorie kwam vanuit Charcots traumatische neurose. Daarbij kreeg toen het trauma een plaats in de psychoneurosen, als extern psychisch trauma. Vanuit de dromen der traumatische neurose gaat Freud nu het reële van de drift, van het genot beschouwen als een intern psychisch trauma, aan gene zijde van het lustprincipe. Dat is een trauma waaraan niemand, binnen een voorafgegeven symbolische, ontsnapt.

Epistemologie : oplossing of probleem

Die traumatische neurose, als paradigma of via regia tot de structuur van het psychisch trauma (eerst extern en dan intern), noopt tot een kort woordje over haar plaats in Freuds oeuvre. Die traumatische neurose vormt daarin een soort rode draad, zelfs een barometer : ragfijn in een vluchtige vermelding wanneer geen klinisch vuiltje aan de theoretische lucht is, zich dik makend wanneer klinische onweerswolken zich aan de theoretische einder opstapelen.

Vreemd daarbij is wel dat Freud klinische problemen oplost door te refereren naar de traumatische neurose, hoewel die voor hem altijd een theoretisch enigma bleef vormen. Als alles goed gaat, zorgt de traumatische neurose voor het probleem. Waar het slecht gaat, biedt ze de oplossing. Het is bijvoorbeeld vanuit de onmogelijkheid om de traumatische neurose te begrijpen dat Freud in 1914 zijn libidotheorie ingrijpend wijzigt, met de conceptualisatie van de narcistische of ik-libido. Slechts vanuit de erotisatie van de integriteit van het ik kan immers verklaard hoe een neurose ontstaat zonder innerlijk conflict in het ik, maar enkel door een externe inbreuk op die de erotische

relatie van het ik tot zichzelf. De traumatische neurose valt niet te vatten vanuit een dierlijke zelfbehoudsdrift. Het Zelf of ik is niet aangeboren, de imaginaire constructie ervan is symbolisch bepaald.

De traumatische neurose is echter niet alleen een door Freud uiteindelijk triomfantelijk overstegen hindernis voor zijn libidotheorie. Aan het eind van zijn analytisch latijn, in 1938, bekent hij dat de relatie van de volwassen traumatische neurose tot de infantiele voorwaarde hem ontgaat. Freud heeft eerst de imaginaire voorwaarden van die traumatische neurose verhelderd via de ik-libido. Er rest hem nog de symbolische voorwaarde te vinden, daarzonder kan een imaginaire storing immers nooit blijvende effecten hebben.

De Steen-der-traumatische-neurose die door iedere theoretische bouwheer zou zijn afgekeurd, wordt door Freud tot hoeksteen van zijn psychoanalyse uitverkoren. De traumatische neurose laat Freud immers toe het trauma in zuiver economische termen te formuleren. En dat los zowel van de natuur van de traumatiserende agens als van de toestand van de getraumatiseerde recipients. Er gebeurt een overprikkeling van het organisme in te korte tijdspanne. Die prikkels kunnen niet meteen verwerkt. Daardoor treden blijvende stoornissen op in de prikkelhuishouding. Doordat ze die ongecompliceerde economische visie op het trauma toelaat, kan de traumatische neurose fungeren als paradigma voor het psychisch trauma.

Kliniek : ik en subject

Ook klinisch is de traumatische neurose van een voorbeeldige eenvoud, en verdient ze de kwalificatie paradigmatische neurose. Het onherleidbaar onderscheid, of de deling tussen het ik van het imaginaire bewustzijn (ego) en het subject van het symbolisch onbewuste (§) treedt er op haast karikatuurale wijze aan het daglicht.

Enerzijds is er het zelfzuchtig & uitgeslagen ik. Dit klampt zich vast aan de ziekte als aan een bescherming tegen de herhaling van het trauma. En het geneest als alle gevaar is geweken of als het schadeloos is gesteld. Anderzijds is er het verlangend subject. Dat kan niet anders dan het trauma in zijn dromen te herhalen. Het wordt ziek als alle gevaar is geweken, het stort zich telkens weer in het gevaar, eist slechts zijn deel van de schade op.

4.1.2. Oorlogsneurose als strategische brug tot de psychoneurose — intern gevaar

Door de oorlogsneurose duikt de traumatische neurose, weer in haar paradigmatische deugd, in Freuds belangstelling op. Oorlogsneurose en traumatische neurose in vreedstijd hebben op het eerste zicht gemeen dat ze in

principe tot stand komen zonder innerlijk conflict in het ik. Het is van buitenuit dat inbreuk wordt gepleegd op de seksueel te begrijpen integriteit van het ik, op de verhouding van het ik tot zichzelf. Specifiek voor de oorlogsneurose kan daar echter een bijzondere vorm van conflict in het ik bijkomen. Voor de dienstplichtige is dat het conflict tussen wat Freud benoemt als zijn *vredes-ik* en zijn *oorlogs-ik*. Het vredes-ik wordt dus niet alleen van buitenuit bedreigd, maar ook van binnenuit : door de parasitaire nieuwe dubbelganger of *ik-gedaante* ('Ichgestaltung') van het oorlogs-ik. Een oorlogsneurose kan zelfs tot stand komen zonder extern trauma, zonder externe inbreuk op het ik. Ze is dan louter een vlucht tegenover die oorlogszuchtige en dus levensbedreigende dubbel.

Uiteindelijk stelt Freud zelfs de traumatische neurose, als antwoord op een extern gevaar, tegenover de oorlogsneurose én de psychoneurosen (Freud bezigt wel de engere uitdrukking overdrachtsneurosen), die beiden antwoorden op een intern gevaar. Dat intern gevaar bij de oorlogsneurose is een ik-gedaante, bij de overdrachtsneurosen is dat de libido of de drift.

Bij de oorlogsneurose lijkt ons het symbolische ik-ideaal (oorlogs-ik) in oppositie met het imaginaire ideale ik (vredes-ik). Dat wil zeggen dat het symbolische ik-ideaal niet meer de integriteit van die ideale ik-Gestalt uit het spiegelstadium waarborgt. Bij de oorlogsneurose keert het symbolisch oorlogs-ik zich als intern gevaar tegen het imaginaire vredes-ik. Bij de psychoneurosen bestaat het gevaar voor het ik uit het reële van de eigen libido of drift.

Van daaruit is het volgens Freud mogelijk, en dat is voor ons van het allergrootste belang, om te komen tot een 'einigender Auffassung'. Ook de psychoneurose, met haar diverse voren van verdringing, zou 'slechts de reactie op een trauma zijn. *De verdringing als reactie op een trauma kunnen we als een elementaire traumatische neurose bestempelen*. Freud heeft het hier over de oerverdringing als antwoord op de eerste manifestatie van de drift. (40)

4.2. Extern en intern trauma

De structuur van de drift als traumatiserend wordt voor het eerst, en meteen ook op de meest diepgaande wijze, blootgelegd in "Jenseits des Lustprinzips" (1921). Verdere uitwerking via het concept van de automatische of traumatische angst (als tegengesteld aan het angstsignaal) volgt in "Hemmung, Symptom und Angst" (1926). Die tekst trekt als het ware de klinische lessen uit de nieuwe angsttheorie waartoe "Jenseits" noodt. De drift verschijnt aan gene zijde van het lustprincipe en dompelt het subject automatisch onder in de hulpeloosheid van de traumatische angst. Diverse pathologieën probe-

ren via een specifiek gebruik van angstsignalen (castratiecomplex) herhaling van dat trauma te vermijden.

4.2.1. Klinische voorbeelden van trauma aan gene zijde van het lustprincipe

Via welke kliniek moet Freud dat structurele 'Jenseits' van de traumatiserende drift introduceren. Dat is niet onbelangrijk.

Voorcerst de paradigmatische traumatische neurose. Van een bepaald extern gevaar is men er met de verrassing of de schrik van af gekomen. Dat extern trauma voltrekt zich in de geërotiseerde relatie tot het eigen ik, dus binnen een imaginaire context. Het ik beveiligt zich achteraf op fobische wijze, langs alle kanten, tegen de herhaling van dat gevaar. Doch in zijn dromen is daaraan voor het gedeelde subject geen ontkomen.

De volgende twee voorbeelden bevinden zich in de psychische sfeer van het interne gevaar, van het interne trauma. Dat is het trauma in de onmogelijke psychoseksuele relatie tot de ontdubbelde Ander (de ouders binnen het Oedipuscomplex).

Het eerste voorbeeld is het vertrek van de moeder. 'Traumatiserend daarin is de stijging van de geërotiseerde *behoefte*spanning' ('Bedürfnisspannung'). In een mythische eerste tijd zou immers de moeder borg gestaan hebben voor een continue bemeestering van de continu uit het kinderinnerlijk opwellende prikkelstroom. De eerste keer dat het kind daar alleen voor staat, blijkt het hulpeloos. Het is niet tegen die eigen prikkelstroom opgewassen.

Op dat traumatisch vertrek van de moeder, op de confrontatie met haar en dus ook met het eigen onbevredigbaar verlangen, antwoordt bij het kind het 'fort'-'da' spel. Net als in de nachmerries der traumatische neurose herhaalt zich het trauma op een Andere, symbolische Bühne.

Het tweede voorbeeld put Freud uit zijn eigen analyses. Hij moet vaststellen dat ook zijn volwassen analysanten, als grens op hun analyse, uiteindelijk slechts een spel van herhaling spelen. In de overdracht herhalen ze hun traumatische infantiele seksualiteit. Mislukkende theoricëen, ontgoochelende moederbindingen, rivalen, onvermogen om de moeder een kind te schenken, etc. : het is allemaal de schuld van de vader. In de analyse, in de overdracht is dat de analytische vader Freud. Zo luidt de oedipale mythologisering van het reële van de seksualiteit.

Het ik van de analysant spiegelt zich voor bezielde te zijn door de goede wil om die infantiele trauma's ongedaan te maken, om uit te stijgen boven de infantiele seksualiteit met al haar mislukkingen. Daarom komt het in analyse. Als gedeeld en verlangend maakt het subject zijn analyse echter tot één herhaling van die infantiele trauma's, tot één heruitgave van de infantiele seksualiteit. Het ik vreest bijvoorbeeld de castratie door de vader, het gedeeld

subject verlangt ze. Zoals ook het spelend kind scheiding met de moeder vreest, waar het die als gedeeld subject verlangt. Na het 'fort'- 'da' spel in relatie tot de pre-oedipale moeder, krijgen we het spel der mislukkingen in relatie tot de oedipale vader.

4.2.2. Trauma binnen de mythe van het lustige (of realistische) driftblaasje

Om het verschil te maken tussen het extern trauma in de relatie tot het ik als éénheid bij de traumatische neurose en het intern trauma in relatie tot de Ander als ontdubbeld bij de psychoneurose (én het kinderspel), begeeft Freud zich aan een 'weitausholende Spekulation'. Het organisme zou, in zijn meest primitieve vorm, vergelijkbaar zijn met een blaasje, dat door erosie gehamast is geraakt met een *schorstaag* ('Rindenschicht'). Deze heeft twee functies : *prikkelopname* ('Reizaufnahme') en *beschutting tegen prikkels* ('Reizschutz'). Naar de buitenwereld toe functioneren ze beide in de prikkelsteekproeven. Tegenover prikkels vanuit het organisme zelf, tegenover de drift dus, ontbreekt echter elke beschutting. En ook de prikkelopname kan niet zo selectief geschieden, er is immers een constante aandrang van interne prikkeling. Waar de externe prikkels via het realiteitsprincipe kunnen bemeesterd, geldt én mislukt voor de interne prikkels enkel het automatische lustprincipe. Teneinde die interne prikkels ook onder de controle van het realiteitsprincipe te brengen, moeten ze dus in de buitenwereld "geprojecteerd".

Wat is een extern trauma. Het prikkelschild wordt met één klap van buitenuit doorbroken. Daardoor is prikkelselectie niet meer mogelijk, de prikkels stromen massaal binnen. Tegenover de buitenwereldse prikkeling bevindt het organisme zich plotseling in eenzelfde toestand als tegenover de eigen driften. Het extern trauma van de traumatische neurose is dus het wegvallen van het onderscheid tussen binnen en buiten, waardoor alles als één binnen wordt. De simpelste Freudiaanse definitie van het trauma is dan ook geworden : *constante prikkeling die "als" van binnen komt*.

Freud beschouwt het driftblaasje als een armzalig wezen zonder afdoende ik-organisatie of realiteitsprincipe. Het moet dan ook getraumatiseerd worden door het blind nastreven van zijn bevrediging. Het interne trauma is dus het noodzakelijk gevolg van het feit dat ons driftige blaasje op een bepaald moment slechts het lustprincipe zou kennen.

Omdat de drift niet volgens het brute lustprincipe kan bevredigd, tracht het realiteitsprincipe een realistisch lustprincipe tot stand te brengen. Daarbinnen zou de drift wel moeten kunnen bevredigd. Voor zover die drift binnen dat realistisch lustprincipe kan gevat, bijvoorbeeld als de fameuze genitaliteit, zou zij niet meer traumatiserend zijn. Ze zou geen oorzaak meer zijn van traumatiserende angst, enkel van signaalangst. Uiteindelijk laat zich

echter die drift niet totaal zo vatten. Zij behoudt dan ook haar traumatiserende potentie aan gene zijde van elk lustprincipe, zij dit het brute of het realistische lustprincipe.

4.3. Oerverdringing van de drift als installatie van de traumatische betekenaar

In de vierde tijd van zijn traumatheorie vermeldt Freud meer dan eens een eerste verdringing, als antwoord op de traumatiserende drift. Die oerverdringing verstaan we, Lacaniaans, als installatie van een grensvoorstelling, van een eerste betekenaar. Pas met die oerverdringing, met die betekenaar, verkrijgt de drift haar traumatische effecten. De oerverdringing symboliseert de imaginair ingeprente drift en verschaft haar zo voor het eerst haar paradoxale effectiviteit van herhaling.

Die herhaling wordt niet verklaard vanuit de poging alsnog de taak van de seksuele behoeftenbevrediging af te maken, zoals een imaginaire Gestalt spontaan tot afsluiting neigt. Wel vanuit het feit dat die onaffe seksuele behoeftenbevrediging als een betekenaar is gaan fungeren voor het onzegbare trauma dat daartussen kwam. Een grensvoorstelling of betekenaar waarnaar al die herhalingen verwijzen en die men in de herhaling, bij gebrek aan beter, probeert terug te vinden. (41)

5. Metamorfose 5 :

moederhanden — van dochter tot zoon en van zoon tot niets gewassen

Aber endlich hielt es mich nicht länger; ich musste den Menschen, musste das Gesicht sehen, dem diese magischen Hände zugehörten, und ängstlich — ja, wirklich, ängstlich, denn ich fürchtete mich vor diesen Händen! — schraubte mein Blick sich langsam die Ärmel, die schmalen Schultern empor. Und wieder schrak ich zusammen, denn dieses Gesicht sprach dieselbe zügellose, phantastisch überspannte Sprache wie die Hände, es teilte die gleiche entsetzliche Verbissenheit des Ausdrucks mit derselben zarten und fast weibischen Schönheit. Nie hatte ich ein solches Gesicht gesehen, ein dermassen aus sich herausgebrochenes, ganz von sich selbst weggerissenes Gesicht, und mir war volle Gelegenheit geboten, es wie eine Maske, wie ein augenlose Plastik gemächlich zu betrachten : nicht zur Rechten, nicht zur

Linken hin wandte sich nur für eine Sekunde dies besessene Auge : starr, schwarz, eine tote Glaskugel, stand die Pupille unter den aufgerissenen Lidern, spiegelender Widerschein jener andern mahagonifarbenen, die närrisch und übermütig im runden Roulettekästchen kollerse und sprang. (...) Freilich, es wäre mir anderseits schwer, das Gefühl deutlich zu benennen, das mich damals so zwanghaft jenem Unglücklichen nachzog; es war Neugier darin, vor allem aber eine entsetzliche Angst oder besser gesagt Angst vor etwas Entsetzlichem, dass ich unsichtbar von der ersten Sekunde an um diesen jungen Menschen wie eine Wolke gefühlt hatte. Aber solche Empfindungen kann man ja nicht zergliedern und zerlegen, vor allem schon darum nicht, weil sie zu zwanghaft, zu rasch, zu spontan durcheinanderschiessen — wahrscheinlich tat ich nichts anderes als die durchaus instinktive Geste der Hilfeleistung, mit der man ein Kind zurückreisst (...)

(S. Zweig, Vierundzwanzig Stunden aus dem Leben einer Frau, pp. 146-147 en 153-154)

Vooraleer Freud komt tot de definitieve structurele integratie van het trauma in de subjectieve wordingsgeschiedenis, waarmee onze Theseus weer aan de ingang zal staan van het Labyrint-van-zijn-Traumatheorie, wordt hij nog vergast op een merkwaardig intermezzo. Een mini-minotaurus die nog snel even om aandacht piept en waar we niet al te lichtvaardig overheen mogen stappen. Wanneer Freud, begin van de jaren dertig, aan gene zijde van het lustprincipe, het zwarte continent van de vrouwelijke seksualiteit verkent (wat zich klinisch vertaalt als een pre-oedipaal 'Jenseits' van het Oedipus-complex), dan blijken haast alle hysterica's de moeder tot hun eerste verleiderster te maken. Voor Freud is dat een fantasma dat ergens op een *werkelijkheid* ('Wirklichkeit') berust. Via de *lichaamsverzorging* ('Körperpflege', 'Vornahmen der Reinigung') door de moeder, heeft de hysterica eerst passief én fantasieeloos de *opwellingen* ('Regungen') van de fallisch-clitorale fase ondergaan. Daarna worden die actief en via op de moeder betrokken fantasieën opgewekt in de masturbatie.

Ons blijft onduidelijk in hoeverre we hier met een structureel gegeven te maken hebben. In hoeverre komt het meisje slechts door toedoen van de moeder noodzakelijk tot de fallisch-clitorale, dit is mannelijke activiteit. Voor Freud lijkt die fallische activiteit ook buiten elk toedoen van de moeder van start te kunnen gaan. Later, in de "Abriss" (1938), zal hij ter oplossing van dat probleem een gelijkaardige redenering als bij de oerfantasma's toepassen. Het is eigenlijk niet van belang of het kind echt van die vertroetelende moederlijke lichaamsverzorging genieten kon (het slachtoffer werd). Als psychische realiteit moet het gewoon de moeder zijn die zo de ontwikkeling bepaalt.

Freud heeft het dan wel over de ontwikkeling van zowel meisje als jongen. We keren daarop terug.

5.1. Verdeeldheid des dochters : zoon in het verlangen van de moeder — vrouw in het verlangen van de vader

Het "toedoen van de moeder" is hier eens te meer één der figuren van haar traumatiserend verlangen. Dat verlangen is altijd fallisch gericht. De op haar pre-oedipaliteit terugblikkende dochter bijvoorbeeld, zij beschuldigt de moeder ervan zich slechts te interesseren voor en ontevreden te zijn over het fallische merkteken op haar lichaam. En dat is de clitoris.

Het fantasma van die pre-oedipale verleiding door de moeder kent een oedipale transcriptie op de vader. Dat is het trauma van de verleiding, zoals Freud die eerst ontmoette en geloofde. Voor het meisje is het volledige verhaal : passief fallische verleiding door de moeder → actief fallisch (zoals een jongen) → passief genitale verleiding door de vader → genitaliteit. Inderdaad, de mythe van de vader is dat hij zich, tegengesteld aan de moeder, zou interesseren voor de vrouw in zijn dochter. Zoals de dochter eerst met alle haat de moeder ervan beschuldigt dat ze de hand wil leggen op de jongen in haar, zo beschuldigt ze later met alle liefde de vader ervan de vrouw in haar te willen bloot leggen.

Hebben we zojuist een voorzichtige bedenking tegen de veralgemeenbaarheid van de moederlijke impact op de dochterlijke seksualiteit vaardig terzijde geschoven, dan wagen we ons tot slot aan een nog grovere veralgemening. En dat eveneens vanuit Freuds finale "Abriss" (1938). De moeder is niet alleen verantwoordelijk voor de verleiding van haar dochter, maar ook voor die van haar zoon. Dochter of zoon maakt voor haar op het punt van de fallus blijkbaar niet zoveel verschil. De moeder vraagt de fallus (penisnijd), de zoon zowel als de dochter proberen aan die vraag te beantwoorden. Wat beiden terzake maar te bieden hebben, bevredigt echter haar verlangen niet. Integendeel. Beider fallisch element verschiet in het niets vergeleken bij de fallus des vaders, die de moeder verlangt.

Slechts door de interventie van die vader wordt voor de jongen dat fallisch element verzekerd en aan een grote toekomst beloofd. En ook slechts door de vader zou het meisje haar fallische illusie kwijt spelen, zou zich de toekomst van haar vrouwelijkheid openen.

5.2. Spiralend Labyrint-der-Freudiaanse-traumatheorie

In de tweede statie van zijn Traumalabyrint, bij het ongeloof in de traumatiserende verleiding door de vader, stootte Freud meteen op die moederlijke verleiding. Dat was haar vertroeteling die het kind seksueel vroegrijp maakt en dus tot angstigheid voorbestemt. Met de vijfde en voorlaatste statie zoals we die zojuist bespraken, staat Freud ergens boven die tweede. fase. En zoals we zullen zien bevindt de laatste statie zich ergens boven de eerste. Het Labyrint-der-Freudiaanse-Traumatheorie is een spiraal. (42)

6. Metamorfose 6 :

castratie — ik-splitsing geeft een trauma zin

Freud stierf op 23 september 1939. In twee zijner laatste publicaties als ook in de twee teksten die hij onafgewerkt achter liet, staat het trauma centraal. Op alle fronten blijkt het trauma zich uiteindelijk te ontpoppen tot het sluitstuk bij uitstek. Gaat het nu om het didactisch curiosum van de niet afgewerkte "Abriss der Psychoanalyse", waarmee Freud nog even in een notedop zijn theorie en praxis voor en tegen het nageslacht wou behoeden. Of om het spijtstechnologisch en ethisch vraagstuk van "Die endliche und unendliche Analyse", waarmee Freud nog even de toekomst van de analytische positie van zijn volgelingen in vraag ging stellen. Maar ook in wat men gemeenlijk afdoet als één van Freuds mythes over de oorsprong van culturele schepingen, "Der Mann Moses und die monotheistische Religion" krijgt het trauma een centrale plaats. En tenslotte is er de metapsychologische evenwichtsoefening van "Die Ichspaltung im Abwehrvorgang". Oefening die wel hangende is gebleven, maar waarvoor hij toch tien op tien krijgt van Lacan : omdat hij er de traumatische oorsprong van het subject zo stijlvol-structureel benadert.

Didactiek, techniek, ethiek, metapsychologische structuur, kliniek, cultuur en opleiding : allemaal worden ze nog een laatste keer rond het knooppunt van het trauma aangesnoerd, vooraleer onze Thesen het Labyrint-zijner-Traumatheorie definitief achter zich laat. En vertrekt. *Waarheen onder zeilen hunner laatste dromen slechts de stervende vervoerden overkomen.*

Het is moeilijk één der vier voorliggende teksten (Moses, Unendliche Analyse, Abriss, Ichspaltung) als de matrijs te nemen, waarin dan de andere

drie kunnen ingepast. Aan het eind van ons parcours ware het uiteraard erg comfortabel mochten we kunnen vertrekken vanuit een tekst die op zichzelf al enige synthetiserende & recapitulerende allure heeft. Dat is alleszins al niet het geval met de "Ichspaltung" waarmee Freud *iets totaal nieuws en bevreemdends* meedelen wil in verband met het psychisch trauma. Ook de "Unendliche Analyse" lijdt voor ons doel iets te veel aan dat typische Freud-euvel van het nieuwe & bevreemdende, maar dan op een ander gebied dan dat van het trauma. Het geval waarin het trauma speelt lijkt Freud daar trouwens het minst interessante. Hoewel ook erg Freudiaans en dus analytisch blijvend, kan de "Abriss" niet bepaald een gebrek aan synthese verweten. Het probleem daarmee is dan echter weer dat het ons hier zo danig aanbelangend concept van de 'Ichspaltung' (als structurele formulering) of de 'Ichveränderung' (als meer fenomenologische formulering) er niet zijn centrale plaats krijgt. Dat gebeurt wel in de samenvatting der traumatheorie, in het laatste aan Moses gewijde geschrift. Teneinde een draad te behouden in onze redenering kunnen we niet veel anders dan wat tussen die "Moses" en de "Abriss" weg en weer te springen.

6.1. Radicaal-relativerende economische definitie & onontkoombaarheid van het trauma

We stellen vooreerst vast dat Freuds economische visie op het trauma radicaler relatief is dan ooit. Het komt er slechts op aan, aldus Freud, wat men als traumatisch definieert. Hij zal dan ook het trauma zo definiëren dat niemand er nog aan ontsnapt. Wat de constitutie van de ene nog kan bemestieren aan prikkels, zal voor de ander een al te zware opgave zijn. Als iemand een getraumatiseerde reactie vertoont, dan wijst dit op een trauma, op prikkelgebied werden te veel *eisen* ('Anspruch') gesteld. Het trauma is nooit te voorspellen, enkel te reconstrueren.

Met die relativerende definiëring vervaagt het onderscheid tussen enerzijds de officieel als trauma gebrandmerkte "sterke" gebeurtenissen, die het kind toevallig van buitenuit overvallen en anderzijds de "gewone" gebeurtenissen van de kindertijd, als onvermijdelijk gevolg van de *erfelijke constitutie* ('mitgebrachten Dispositionen') of de *drifteisen* ('Triebansprüche') van het kind. Beide vormen ze een *complementaire reeks* ('Ergänzungsreihe') in de etiologie van de neurose. De gewoonste gebeurtenissen, in zoverre ze samenhangen met driftuitingen of -eisen, kunnen traumatiserend werken. En de sterkste gebeurtenissen werken niet traumatiserend, als ze geen uitstaans hebben met de drift, als ze seksueel niets betekenen. Geen mensenkind dat nog het trauma kan ontlopen. En, vooruitlopend op onze discussie van de oerver-

dringing, voegt Freud eraan toe dat hetzelfde geldt voor de eerste (oer)verdringingen die daarop het antwoord zijn.

6.2. Wat traumatiseert

Een tweede belangwekkend punt ligt in het verlengde van het eerste, en het is evenmin echt nieuw, het is eveneens een radicalisering. *Zowel de drijf-eisen van binnenuit als de prikkelingen uit de buitenwereld werken zoals trauma's (...) Het hulpeloos ik verweert zich daartegen met vluchtpogingen (verdringingen).*

Niet om het even welke drijf-eisen werken echter traumatiserend. Traumatiserend zijn slechts de partiële seksuele driften, als legering van erotische en destructiedriften. Hogerop hebben we gezien hoe het traumatiserende gelegen is in het partiële karakter en in de erotische component van de seksuele drift. Een seksuele drift die een totaliteit zou zijn en enkel uit destructiedriften zou bestaan, kan niet traumatiserend zijn.

Het zwakke punt van de organisatie van het ik, besluit Freud, ligt in zijn verhouding tot zijn seksuele "functie". Dat zwakke punt zullen we straks benaderen via de concepten ik-verandering en vooral ik-splitsing, als effecten van het trauma.

6.3. Herstructurering der trauma's — oerscène, spenen, verleiding, castratie

Voorafker die effecten van het trauma te bekijken, volgen we eerst hoe Freud de trauma's der kinderjaren een laatste keer ordent. Die ordening valt slechts te begrijpen vanuit zijn relativiserende definitie van het trauma. Enerzijds de accidentele trauma's die niet alle kinderen noodzakelijk treffen : de verleiding door de vader of andere kinderen, en de oerscène. Anderzijds de traumatiserende constellaties waarin alle kinderen noodzakelijk terecht komen, vanuit de afhankelijkheid van de ouders : het spenen, de verleiding door de moeder en de vaderlijke castratiedreiging.

Wolfsman (1918)	Abriss (1938)
1. oerscène (vader & moeder)	1. spenen of borst als object (a) (moeder)
2. verleiding (vader)	2. verleiding (moeder)
3. castratiedreiging (vader of moeder)	3. castratiedreiging (vader)

Figuur 28

De reeks oerfantasma's vanuit de Wolfsman lijkt versplinterd. Oerscène en verleiding door de vader zijn accidenteel geworden. Enkel de castratiedreiging blijft structureel. Langs de structurele kant lost de moederlijke verleiding de vaderlijke af. Structurele nieuwigheid is de moederborst, waarvan we niet wagen te beweren dat hij op dezelfde plaats als de oerscène komt (hoewel, de obligate a tergo positie van de oerscène lijkt er wel op berekend om zich de borst mooi te laten aftekenen; de oerscène is een collage die moet toelaten de objecten (a) stuk voor stuk te isoleren). Bij een aantal van die trauma's maken we nog een opmerking.

De accidentele oerscène der geslachtelijke betrekkingen tussen de ouders ondergaat het kind als oog- en oorgetuige, op een moment dat het daarvoor noch geïnteresseerd noch ontvankelijk lijkt. Moment ook waarop dat kind zelf nog nauwelijks kan spreken ('im Alter der kaum erreichten Sprachfähigkeit'). De seksuele ontvankelijkheid van het kind wordt door die oerscène gewekt, en meteen in bepaalde banen gedwongen. Binnen die banen zal de seksuele functie later niet beheersbaar zal blijken, zodat het subject er zich vaak volledig van af wendt, wanneer het niet het achterpoortje der perversie op een kier vindt.

Dat is de theorie uit de "Abriss". Een voorbeeld vinden we in de "Moses". En dit leert ons dat de accidentele oerscène het pubertaire symptoom van de seksuele impotentie slechts veroorzaakt via de structurele castratiedreiging.

Het eerste geërotiseerde object is de borst. In de relatie tot die borst kan dan ook een eerste trauma optreden. Als de borst verdwijnt, leegloopt, blijft het kind alleen achter met zijn libidinale bezetting ervan. Die bezetting wordt dan geconcentreerd rond een soort gat in de narcistisch bezette Gestalt van het eigen lichaamsbeeld. Inderdaad, de moeder vertrekt met de borst als met een deel van het lichaam van het kind. In een eerste tijd was er het kind als verbrokkeld lichaam, inclusief die borst. Het spiegelstadium smeedt dit alles tot één geheel. Van dit valse geheel gaat de borst af. Rond die breuklijn, die

deze is van het ontstaan van het orale object (a), transformeert zich de verzamelde libido tot angst.

De moederborst als deel van het kind dat voor het geheel van de moeder gaat staan, én de daarop volgende fallisch-gerichte verleiding door de moeder : die twee structurele trauma's bepalen de moeder als eerste en sterkste liefdesobject, als voorbeeld voor alle liefdesrelaties. En dat voor beide geslachten. Beide trauma's zijn structureel. Voor Freud is het in feite om het even of het kind werd gespeend en vertroeteld, het zal zich altijd ontwikkelen alsof het beide "ervaringen" als trauma heeft ondergaan. Hetzelfde geldt voor het derde structureel trauma van de castratiedreiging. De accidentele traumata moet het kind daarentegen effectief ondergaan hebben, opdat ze zijn (neurotisch) levensverhaal zouden structureren.

In Freuds laatste traumatheorie is de castratiedreiging het meest betekenisvolle trauma qua psychisch effect. Het is immers slechts daartegenover dat de fameuze ik-splitsing geschiedt. In de eerste tijd van de trauma-theorie was er de bewustzijnssplitsing tegenover het trauma van de verleiding door de vader. In de laatste vinden we de ik-splitsing tegenover het trauma van de castratiedreiging door de vader. Bewustzijnssplitsing was de splitsing tussen bewustzijn en niet-bewustzijn of onbewuste, die zich elk rond hun eigen voorstellingen groeperen. Ik-splitsing is echter niet de splitsing tussen ik en niet-ik, wel het feit dat er geen eenheids-ik bestaat, dat het ik verdeeld staat tegenover één en dezelfde voorstelling.

Vooraleer het besluitend over die ik-splitsing te hebben, moet nog even gewezen op het dubbelzinnig statuut van de castratie in Freuds traumatheorie. Is de castratiedreiging wel een trauma, is de castratie-angst wel een traumatische angst. Moet de castratiedreiging niet eerder opgevat als een oplossing en de castratie-angst als een signaalangst. Samen met ons zal de lezer zich al een tijd lang geplaagd voelen door een ongemakkelijk gevoel. Hij is ons immers slechts gevolgd doorheen het gevaarvolle Labyrint-der-Freudiaanse-Traumatheorie, omdat wij hem lieten geloven dat zich daar een soortement pre-castratieve angst schuil hield. Het idee zijnde dat de Freudiaanse traumatische angst een (nog) niet door de castratie geregleerde angst zou zijn. En op het eind blijkt nu de castratie, als dreiging, het meest betekenisvolle trauma voor Freud.

Hoewel uiteindelijk dus ook trauma genoemd, menen we dat de castratie zich toch van alle andere, door Freud ontmoette trauma's onderscheidt. Zijn traumatheorie kan in haar evolutie beschouwd als een getormenteerde queeste naar het finale "trauma" der castratie. Een trauma op zichzelf is zinloos, dient tot niets, men kan het beter niet meegemaakt hebben. Door de castratie echter verwerft het een zin, een effectiviteit, wordt het een stichtende ervaring. Dankzij de castratie komt men er van al die trauma's niet slechts met de

schrik van af, men houdt er iets aan over. En dat is een gemis, een verlangen. De castratie is hét trauma doordat ze alle trauma's hun zin als trauma geeft.

Wat wij dan ook in dit deel van onze verhandeling hebben geprobeerd te benaderen, dat zijn dan ook de trauma's en de angst in hun zinloosheid, in hun wild & automatisch aspect, in hun onmenselijkheid.

6.4. Gevolgen van het trauma

6.4.1. Karaktertrekken van nastreven & vermijding van herhaling van het trauma

Thans kunnen we de laatste tijd van Freuds traumatheorie afsluiten met wat ons het belangrijkste aspect ervan lijkt, zeker als men daartegen aankijkt vanuit een Lacaniaanse hoek. De *effecten* ('Wirkungen') van het trauma zijn van tweeërlei aard : positieve en negatieve. Beide effecten zijn tegengestelde pogingen om het trauma te bemeesteren of af te weren. Het positief gevolg poogt het trauma te herhalen, het weer reëel te maken. Dat is de herhalingsdwang. Het negatief gevolg poogt herhaling van het trauma te vermijden. Dat zijn de remmingen en angstsignalen. We hebben die twee gevolgen hogerop reeds besproken, als de deling tussen het verlangend subject van het symbolische onbewuste (in nachtmerries, kinderspelen en niet beëindigbare analyses) en het imaginaire ik van de wereld.

Freud gaat dieper in op dat positief effect van het trauma, op dat subject dus dat zijn verlangen uit doorheen de herhaling van het trauma, op dat verlangend subject dat de incarnatie van het trauma is. De fixatie aan het trauma, of de herhalingsdwang die daaruit voortspuit, worden opgenomen in het 'sogenannt normale Ich'. Dat wil zeggen in het subject. In elk geval resten 'Ichveränderungen, den Narbenbildungen vergleichbar'. Het subject wordt met schrik gelittekend door het trauma. Vooraleer dit op het structureel radicaler niveau van de ik-splitsing te plaatsen, beschouwt Freud die ik-veranderingen nog als onveranderlijke karaktertrekken. Die karaktertrekken of *in de afweerstrijd verworven ongunstige verandering van het ik, in de zin van een ontwrichting* ('Verrenkung' wordt echter ook zeer vaak in verband met de ogen gebruikt : verblinding, zich blind staren) *en een beperking van het ik*, zijn één der factoren die het eindpunt van de analyse op oneindig plaatsen. (43)

6.4.2. Ik-splitsing als §

En dan, in het volle besef van het ongehoorde van de zaak voor zijn van langsom egoanalytischer volgelingen, wijst Freud op 02-01-1938 op een gebeuren dat lijkt gedacht te moeten worden als logisch voorafgaand aan zowel de positieve als de negatieve effecten van enig trauma. En dat is de ik-splitsing bij afweer van de castratie. Pas na die ik-splitsing tegenover de castratie kan om het even welk trauma enig effect kennen, kan zich de tendens manifesteren om het trauma te herhalen of om herhaling ervan te vermijden.

We mogen stellen dat bij alle trauma's behalve de castratie een bewustzijnssplitsing plaats grijpt zoals Freud die begreep in zijn eerste traumatheorie. Een voorstelling wordt afgesplitst. Afgehouden van elk associatief verkeer vormt ze de kern van een andersoortige psychische groep. Hier is dus geen sprake van ik-splitsing tegenover het trauma. Dit wordt immers éénduidig erkend en als dusdanig aan de kant gehouden. Tegenover het trauma van de castratie verhoudt het subject zich anders. Daartegenover treedt niet alleen een bewustzijnssplitsing op, maar vooreerst een ik-splitsing. Die ik-splitsing betekent dat de castratie enerzijds wordt erkend en anderzijds niet. Slechts als erkend leidt het trauma van de castratie, net als elk ander trauma, tot een bewustzijnssplitsing. In een eerste tijd afgesplitst van het bewustzijn zou elk ander trauma dan de castratie pas 'nachträglich' gevolgen kunnen hebben. Namelijk eenmaal tegenover het trauma van de castratie een ik-splitsing is geschied. Die ik-splitsing is dus de voorwaarde voor de effectiviteit der bewustzijnssplitsingen.

Volgen we Freud op de voet bij de inleiding van die ik-splitsing tegenover de castratie. *In het nauw gedreven, in benarde omstandigheden* ('Bedrängnis'), wat Freud op algemene en eerder onbestemde wijze een psychisch trauma noemt, heeft zich ooit het jeugdige of kinderlijke subject gesplitst. Daartoe moet alleszins besloten vanuit het discours van de analysant decennia later. Die omstandigheden: het subject trachtte aan een drifteis tegemoet te komen, die te bevredigen en leerde tot zijn grote schrik dat zulks een reëel gevaar met zich meebrengt, namelijk de castratie door de vader. Het is dit reële gevaar van de vaderlijke castratie, dat wel en niet geloofd, wel en niet erkend wordt. Die verdeeldheid moet deels begrepen vanuit het complexe karakter der gebeurtenissen waardoor het subject in dat gevaar komt te verkeren. Dat is de gecombineerde werking van vooreerst het onschuldige zicht van een vrouwelijk geslacht; en vervolgens van het schuldig (omwille van de eigen onanie) aanhoren van de vaderlijke castratiedreiging, maar dan uit de mond van de moeder. Anderendeels moet die verdeeldheid van het infantiele ik ook

begrepen vanuit zijn seksuele theorieën waarin het alle levende wezens een fallus toeschrijft.

In het moederlijk discours vindt het kind een verwijzing naar de vader, het vindt er de realiteit van het castratiegevaar dat vanuit de vader zou dreigen. Enerzijds gelooft het kind de moeder. Het neemt haar op haar woord, het erkent en respecteert die realiteit van de castratie. Het krabbelt dan ook terug, het ziet af van zijn onanistische driftbevrediging onder de ogen van de moeder. Dit is de castratie-angst die zich bijvoorbeeld uit in infantiele fobieën. Aldus Freud. Anderzijds gelooft het kind het moederlijk discours niet. Het loochent de realiteit van de castratie, en dat juist op het vlak van het lichaam van de moeder zelf. "Ik geloof u niet wanneer gij zegt dat de vader mij zal castreren omwille van mijn verleidingspogingen jegens U. Gij zijt immers ook niet echt gecastreerd ondanks Uw verleidingspogingen jegens mij." Op die manier ontloopt het kind de castratie-angst en kan het doorgaan met zijn driftbevrediging.

De Freudiaanse 'Ichspaltung' is het Lacaniaanse $\$$: verlangend, gedeeld en hysterisch subject van het onbewuste. We inventariseren hier een aantal Lacaniaanse definities van die Freudiaanse 'Ichspaltung'. Geseksueerd subject dat noch met de bevrediging zijner behoeften, noch met de liefde van de ander vrede kan nemen; subject dat door de betekenaar is gedeeld tussen de *uitspraken* ('énoncés') als herhaling van de vraag en de act van het *uitspreken zelf* ('énonciation') als verlangen dat in de vraag niet uit te spreken valt; subject dat geen betekenaar heeft voor zichzelf en dus in een principiële verhoudingsloosheid tot de betekenaar staat. (Uiteindelijk wordt toch een soort kunstmatige relatie geïnstalleerd, via de betekenaar van de fallus als betekenaar die het geheel van betekenis-effecten moet aanwijzen, in zoverre de loutere aanwezigheid van de betekenaar die effecten bepaalt)

We werken die Lacaniaanse definities van de ik-splitsing niet verder uit, doch nemen vrede met een vaststelling : dat Lacan nooit kan begrepen als de terugkeer tot de oplossingen van een eerste, een tweede, een derde, ... een laatste Freud. Lacan is vooral degene die elke aporie van Freud ernstig heeft genomen. We hadden dat reeds aangetoond voor het "structuralisme" van de eerste Freud, als verwekker van een nieuwe hoop, als uitvinder van het analytisch discours. Dat is nu ook gebeurd voor het analytisch testament waarmee hij zijn scepticisme tegenover de beëindigbaarheid van de analyse in de ik-splitsing grondt. Het eerste Freudiaans structuralisme was het gemis aan een betekenaar buiten de castratie. De ultieme Freudiaanse ik-splitsing is dat gemis binnen de castratie. De verhouding tussen beide is voor Lacan de kern van de zaak. (44)

Metamorfose 1 tot 6 : ethiek van het Labyrint-der-Freudiaanse-traumatheorie

De laatste statie van Freuds traumatheorie brengt niet de ultieme synthese. Hij reikt er zijn postfreudianen niet de uit was & veren ineengeflanst vleugelen waarmee hij hen zich boven zijn Traumalabyrint wenst te zien verheffen, onvermoeide horizonten en in hun jeugdige overmoed een gewisse ondergang tegemoet. Freud wenst dat zijn postfreudianen met beide voeten op de grond blijven staan. Aan de ingang van het Labyrint-zijner-Traumatheorie. Zelf daaruit tevoorschijn komend kan hij niet anders doen dan elk zijner volgelingen de leidraad door te geven. Ondertussen lijkt het kluwen daarvan door Freud goeddeels ontward, de draad is consistentier geworden, lichtend in het duister ook. Daarmee moet de analyticus zijn eigen weg zoeken in wat nu het Labyrint-van-zijn-Eigen-Traumatheorie wordt. En dat is : van het begin van de eigen analyse tot het eind van elk der analyses van zijn analysanten. De duistere gedaanten waaronder de minotaurus voor die particuliere analyticus opdoemt, zullen vaak dezelfde zijn.

HOOFDSTUK 3

“ANGSTNEUROSE”

DE KLOOF TUSSEN DE SEKSUALITEIT ALS REELE EN DE PSYCHOSEKSUALITEIT ONDER HET PRIMAAT VAN DE FALLISCHE BETEKENAAR

Inleiding : via structuur en trauma terug tot Freuds angstneurose

Onze stelling is deze van een eerste structurele traumatische angstneurose, die aan de oedipale castratie-angst zou voorafgaan. Wat onder respectievelijk structuur en trauma bij Freud moet verstaan, dat hebben we op diverse wijzen nagegaan in de twee voorafgaande delen. De structuur ontdekten we, vanuit Lacans aanwijzingen, aan de grenzen van Freuds conceptualisaties. Dat is waar het onbewuste de uitvinder van het analytisch discours nog ontsnapt en deze het in een intuïtieve plastische topologie tracht te vatten. Het trauma volgden we, met Freud, in zijn fenomenologische metamorfoses binnen het hysterisch discours. Uiteindelijk konden we daarin niet meer de rots van de castratie omzeilen, als het moment waarop alle trauma's zin en effectiviteit in het psychische veld verwerven. Waar de namen van de structuur stuk voor stuk Freud-mythes waren (Navel, Kern, Leemte, Ding), vinden we het trauma via mythes van zowel Freud (drift, oerfantasma) als de hysterische analysant (oerscène, verleiding) benoemd.

Dat reële buiten de castratie is beangstigend. Maar over die pre-castratieve of extra-castratieve angst hebben we het tot hier toe nog niet zo uitgebreid gehad. Vanuit het derde hoofdstuk, zijnde de angstneurose, moet daarin thans verandering komen.

De angstneurose is één der allereerste inzichten van Freud. En toch is ze in vergetelheid geraakt in zijn psychoanalyse.

Reeds bij Freud zelf moeten we enige verlegenheid vaststellen tegenover zijn angstneurose. Later, in zijn “Selbstdarstellung” (1923) bijvoorbeeld, verklaart hij niet meer in de gelegenheid verkeerd te hebben om op die angstneurose terug te keren. Is het echter niet eerder de zin die Freud daartoe ontbrak, de gelegenheden om op de angstneurose terug te keren heeft hij eerder ontlopen dan opgezocht. Waar de angstneurose immers de springplank is voor

zijn eerste angsttheorie, wordt ze hem bij de verdere ontwikkeling daarvan een blok aan het been.

In diezelfde "Selbstdarstellung" moet Freud de verlegenheid zijner volgelingen tegenover zijn angstneurose vaststellen. (45) Wat in 1923 gold, geldt ook nu nog : weinig Freudianen diagnostiseren of theoretiseren die angstneurose. Uiten wij het voorzichtig vermoeden dat het eens te meer de ongedifferentieerde moloch der borderline-pathologie zou zijn die deze Freudiaanse categorie heeft opgeslokt. Borderline wordt zo tot eenheidsdiagnose van wat eigenlijk een gemengde neurose is, met hysteric (als acting-out) en angstneurose. We keren daarop terug.

Naast onze Lacaniaanse betrachting tot eerherstel voor Freuds angstneurose, waarbij we rekening houden met Freuds evaluatie van zijn eerste inzichten terzake als ruwe doch noch altijd juiste schematiseringen, daarnaast zullen we toch één Freudiaan aan het woord laten. Ernest Jones, wie anders, heeft reeds bij leven van de meester getracht hem op allerlei gebieden eerherstel te laten geschieden. De angstneurose is uiteraard niet aan zijn waakzaam oog ontsnapt. Zijn terugkeer tot Freud is echter van een totaal ander allooi dan Lacans. En juist voor de angstneurose wordt dit wel erg duidelijk. Een onfreudiaanse uitgangsstelling (biologisme, naturalisme) laat Jones toe Freudiaanser dan Freud gevolgtrekkingen te maken.

1. Angstneurose in de nosologie : een dialectiserend knooppunt

De angstneurose is vooreerst van cruciaal belang omdat ze één der allereerste vernieuwingen van Freud is tegenover de psychiatrische nosografie. Of beter : als tweede nosografische vernieuwing zet ze een eerste op haar plaats, ze bakent die af. Pas vanaf dat moment is sprake van een psychoanalytische nosologie. Ziektebeelden worden niet meer descriptief-fenomenologisch geordend, maar etiologisch-structureel.

Freuds eerste polemiek met de bestaande psychiatrische nosografie betreft de categorie van de *afweerneuropsychosen*. Ingaand tegen het allesoverheersend belang van de erfelijkheid, pleit hij daarmee voor een louter psychologische theorie van vooral de hysteric en dwangvoorstellingen. Freud neigt er echter toe om, via het concept van de afweer, het gehele pathologisch universum bepaald te zien door het talig gestructureerde onbewuste (voorstellingsleven) of het symbolische. De angstneurose moet dan een punt van reële daarbuiten waarborgen

Dit blijft zo in het verder verloop van Freuds nosologie. Er blijft een onderscheid tussen de psychoneurosen, waarvan de seksuele etiologie doorheen de betekenaarsbatterij is gepasseerd, en de actuele neurosen (waaronder de angstneurose), waarbij dit niet het geval is. De laatste noemt Freud de chemische bemiddelde uitdrukking van actuele stoornissen van de seksuele functie. De eerste zijn de psychisch verwerkte uitdrukking van infantiele stoornissen van de seksuele functie.

Op metapsychologie en etiologie van de angstneurose komen we terug. Hier interesseert ons voorlopig enkel haar polemische waarde tegenover de psychiatrische nosografie én haar dialectiserende functie binnen Freuds nosologie.

1.1. Neurasthenie → afweerneuropsychosen en angstneurose

Het psychiatrische ziektebeeld, dat bij Freuds eerste en meteen ook beslissende nosologische stap aan scherven gaat, is Beards neurasthenie. Deze zou een uiting zijn van psychische degeneratie, ze kent dus geen enkele dynamische vorm van psychisch mechanisme. Het is dan ook op basis van hun dynamisch mechanisme dat Freud de symptomen van de dwangvoorstellingen uit de neurasthenie losmaakt en ze naast de hysteric plaatst. Voor die hysteric was reeds een psychisch mechanisme onderkend. Freud vindt dus de dwangneurose uit en maakt er samen met de hysteric de afweerneuropsychosen van. Uit het resterende gedeelte van die psychiatrische neurasthenie wordt, in een tweede tijd, ook nog de angstneurose los gemaakt. Dit eens te meer om redenen van symptomatologie én etiologie. De symptomen cirkelen allemaal rond de angst. En ook hier weer geen degeneratie, wel een actuele seksuele etiologie. In één en dezelfde beweging krijgt echter ook de nog resterende neurasthenische symptomatologie een verwante etiologie. De door Freud uitgevonden angstneurose en de door hem herdefinieerde neurasthenie vormen samen de actuele neurosen. Qua etiologie zijn ze de reële tegenhangers van de symbolische psychoneurosen.

Als Freud in een eerste tijd de dwangneurose uit de neurasthenie haalt, breidt hij zodoende het veld der psychoneurosen uit. Als hij in een tweede tijd de angstneurose uit de neurasthenie haalt, beperkt hij dat veld.

1.2. Angstneurose → hypochondrie en fobie

Kwestie van aan te tonen welk belangrijk nosologisch knooppunt de angstneurose bij het ontstaan van de psychoanalyse wel vormt, gaan we de relaties ervan na tot twee andere entiteiten waarin ook de angst centraal staat. En dat zijn de hypochondrie en de fobie.

1.2.1. Hypochondrie als angstneurotisch symptoom of zelfstandige Aktualneurose

Eigenlijk komt Freuds angstneurose voor een deel ook in de plaats van de psychiatrische hypochondrie. Die ziekteveers wordt één der symptomen van de angstneurose. Aanvankelijk laat Freud die hypochondrie dan ook vallen als nosografische entiteit. Ze heeft geen eigen etiologie qua actuele seksualiteit. Bij één der wijzigen van zijn libidotheorie, namelijk bij invoering van het narcisme als seksuele ik-libido, neemt hij de hypochondrie terug op als ik-libidinale tegenhanger van de object-libidinale angstneurose. Beide zijn dan *actuele neuroses* ('Aktualneurose'). (46)

1.2.2. Typische fobieën binnen of buiten de betekenaar

Nosologisch een stuk complexer ligt de verhouding van de angstneurose tot de fobie. Net als de hypochondrie maakt de fobie aanvankelijk deel uit van Freuds angstneurose, om er later uit losgemaakt te worden. Freud haalt eerst de dwangneurose en later de angstneurose uit de neurasthenie. Uit de angstneurose haalt hij vervolgens de hypochondrie en de fobie.

Belangrijk voor de andersoortige toekomst van de fobie, in vergelijking met de hypochondrie, is wel dat Freud van in den beginne twee soorten fobieën onderscheidt. Enerzijds de typische fobieën van de angstneurose (op dat typische keren we terug in het kader van de symptomatologie van de angstneurose), waaraan geen psychisch mechanisme ten grondslag ligt. Anderzijds de atypische fobieën van de psychoneurotische dwangneurose, die wel een psychische etiologie kennen. Van de laatste is de angst slechts secundair, dat wil zeggen vasthangend aan een substituerende voorstelling; het affect bij de oorspronkelijke afgeweerde voorstelling hoeft dus geen angst te zijn. Bij de typische, angstneurotische fobieën is er een eerste oorspronkelijke angst, en dit juist door het ontbreken van de voorstelling. Dat betekent uiteraard dat aanvankelijk afweer via substitutie of metafoor van de voorstelling onmoge-

lijk is. Die eerste vrije angstaanval wordt pas in de angstneurotische fobie aan een voorstelling gekoppeld. Die voorstelling kan vanaf dat moment ook gemetaforiseerd. Het is echter niet pas in die metaforisering dat de angst ontstaat, ze zal er zelfs juist slinken.

Op één lijn : angstneurotische angstaanval → angstneurotische fobie, bijvoorbeeld angst om "gek" te worden ("gek" is de voorstelling of betekenaar) → metafoor van die angstneurotische fobische betekenaar, bijvoorbeeld "denkdwang" ("denken" is de betekenaar die, als tegengestelde, de betekenaar "gek" metaforiseert)

"in den beginne"	1916-1917
1. angstneurotische fobie 2. dwangneurotische fobie	1. fobische angst 2. angst in dwangneurose en hysterie

Figuur 29

Reeds van in den beginne neigt Freud ertoe om de kwalificatie fobie te reserveren voor een symptoom, of secundaire psychische manifestatie, van de in eerste instantie niet psychisch bepaalde angstneurose. In de lezing van 1916-1917 over de angst wordt die angstneurotische fobie een psychoneurotische fobie met een primair psychisch mechanisme.

Dat Freud de dwangneurotische fenomenen, die hij eerst fobieën placht te noemen, later die kwalificatie ontzegt, dat mag blijken uit het feit dat hij het mechanisme van die dwangneurotische "fobieën" later (1916-1917) bezigt ter verklaring van de angst bij dwangneurose en conversiehysterie, zonder dat daarbij nog sprake is van fobie. Op dat moment onderscheidt Freud immers drie vormen van neurotische angst : de angstneurotische, de fobische en die bij dwangneurose & conversiehysterie.

De hypochondrie werd eerst opgeslokt door de angstneurose om er daarna, via de keizersnede van de theorie over het narcisme, weer uit te voorschijn gehaald en er naast geplaatst te worden als actuele neurose (beide zonder psychisch mechanisme). De fobie wordt eveneens uit het corpus van de angstneurose gelicht, maar dan wel om er tegenover gesteld te worden als psychoneurose (mét psychisch mechanisme). Uit de aard der zaak is dat een heel wat moeilijker bevalling. De muis moet immers een berg baren.

De eerste keer dat Freud bij de moeilijkheden van zijn angstneurotische conceptie van de fobie blijft stille staan, geschiedt dat in zijn polemiek met

de psychiater Löwenfeld. Van al diens bezwaren tegen Freuds afscheiding, op grond van een specifieke seksuele etiologie, van het symptomencomplex der angstneurose uit de neurasthenie, is er slechts één dat in Freuds ogen niet op een typisch psychiatrisch misverstand berust. Het betreft een moeilijkheid die Freud zelf onderkent als inherent aan zijn analytische theorie op dat moment (maar die moeilijkheden leiden zeer vaak een hardnekkig voortbestaan doorheen Freuds oeuvre, structurele problemen dus).

Waarop wordt Freud nu door Löwenfeld gewezen. *De angstaanvallen treden in het overgrote deel der gevallen slechts op bij bepaalde aanleidingen; wanneer de patiënt deze vermijdt of door één of andere maatregel de invloed daarvan weet te verlammen, dan blijft hij van angstaanvallen verschoond, huldigt hij nu blijvend de congressus interruptus of abstinentie, of mag hij zich in een normale vita sexualis verheugen. (...) Het spreekt vanzelf (...) dat de tophobicus die de hem bekende aanleidingen tot angstbevliegingen mijdt, desondanks door angsttoestanden zou moeten overvallen worden, wanneer de ophoping van seksuele prikkeling de oorzaak van die angstaanvallen ware.* (47)

Als antwoord op die lucide kritiek van Löwenfeld komt Freud over de brug met een bekentenis. *Dat de angst der fobieën andere voorwaarden volgt, is niet erg verwonderlijk; de fobieën hebben een complexere structuur ('Gefüge') dan de eenvoudige somatische angstaanvallen. Bij die fobieën is de angst met een bepaalde voorstellings- of waarnemingsinhoud verknoopt, en de opwekking van die psychische inhoud is de hoofdvoorwaarde voor het optreden van die angst. De angst wordt dan "ontbonden", op eenzelfde wijze als de seksuele spanning ('Sexualspannung') door de opwekking van libidinele voorstellingen; maar dat gebeuren is alleszins nog niet verhelderd in zijn relatie met de theorie van de angstneurose. (...) Toegegeven dat het mechanisme van de fobieën nog duister is op vele punten, mijn leer wordt echter pas weerlegd wanneer men mij fobieën kan aantonen bij normale vita sexualis of zelfs bij een niet specifiek bepaalde stoornis ervan. Ondanks alle aarzeling blijft de specifiek seksuele stoornis aan de basis van de fobie deze van de angstneurose. De angst wordt dus niet vanuit een voorstelling verklaard, maar vanuit het ontbreken ervan.*

In 1895, in de polemiek met de psychiater Löwenfeld, aarzelt Freud even, hij herpakt zich echter manhaftig. Eind 1896 durft hij zich al op ongegeneerder en ook wel creatiever wijze aan zijn twijfels overlaten. Ik zal U eens onderhouden, babbelt hij tegen zijn maat Fliess, over 'Psychoneurotisches'. Groot moet de verwondering van Fliess geweest zijn (gesteld dat hij Freuds visies tot dan toe had gevolgd), wanneer dat psychoneurotische niets minder dan de fobieën blijkt te betreffen. Waren de fobieën immers niet in hoofdzaak 'Aktualneurotisches'.

Angst om uit het raam te vallen, als fobie, kan vertrekken van de onbewuste voorstelling of idee om als een hoer, een gevallen vrouw aan het raam te gaan zitten. Die onbewuste idee leidt tot een *seksuele ontlading* ('Sexual-entbindung'), die echter op voorbewuste afkeuring stoot en dan maar tot angst verandert. Van het onbewuste idee wordt enkel "venster" bewust. Daar voegt zich nog een bij de angst passende idee aan toe, namelijk "vallen". En de fobie luidt uiteindelijk : "angst om uit het raam te vallen".

Die fobische angst komt hier louter op basis van psychische mechanismen tot stand. Primair is dat de onbewuste idee (symbolisch) en secundair is dat de voorbewuste afkeuring (imaginair). Men zou kunnen menen dat het hier geen typische, angstneurotische fobie betreft, maar eentje van dwangneurotisch allooi. Udele hoop zoals mag blijken uit een volgend voorbeeld : dat van de agorafobie, die voor Freud wel de meest typische der typische en dus angstneurotische fobieën is. Agorafobie berust, evenals het vorige geval, op de verdringing van het verlangen om als publieke vrouw te vallen. Prostitutienijd en -identificatie, aldus Freud. Nijd (verlangen), identificatie en verdringing zijn onmiskenbaar psychische mechanismen.

Iets later in de briefwisseling met Fliess krijgen we nog een andere, en meteen ook de radicaalste benaming voor het psychisch mechanisme der fobieën. Alle angstsymptomen bij de fobieën stoelen op *fantasieën* ('Phantasien'). Via die fantasieën verwerven de fobieën een grotere structurele verwantschap met de hysterie (waarin we de plaats van de fantasie of het fantasma bespraken bij het verlaten der eerste verleidingstheorie), dan met de angstneurose. Alsof Freud aanvankelijk geen reële verleiding aan de basis van de fobie vindt en ze daarom maar zo lang bij de angstneurose onderbrengt. Vanaf het moment dat die reële verleiding wegvalt voor de hysterie, kan hij hysterie en fobie op die nieuwe fantasmatische basis nader tot elkaar brengen.

En nog later, in zijn publicaties, wordt Freud nog veel explicieter over het psychisch mechanisme van de fobie, alsook over de structurele verwantschap ervan met de hysterie. Dat komt tot uiting in de benaming angsthysterie, met daarin ook de situering van de castratie.

Maar zoals Strachey opmerkt, blijft het initiële probleem der typische fobieën van de angstneurose telkens weer opduiken. Op het einde van zijn lezing over de angst in 1916-1917 bijvoorbeeld, na een analyse van het psychisch mechanisme van de fobische angst, die abstractie maakt van de fobische inhoud, daar geeft Freud toe dat bepaalde fobische inhouden wel vanuit zichzelf geëigend lijken om angst uit te lokken. En dat niet zozeer omdat ze zelf een gevaar zouden zijn, als wel omdat ze een gevaar symboliseren. Dat "symbool" is een kwestie van fylogenetische erfenis. Voorbeelden geeft Freud niet. De slang, als symbolisering van het gevaar van de vrouw, lijkt ons echter wel in dat register thuis te horen. (48)

1.3. Met de angstneurose terug tot de hysterie

De angstneurose is een cruciaal knooppunt in Freuds nosologie. Als dusdanig zal men ze in de index der "Gesammelte Werke" met ongeveer alle pathologieën gearticuleerd vinden. We gaven reeds de relatie met neurasthenie en fobie, de belangrijkste relatie is ongetwijfeld die met de hysterie. Die problematische relatie raken we hier enkel op nosologisch vlak even aan. Op de klinische kant ervan komen we later terug.

1.3.1. Ter ontleding : heft van sex en lemmet van angst

"Op een gegeven ogenblik" begint Freud met de studie van de hysterie. De moeilijkheden laten niet lang op zich wachten. Ze zijn van tweërlei aard en staan in intieme doch duistere relatie : angst & sex. Freud gooit het dan maar over een andere boeg. Hij wendt zich tot de psychiatrische neurasthenie. Daar liggen de zaken eenvoudiger. Vooreerst springt het mechanisme van de seksuele etiologie onmiddellijk in het oog, vermits het actueel is. En dat is de masturbatie. Vervolgens kost het ook niet zoveel moeite om van die neurasthenie een symptomencomplex af te scheiden rond de kern van de angst. Dat angstsymptomencomplex blijkt bij nadere beschouwing een specifieke seksuele etiologie te hebben tegenover die der resterende neurasthenische symptomen. Dat is dan de angstneurose. De neurasthenie is een verplicht psychiatrisch ommetje tijdens hetwelk Freud, ter ontleding van de hysterie, het mes der angstneurose fabriceert. Het heft is van sex en het lemmet van angst. (49)

1.3.2. Ter kortwieking : herlezing van de "Studiën" tegen de borderlinediagnose en de katharsismethode

Freud gaat de hysterie te lijf met het mes der angstneurose. Hij doet dit echter niet alleen ter ontleding, maar ook ter kortwieking van die hysterie. Hij stelt vast dat hij voorheen het terrein van het psychische, van het psychoanalytisch verklaarbare, te uitgebreid heeft bepaald. De angstneurose laat Freud toe reële beperkingen op te leggen aan zijn definitie van de hysterie.

Hysterie die zoveel organische ziekten imiteert, kan gemakkelijk één der actuele neurosen (waaronder de angstneurose) voorspiegelen, doordat ze de symptomen ervan tot hysterische verheft. Aldus Freud. En enigszins achterdochtig geworden, gaat hij de gevalsstudies uit de "Studien über Hysterie" in

het licht van dat inzicht herlezen. In zijn samenwerking met Breuer had hij, op het moment van die gevalsstudies, immers nog de neiging om voor alle symptomen een psychische oorsprong aan te nemen.

De diagnose wordt al te vaak massief gesteld op basis van enkele hysterische tekens. Men verliest daarbij uit het oog dat het merendeel om gemengde neurosen gaat. Angstneurose vindt men vaak zuiver. Hysterie niet, die komt gewoonlijk voor in combinatie met een angstneurose en dat noemt Freud *de klinische onzelfstandigheid van de hysterie*. Wel een structureel-etologische zelfstandigheid, geen fenomenologisch-klinische zelfstandigheid. Hogerop hebben we het vermoeden geuit dat het juist die gemengde neurosen zijn die heden als borderline een hernieuwde massieve diagnose kennen.

Aangaande de actuele gevalsstudies van die borderline-diagnose zou Freud ongetwijfeld dezelfde radicale vaststelling moeten doen als bij de eerste gevalstudie uit de "1 Studien". Bij Breuers Anna O. kan onmogelijk de angstneurose van de hysterie onderscheiden, het geval is immers niet bestudeerd als 'Sexualneurose' er is niet gezocht naar de seksuele etiologie. Zijn eigen Emmy von N. lijdt vanuit haar seksuele abstinentie niet zozeer aan hysterie, als wel aan een zware vorm van angstneurose met hysterie gecompliceerd. Ook Miss Lucy R. zou vanuit haar etiologie eerder aan een angstneurose moeten lijden. En tenslotte cumuleert Katharina de twee.

Freuds aanwijzing, in die gevalsstudies van de in eerste instantie verwaarloosde angstneurose, moet begrepen als een zet tegen Breuer. Zijn promotie van die angstneurose als een reële, niet psychische grens op het symbolisch-psychisch mechanisme van de hysterie vormt een minstens even vernietigende en structurele kritiek op Breuer, als zijn eerdere promotie van de afweer op de seksuele voorstelling als symbolisch-psychisch mechanisme van de hysterie. Met het onderscheid tussen het angstneurotische en het hysterische aandeel beweert Freud immers in staat te zullen zijn om de therapeutische waarde van Breuers kathartische methode te beoordelen. Freud is dus bezig die kathartische methode te verlaten. We beperken ons hier echter tot de nosologische verdiensten van de angstneurose en keren later op haar therapeutische implicaties terug. (50)

2. Angstneurotische symptomen : een afgang

Nemen we thans het aanvankelijk klinisch tableau van de angstneurotische symptomatologie in ogenschouw. We fixeren dat eerst, om daarna te volgen hoe het zienderogen krimpt.

Uit de neurasthenie isoleert Freud een symptomencomplex gegroepeerd om het hoofdsymptoom van de angst. Dat complex noemt hij de angstneurose. In zijn publicatie waagt Freud zich niet aan enigerlei indeling van de symptomen. In de manuscripten aan Fliess was dat wel gebeurd.

1. angstaanvallen.

2. periodieke *ontstemming* of *humeurigheid* ('Verstimmung').

3. typische fobieën (angst die slaat op lichamelijke prestaties : agorafobie, claustrofobie, hoogtevrees). Later worden die fobieën verenigd met de hypochondrie (angst die op het lichaam zelve slaat) en angsten in verband met het psychisme, en dat onder de hoofding chronische symptomen.

Veel later, en terugblikkend op die eerste primitieve indeling, zal Freud de angstaanval als het centrale fenomeen beschouwen. Vervolgens zijn er de angstequivalenten en de rudimentaire vormen van angst, wat ruimer lijkt te zijn dan de periodieke humeurigheid. Tenslotte nog de chronische ersatz-symptomen.

In zijn publicaties laat Freud alle symptomatische onderscheidingen varen. Tegengesteld aan het monotone klinische aspect der neurasthenie, brengt de angstneurose een bont geschakeerd klinisch tableau rondom het hoofdsymptoom van de angst. Tien symptomen op een rij, en het zal ze ongeveer vergaan als die Tien Kleine Negers.

1. Algemene prikkelbaarheid. Wij laten die overeenstemmen met de periodieke ontstemming of humeurigheid. Indien niet, dan zou immers die laatste reeds uit het klinisch tableau verdwenen zijn. Slapeloosheid tengevolge van gehoorshyperesthesie bijvoorbeeld.

2. Angstige verwachting, vrij vlottende angst of pessimistische onheilsverwachting. Kan zich altijd koppelen aan een passende voorstellingsinhoud. Bijvoorbeeld hypochondrie in verband met gezondheid, gewetensangst in verband met moraal.

3. Angstaanval buiten elke voorstelling. Kan nadien via een voorstelling "ge-
duid". Angst om te sterven of gek te worden bijvoorbeeld. Kan ook gemilderd tot een vaag gevoel van onbehagen.

4. Rudimenten of equivalenten van een angstaanval. Kunnen één der vele functionele stoornissen zijn, die de angstaanval normaliter begeleiden. Diarree, hartkloppingen, zweten, ademnood, etc.

5. Pavor nocturnus in zijn zuivere vorm, buiten elke droom of terugkerende hallucinatie.

6. Duizeligheid. Gevoel van te zullen vallen, wat toch niet gebeurt. Soms als gevoel van onmacht. Hoogtevrees bijvoorbeeld.

7. Typische fobieën.

- vanuit 2. De angstige verwachting koppelt zich aan algemene fysiologische gevaren of versterkt instinctieve angsten. Ongedierte en donker bijvoorbeeld. Maar ook de gewetensangst.

- vanuit 6. Alle fobieën die betrekking hebben op de beweging. Agorafobie bijvoorbeeld, vanuit een eerste aanval van duizeligheid op een bepaald plein.

8. Spijsverteringsstoornissen. Geenwhonger, braakneiging, loslijvigheid. Maar ook urinedrang.

9. Paresthesieën of "gevoelens die naast de kwestie zijn". Van een reumatische verhoging der pijngevoeligheid tot hallucinatieneiging. Verwantschap met de hysterische conversie, distinctief blijft echter het atypisch en wisselend karakter der angstneurotische paresthesieën.

10. Alle bovengaaende symptomen onder hun chronische en dus minder herkenbare vorm.

Hoe hypochondrie en fobie verdwenen, we bezongen het reeds. Dat de humeurigheid ook uit de boot zou gevallen zijn, is misschien niet meer dan een vrees. In elk geval, in zijn lezing over de angst van 1916-1917, blijkt Freud in alle stilte wel heel schoon schip gemaakt te hebben met de resterende angstneurotische symptomatologie. De angstneurose is herleid tot het tweede symptoom, de angstige verwachting.

Het zou ons te ver voeren van na te gaan hoe het de overige symptomatologie is vergaan. Grofweg kunnen we stellen dat Freud ze toch weer langs de kant van het hysterisch discours (conversiehysterie, dwangneurose, angsthysterie) plaatst, na ze er eerst uit losgemaakt te hebben. Angstneurose en hysterie lijken wel communicerende vaten qua symptomatologie. Voorzichtiger ware misschien van te besluiten dat Freud het niet gemakkelijk heeft om de grens tussen reële en symbolische vast te leggen, op basis van symptomen. Onder één of andere vorm handhaaft hij echter altijd een aanduidbare reële grens op het symbolische.

En daarin verschilt hij van zijn postfreudianen met hun borderline-diagnose die hysterie en angstneurose weer amalgameert, die de afgrenzing tussen het symbolische van de hysterie en het reële van de angstneurose tot een almaar groeiend & vervagend niemandsland rekt. Vooreerst ontdoen zich de borderline-adepten van Freuds angstneurose. Vervolgens wordt een der hoofdsymptomen van hun borderlines, zoals geïnventariseerd door Kernberg, een vorm van angst waarvan de beschrijving voldoet aan zelfs de meest restrictieve definitie van die angstneurose : chronisch, diffuus, vrij vlottend, ontsnappend aan het bindend vermogen van symptomen en andere karaktertrekken. (51)

Wat niet zo duidelijk tot uiting komt in Kernbergs conceptualisering van de borderline-persoonlijkheid, maar wel in de gevalsstudies die tot die diag-

nose moeten komen — onze tegenoverdrachtsauteurs, hoe conformistisch of authentiek ook, moeten vanuit het hysterisch discours stuk voor stuk tot die borderline-diagnose komen — dat is het feit dat de borderline-analysant altijd een intenser-en-dus-psychotische angst wordt toegeschreven. Rond fenomenen van persoonlijkheids- en realiteitsverlies bijvoorbeeld.

Als de intensiteit van de angst van de analysant al enige diagnostische waarde mag toegekend, dan lijkt ons dat niet voor zijn psychotische structuur. Wel voor het punt waarop zijn hysterische structuur haar grens bereikt. Het punt dus waarop de signaalangst in dienst van het ik faalt, waarop het door zijn verlangen gedeelde subject zonder enige imaginaire of symbolische dekking komt bloot te liggen. En dat is een moment van automatische of traumatische angst. Voor ons is dat de angstneurose onder haar zuiverste vorm : \$ hulpeloos wachtend op S1, \$ in een onmogelijke relatie tot S1, \$ → S1.

Freud zelf behoudt, zoals gezegd, enkel het symptoom der angstige verwachting voor zijn angstneurose. Maar ook dat wordt nog uitgezuiverd, reëler gemaakt. Ook de twee vormen van secundaire psychische verwerking of binding van die vrij vlottende angst door een passende "voorstellingsinhoud" worden overboord gezet. Voor de hypochondrie gebeurt dat langs de kant van de Aktualneurose, en dat ter gelegenheid van de inwijding van het concept van het narcisme of de ik-libido. Voor de gewetensangst gebeurt dat, nog radicaler, langs de kant van de psychoneurose, en dat als verhouding tot de pas ontdekte psychische instantie van het Ueher-Ich. (52)

3. Metapsychologie-structuur van de angstneurose :

de ontbrekende betekenaar als begin van de psychische ontwikkeling

3.1. Freud : psychoseksualiteit buiten spel = vrij spel voor de reële seksualiteit = angst

De symptomen van de angstneurose worden door Freud gegroepeerd en van de neurasthenie afgescheiden op basis van hun specifieke etiologie. Die etiologie kent diverse fenomenale vormen, de bekendste is wel de coïtus interruptus. Deze plaatst zich tegenover de masturbatie als specifiek-seksuele etiologie voor de neurasthenie. (53) Om nu die diverse fenomenale vormen van angstneurotische etiologie te verklaren, om hun gemeenschappelijke structuur te doorgronden, moeten we de Freudiaanse heks van de metapsychologie consulteren. Die zal ons uit de doeken doen hoe de Freudiaanse angstneurose enkel te verklaren valt vanuit een niet psychisch gebonden reële

seksualiteit die zich tot angst transformeert. Vanuit dat structureel inzicht, zullen we dan de diverse fenomenale vormen van seksuele etiologie kunnen ordenen. En dat volgens de vijf oorzaken waardoor het psychische buiten spel wordt gezet, waardoor het reële vrij spel krijgt.

Alle psychoneurosen vallen voor Freud te verklaren vanuit seksuele stoornissen. Die seksualiteit heeft echter twee kanten : een psychische, beheerst door de voorstellingen of betekenaars; en een somatische of reële, beheerst door het chemische metabolisme der toxines. Psychoseksuele voorstellingsconflicten leiden tot psychoneurosen. Toxische stoornissen leiden tot Aktualneurosen (waaronder de angstneurose). Psychoneurotische symptomen zijn vatbaar voor een psychologische, symbolische & historische verklaring. De angst van de Aktualneurotische angstneurose moet louter toxisch, somatisch, reëel & actueel verklaard. En dit doet dan de metapsychologie als volgt : de angst van de angstneurose is de transformatie van fysieke seksuele spanning of somatische seksuele prikkeling ('Erregung') die werd opgehoopt doordat ze niet psychisch, dit is als libido, kon gebonden. (54)

3.1.1. Psychoseksuele bevrediging

Om dit te begrijpen laten we Freud even breder nithalen met de metapsychologie van het normale seksuele gebeuren. Wat is het normale mechanisme van de bevrediging als *afvoer* ('Erledigung') van de opgehoopte fysiek-seksuele spanning. Die bevrediging wordt meteen bepaald als het tegendeel van de angst. Ze sluiten elkaar wederzijds uit.

De fysiek-seksuele spanning is endogeen. Ze welt als een constante kracht continu uit het innerlijk op. Van honger en dorst onderscheidt ze zich door het ontbreken van een ritme. Dat is Freud in de eerste publicatie over de angstneurose. Wanneer Löwenfeld hem echter verwijt geen verklaring te bezitten voor de periodiciteit der angstaanvallen, zal Freud, in zijn overdracht op Fliess, deze laatste prompt het weten op dat gebied toeschrijven. In een brief neigt hij tot periodisering van die reële seksuele prikkeling, volgens het delirant principe van Fliess. Wat wil zeggen dat geheel het reële gesymboliseerd wordt. In zijn officieel antwoord op Löwenfeld geeft Freud een ander argument voor het wisselend karakter van de reële seksuele spanning. De productie daarvan zou veranderen bij prikkeling door het seksueel object. Om de dubieuze waarde van ook dit argument te beoordelen, volgen we verder het normaal verloop van de seksuele bevrediging. (55)

De reële seksualiteit wordt periodiek door het psychische waargenomen. Niet omdat ze zelf periodiek zou wassen, wel omdat ze slechts vanaf een bepaalde drempel tot een prikkel voor het psychische wordt. Op dat moment verwerft dat reële waarde voor het psychisme. Het bestaat. Dat wil zeggen

dat het binnen seksuele voorstellingsgroepen of betekenaarsketens gebonden wordt, deze energetisch bezet. De reële seksualiteit geeft op dat moment aanleiding tot de zogenaamde 'Libido'. Die *libido* is, als psychisch-seksuele spanning, de tegenhanger van de reële of fysiek-seksuele spanning. Hij wordt door Freud ook nog benoemd als *psychische lust* of *seksueel affect* ('Sexual-affect'). Pas op dit niveau wordt een object van belang. Het object ontstaat dus meteen als libidinaal of psychoseksueel object.

De libido, als grondbegrip van Freuds psychoanalyse, verschijnt voor het eerst binnen de metapsychologie van de angstneurose. Hij wordt meteen bepaald binnen het symbolische. We kunnen die libido beschouwen als de symbolische coupure van het reële, vermits het telkens slechts vanaf een bepaalde hoogte is dat die reële seksualiteit als libido psychisch iets gaat betekenen.

Eenmaal de reële prikkeling de drempelwaarde bereikt, waarbij ze als libido door het psychisme waargenomen wordt, blijft ze zich continu in psychische libido vertalen. Het is die continu geworden libidinale spanning (en dus niet de reële spanning op zich) die naar ontlading begint te dringen. Die dus tot de specifieke & adequate actie van de coïtus leidt. De coïtus bestaat vooreerst uit psychische voorbereidingen, waarbij de fysieke prikkeling in alsmaar groter libidinale spanning vertaald wordt; en vervolgens uit een fysieke ontlading waarbij de libidinale spanning compleet verdwijnt. (56)

3.1.2. Angst

En wat nu met de angst. De fysieke spanning der reële seksualiteit wast tot op de hoogte waar ze psychisch als libido moet vertaald en waargenomen. Om diverse redenen (onze vijf oorzaken die we aankondigden) kunnen die vertaling en waarneming echter achterwege blijven. Geen libido ofte seksueel affect bijgevolg. En vanuit bovengaande schets van het normaal verloop begrijpt men dat het nooit tot de adequate & specifieke actie van de coïtus, met zijn finale ontlading, zal kunnen komen. Het gevolg is dat de somatische prikkeling zich ophoopt en zich een andere uitweg haant dan alover de psychische libido. En die uitweg is de transformatie tot angst. In plaats van de libido als seksueel affect en de bevrediging verschijnt het angstaffect. *Affect-verwisseling* ('Affektvertauschung') volgens Freud. Wat betekent dat de libidinaal-psychische bezetting der voorstellingen, of die coupure door de betekenaar, een verdediging is tegen het angstwekkende van de endogeen & continu opwellende drift die het subject reël doelt. (57)

Vooraleer echter verder te gaan met een Lacaniaanse lezing van Freuds metapsychologie van de angstneurose, eerst nog een terminologisch-conceptuele opmerking over de libido. Angst is de transformatie van niet psychisch-libidinaal gebonden reële seksualiteit. We kunnen dan ook goed begrijpen dat

Freud, in alle latere samenvattingen van zijn eerste angsttheorie, schrijft dat hij vaststelde dat er libido ontbrak en dat op de plaats daarvan angst verscheen. Niet meer begrijpelijk wordt Freud echter met de fameuze boutade dat angst niet bevredigde, opgestapelde & getransformeerde libido zou zijn. Het is immers niet die libido die opgestapeld etc. wordt, wel de reële spanning. En dat juist tengevolge van een gebrek aan libido. De formuleringen van de eerste Freud lijken het zuiverst op de graat. In elk geval passen ze makkelijkst in ons Lacaniaans kraam. (58)

Tenslotte leert Freud ons nog dat de seksuele prikkeling zich juist tot angstsymptomen transformeert, omdat deze reeds in gebruik zijn als zijdelinge afvoerwegen van de seksuele prikkeling wanneer die zich op de genitale hoofdweg orgastisch ontlaadt. En dat zijn hartkloppingen, zweten, duizeligheid, ademnood, etc. Angstsymptomen zijn een ersatz voor het orgasme. (59)

3.2. Lacan : terugkeer tot het reële van Freuds angstneurose

3.2.1. Reële der angstneurose

Lacans formalisatie in termen van reële, symbolische en imaginaire, RSI, is een tegenhanger van Freuds metapsychologische heks. Wat levert dat op voor de angstneurose. We hebben reed gesuggereerd dat de angstneurose zou te wijten zijn aan het niet symbolisch gearticuleerd of versneden worden van een reële drang die uit het innerlijk opwelt. We kunnen dat ook conceptualiseren als het niet volledig gevat worden van het reële Es, als vat vol driften, binnen het talig gestructureerd onbewuste. Voor Freud is dat telkens het gevolg van toevallige omstandigheden, die het normale verloop der seksualiteit verstoren.

Lacans terugkeer tot Freud bestaat er echter zeer vaak in om een structurele betekenis toe te kennen aan wat Freud als accidenteel beschouwt. Freud begrijpt de angstneurose als accidentele afwijking van het normale seksuele bevredigingspatroon. Lacans radicalisering, in de geest van Freuds kliniek en ingaand tegen zijn metapsychologie, bestaat in een afrekening met de mythe van de seksuele bevrediging. Bevrediging van het seksueel verlangen is onmogelijk. Onbevredigbaar, dat is zelfs de definitie van het verlangen. Logisch doorgedacht betekent zulks dat er een structurele angstneurose zou bestaan, waarvoor ieder vatbaar is, gelijk welke graad van "normaliteit" zijn geslachtsleven bereikt. Zo begrijpen we dan ook Lacans enige definitie van de angstneurose : het verlangen dat zijn plaats niet vindt. Het verlangen vindt nooit definitief zijn plaats.

3.2.2. Kliniek der angstneurose

Klinisch vertaalt zich die angstneurose misschien het scherpst als depersonalisatie-angst. Ik verlang in de mate dat ik mezelf niet ben, niet alleen mijn persoonlijkheid maar ook mijn realiteit verlies. We herinneren eraan dat, volgens Lacan, de depersonalisatie geen diagnostische waarde toekomt voor de psychose. Voor ons is ze het signaal van een "desidentificatie", waarbij het subject (\$) zijn identificatie (eenmaking, identiteit) in de betekenaar (S₁) kwijt speelt. Het risico daartoe lijkt wel groter bij de psychose, die moet immers buiten elke discoursstructuur een symbolische verhouding tot de Ander handhaven. Doch ook in het hysterisch discours is dat risico niet onbestaand. André deed ons het idee aan de hand om de depersonalisatie als angstneurotisch te beschouwen.

André wijst echter op nog een ander belangrijk structureel gegeven bij die angstneurose, en dat is het geslachtsonderscheid. Die depersonalisatie-angst zou de vrouw meer te beurt vallen. Dat is de angst van bijvoorbeeld de mystica. Maar ook van Malevals 'folie hystérique', die immers het gevolg is van de verdwijning van de limiterende betekenaar. Een betekenaar ontbreekt voor het reële van het lichaam van de vrouw. Ze is niet helemaal te vatten of te identificeren door de ontbrekende, symbolische fallus of de castratie. Een vrouw is in wezen nog iets anders dan een gecastreerde man. Ze kent nog een Ander dan het fallisch genot. Dit is een besef waartoe het mannelijk onbewuste, met zijn primaat van fallus en castratie, om structurele redenen nauwelijks komt. In zoverre de vrouw aan dat mannelijk onbewuste ontsnapt en dus de hysterie achter zich laat, kan dat besef traumatisch worden. Dat is dan een panische depersonalisatie-angst (ik weet niet meer wat of wie ik ben, ik geniet als vrouw) die ontsnapt aan de castratie-angst. Tegen die fundamentele vrouwelijke angstneurose, tegen het traumatiserende van de vrouwelijkheid vormt de signaalangst van de castratie reeds een verdediging. Dat is de hysterie. Liever een gecastreerde man zijn dan een vrouw.

3.2.3. Vermenging-van-hysterie-en-angstneurose ↔ borderline-tussen-hysterie-en-psychose

We besluiten voor onze Lacaniaanse "metapsychologie" van de angstneurose. Net als André doet bijvoorbeeld ook Demoulin Freuds angstneurose een stuk afbijten van wat de postfreudianen als psychotische angst waren gaan bestempelen. Demoulin heeft het onder andere over het subject overgeleverd aan een machinerie. We denken hierbij uiteraard aan de zogenaamde

psychotische waan van het 'Beeinflüssungsapparat' bij Tausk. En ook daarvan moeten we vaststellen dat Maleval die als 'folie hystérique' beschouwt. Dit laat ons toe van één der rode draden doorheen onze verhandeling weer op te nemen. En dat is de borderline-pathologie. Malevals 'folie hystérique' is een Lacaniaanse poging tot kritiek op de postfreudiaanse borderline-diagnostiek. Het betreft een hysterische structuur waarvan onder andere de angst-symptomen psychotisch ogen.

Zelf vinden we het echter wel wat verwrongen om vanuit Lacan een prefreudiaanse psychiatrische categorie, zoals die 'folie hystérique', in ere te herstellen. En om dan van daaruit niet alleen de postfreudianen maar ook Freud te herlezen. We herhalen ons alternatief om vanuit Lacan op strikt Freudiaanse wijze de postfreudiaanse borderline-toestanden aan de kaak te stellen. Evenals Freud beschouwen wij de borderline als een *gemengde neurose*. Echter niet als vermenging of grensgebied tussen twee psychoneurotische structuren zoals histerie en psychose. Op dat punt zijn er geen overgangen. Wel als manifestatie van de reële of Aktualneurotische limiet van de angstneurose op de symbolische of psychoneurotische structuur van het hysterisch discours. Op die verhouding van angstneurose en hysterische structuur keren we nog terug. (60)

3.3. Jones : redding van Freuds angstneurose -- van biologisme tot psychologisme

De postfreudianen neigen er over het algemeen toe om Freuds angstneurose te laten vallen. Een aparte plaats in de geschiedenis van het Freudianisme bekleedt echter in alle opzichten Jones. Dat Freud op een bepaald moment voorzichtig bezig was de angstneurose aan de kant te schuiven, vanwege de moeilijkheden die deze aan zijn theorie dreigde te stellen, dat is niet ontsnapt aan het wakker oog van Earnest.

3.3.1. Freuds aarzeling

Om zijn meester tegen de ontrouw aan zichzelf te beschermen, pleitte zijn toekomstige biograaf reeds in 1912 meteen voor een Freudiaanse, dit wil voor Jones zeggen : een volledig psychische herinterpretatie van die angstneurose. Het moet hem inderdaad niet ontgaan zijn dat Freud zich in 1910 tot een merkwaardige uittaling over zijn angstneurose had laten verleiden. Uittaling die niet afdoende verklaard wordt door Freuds ongeduld over de verwildering zijner psychoanalyse. Verwilderings die de eerste de beste therapeutische

onverlaat toeliet om, in de beste Chrobaktraditie, zijn vrouwelijke patiëntes een 'penis normalis dosim repetatur' voor te schrijven als passe-partout remedie voor alle angsten. In zijn pleidooi tegen de wilde analyse, in 1910, herhaalde Freud dat de angstneurose afhangt van de somatische factor van het geslachtsleven. Doch hij voegde er tevens aan toe dat hij over de rol van de psychische factor en de verdringing nog geen 'gesicherte Vorstellung' had. Alsof er inderdaad van psychische factor en verdringing sprake ware. Vóór 1910 had Freud altijd het ontbreken van enige psychisch etiologie voor de angstneurose benadrukt. Het was pas eens op reële grond tot stand gekomen, dat ze ze het psychisme kon beïnvloeden.

In 1925 is Freud formeel. Het gaat er niet om het bestaan van psychische conflicten en neurotische complexen te ontkennen bij Aktualneurosen zoals de angstneurose. Die angstneurotische symptomen zijn er echter niet direct door bepaald, ze zijn wel de directe toxische gevolgen van een gestoorde sex-chemie. (61)

3.3.2. Jones' beslistheid

Ondertussen, in 1912, had Jones echter Freuds minimale aarzeling reeds maximaal weten uit te buiten. En dit op nogal paradoxale wijze. Een principieel biologisme getrouw, stapt Jones immers eerst af van Freuds principe dat de angst een transformatie zou zijn van seksuele prikkeling die geen voorstelling vond of die van een verdrongen voorstelling werd losgekoppeld. Bij de beesten af moet ook de menselijke angst een aangeboren basis hebben. Voor Jones is dat een 'fear instinct', dat als een soort defensie gestimuleerd wordt, ter beantwoording van het gevaar der verdrongen wensen (instincten).

Vanuit dat biologisme zal Jones dan pogen begrijpelijk te maken dat fysieke factoren alleen nooit tot een morbide angst kunnen leiden. Zijn biologisme leidt tot een psychologisme. Er zou geen principieel verschil zijn tussen de angstneurose en de angsthysterische fobie. In beide vormen van angst spelen dezelfde psychische factoren. Uiteindelijk mag de angstneurose zelfs beschouwd als slechts een type, zelfs een symptoom van de angsthysterie, waarbij enkel de fysieke factoren meer uitgesproken zijn.

Geven we Jones' voorbeeld voor de psychische factor bij de angstneurose. Het doel van de coïtus is niet alleen een fysieke ontlading, doch ook de ontlading van een psychische energie die niet via de sublimatie kon afvloeien. Nergens, zo mijmert Jones, vindt men zulke bevrediging van de wens tot erkenning van zijn individuele eigenwaarde als in die coïtus. Het is dat gebrek aan erkenning dat tot angstneurose leiden kan. Verdienstelijk dat Jones wijst op de grens van de sublimatie. Dat hij daarbij de coïtus echter verheft tot psychologisch ideaal, is dat al een flink stuk minder.

Besluit voor Jones. Een redelijke, realistische angst is de mens aangeboren. Neurotisch wordt die slechts door psychische factoren. Biologisme dat tot psychologisme leidt. (62) Voor Freud is die angst niet aangeboren, en ze verschijnt voor het eerst en meteen als neurotisch door het ontbreken van de psychische factor.

Hoe apart ook de plaats van Jones in de geschiedenis van het Freudianisme, met de wijze waarop hij Freuds angstneurose redt, vervoegt hij toch de luttele postfreudianen die zich ook aan dergelijke lofwaardige pogingen zijn te buiten gegaan. Stuk voor stuk benaderen ze die angst vanuit een algemeen biologisch standpunt (Brun). De angst moet in eerste instantie een instinctieve en dus aangepaste verdedigingsreactie tegen een gevaar zijn (Blau). Daarbij wordt geweigerd de angst te herleiden tot een transformatie van seksuele energie (Christoffel). Her en der, en dat zelfs bij de properste Freudianen, bespeuren we zelfs een discreet Jungiaans geurtje van neutrale gedeseksualiseerde energie (Nunberg). Het obligate correlaat van hun algemeen biologisch standpunt is de algemene psychologie. Het rijk van het psychisch conflict en de verdrongen ideeën breidt zich onbeperkt uit (Brill). En tenslotte zet de egoanalyse de kroon op het werk. Het register dat we in onze discussie van de angstneurose tot nog toe nergens ontmoetten, mag niet ontbreken: het imaginaire ego. En dat is dan het werk geweest van Schur. Freuds arts van het laatste uur wenst de "eerste biologische angsttheorie" volledig te incorporeren in de "latere psychologische formule" die van het ik de zetel van alle angst maakt. Na de angstneurose op correcte wijze gelijkgeschakeld te hebben met de automatische angst, gaat Schur die automatische angst verkeerdelijk bepalen als een automatische ego-respons tegenover een traumatische situatie. Ook daar is het dus nog in zijn kern van eenheid present. (63)

4. Etiologie van de angstneurose : een vergelijking

4.1. Specifieke actueel-seksuele etiologieën van de angstneurose geordend volgens de vijf oorzaken waardoor de psychoseksuele betekenaar buiten spel wordt gezet

Dat was de metapsychologie, die moet begrijpelijk maken hoe de angstneurose tot stand komt zonder psychisch (Freud) of symbolisch (Lacan) mechanisme. We zagen dat het psychisch-symbolische van het talig onbewuste op een bepaald punt buiten spel wordt gezet, en hoe daardoor het reële

van het Es vrij spel krijgt. Waar we de lezer echter lieten op wachten, dat zijn de vijf oorzaken waardoor dit psychische-symbolische buiten spel wordt gezet. We ordenen thans de verschillende fenomenale vormen van specifieke seksuele etiologie van de angstneurose volgens die vijf oorzaken.

Voordien wijzen we echter nog op een ander door Freud gehanteerd ordeningsprincipe. In het Fliess-manuscript louter opgesomd, worden de fenomenale etiologieën en de vijf oorzaken van de angstneurose in de publicatie onderscheiden volgens de geslachten. Eenzelfde fenomenale vorm van seksuele etiologie is dus werkzaam volgens een andere oorzaak bij man en vrouw. Belangrijk in het licht van Freuds vaststelling dat de vrouw meer open staat voor de angstneurose. We zullen bij elk der vijf oorzaken van de structurele kloof tussen reële en symbolische seksualiteit met dat geslachts-onderscheid moeten rekening houden. (64)

Duidelijkheidshalve eerst die vijf oorzaken eerst even op een rij.

1. Psychische *afleiding* of *verstrooidheid* ('Ablenkung'). Men kan zijn psychische energie, zijn gedachten niet bij het reële van de seksualiteit houden, men moet ze elders op richten.
2. *Vervreemding uit gewoonte* ('gewöhnheitsmässige Entfremdung') tussen reële en talig gearticuleerde psychoseksualiteit.
3. Bewuste *verdringing* ('Verdrängung'), *weigering* ('Verweigerung'), *onderdrukking* ('Unterdrückung'), *afweer* ('Abwehr'), *afkeuring* ('Ablehnung') of *afschuw* ('Abscheu') van de psychoseksualiteit of seksuele betekenaar.
4. *Verval* ('Zerfall') of *zwakte* ('Schwäche') van de psychoseksuele libido als verwerking van de reële seksualiteit.
5. *Ontbrekende ontwikkeling* ('mangelende Entwicklung'), *onwetendheid* ('Ignoranz'), *nog niet of niet voldoende voorhanden zijn* ('nog nicht oder ungenügend vorhanden') van de betekenaar voor de reële seksualiteit.

4.1.1. Oorzaak I :

verstrooidheid bij de man — coïtus interruptus en hoofs respect voor elke Andere dan de eigen vrouw

Coïtus interruptus, als seksuele etiologie van de angstneurose, moet bij man en vrouw onderscheiden. Bij de man werkt die techniek vooral afleidend, verstrooiend. Hij is met zijn gedachten elders dan bij de reële seksualiteit. Hij is immers bezorgd om, zoals Freud het uitdrukt, het kunststuk niet te laten mislopen. De angstneurose die hij daaraan overhoudt, is echter niet het verlengstuk van die angstige bezorgdheid. Wel een nieuwe angst, als transformatie van de reële seksualiteit die niet psychisch kon gebonden bij dergelijk in angst voltrokken kunststuk. Die angstige bezorgdheid van de man om de

coïtus tijdig te onderbreken is slechts een toevallige reden van de angstneurose na die onderbreking van de coïtus. De ware etiologie is het psychisch onbevredigend karakter van dergelijke coïtustechniek, om het even of die interruptie nu angstig werd geanticipeerd of niet.

Een erg afgezwakte vorm van coïtus interruptus vindt Freud bijvoorbeeld bij de bruidegom die enkel mag kijken, die bij de *voorlust* ('Vorlust') moet blijven verwijlen.

Twee factoren bepalen de mate waarin coïtus interruptus bij de man tot angst leiden kan. De eerste is uiteraard de sterkte of hoogte zijner drift. Hoe potenter zijn reële seksualiteit, hoe desastreus de gevolgen van het niet psychisch gebonden worden ervan.

De tweede factor is iets minder vanzelfsprekend en zelfs enigszins paradoxaal. Hoe groter respect of psychische betrokkenheid op een bepaalde vrouw, hoe moeilijker de in de onderbroken omgang met haar losgeslagen drift psychisch kan gebonden. Concreet betekent zulks dat de coïtus interruptus met een minnares eerder tot angstneurose leidt dan binnen het huwelijk. Ondanks het penibel vooruitzicht van de onderbreking van de coïtus, zal de man toch trachten die minnares te bevredigen. Als een hoofse ridder zal de coïtus interruptus pratikant onversaagd stand houden ter ere van zijn Dame. Hij zal de ejaculatie buiten Haar zo lang mogelijk uitstellen. Koene act die hij met een angstneurose zal bekopen. Dat "respect" en die psychische betrokkenheid, waarbij de vrouw als object wordt verschoond, situeren zich langs de kant van het verlangen en plaatsen zich tegenover de echtelijke liefde. Het reële van het onbevredigd verlangen leidt tot angstneurose. Het imaginaire der liefde beschermt tegen het angstwekkende van de seksualiteit. (65)

Lacan wijst erop dat dergelijke coïtus interruptus techniek het subject confronteert met de val of verdwijning van de eigen fallus, met de imaginaire castratie. Dit is des te penibelder in de mate dat het subject zich eerst heel en al tot die imaginaire fallus had herleid. De subjectiviteit, zegt Lacan, wordt nu op die vallende fallus gefocaliseerd. Met de fallus valt ook het subject. Die val of verdwijning van het subject wordt genoteerd als $\$$, het gedeeld subject verschijnt. En dat is de angstneurose. (66)

4.1.2. Oorzaak 2 :

vervreemding-uit-gewoonte bij de vrouw — coïtus interruptus en respect voor de Eigen Man

Coïtus interruptus bij de vrouw leidt om andere redenen tot angst dan bij de man. Tijdens soortgelijke coïtus wordt 's mans psychisme al te zeer in beslag genomen door technische aangelegenheden. Hij is verstrooid. Bij de

vrouw zal die techniek te weinig endogene spanning of reële seksualiteit doen opwellen, om tot een psychische spanning en dus tot bevrediging te komen. Waar dit bij elke coïtus opnieuw gebeurt, groeit een kloof tussen dat telkens hernieuwde te weinige aan reële prikkeling en de psychische verwerking ervan. Telkenmale is het nog net niet de moeite om die prikkeling psychisch te verwerken. Door die slechte gewoonte wordt de fysieke seksualiteit aan haar psychische bestemming onttrokken. Beide vervreemden van elkaar.

Volgens Freuds publicatie zou dit telkenmale reeds bron van angst zijn. In het Fliess manuscript moet de onbevredigde echtgenote echter nog even op haar angst wachten. Daar is het pas op het moment dat, om een of andere reden (die best van psychische aard kan zijn) de endogene prikkeling van de reële seksualiteit hoger oploopt dan normaal, en geen psychische verwerking vindt, dat ze verandert tot angst. In de publicatie is de angst een direct gevolg van de coïtus interruptus als act. Slechts in het manuscript is ze het resultaat van de coïtus interruptus als gewoonte.

Coïtus interruptus is één oorzaak van die vervreemding (al dan niet uit gewoonte) bij de vrouw. Een andere is onafdoende potentie, impotentie of ejaculatio praecox van de echtgenoot.

Dat brengt er ons toe om nog meer te benadrukken dat het werkzame element in de coïtus interruptus het feit is dat de vrouw onbevredigd achter blijft. *Gekwetst in haar fijngevoeligheid* ('Feingefühl') noemt Freud dat.

Moraal. Een man bevredigt zijn teergeliefde vrouw niet, zij wordt dus angstneurotisch. Dat, en de opsplitsing in zijn liefdesleven, drijven hem naar een maîtresse, als object van verlangen. Ondanks eenzelfde coïtus interruptus techniek getroost hij zich veel meer moeite om die minnares te bevredigen. En hij keert angstneurotisch terug naar huis alwaar zijn angstneurotische vrouw hem wacht. Zo ging dat in het Wenen van Freud. (67)

Zoals in de Lacaniaanse lezing van de metapsychologie van de angstneurose aangekondigd, laat de volledige seksuele bevrediging van de vrouw echter om structureler redenen op zich wachten, dan die coïtus interruptus of het relatieve onvermogen van de man. Hoe goed bedoeld, volgehouden & voleind ook die fallische inspanningen, de man kan niet anders dan juist daardoor de vrouw *in haar fijngevoeligheid te kwetsen*.

Interruptie van de coïtus langs de kant van de vrouw is een structureel gegeven. Hoe hoffelijk en potent ook de man als instrument, de coïtus dreigt voor de vrouw altijd een interruptie of kloof te openen tussen de reële seksualiteit van het Ander genot en de symbolisch gebonden psychoseksualiteit van het fallisch genot. Dit is de kloof van de onmogelijke verhouding tussen vrouw (Ander genot) en man (fallisch genot). Of in Freudiaanse termen : de vervreemding tussen de reële seksualiteit van de vrouw en de mannelijke seksuele betekenaar van de fallus. (68)

De man zou bij voorkeur seksueel hoffelijk zijn buiten het huwelijk, de vrouw is dat binnen het huwelijk. Vaak zelfs zonder enig verlangen naar extramaritale compensatie, verdraagt ze dat de man zich niet om haar bevrediging bekreunt. En of ze daar dan een angstneurose aan overhoudt, dit is het verlangen onder zijn zuiverste vorm, ontdaan van elke hysterisch bindende betekenaar, dat is nog niet eens zo zeker. We stoten hier op het probleem van de frigiditeit of de 'anästhetische Frauen'. Probleem inderdaad, bij Freud is niet duidelijk of de frigide vrouw even vatbaar is voor de angstneurose als haar vuriger zuster. Aanvankelijk gebruikt Freud die frigiditeit of afwezigheid van libido of psychische seksualiteit, als argument voor zijn metapsychologische stelling dat angst de transformatie is van de reële seksuele energie. De frigide vrouw is even vatbaar voor de angstneurose. Ze blijft immers even vatbaar voor de reële stimulatie en voor het effect van het niet tot in het psychische reiken daarvan, zijnde de transformatie ervan tot angst. Dat wat betreft het Fliess-manuscript.

Ook op dit punt valt een belangrijke verandering in de publicatie te noteren. De werkelijk seksueel 'anästhetische' vrouw heeft weinig last van coïtus interruptus & impotentie. Ze wordt in principe zelfs niet angstneurotisch.

Misschien moet hier het onderscheid gemaakt tussen de werkelijke of reële frigiditeit waarbij de vrouw ongevoelig is voor de reële prikkeling (de publicatie) en de psychische frigiditeit waarbij het psychisme ontoegankelijk is voor de wel aanwezige reële prikkeling, waarbij er dus een afwezigheid van libido is (het Fliess-manuscript). Angst kan uiteraard slechts optreden in het laatste geval. De psychische frigiditeit is een vorm van hysterie waarop we terugkeren naar aanleiding van de "virginale" angst. (69)

We hebben het hier enkel over de vrouw gehad. Het weze toegestaan dat we een vorm van seksuele etiologie bij de man, die volgens hetzelfde principe van vervreemding uit gewoonte werkt, nog even reserveren, tot we deze onder gunstiger voorwaarden kunnen aanpakken (in het kader van het psychisch verval).

4.1.3. Oorzaak 3 :

bewuste 'verdringing' bij de principieel abstinente man en de gedwongen abstinente vrouw

Een derde oorzaak, waardoor de reële prikkeling niet psychisch kan verwerkt, situeert zich in de psychische sfeer. Het subject weigert die psychische verwerking. Het weert de seksuele voorstelling af.

Met het concept van de afweer rijst uiteraard meteen de vraag naar de differentiatie tussen angstneurose en afweerneuropsychosen. In beide gevallen gaat het om een andere vorm van "afweer". In de afweerpsychoneurosen

wordt het subject geconfronteerd met een voorstelling of betekenaar, die een energetische bezetting heeft. Het reële der seksuele prikkeling en het symbolische der psychoseksuele verwerking daarvan verschijnen dus als reeds gekoppeld. De afweer ontkoppelt beide. Het ontkoppeld symbolische wordt onbewust. Het ontkoppeld reële wordt angst. De tot de angstneurose voerende "afweer" dateert daarentegen van vóór die tijd van koppeling en loskoppeling. Die afweer is de weigering van een eerste koppeling. Het subject wordt enkel geconfronteerd met een reële seksuele prikkeling, en weigert daarop met een voorstelling of betekenaar psychisch te antwoorden. Dat symbolische wordt dus niet onbewust, men kan het zelfs beschouwen als lokaas boven de alsnaar hoger steigende reële prikkeling. Dat niet gekoppeld rakend reële wordt wel angst.

Freud onderscheidt twee fenomenale vormen van die afweer. En die hebben eens te meer met het geslachtsonderscheid te maken. Provocatief : opzettelijke abstinentie is een mannenzaak; noodgedwongen abstinentie is een zaak van de vrouwen wier man het niet doet, bijvoorbeeld omwille van impotentie of omdat hij dood is. Het kan verwonderen van hier eens te meer de impotentie van de man te zien opduiken. We zagen in het vorige punt immers dat de werkzame oorzaak daarin voor de vrouwelijke angstneurose de vervreemding uit gewoonte is. We hebben er echter in éénzelfde adem bij verklapt dat een vrouw erg hoffelijk kan blijven tegenover haar onbevredigende echtgenoot. Om niet in staat van bekoring te komen, gaat ze bewust de seksuele voorstelling weigeren of afweren. Bij de vrouw staat die weigering volledig in het teken van haar bekommernis om die Ene man, Haar Man die ze niet ontrouw wil zijn, die ze juist in Zijn Falen wil bijstaan.

De mannelijke weigering, of zijn seksueel ascetisme, zijn daarentegen principieel. Ze geschieden niet vanuit de vrees voor ontrouw aan die ene eigen vrouw, wel vanuit een vrees voor De Vrouw. Bij die principiele abstinenterders noteert Freud nogal wat zonderlingen. Een sequens : angst voor De Vrouw → principieel abstinentie of weigering van de voorstelling van De Vrouw → angstneurose als transformatie van de ongebonden reële seksuele prikkeling, die angst is niet de voortzetting van de angst voor De Vrouw → angst secundair in dwangvoorstellingen gebonden, gemengde neurose angstneurose-dwangneurose. (70)

4.1.4. Oorzaak 4 :

verval bij de oudere man (die zich begint te forceren) en de oudere vrouw (die zich niet meer laat gaan)

De reële seksualiteit kan ook de vrijheid krijgen om zich tot angst te transformeren door wat Freud het *verval* ('Zerfall') noemt, of ook de *zwakte*

('Schwäche') van de psychische verwerkingsmogelijkheden ervan. Dat is het geval in de menopauze, senium of climacterium. De mens is psychisch te oud geworden voor het eeuwige groenende reële zijner geslachtelijkheid.

Merkwaardig genoeg laat Freud hier aanvankelijk het geslachtsonderscheid niet spelen. Ook de man heeft een menopauze. Dat dit inzicht schatplichtig is aan het delirant gecijfer en geperiodiseer van Fliess, waaruit Freud de magische kaap van éénnenvijftig jaren bewaarde, dat doet niets af van zijn verdienste.

Zo eenvoudig deze oorzaak ook lijkt, ze zorgt toch voor enkele moeilijkheden als we ze nauwkeuriger bekijken. Vooreerst is er weer een probleem met het concept van de libido. Vervolgens scheiden zich toch nog de geslachten.

Is de menopauze een kwestie van stijgende of dalende libido. We vinden inderdaad beide stellingen bij Freud. En hier kunnen we er ons niet meer zo makkelijk van af maken als bij ons eerste probleem met de libido. Toen leek duidelijk dat Freud in een eerste tijd het begrip éénduidig voor de psychoseksualiteit gebruikt, en pas veel later ook voor de reële seksualiteit. Hier moeten we vaststellen dat hij ook al in die eerste tijd het begrip voor de reële seksualiteit gebruikt. Namelijk die ene keer, wanneer hij beweert dat de stijgende libido verantwoordelijk zou zijn voor de angstneurosen van de menopauze. Misschien moeten we daaraan echter niet al te zwaar tillen. En moeten we voor die eerste periode enkel onthouden dat Freud herhaaldelijk beweert dat de libido als psychische lust of *bemeestering* ('Bewältigung') relatief vermindert, ontoereikend wordt tegenover de stijgende productie van somatische prikkeling. De psychoseksualiteit of libido taant dus sneller dan de reële seksualiteit. In verhouding neemt deze laatste dan ook toe, en ze ontsnapt aan de libido als angst.

Twee tragikomische gevalsstudietjes van Freud zetten het geslachtsverschil in de verf.

Ik heb een olijke ouwe vrijgezel gezien, die het er goed van neemt en die een klassieke angstaanval heeft geproduceerd, nadat hij zich door zijn dertigjarige dame in een drievoudige coïtus liet meeslepen. Dat is dan de angst der oudere heren die zichzelf willen overtreffen, en zo boven hun teruglopende lust (libido) uitstijgen, om toch nog eens een coïtus te forceren.

Vervolgens zien we een heel wat minder olijke zelfs wat ouwelijke jongeling moeizaam de toebereidselen tot geslachtsgemeenschap treffen. Nog tijdens het aanbrengen van het condoom komt de coïtus hem voor als een lust die hij zichzelf heeft ingepreut (té zwakke libido). Maar hij begint er toch maar aan. Na volbrachte taak laat een angstaanval dan ook niet lang op zich wachten.

In dit laatste geval is de psychische zwakte of degeneratie van de seksuele voorstelling slechts secundair. Ze is het resultaat van de vervreemding uit gewoonte, onze tweede oorzaak. Onder die tweede oorzaak bespraken we de coïtus interruptus bij de vrouw en haar respect voor haar man. Daar kunnen we nu ook het condoomgebruik voor de man aan toevoegen. Of algemener : alwat ertoe neigt de man te herleiden tot louter fallus, tot louter instrument.

Mannelijk, actief en fallisch plaatsen zich voor Freud tegenover vrouwelijk, passief en extra-fallisch. Zich tot de coïtus forceren is dan ook een mannenzaak. Zonder zich te forceren, maar op haar manier, maakt zich het ook de oudere vrouw echter niet gemakkelijk in haar kwijnende geslachtsleven. Zij forceert zich niet tot de seksualiteit. Integendeel, ze "verdringt" ze opzettelijk. Dat is de derde oorzaak (afweer) die de vierde oorzaak (verval) compliceert. Die "verdringing" is de *afschuw* ('Abscheu') tegenover de overgroot geworden libido.

Het blijft onbeslisbaar of de libido hier nu voor de somatische of de psychische seksualiteit staat. Enerzijds immers slaat die "afweer", "verdringing" of afschuw altijd op de psychische component, en is het juist daardoor dat de reële component ongebonden blijft en zich tot angst transformeert. Anderzijds echter klinkt het wel verwonderlijk dat bij de oudere vrouw de libido als psychoseksuele spanning of lust zou zijn toegenomen. Is de Freudiaanse stelling immers niet dat die aan verval zou toe zijn. In deze formulering kan de libido slechts de reële somatische prikkeling zijn. (71)

4.1.5. Oorzaak 5 :

gebrekkige ontwikkeling bij het meisje — van pubertaire tot infantiele virginale angst

Zo blijven vrouwen hun leven lang kind, ze zien altijd alleen maar het meest voor de hand liggende, ze interesseren zich enkel voor dit ogenblik (...) want tengevolge van hun zwakke verstand oefenen actuele, zichtbare, onmiddellijk reële dingen een veel groter macht over hen uit dan abstracte gedachten, staande regels, vaste besluiten, en in het algemeen het denken aan het verleden en de toekomst, aan wat afwezig is en ver.

(A. Schopenhauer, Er is geen vrouw die deugt, pp. 9-10)

De virginale angst is herhaaldelijk aangekondigd als de meest interessante & problematische vorm van angstneurose. Thans zullen we zien dat zulks te wijten is aan haar relatie tot de hysteric.

Fenomenologie : zelf ervaren sex = seksuele voorlichting = half begrip = huivering vol vermoedens

Maagdelijk de puber of adolescent die plots de poort der geslachtelijkheid ziet open zwaaien, en tegen zijn gezicht krijgt. De waarheid van de seksualiteit verschijnt én verdwijnt met één klap.

Onder zijn meest radicale vorm kan die seksuele initiatie de aanschouwing zijn van een (ouderlijke) coïtus. Freuds Katharina uit de "Studien" ziet haar vader op haar nicht (of zus) liggen. Deze fenomenale vorm van pubertair-seksuele en historische etiologie van de angstneurose moet onderscheiden van de mythische oerscène die het hysterisch discours in de prehistorische kindertijd plaatst.

Minder radicaal of "traumatiserend" lijkt de eerste pubertaire clash met de seksualiteit te moeten verlopen, wanneer deze niet in de harde realiteit plaats grijpt, maar wel via lectuur of mededelingen. Dat is de min of meer handig gebrachte seksuele voorlichting. Deze kan echter evengoed bron zijn van virginale angst. Ook in die voorlichting blijft de seksualiteit reëel, ze laat het subject even verdeeld achter : dat weet en weet niet (zoals het wel en niet heeft gezien).

De eerste keer komt de puber nooit verder dan vermoedens, voor-gevoelens, *flauwe ideeën* ('Ahnungen') over die seksualiteit. Hoe moeten we dit halve begrip van de seksualiteit begrijpen. En belangrijker nog : hoe leidt dit tot angstneurose.

De *huivering vol vermoedens* ('ahnungsvolle Grausen') tegenover de seksualiteit, waarover Freud het wel eens heeft, is synoniem voor dat halve begrip. En is dus ook slechts één der vijf oorzaken van de emancipatie van de reële prikkeling, die zich dan tot angst transformeert. De angstneurose is dan ook niet de loutere voortzetting van die eerste huivering tegenover de seksualiteit. Dat is een probleem dat we nog al eens hebben ontmoet, namelijk bij de angstige bezorgdheid waarmee de man de interruptie van de coïtus anticipeert. En we zullen het nog eens tegenkomen, bij de hulpoorzaken die niet specifiek genoeg zijn om als etiologie voor de angstneurose te fungeren.

Structuur : ontwikkeling psychoseksualiteit (Freud) = ontbrekende betekenaar voor De Vrouw → fallische betekenaar in de hysteric (Lacan)

Freud geeft twee identieke formules. In het Fliess-manuscript is het voorstellingsgebied, dat de fysieke spanning moet opnemen nog niet, niet voldoende voorhanden. In de publicatie zijn de voorstellingen, waarmee zich de somatische seksuele prikkeling moet verknopen, nog niet voldoende ontwik-

keld. De puberteit wordt sowieso gekenmerkt door een opstoot van reële prikkeling. De eerste ontmoeting met het reële van de seksualiteit doet nog eens een schep bovenop die somatische spanning. Gespeend van haar (nog) niet ontwikkelde voorstelling, transformeert zich die opgezweepte reële prikkeling tot angst.

Even wijzen op de verwantschap van dit pubertair gebeuren met de menopauze. In die menopauze wordt de psychoseksualiteit te oud, ze takelt eerder af dan de reële seksualiteit die op niveau blijft en dus relatief aan hoogte wint. In de puberteit is de psychoseksualiteit nog maar in opkomst, wanneer de reële seksualiteit voor het eerst ontwaakt en meteen een hoogvlucht neemt.

Om een mogelijk misverstand bij de lezer-tussen-Freud-en-Lacan te vermijden, weze benadrukt dat "ouderdom" en "onvolwassenheid" van de psychoseksualiteit of libido slechts ontwikkelingspsychologische metaforen zijn. Zeker voor de "onvolwassenheid" of "gebrekkige ontwikkeling" van het seksuele voorstellingsgebied moet duidelijk zijn, dat die zich niet beperkt tot een dateerbare puberteit.

Geen enkel instinct (reële), ervaring (imaginaire) of weten (symbolische) bereidt de mens voor op de eerste ontmoeting met de seksualiteit. Gelijk op welk moment van zijn ontwikkeling het individu een eerste keer met dat reële geconfronteerd wordt, het staat er op elk vlak psychisch maagdelijk tegenover. Dat reële kan op dat moment niet anders dan zich tot angst te "transformeren". De gebrekkige ontwikkeling van de psychoseksualiteit of de afwezigheid van een betekenaar, bij de eerste confrontatie met het reële van de seksualiteit, is structureel.

Aan het andere eind kunnen we slechts van een voldoende ontwikkeling van de psychoseksualiteit spreken wanneer het gat van de afwezige betekenaar gedempt wordt door de fallische betekenaar. Op dat oedipaal moment komt de castratie-angst ook de virginal angst aflossen.

Vaak is die demping & aflossing onmiddellijk aanwijsbaar nog op het moment zelve van de virginal confrontatie. Zo registreert Freud bijvoorbeeld *erectie-achtige gewaarwordingen in de genitaliën*. Voor de jongen lijkt dat vanzelfsprekend. Nochtans blijkt vooral het meisje die virginal angst met een erectie het hoofd te willen bieden. Om dit te begrijpen, moeten we eraan herinneren dat de ontbrekende, nog niet ontwikkelde betekenaar geen andere is dan de betekenaar voor De Vrouw. Bij die maagdelijke confrontatie met het reële van de seksualiteit zal het dan ook vooral het meisje zijn dat zich op onoplosbare wijze, dit is zonder psychisch-symbolisch houvast in vraag gesteld weet, als vrouw.

Door de afwezige betekenaar van De Vrouw kan de psychoseksualiteit de plots uit de startblokken schietende reële seksualiteit niet bijbenen. En meteen duikt de kruk van de fallus op. In een eerste en gebrekkige reflex ge-

draagt het meisje zich als jongen. Voldoende psychoseksuele ontwikkeling van de vrouw, bepaald als de installatie van de fallus : voor ons is dat de hysterie zelve. Zeker als die fallus zo imaginair gekleurd is als de *eigen erectie-achtige gewaarwordingen in de genitaliën*. We vinden hier dus een eerste hysterisch trek, die reeds vanaf het eerste moment de virginal angst als louter angstneurose te buiten gaat.

Achterdocht tegenover Katharina's virginal angst in de puberteit

De promptte présence van de fallus bij de "eerste" pubertaire confrontatie met de seksualiteit is een hysterische trek die de angstneurose compliceert. Die hysterische trek doet ons echter ook twijfelen of het wel om een eerste confrontatie gaat. In de analyse wordt altijd getwijfeld in navolging van Freud. En twijfelen doet Freud inderdaad, in het geval van Katharina uit de "Studien".

De ontbrekende seksuele betekenaar wordt er bepaald als *bewustzijns-splitsing door onwetendheid* ('Bewustseinsspaltung durch Ignoranz'). Een bewustzijnsinhoud wordt buiten het denken van het ik gesloten, wordt geïsoleerd op basis van de onwetendheid van het ik. Het ik weet niet wat aanvangen met seksuele ervaringen. Het is uiteraard bijzonder verleidelijk om die *onwetendheid* ('Ignoranz') te betrekken op de Lacaniaanse *passie der onwetendheid* ('passion de l'ignorance'). Deze laatste is echter een component van de overdracht. En de angstneurose moet als Aktualneurose in principe volledig buiten die overdracht verklaard (en ook genezen zoals we straks zullen zien).

Op dit ogenblik belangrijker voor ons is dat Freud zich afvraagt in hoeverre werkelijk sprake kan zijn van onwetendheid. Adolescenten blijken immers vaak meer seksuele kennis te bezitten dan iedereen, zij zelf inclusief, wel denkt. Moet hier bijgevolg niet de gebrekkige ontwikkeling der voorstellingen, maar de bewuste afkeuring ervan, als oorzaak voor de angstneurose gelden. Onze derde oorzaak dus. Ze weet alles maar mag het niet weten. Of vallen die twee oorzaken te combineren. Zelfs het té weinig dat ze weet, mag ze niet weten.

Het meisje zou dus reeds vóór de concrete aanleiding van haar virginal angstneurose de seksualiteit leren kennen hebben. Voor Katharina : vooraleer ze in haar puberteit haar vader op haar nicht (of zus) zag liggen, had ze zijn lichaam reeds tegen het hare gevoeld. Verleiding door de vader dus. Als zelfstandig gebeuren leidt het zicht van de vader met die Ander tot angstneurose. Als herhaling van de voorheen zelf ondergane verleiding, leidt dat zicht tot hysterie. En in zoverre Katharina bij het zicht van de vader met die Ander een *erectie-achtige gewaarwording in de eigen genitaliën* zou bespeurd heb-

ben, identificeert ze zich, vanuit de zelf ondergane verleiding, met de vader. En dit ter benadering van die Ander, dit wil zeggen zichzelf als vrouw.

Katharina is voor Freud een paradigma. Virginal angst is altijd een combinatie van angstneurose met hysterie. Wat in de puberteit leidt tot virginal angstneurose, dat leidt onveranderlijk ook tot hysterie, namelijk door de opwekking van een infantiele belevens van seksuele passiviteit. (72)

Klinische link angstneurose — (angst)hysteric

In zijn lezingen van 1916-1917 onderscheidt Freud drie vormen van Aktualneurose, en hij brengt ze in klinisch verband met drie psychoneurosen.

Aktualneurose	Psychoneurose
1. neurasthenie 2. angstneurose 3. hypochondrie	1. conversiehysterie 2. angsthysterie of fobie 3. parafrenie (dementia praecox en paranoia)

Figuur 30

Eerder, bij zijn theorie over het narcisme in 1914, had Freud het verband enigszins anders gelegd.

Aktualneurose	Psychoneurose
1. neurasthenie 2. angstneurose 3. hypochondrie	1. dwangneurose 2. (conversie)hysterie 3. parafrenie

Figuur 31

Freud interesseert zich enkel vanuit de psychoneurosen aan die Aktualneurosen. Als algemeen principe daarbij kan gelden wat hij enkel voor de hypochondrie expliciteert. En dat is dat de theorie van elk van die psychoneurosen pas betrouwbaar is *als ze erin slaagt de bijna regelmatige Aktualneurotische begeleidende symptomen in hun samenhang in te voegen*. Lacani-

aans begrijpen wij dat als de plaats van het reële in elk van die psychoneurosen. Voor de hysteric hebben wij dit reeds geëxpliciteerd.

Belangrijk voor ons is dat de hysteric, die klinisch samenhangt met de angstneurose, in 1916-1917 een specificatie is toegevoegd. Op dat moment wordt ze benoemd als angsthysteric. Van die angsthysteric is echter niet met een duidelijk of ze, als psychoneurotische entiteit, werd afgezonderd uit Freuds eerste definitie van de hysteric als conversiehysteric. Of integendeel uit de angstneurose, meer bepaald uit de typische angstneurotische fobieën. Hogerop hebben we geargumenteed voor het laatste alternatief. Wat zou betekenen dat de Aktualneurotische angstneurose met een uit haar nieuwgeschapen psychoneurose in verband wordt gebracht.

Eigenlijk is het zelfs merkwaardig dat Freud voordien, in 1914, nog de angstneurose aan de (conversie)hysteric koppelt. Had hij immers niet reeds de angsthysteric ter beschikking, zowel in haar metapsychologische conceptie als in haar klinische fenomenologie. In 1908 deed hij Stekel de term *cadeau*, om hem in 1909 zelf uit te werken, in de gevalsstudie van Hans.

Welke is nu de regel voor het klinisch verband tussen Aktualneurosen en psychoneurosen. Vooreerst kan elke Aktualneurose als zelfstandige entiteit optreden. En dit telkens vanuit haar specifieke accidenteel-actueel-seksuele etiologie. Eenieder kan bijvoorbeeld bezocht door de hypochondrie, ook de niet-psychoticus.

Waar zich echter die Aktualneurotische etiologie voegt bij een reeds aanwezige dispositie tot de overeenkomstige psychoneurose (die ons hier niet interesseert), daar verschijnt, naast die Aktualneurose, onveranderlijk ook die overeenkomstige psychoneurose. Bijvoorbeeld *coïtus interruptus*, of de "eerste" pubertaire confrontatie met de seksualiteit, brengt een vrouw met een hysterische structuur niet alleen tot angstneurose maar ook tot hysterische symptomen. En volgens Freuds laatste visie zou dat eerder een angsthysteric of fobie moeten wezen dan een conversie. De specifieke etiologie van de Aktualneurose is dan hulpoorzaak van de psychoneurose, doordat ze daarvan de specifieke structureel-verleden-seksuele etiologie heropfrist.

Daarbij kan zelfs een soort vicieuze cirkel geconstrueerd. Juist de psychoneurotische dispositie bijvoorbeeld tot hysteric maakt dat er met een minimum aan specifieke accidenteel-actueel-seksuele etiologie een Aktualneurose ontstaat. Reeds bij "redelijk normale" *coïtus* bijvoorbeeld zal die hysteric onbevredigd blijven en angstneurotisch reageren. Wat haar hysteric zal toelaten van zich nog meer te manifesteren.

Aktualneurose als hulpoorzaak voor psychoneurose, Freud noemt ze ook een *somatische tegemoetkoming* ('somatische *Entgegenkommen*') voor de psychoneurose. In het droomjargon is dat voor ons een dagrest, een somatische bron geëxploiteerd door de onbewuste droomarbeid. Het Aktual-

neurotische symptoom vormt de kern én het voorstadium van het psycho-neurotische symptoom. Onlustvolle lichamelijke sensatie, prikkelmateriaal of somatische seksuele uiting worden, zo vervolgt Freud, psychisch uitgekozen, omkleed of herhaald. En wij nu : het reële van de Aktualneurose wordt gesymboliseerd door de passende psychoneurose. Tenslotte Freud en wijzelf in duet : de zandkorrel van het reële waarrond zich de parel van het onbewuste in talig gestructureerde lagen afzet.

Een voorbeeld daarvan op het vlak dat ons hier het meest aanbelangt : angstneurose en hysterie. Het hysterisch conversiesymptoom van de ademnood werd, door onbewuste verschuiving en verdichting, tot symbolische bevredigingssatz van het verlangen. Ooit is echter die ademnood reëel geweest, als angstneurotische transformatie (angstequivalent) van de niet psychisch-symbolisch gebonden reële seksualiteit. De tekenen van seksuele opwinding, zoals de ademnood, waarlangs ooit de reële prikkeling afgevoerd is, worden door de hysterische symbolisering van de conversie geprivilegieerd.

Een voorbeeld van de angsthysterische verwerking, herhaling of symbolisering van een angstneurotisch symptoom geeft Freud niet. Om dat zelf te construeren, moeten we er rekening mee houden dat de angstneurose, op het moment dat Freud ze in 1916-1917 losmaakt van de conversiehysterie en aan de angsthysterie koppelt, dat dan de angstneurose qua symptomatologie ingekrompen was tot de vrij vlottende of ongebonden angst. In de angsthysterie wordt die reële angst in de betekenaar gevat. Ze krijgt een bepaalde functie voor het onbewust verlangen. In de betekenaar kan ze immers herhaald als signaalangst of castratie-angst.

Stoutmoedig ware van nu te gaan besluiten dat de hysterische psychoneurose een poging is tot symbolisering van het reële na de mislukking daartoe in de etiologie van de angstneurose (op vijf wijzen). (73)

Infantiele angst als zuivere virginalen angstneurose

De Aktualangst hebben we nu al herhaaldelijk gelijkgeschakeld met de traumatische of automatische angst. En alle psychoneurotische angst, of alleszins angst binnen het hysterisch discours, werd herleid tot castratie-angst als signaalangst. Dat lijkt ook Freuds idee in "Hemmung, Symptom und Angst" (1926), alsook in zijn tweede voorlezing over de angst (1933). De vijf oorzaken volgens dewelke wij hier de fenomenale vormen van seksuele etiologie van de angstneurose hebben geordend, leveren daar het subject *psychisch hulpeloos* ('Hilflosigkeit') over aan een overdosis seksuele prikkeling. Daarvan geschiedt dan ook een constante transformatie tot angst. De automatische angst, waardoor het psychisch hulpeloos subject wordt overspoeld, dat is de angst der angstneurose.

We herhalen dit met enige nadruk omdat Freud die automatische angst van de psychische hulpeloosheid aan het begin plaatst van een soort logische sequens van gevaarsmomenten voor het kind, dus vóór de puberteit. Met Freuds angstneurose zoals bepaald aan het prille begin van zijn psychoanalyse, bevonden we ons tot nog toe op het niveau van de pubertaire en post-pubertaire accidenten. Thans pogen we die angstneurose, op basis van voor-eerst de latere maar ook van de eerste Freud, een structurele plaats toe te kennen in de infantiele seksualiteit.

In 1926 en 1933 stelt Freud dat aan elke *ontwikkelingsleeftijd* (en we hebben gezien wat die ontwikkeling in structurele termen beduidt) een bepaalde adequate angstvoorwaarde of gevaarssituatie inherent zou zijn. Wij onderscheiden het gevaar van psychische hulpeloosheid in het *stadium van de vroege onrijpheid van het subject* ('Stadium der frühen Unreife des Ichs) van de volgende drie. En dat zijn de gevaren van het object- of liefdesverlies in de onzelfstandigheid der eerste kinderjaren, van de castratie in de fallische fase en van het Ueber-Ich in de latentietijd. Die psychische hulpeloosheid van het onrijpe of zwakke ik lijkt immers het zuiverst als trauma, als aanleiding tot automatische angst, als reële. Die hulpeloosheid is de situatie zelve van de *gebrekkige ontwikkeling* van het voorstellingsleven of de structureel ontbrekende betekenaar.

Het *onrijpe of zwakke ik* bij Freud valt niet in het imaginaire register te begrijpen. Het is het reële subject dat een betekenaar mist (\$), wat een structurele zwakte of onrijpheid is. Op dat punt vinden we de formule van de virginal angst terug in de prille kindertijd.

Tegengesteld aan de traumatische hulpeloosheid van het reële subject in het symbolische zijn de drie andere gevaarssituaties volledig binnen de betekenaar gegrepen. Liefdes- of objectverlies heeft te zien met het gaan en komen en dus de betekenaar van de moeder. Castratie staat in het teken van de dood en dus van de betekenaar van de Naam-des-Vaders. Idem voor het Ueber-Ich.

En dat die psychische hulpeloosheid van het onrijpe ik bij Freud inderdaad mag beschouwd als een infantiele, uitgezuiverde voorloper van de pubertaire virginal angst, dat mag blijken uit de volgende analyse van de infantiele angst. Het betreft een analyse van de infantiele angst als virginal angst, en die dateert van iets na de uitwerking van die virginal angst voor de puberteit (1894-1895). Ze bevindt zich in "Die Traumdeutung (1899)". We gebruikten die passage reeds, maar zoals hele "Die Traumdeutung", vormt ze een knooppunt waarop men telkens weer terugkeert.

Het geslachtelijk verkeer der volwassenen komt kinderen unheimlich voor, het wekt hun angst. Unheimlich in een eerste tijd, dat is de *huivering vol vermoedens*. In een tweede tijd verschijnt het angstneurotisch symptoom

van de pavor nocturnus, als transformatie van een *seksuele prikkeling of opwelling die niet bemeesterd wordt door het begrip ervan* ('sexuelle Erregung die von ihrem Verständnis nicht bewältigt wird'). Dat unheimlich gevoel, dat falend begrip, die gebrekkige ontwikkeling van het seksuele voorstellingsgebied, dat ontbreken van de betekenaar : aanvankelijk is dat de enige verklaring voor het niet gevangen worden van de reële seksualiteit in het talig netwerk van het onbewuste. Het is dus de enige verklaring voor de angst.

Later komt daar een andere oorzaak bovenop : *afkeuring* ('Ablehnung') of *verdringing* ('Verdrängung') van de *seksuele neiging tot het tegengeslachtelijke deel van het ouderpaar* ('sexuelle Erregung für den gegengeschlechtlichen Teil des Elternpaares'). En dat is onze derde oorzaak, waardoor de reële seksualiteit van haar betekenaar gespecend blijft, en dus angst wekt.

We zijn tot "Die Traumdeutung" teruggekeerd om de psychische hulpeloosheid van het zwakke ik, of de verstokenheid van het reële subject van een betekenaar, te begrijpen als virginal angst. Misschien mogen we ook nog even de externe schrikervaring en de schrikuiting bij psychische Leemte in herinnering brengen. Ook deze zijn niets anders dan de infantiele en structurele vorm van virginal angst.

Besluitend voor de infantiele virginal angst willen we de lezer nog onze stelling meegeven dat deze, tegengesteld aan de pubertaire virginal angst, een zuivere angstneurose zou zijn. Dat wil zeggen een angstneurose zonder hysterische complicatie.

Twee keer de reële steen van De Vrouw

En besluitend voor de virginal angst op zich moeten we vaststellen dat de mens zich twee keer maagdelijk, of met de mond vol tanden, aan dezelfde seksuele steen stoot. In zijn kindertijd leidt dat eerst tot een zuivere angstneurose. In zijn puberteit antwoordt hij met een mengvorm van angstneurose en (angst)hysterie. (74)(75)

4.2. Hulpoorzaken van de angstneurose : gemoedsbewegingen, fysieke uitputting, psychoneurosen

We bespraken de specifiek actueel-seksuele etiologieën van de angstneurose. En dat geordend volgens de vijf werkzame mechanismen waardoor de reële seksualiteit telkens van een psychoseksuele verwerking in de betekenaar verstoken blijft, en zich dus maar tot angst transformeert. Thans willen we het kort hebben over wat Freud ondersteunende, concurrerende of

hulpoorzaken van de angstneurose noemt. Tegengesteld aan de specifieke etiologieën moeten die niet telkens aanwezig zijn.

Zowat alles kan hulpoorzaak zijn. Algemene noemers die men daarvoor bij Freud toch vindt zijn de volgende : banale *benadelingen* ('Schädigungen') en diepgaande algemene *noxen* ('Noxen').

Meer concreet kan dat een *gemoedsbeweging* ('Gemutsbewegung'), een emotionele noxe of psychische shock zijn. Zoals het verdriet om het verlies van een dierbare (vader, kind of nicht in Freuds voorbeelden). Maar ook, en dat is voor ons het belangrijkste, het eenmalig of herhaalde doch alleszins *psychisch gerechtvaardigd schrik* affect ('psychisch berechtigten Schreck-affect'). Als voorbeeld daarvan geeft Freud de bij elke geslachtsdaad weer opduikende *vrees* ('Furcht') dat de interruptus-techniek wel eens zou kunnen falen. Vrouwelijke *vrees* ('Befürchtung') om zwanger te worden. Mannelijke *zorg* ('Sorge') van in het kunststuk te mislukken, de vrouw dus zwanger te maken, maar ook van haar niet te bevredigen. Een ander voorbeeld is de schrik die een vrouw opdoet, wanneer haar man plots ziek valt. Elke vorm van psychisch bepaalde schrik kan als hulpoorzaak van de angstneurose fungeren. Die psychisch afleidbare schrik noemt Freud hysterische angst.

Naast die gemoedsbewegingen van rouw en psychisch gebonden schrik kan ook de fysieke *uitputting* ('Erschöpfung') hulpoorzaak der angstneurose zijn. Men is zwaar ziek, overwerkt zich bijvoorbeeld bij de verpleging van een doodzieke vader. Het laatste voorbeeld maakt duidelijk dat gemoedsbeweging en fysieke uitputting vaak niet te scheiden vallen.

De werkzaamheid der hulpoorzaken moet op verschillende wijze begrepen vóór en na de specifieke actueel-seksuele etiologie. Nemen wij bijvoorbeeld de coïtus interruptus.

Een vooraf aanwezige hysterische angst rond dergelijke coïtus *verstrooit* ('Ablenkung', onze derde oorzaak). Het psychisme wordt volledig opgeslorpt door iets anders dan de reële seksualiteit. De voorstellingen, die normaliter ter beschikking staan om die reële prikkeling te binden, zijn dat nu niet, of in te geringe mate. Door die hulpoorzaken suddert de psychische seksualiteit om te beginnen reeds op een te laag pitje. We hebben reeds laten opmerken dat de angstneurose die uit dergelijke in angst voltrokken coïtus interruptus resulteert, niet de voortzetting is van die hysterische angst. Ze is enkel te verklaren als transformatie van de reële prikkeling.

Na de coïtus interruptus kan nog de nood bestaan aan een bijkomend moment, om de angstneurose te laten ontluiken. Bijvoorbeeld de vrouw die, met dergelijk onbevredigend sexleven, nog eens door de ziekte van haar gade op hysterische wijze wordt opgeschrikt. Deze constellatie vat Freud als volgt samen : het banale moment kan het specifieke moment kwantitatief vertegenwoordigen, maar niet kwalitatief vervangen. Zonder voorafgaande coïtus in-

terruptus, maar bijvoorbeeld wel masturbatie, zal de bijkomende banale hysterische schrik tot neurasthenie leiden, en niet tot angstneurose. Het specifieke moment blijft dus de kwaliteit, de vorm van de neurose bepalen.

Freud verwaarloost dus niet de traditionele psychiatrische oorzaken voor de angstneurose. Wel zal hij die voorerst deels op psychoseksuele stoornissen terugvoeren, dat is bijvoorbeeld het geval voor de psychisch afleidbare schrik als hysterische angst. Vervolgens zal hij aantonen dat die oorzaken slechts tot angstneurose leiden, dank zij hun combinatie met een specifiek actueel-seksuele etiologie. (76)

4.3. En de erfelijkheid in de angstneurose ?

Naast de specifieke actueel-seksuele oorzaken van de angstneurose, moesten vooreerst de aspecifieke hulpoorzaken door Freud op hun plaats gezet. Tenslotte is dat ook het geval voor de erfelijke dispositie of belasting, waartoe zich uiteindelijk de etiologie herleidde in de psychiatrische benadering, zoals bij Freuds opponent Löwenfeld. De verknoping bijvoorbeeld van neurasthenische en hysterische symptomen in aanvalsvorm, van waaruit Löwenfeld Freuds afscheiding betwist van de angstneurose uit de neurasthenie op grond van een specifieke actueel-seksuele etiologie, die verknoping zou een nieuw bewijs vormen voor de impact van de erfelijkheid. Ze zou een teken zijn van psychische degeneratie.

Om tot dit besluit te komen, moet Löwenfeld zich volgens Freud wel bezondigen aan een tendentieuze interpretatie van Freuds visie op de plaats van de erfelijkheid. Waar men geen actueel-seksuele etiologie vindt, mag men aan erfelijkheid gaan denken. Waar men geen erfelijkheid vindt, moet men naar een actueel-seksuele etiologie gaan zoeken. Dat is Freud. Löwenfeld maakt daarvan : als niet erfelijk en dus verworven beschouwt Freud de angstneurose indien er een actueel-seksuele etiologie voor te vinden is. Maar neen, verweert zich Freud, de ene oorzaak hoeft toch de andere niet uit te sluiten. En hij besluit de psychiatrie een lesje in vergelijkende etiologie te geven. Wij besparen de lezer die les. Om te besluiten lijkt een andere les immers nog belangrijker. (77)

5. Geen kliniek van de angstneurose zonder ethiek

We zijn dit hoofdstuk gestart met het belang van de angstneurose, als reële, voor de evolutie van de analytische nosologie. Eindigen we thans met het belang ervan voor de analytische kliniek. Dat belang vinden we door twee onafhankelijk van elkaar denkende dames op éénzelfde moment op bijzonder pregnante wijze gevat. Volgens de expliciet Lacaniaanse Danièle Silvestre is de Freudiaanse angstneurose de limiet op de overdracht, ze valt dus buiten het analytisch veld. Zonder zich expliciet op Lacan te beroepen neemt Nicole Kress-Rosen eenzelfde standpunt in.

5.1. Freud op weg naar een psychoanalytische therapie ↔ katharsis en neomalthusianisme

In den begiine lijkt voor Freud de zaak inderdaad duidelijk. De angstneurose heeft een reële, niet-psychische oorzaak. Ze moet logisch gezien dan ook buiten het bereik der psychotherapie vallen. Die psychotherapie beperkt zich voor Freud op dat moment nog tot Breuers katharsis. Van Freuds psychoanalyse is nog geen sprake. We zagen Freud, achteraf in zijn "Studien", overal de angstneurose opsporen en dat als kritiek zowel op de al te pudieke gevalsstudies van confrater Breuer als op diens kathartische procedure. Katharsis kan wel een hysterisch symptoom oplossen. Doch beïnvloedt slechts zelden, en dan nog slechts via omwegen, de psychische gevolgen of de symptomen van de angstneurose. Dat is 1895.

In 1910 acht Freud zich, met zijn psychoanalyse, blijkbaar in staat om dat doel via gelukkiger omwegen te bereiken. Door zijn analyse van de hysterie van het subject zal dat mogelijks de actueel-seksuele etiologie van zijn angstneurose beter gaan verdragen, of er zelfs in slagen om die te vermijden. Krasser uitgedrukt : het subject zal die etiologie niet meer zelf opzoeken. De analyse wijzigt de positie van het hysterisch subject tegenover het reële van de seksualiteit of het verlangen.

En zoals Freud nog later, in 1916-1917, benadrukt, bestaat de analytische positie vanaf dat moment uit een soort onmogelijke keuze. In die meest voorkomende gevallen van gemengde neurose (hysterie-en-angstneurose) moet de analyticus ofwel de "organische basis" van de angstneurose (bijvoorbeeld de coïtus interruptus) laten opheffen zonder zich om de lawaierige neuroti-

sche verwerking daarvan te bekommeren; ofwel moet hij de daarop rustende psychoneurose slopen en de "organische basis" gerust laten. Enkel het finale succes beslist over gelijk of ongelijk van elk dezer wegen.

Aan de vooravond van de uitvinding van zijn psychoanalyse verkeert Freud nog niet in die onmogelijke positie. Therapie van de angstneurose kan er op dat moment slechts in bestaan dat de arts de zieke direct ertoe beweegt om zijn seksuele "misbruiken" te staken, om zijn seksualiteit te normaliseren. De taak van de arts is louter profylactisch. Maar ook dat leidt tot een bepaalde onmogelijkheid. Masturbatie is taboe, want leidend tot neurasthenie. Coïteren dan maar, maar dat leidt tot zwangerschap. Voortijdige onderbreking van de coïtus leidt dan weer tot angstneurose. Altijd wat dus. Sex leidt tot lijden. Het probleem van het Malthusianisme, verzucht Freud, is omslachtig en gecompliceerd, en toch is het de kern van de therapie der neurosen.

Wat is het probleem van het Malthusianisme. Of beter : wat is de problematische oplossing van het Malthusianisme. Thomas Robert Malthus is een Engels dominee die zijn economische en moreel-filosofische bekommernissen weet te verzoenen in de symptomatische uitvinding van een nieuwe discipline : de demografie. De religieuze moraalfilosoof meent dat het Kwaad in de wereld kwam, niet om ons tot wanhoop te brengen, maar wel tot activiteit. De econoom stelt vast dat de economische vooruitgang niet zo snel vooruitgaat als voorzien. Tegelijkertijd registreert de demograaf een bevolkingsexplosie. In 1798 publiceert deze laatste dan ook een eerste vergelijkende studie op dat gebied. In 1803 doet hij daar nog een schep bovenop, "Een Essay over het Principe van de Bevolking of een Visie op Verleden en Hedendaagse Effecten daarvan op het Menselijk Geluk met een Onderzoek aangaande onze Vooruitzichten betreffende de Toekomstige Verwijdering of Matiging van het daardoor veroorzaakte Kwaad." De mens heeft de natuurlijke neiging om zich volgens een meerkundige reeks te vermenigvuldigen (1, 2, 4, 8, 16, 32, ...), terwijl de economische groei slechts toeneemt volgens een rekenkundige reeks (1, 2, 3, 4, 5, 6, ...). Opdat niet het overgrote deel der mensheid een mensonwaardig bestaan zou gaan leiden, moet iets aan die bevolkingsexplosie gedaan. Van nature gebeurt al iets, dat zijn alle vormen van vroegtijdige dood. Positieve betugelingen van de bevolkingsexplosie, noemt Malthus die. Op een bepaald moment slaagt de dood er echter niet meer in om op zijn eentje de klus te klaren. De dood heeft nood aan een bondgenoot, een preventieve vorm van betugeling : de geboorten moeten beperkt. Regel daarbij is dat de positieve betugelingen (voortijdige dood) zullen afnemen bij toename van de preventieve (geboortenbeperking). Van die geboortenbeperking wenst Malthus echter niet zozeer een technische als wel een ethische aangelegenheid te maken. Bijvoorbeeld niet of slechts op hoge leeftijd huwen. Uiteraard zonder enige compensatie daarvoor. Abstinentie

dus. Het huwelijk zelf is gericht op het heilige doel der voortplanting, daarbinnen mag dus niet aan geboortenbeperking gedaan. Bijgevolg is ook nergens sprake van contraceptieve technieken, zoals bijvoorbeeld coïtus interruptus.

Freud kan in zijn beginperiode beschouwd als een neomalthusianist. Als malthusianist is hij voorerst een principiële aanhanger van Malthus' basisstelling dat er nood is aan een preventieve beteugeling van de bevolkingsexplosie. Dat is inderdaad zo, in de mate dat Freud aanvankelijk Darwinist was. Darwin immers is vanuit de lectuur van Malthus geïnspireerd geworden tot zijn natuurlijke selectie als een 'struggle for life'. 'Neo' is het morele bezwaar tegen Malthus' moralisme. Voor de neomalthusiaan moet het probleem immers technisch-medisch aangepakt. Contraceptie moet wel kunnen: coïtus interruptus en dies meer.

Men ruikt reeds Freuds moeilijkheden zowel met Malthus als met zijn neo's. Het uitzonderlijke van zijn neomalthusianisme is dat hij ertoe komt vanuit een bepaalde visie op de seksualiteit. Die seksualiteit heeft voor hem zowel een somatische als psychische kant, die beide op complexe en precarie wijze samenhangen. Bewuste abstinentie en sex op hogere leeftijd zoals door Malthus gepredikt, worden door Freud afgewezen als zijnde specifieke actueel-seksuele etiologieën van zijn angstneurose. Hetzelfde geldt echter ook voor de coïtus interruptus techniek waarmee de neomalthusianen zich van het moralisme van hun meester meenden te distantiëren. Ook die schaadte immers het tot stand komen van een psychische bevrediging (als psychische binding van de reële seksualiteit), en leidt zo tot angstneurose. Freud blijft neomalthusiaan in zoverre hij blijft ijveren voor de contraceptie. Wat hij eraan toevoegt is dat die op psychisch verantwoorde wijze moet gebeuren.

Echt van het neomalthusianisme afgestapt is Freud pas met de analytische therapie, zoals we die bijvoorbeeld in 1910 gedefinieerd vinden. De arts is geen raadgever meer voor een psychisch meer verantwoorde vorm van anti-conceptie. Hij analyseert louter de hysterie van de analysant. Zo wordt deze zelf in staat gesteld om een psychisch verantwoord sexleven te leiden. Ergens diep in zijn hart meent Freud nog wel dat de analysant zo tot een psychisch verantwoord neomalthusianisme kan gebracht. Maar hij is analytisch genoeg opdat het hem eigenlijk om het even zou zijn of zich nu zijn analysant ontpopt tot een traditionele malthusiaan, een al dan niet analytisch verlicht neomalthusiaan, of gewoon tot vader van een onafzienbare schare, de hele planeet kaalvretende kinderen.

5.2. Weg van een psychoanalytische kliniek na Freud = twee vormen van wilde psychoanalyse

De angstneurose, als reële buiten de overdracht, staat tenslotte centraal in het probleem der zogenaamde wilde analyse. In termen van ons eerste deel, kunnen we deze beschouwen als uiting van tegenoverdracht van de analyticus, als onzuiverheid van zijn verlangen. In verband met de angstneurose kunnen we twee vormen van wilde analyse onderscheiden. Vooreerst kan de analyticus alle angst van zijn analysant afdoen als angstneurotisch. Interventie in de realiteit van diens sexleven verdient dan uiteraard ook alle aanbeveling. Een ander type laat de angstneurose vallen. Die tracht dan ook alle angst binnen de overdracht te analyseren en te remediëren.

Het eerste geval is dat van Freuds artikel tegen de wilde analyse uit 1910. Een oudere dame met angsttoestanden. Eerste opstoot na de scheiding van haar man. Tweede opstoot nadat de jonge arts, die ze daarvoor raadpleegt, haar diets maakt dat de oorzaak daarvan haar seksuele onvoldaanheid is. Vraag het maar eens aan de ouwe Freud zelf als gij mij niet gelooft, zo had hij er nog aan toegevoegd.

Door die angst meteen als angstneurose te diagnosticeren, bezondigt onze progressieve jongere zich aan vooreerst een wetenschappelijke en vervolgens een technische fout. Beide hangen samen. Op het zicht valt niet uit te maken of een bepaalde vorm van angst een specifieke actueel-seksuele oorzaak heeft en dus angstneurotisch is, of als ze verwijst naar een psychisch conflict op voorstellingsgebied en dus angsthysterisch is. Dat valt alleen uit te maken, wanneer men er enig idee van heeft hoe zich die angst binnen de overdracht gedraagt. De jongere verwaarloost totaal de overdracht van de oudere dame op hem. Daardoor gaat hij meteen het analytisch discours te buiten, kan hij geen analytische visie hebben op haar angst. Hij ziet niet dat haar angst toeneemt door zijn eigen interventie, waarbij hij, dank zij zijn doorverwijzing naar Freud, nog net niet zichzelf als therapie aanbeveelt. Zijn revelaties verscherpen het conflict bij de oudere dame. Haar angst lijkt dan ook eerder angsthysterisch dan angstneurotisch.

Het personage van de wilde analyticus die orde op zaken komt stellen in het sexleven van de patiënt hoort eerder thuis in de turbulente beginperiode van de psychoanalyse. De analyticus is wild over het pas ontdekte belang van de seksualiteit, maar blind voor de psychische kant ervan. Ons tweede, heel wat bedaagder ogend type van wilde analyticus is gewoon de gesetelde post-freudiaan. Voor hem is alle angst psychisch te verklaren, alle angst is hysterisch en dus binnen de overdracht haalbaar én beïnvloedbaar. Wat betekent

dat elke afgrenzingsmogelijkheid van die overdracht wegvalt. De angst als reële vormt immers de grens op de overdracht. De overdracht is een vermijding van de ultieme confrontatie met dat angstwekkend reële.

Besluitend. Wilde analyse miskent de angst van de analysant in relatie tot zijn overdracht. De ene keer door ze volledig buiten de overdracht alleen als angstneurose te diagnosticeren. De andere keer door ze volledig binnen de overdracht als angsthysterie te diagnosticeren. (78)

LUIK B
OERVERDRINGING

De oerverdringing is ongetwijfeld het meest geanticipeerde concept uit ons eerste deel. Structuur, trauma & angstneurose werden gesitueerd vóór de oerverdringing die daar als het ware een antwoord op vormt. Wat de structuur betreft, hebben we concepten als *driftvertegenwoordiger* ('Triebrepräsentanz'), *grensvoorstelling* ('Grenzvorstellung') en *plaatsvervanger van de voorstelling* ('Vorstellungsrepräsentanz') met de oerverdringing in verband gebracht. Navel was zelfs een naam voor het oerverdrongene. Naar aanleiding van het trauma, beschouwden we de traumatische betekenaar als oerverdrongen. En ook daar weer bleek dat de oerverdringing de manier is waarop het taalwezen omgaat met het uit het innerlijk opwellende reële van de drift. In het hoofdstuk over de angstneurose tenslotte hebben we het nergens zo expliciet gehad over die oerverdringing. Maken we thans die nalatigheid ongedaan. Het niet libidinaal, met een psychoseksuele voorstelling of betekenaar, gebonden worden van de reële drift : dat is niets anders dan het ontbreken van de oerverdringing. De oerverdringing koppelt immers een betekenaar aan het reële van de drift.

Het subject dat geconfronteerd wordt met het reële van zijn drift staat vóór een gat in het voorafgegeven symbolische. Er is geen betekenaar voor die drift. Slechts wanneer het zelf ook een betekenaar heeft toegewezen gekregen, kan dat reële functioneren in het symbolische, kan het dat symbolische organiseren. Die toewijzing van een betekenaar is het werk van de oerverdringing. Slechts met de oerverdringing verkrijgen structuur, trauma en angst een zin voor het spreekwezen.

HOOFDSTUK 1

FREUDIAANSE OERVERDRINGING

1. Freuds terugkeer tot zijn eerste ontdekking van het onbewuste via de oerverdringing

1.1. Kliniek van de psychose (1911)

Waarom moet Freud het op een bepaald moment over de oerverdringing hebben. Bij haar eerste situering, als logische tijd in het proces van de verdringing, namelijk in de klinische gevalsstudie van Schreber, moet de oerverdringing de specificiteit van de psychotische verdringing en de terugkeer van het verdrongene verklaren. De oerverdringing is een fixatie van de libido op het ik (primair narcisme). De verdringing is de terugkeer van de libido op het ik (secundair narcisme). En vanuit dat ik keert dan de verdrongen libido naar de buitenwereld terug (projectie). Er moet wel bij vermeld dat de term oerverdringing in 1911 nog niet verschijnt in de tekst zelf. We vinden hem enkel in de index van de "Gesammelte Werke". Dat confronteert met een probleem waarop we hier niet kunnen terugkeren : oerverdringing of niet in de psychose.

Later, wanneer Freud wel expliciet de term oerverdringing bezigt, zal dat nooit meer zijn om de specificiteit van de verdringing en de terugkeer van het verdrongene te verklaren. De oerverdringing moet enkel nog verklaren dat verdringing überhaupt mogelijk is, dat ze noodzakelijk is. In die oerverdringing als verklaring voor de noodzakelijkheid van de verdringing kunnen twee tijden onderscheiden.

1.2. Metapsychologie aan deze zijde van het lustprincipe (1915)

Voor eerst de metapsychologie aan deze zijde van het lustprincipe. Reeds bij het begin van zijn metapsychologische analyse van de verdringing stoot Freud op de noodzaak van iets als een oerverdringing. Waarom verdringen we een bepaalde drift, waarvan de bevrediging toch lustvol is. Omdat bevrediging ervan onlustvoller dan lustvol is geworden. De voorwaarde voor die om-

mekeer is de scheiding van onbewuste en bewuste : van een aanvankelijk onbewuste scheidt zich een bewuste af. Het achterblijven van het onbewuste met zijn driften tegenover het opkomend bewustzijn, dat is de oerverdringing. Vanaf dat moment zal het bewustzijn de neus kunnen ophalen voor de onlustvol geworden afstammelingen van de oerverdrongen driften. Het zal ze terugdringen naar hun plaats van herkomst.

Door de afscheiding van het bewuste verschaft de oerverdringing voor eerst een motief om te verdringen (onlust), vervolgens een plaats waarnaar toe kan verdrongen (topisch onbewuste), en tenslotte ook wat moet verdrongen (haar afstammelingen). In de metapsychologische analyse van het onbewuste wordt tevens het mechanisme of het hoe van de verdringing met de oerverdringing in verband gebracht (voorbewuste tegenbezetting, waarop we terugkeren).

1.3. Metapsychologie aan gene zijde van het lustprincipe (1919)

Radicaler is het metapsychologisch statuut van de oerverdringing aan gene zijde van het lustprincipe, op het moment dat Freud dus het fundament van zijn lustprincipe in vraag stelt. De verdringing mag dan gemotiveerd zijn door de onlust, die zelf gemotiveerd is door de oerverdringing. Blijft toch dat de verdringing een uiterst ondoelmatige wijze van onlustvermijding is. Via de verdringing haalt men zich uiteindelijk zelfs alsmaar meer onlust op de hals. Waarom blijft men dan toch verdringen. Het is de oerverdringing als eerste keer, die wars van alle onlustvermijding, de zinloze herhaling van de verdringing moet verklaren.

Deze derde fase, culminerend in "Heimung, Symptom und Angst" (1926), is echter niet zozeer een metapsychologie van de verdringing (die dus wel geradicaliseerd wordt), als wel een metapsychologie van de oerverdringing zelf. Waarom, wat en hoe van de oerverdringing.

Merkwaardig daarbij is wel dat de metapsychologie van die oerverdringing eigenlijk niet veel anders is dan de reprise van de allereerste metapsychologie van de verdringing, zoals Freud die ontwikkelde bij zijn ontdekking van het onbewuste. We bedoelen de manuscripten aan Fliess, waaronder de "Entwurf", en het Kapitel VII van "Die Traumdeutung". De laatste Freud keert tot de eerste Freud terug. En vermits Lacan terugkeert tot de Freud die tot Freud terugkeert, moet de oerverdringing voor hem van kapitaal belang zijn. In het begin van zijn terugkeer tot Freud noemt Lacan de oerverdringing inderdaad de essentie van Freuds ontdekking. Freud ontdekte het onbewuste, de oerverdringing is dus de essentie van het talig gestructureerde onbewuste.

Waarom wordt oerverdrongen. Omwille van een eerste angst van het hulpeloze en zwakke ik. Wat wordt oerverdrongen. De uit het innerlijk opwellende seksuele driften. Hoe wordt oerverdrongen. Via een verwisseling van binnen en buiten, door Freud een vlucht genoemd. Laten we waarom, wat en hoe van dichterbij bekijken.

2. Waarom der oerverdringing

Het waarom van de oerverdringing valt uiteen in twee aspecten : enerzijds de angst, anderzijds de zwakheid van het subject. Het is uiteraard weer de angst die voor een probleem moet zorgen. Hoe situeert Freud immers die angst.

2.1. Eerste zeer intense angstuutbarstingen

De aanleidingen van de oerverdringing zijn te vinden in de *eerste, zeer intense uitbarstingen van angst* vóór de differentiëring van het Ueber-Ich. Wij voegen daaraan toe, dat ze zich ook situeren vóór de castratie-angst. Herinneren we aan de reeks in "Hemmung, Symptom und Angst" (1926) : Ueber-Ich angst van de latentietijd, castratie-angst van de fallische fase, angst om het moederobject te verliezen bij het onzelfstandig kind en tenslotte de psychische hulpeloosheid van het onrijpe subject. De angstaanvallen, waarover Freud het hier heeft, situeren zich in die eerste periode van hulpeloosheid. Die periode werd door ons hogerop begrepen als het subject verstoken van een betekenaar (§). Ze onderscheiden zich dus van de zogenaamde "separatie-angsten" van het onzelfstandig kind in relatie tot de moeder. Die separatie-angsten staan centraal in de egoanalyse.

Die eerste zeer intense angstaanvallen of automatische angstonontwikkelingen zouden volledig afhangen van kwantitatieve momenten, van de relatieve krachtenverhoudingen tussen organisme en omgeving. Het organisme wordt overrompeld door de prikkeling, hier deze der eigen driften. Daar dit reële niet psychisch kan gebonden door een betekenaar, zal het tot angst transformeren. Freud zelf benoemt die angst als traumatisch. Wij van onze kant her vinden hier zijn theorie van de angstneurose. De oerverdringing is de reactie op een eerste trauma of angstneurose.

Reeds in 1919 huldigt Freud de stelling dat de verdringing, die aan de basis van elke neurose, de reactie is op een trauma. Hij spreekt daar niet over

de oerverdringing, wij menen echter wel dat deze bedoeld wordt. We vermelden dit omdat we er als het ware de kiem zien van Freuds metapsychologische aanpak (waarom, wat, hoe) van de oerverdringing, zoals die vanaf "Hemmung, Symptom und Angst" (1926) ten volle duidelijk wordt. Wat betekent dat de metapsychologie van de oerverdringing eigenlijk samenvalt met Freuds laatste grote metapsychologische omwenteling, die hem, met het trauma en de herhalingsdwang, aan gene zijde van het lustprincipe brengt. Ook deze kiemt immers reeds in 1919.

We hebben aangekondigd dat de angst voor een probleem zou zorgen. Op één plaats, bij zijn verdediging van de lekenanalyse (1926), ziet Freud die eerste verdringingen als reacties niet op het trauma zelf, wel op het bevroeden van de dreigende herhaling ervan. Ze antwoorden dus niet op een automatische angst, wel op een signaalangst. Zoals bij de gewone verdringingen. Het ik anticipeert dat de bevrediging van zijn drift een traumatische confrontatie met de buitenwereld tot gevolg zal hebben. (79)

In een poging te ontstijgen aan de verwarring rond het statuut van de angst in de oerverdringing zoals Freud die vanaf 1919 metapsychologisch blijft benaderen, keren we even terug tot onze allereerste Freud. Wat deze vóór 1900 over het waarom van de verdringing meedeelt, is immers niets anders dan een metapsychologie van de "eerste verdringing". We moeten hier één en ander herhalen, we doen dit zoveel mogelijk toegespitst op oerverdringing & angst.

Voor de theoretische fictie van een primitief psychisch apparaat zijn twee fundamentele situaties of ervaringen met de Ander denkbaar. Enerzijds de bevredigingservaring. Anderzijds de *pijnervaring* ('Schmerzserlebnis', in de "Entwurf") of *externe schrikervaring* ('äussere Schreckerlebnis', in de "Die Traumdeutung").

Het psychische gevolg, of het gevolg binnen de betekenaar, van die eerste reële bevredigingservaring is dat de *wens* of het verlangen ('Wunsch'). Freud noemt dat gevolg ook de *staten (in alle staten) van verlangen* ('Wunschzustände') waarin het subject geraakt; maar ook het *object van verlangen als primaire aantrekkingskracht* ('Attraktion nach dem Wunsch-object', 'primäre Wunschanziehung'). Het prototype van dat verlangen zou de hallucinatoire bezetting zijn van het herinneringsbeeld van die eerste bevredigingservaring. Dat is dus de bezetting van die eerste reële Ander, als betekenaar.

De psychische gevolgen van de reële pijn- en schrikervaring van het primitief psychisch apparaat in zijn clash met de Ander worden door Freud benoemd als enerzijds affecten (onlustaffect, afweeraffect) en anderzijds vlucht, afkeer, primaire afweer, (psychische) verdringing. Dat Freud het hier over affecten heeft, staat alleszins al het Freudiaans karakter van twee Lacaniaanse stellingen. Vooreerst dat het verlangen (psychisch gevolg van de bevredi-

ging) geen affect (psychisch gevolg van de niet-bevrediging) is. Vervolgens dat het affect geen primitief, animaal apriorisme is, maar wel een psychisch gevolg, een effect dus van de betekenaar.

Bekijken we echter eerst weer die pijn- en schrikervaring wat nauwkeuriger. Een externe waarnemingsprikkel werkt in op het psychisch apparaat. Hij is bron van *pijngewaarwordingen* ('Schmerzerregung'). De *schrik* ('Schreck') wordt door een kwantitatief moment bepaald, het betreft een automatische angstontwikkeling. In de "Entwurf" (1895) beschrijft Freud die schrik als een reflectorische afweer. In "Die Traumdeutung" (1899) is die schrik het geheel van ongeordende motorische uitingen die doorgaan tot één ervan het primitief psychisch apparaat aan die externe waarnemingsprikkel onttrekt en dus ook aan de pijn. Aan die *pijnlijke waarneming* ('Schmerzerlebnis') wordt een einde gesteld via de automatische angstontwikkeling der *schrikervaring* ('Schreckerlebnis'), waarbij een beweging toevallig die pijnlijke waarneming vervangt door een andere. Een eerste primitieve "metafoor".

Vanaf dat moment zal die toevallig substituerende waarneming fungeren als signaal dat de pijn voorbij is. Die ene metaforiserende beweging uit het complex der automatische angstontwikkeling wordt onmiddellijk herhaald, niet alleen bij het opnieuw optreden van de bedreigende, pijnlijke waarneming, maar ook bij de herinnering of voorstelling ervan. De herhaling van die reële metafoor, naar aanleiding van een herinnering, noemt Freud niet alleen een primaire afweer, maar ook het eerste voorbeeld van de psychische verdringing. De oerverdringing dus.

Interessant is de wijze waarop Freud, op dat moment, de volwassen angstneurose tot een soort paradigma voor de eerste pijn- & schrikervaring lijkt te willen verheffen. Het is echter voordeliger om dit te bekijken in het licht van de vraag naar het wat van de oerverdringing, zijnde het reële van de drift.

Tenslotte brengen we nog de psychische gevolgen, in het primair psychisch apparaat, van de eerste bevredigingservaring en van de eerste pijn- & schrikervaring met elkaar in verband. Wat is dus het verband tussen verlangen en oerverdringing. Ingevolge het (on)lustprincipe acht Freud zijn primitief psychisch apparaat niet in staat om zich met het onlustvolle te verzoenen. Het moet dit verdringen, kan niet anders dan het lustvolle te wensen. In dat primitief psychisch apparaat zijn oerverdringing en verlangen twee zijden van éénzelfde medaille. Lacan zal de oerverdringing tot voorwaarde van het verlangen maken. (80)

2.2. Zwakheid van het 'Ich'

Over de zwakheid van het subject als tweede oorzaak voor de oerverdringing kunnen we kort zijn.

Onontwikkeld, onrijp, onaf — machteloos, hulpeloos — zwakkelijk en zonder weerstandsvermogen : zo kwalificeert Freud het infantiele 'Ich' qua organisatie. Reden is het feit dat het 'Ich' nog te weinig is gedifferentieerd van het driftvat van het 'Es'. Alle beslissende verdringingen (of oerverdringingen) zijn primitieve afweermaatregelen van dat infantiele 'Ich' tegenover het 'Es'. Na de puberteit geschieden enkel nog secundaire verdringingen, op de afstammelingen der oerverdrongen driften.

Hogerop begrepen we dat infantiele ik met zijn diverse genetisch aandoende kwalificaties reeds structureel : als het reële subject verstoken van een betekenaar (§). Psychische hulpeloosheid was daarbij de interessantste Freudiaanse kwalificatie.

3. Wat der oerverdringing

Op de vraag wat oerverdrongen wordt, hebben we al herhaaldelijk geantwoord : de uit het eigen innerlijk continu opwellende partiële driften van het 'Es'. In Freuds latere, en volgens ons ook slordiger formulering, is dat de libido. We zullen straks zien dat de formulering "oerverdringing van de libido" eerder iets zegt over het hoe van de oerverdringing.

Het is merkwaardig, zegt Freud, dat het vroege contact met de eisen van de seksualiteit gelijkelijk op het subject inwerkt als vroegtijdige beroering met de buitenwereld. Het eigen *binnen* ('Innen') is het subject even vreemd en unheimlich als het *buiten* ('Aussen'). Verre van door zijn binnen aan zijn buiten te zijn aangepast, raakt de mens door zijn onaangepastheid aan zijn binnen nooit aan zijn buiten aangepast. De oerverdringing is een eerste poging tot aanpassing aan het eigen interne reële, en dat bij een wezen waarvan het buiten talig is. (81)

We hebben beloofd in het kader van het wat van de oerverdringing, zoals gemetapsychologiseerd vanaf 1919, terug te komen op de volwassen angstneurose als paradigma voor de eerste angsten. Daarvoor moeten we eens te meer terug tot de eerste Freud. In de manuscripten aan Fliess stelt hij zich meer dan eens de vraag naar de herkomst van de onlust uit voortijdige sek-

suele prikkeling. Onlust waarzonder de normale verdringing niet op te helde-
ren valt. Schaamte, moraliteit en walging kunnen niet de oorzaak zijn voor
die onlust. Ze zijn slechts secundair en toevallig. Er moet dus een structure-
le oorzaak zijn, een onafhankelijke bron van onlust in de infantiele seksualite-
it. En op dat moment valt Freud terug op het paradigma der volwassen angst-
neurose. Daarbij is het eveneens een niet psychisch gebonden reële prikkel-
ing die een storing in het psychisme veroorzaakt.

De oerverdringing is dus het antwoord op een eerste angst die volgens het
angstneurotisch mechanisme tot stand kwam, dus als transformatie van een
niet psychisch gebonden reële drift. De oerverdringing bindt dat reële van de
drift in tweede instantie toch nog psychisch, binnen de betekenaar. (82)

4. Hoe der oerverdringing

Hoe wordt oerverdrongen. In Freuds beantwoording van die vraag kun-
nen drie tijden onderscheiden, die beantwoorden aan drie invalshoeken. In de
Schrebergevalsstudie van 1911 is de oerverdringing een passieve fixatie of
ontwikkelingsremming. In de metapsychologie van 1915 is ze de actieve in-
stallatie van een voorbewuste tegenbezetting. En in de metapsychologie na
1919 is ze een binnen-buiten verwisseling. Die laatste metapsychologie is
Freuds terugkeer tot het initieel moment van zijn ontdekking van het onbe-
wuste. Ook daar kunnen we bijgevolg gaan zoeken naar het mechanisme of
het hoe van de oerverdringing. Wat Freud op dat moment over een eerste ver-
dringing zegt, geldt immers wat hij pas later de oerverdringing gaat noemen.
Mogen we er de lezer aan herinneren dat het mechanisme van de eerste ver-
dringing reeds werd besproken. Onder andere naar aanleiding van de psychi-
sche Leernite, die door de oerverdringing op metonymische wijze wordt af-
geboord met een *grensvoorstelling* ('Grenzvorstellung'). Maar ook naar aan-
leiding van het onvoorstelbaar Ding, dat door de oerverdringing wordt voor-
zien van een *plaatsvervangende voorstelling* ('Vorstellungsrepräsentanz').
En mogen we de lezer misschien verzoeken van snel even beide processen in
hun schematisering door te nemen. Anders moeten we hem met de zoveelste
herhaling belasten. Beperken we ons tot de nieuwigheden.

4.1. Passief terugblijven van een driftcomponent

In de Schrebergevalsstudie (1911), dus in de kliniek van de psychose, wordt die eerste fase van het proces der verdringing beschouwd als een fixatie. Een drift of *driftcomponent* ('Triebanteil') maakt de normaal te verwachten ontwikkeling niet door. Door die ontwikkelingsremming blijft zij in een infantiel stadium steken. Die drift blijft dus als het ware van zelf, op passieve wijze achter. Geen actieve instantie, zoals het ik, lijkt haar eronder te moeten houden. De *actieve verdringing* ('Nachdrängung') door het ik geldt slechts de afstammelingen van de passief achterwege gebleven of oerverdrongen drift. Uiteindelijk is die oerverdrongen drift niet echt verdrongen. Verdringing is immers altijd een ik-activiteit. De oerverdrongen drift gedraagt zich enkel *als een verdrongen drift* ('wie eine verdrängte').

4.2. Psychische plaatsvervangende voorstelling & voorbewuste tegenbezetting

In zijn metapsychologie van de verdringing (1915) wordt Freud technischer over die passieve fixatie. We zagen reeds hoe hij de oerverdringing daar beschouwt als het opkomen van het bewustzijn, dat het oorspronkelijk onbewuste achter zich laat. Het bewustzijn scheidt zich actief af. Het onbewuste blijft passief achter, doordat de *psychische plaatsvervangende voorstelling* ('psychische Vorstellungsrepräsentanz') van de drift de toegang tot het bewuste ontzegd wordt. De oorspronkelijke, onbewuste, plaatsvervangende voorstelling slaagt er niet in om een bijkomende (voor)bewuste bezetting op zich te trekken. Dat leidt tot een fixatie van de drift aan de plaatsvervangende voorstelling in het onbewuste.

Freuds visie op de drift is genoeglijk bekend. De drift valt uiteen in twee componenten. Vooreerst een reëel energetisch quantum, dat we hier, op verkorte wijze, de drift hebben genoemd. Vervolgens het psychisch element van de plaatsvervangende voorstelling of betekenaar. Energetisch quantum en plaatsvervangende voorstelling, reële en betekenaar zijn niet één en onafscheidelijk. De drift heeft geen natuurlijk object, zo zou dat luiden in de brute taal der psychologen. De oerverdringing van de drift bestaat er nu juist in dat deze, als energetisch quantum of reële, wel definitief wordt vastgelast aan één bepaalde plaatsvervangende voorstelling. Dat is dan de grensvoorstelling

of de voorstelling die op een bepaald moment toevallig in de buurt is. Onder psychologen : de drift wordt gefixeerd aan een bepaald object.

Tot nog toe werd het mechanisme van de oerverdringing als louter passief & negatief beschreven : als het ontbreken van een (voor)bewuste bezetting. In de metapsychologie van het onbewuste (1915) zien we echter, met de installatie van de (voor)bewuste tegenbezetting, voor het eerst een positief & actief mechanisme.

De eigenlijke verdringing kent twee mechanismen. Vooreerst de terugtrekking van de voorbewuste bezetting van de voorstelling, die enkel haar oorspronkelijke onbewuste bezetting overhoudt. Van die voorstelling gaat dus af wat er was bijgekomen : de voorbewuste bezetting. Die onbewuste voorstelling blijft echter aandringen. Het tweede mechanisme van de eigenlijke verdringing is dan ook de voorbewuste tegenbezetting van die voorstelling. Door terugtrekking van de voorbewuste bezetting maakt de verdringing een voorstelling weer onbewust. Door installatie van de voorbewuste tegenbezetting houdt ze die onbewust, ondanks haar aandringen.

Van de oerverdringing zagen we dat ze er juist in bestaat dat de oorspronkelijk onbewuste voorstelling nooit die bijkomende voorbewuste bezetting heeft gekend. Er is dan ook geen sprake van terugtrekking ervan. Haar enige mechanisme is de installatie van een voorbewuste tegenbezetting.

In de theoretische, bijna Böckliniaanse fictie van een primitief 'Es' buiten de driften vrolijk door elkaar. Een drift dringt zich plots aan het zwakke subject op. En dat schrikt zich rot. Om die drift enigszins onder controle te houden, vindt dat ik er niet veel beter op dan een voorstelling, die toevallig in de buurt is (een plaatsvervangende of grensvoorstelling), aan die drift te koppelen. Eenmaal de koppeling geschied weigert het ik dan die op zich onschuldige voorstelling te aanvaarden of op voorbewuste wijze te bezetten. Het gaat er zich zelfs tegen verzetten via een tegenbezetting. Dat is het hele mechanisme van de oerverdringing. Vanaf dat moment raakt het infantiele subject verdeeld tussen het onbewuste, gestructureerd als een taal rond die toevallige plaatsvervangende of grensvoorstelling, en het bewustzijn, als tegenbezetting van die voorstelling. Op die deling, als effect der oerverdringing, komen we terug.

4.3. Binnen-buiten verwisseling

Aan gene zijde van het lustprincipe, in "Hemmung, Symptom und Angst" (1926) en in zijn apologie der lekenanalyse (1926), benadert Freud het mechanisme van de oerverdringing voornamelijk in termen van de binnen-buiten dialectiek. We herinneren aan de fictie van het primitieve driftblaasje, met

zijn *prikkelschild* ('Reizschutz'). Daardoor wordt het enkel beschermd tegen prikkels van buiten af, niet tegen innerlijke *drifteisen* ('Triebansprüche'). Het zwakke ik behandelt dan maar dat intern driftgevaar als een extern gevaar. In wat Freud een vluchtpoging noemt, verwisselt het op fatale wijze binnen en buiten. Men loopt niet ongestraft van zichzelf weg. We zien meteen welke straf. (83)

5. Effect der oerverdringing

Op een eerste niveau bestaat het effect van de oerverdringing erin dat de plaatsvervangende voorstelling, waaraan de drift wordt gebonden, niet meer voor bewuste beïnvloeding toegankelijk is. In de duistere krochten van het onbewuste kan de oerverdrongen, plaatsvervangende voorstelling dan gaan woekeren. Zij werpt er talloos vele psychische *afstammelingen* ('Abkömmlinge'). Er groeit een onbewuste rond.

Minder plastisch hebben we het effect van de oerverdringing al herhaaldelijk benoemd als de deling van het subject. In Lacans terugkeer tot Freud is die deling van het subject door de oerverdringing de essentie van de ontdekking van het onbewuste.

Via de oerverdringing heeft het infantiele subject gepoogd van zichzelf weg te lopen, het binnen met het buiten te verwisselen. Dat kan nooit volledig lukken. In het artikel over "Die Verneinung" (1925) zouden we kunnen nagaan hoe een reële rest in de drift resistent is aan de binnen-buiten opsplitsing en de omwisseling daarvan. In dat opzicht is het gedeelde subject een topologische figuur. In die poging van zichzelf weg te lopen, heeft het zich in zijn eigen vel gesneden. De tijd herhaalt die snede in het eigen vel, heelt ze niet. Zelfs later, wanneer het sterker is geworden, zal het ik niet anders kunnen dan die eerste vlucht voor zichzelf, die eerste verdringing te herhalen. Er komt niet een glorieuze tijd van synthese, bijvoorbeeld onder het genitaal priemaat.

De subjectieve deling tengevolge van de oerverdringing beschouwt Freud als het beginpunt van zowel de neurose als de cultuur. Allebei hebben ze alles te zien met de psychische afstammelingen der oerverdrongen driften.

In de Schrebergevalsstudie (1911) stelt Freud dat de oerverdringing, als fixatie, eigenlijk de dispositie vormt voor de latere ziekte. In een tweede tijd worden immers enkel psychische afstammelingen van het oerverdrongene, samen met de door hen besmette voorstellingen, naar hun plaats van herkomst teruggedrongen. In een derde tijd keren ze van daaruit terug. Dit schema geldt voor alle psychonurosen.

Tegengesteld aan de pathologie berust de cultuur er nu juist op dat psychische afstammelingen van het oerverdrongene op één of andere wijze toegelaten worden. Die afstammelingen van het meest verafschuwde (van het oerverdrongene) worden zelfs tot culturele idealen. Toegelaten worden die afstammelingen, doordat ze ver genoeg verwijderd zijn van het oerverdrongene. Er zijn veel "generaties" tussen of ze ondergingen *verminkingen* of *ontwrichtingen* ('Entstellungen').

Maar op twee wijzen lijkt de oerverdrongen plaatsvervangende voorstelling van de drift als het ware zelf ter beschikking te kunnen gesteld als cultureel ideaal.

Voorcerst kan meteen een opsplitsing optreden van de oorspronkelijke plaatsvervangende voorstelling. Slechts één deel daarvan wordt oerverdrongen, wijl de rest geïdealiseerd wordt. We kunnen dus eigenlijk niet echt zeggen dat die idealisering het oerverdrongene tot cultuur maakt. Dat geschiedt slechts voor een rest ervan.

Radicaler gaat het er in de ware kunst aan toe. Geschoeid op de leest van "Der Witz" slaagt die kunst erin om de lust-onlustvoorwaarden dermate te wijzigen dat wat eerst onlustvol was, nu ook lustvol kan worden. Dat betekent dat de psychische afstammelingen niet meer zover verwijderd hoeven te zijn van hun oerverdrongen kern om aan verdringing te ontsnappen. Een directe afstamming kan ook bewust worden, want die kunst maakt hem lustvol. Rest de vraag of de kunst er ook in slaagt om de oerverdrongen plaatsvervangende voorstelling zelf ook een moment lang lustvol te maken en een plaats in de cultuur te geven. Kunst gaat alleszins in de richting van het tonen van het oerverdrongene, terwijl de pathologie ervan weg vlucht. (84)

HOOFDSTUK 2

ONZE LACANIAANSE ANTICIPATIES VAN HET FREUDIAANSE 'ICH' IN RELATIE TOT DE OERVERDRINGING

Voorafgaandelijk aan elke benadering van de oerverdringing vanuit Lacan, willen we een aantal van onze Lacaniaanse interpretaties van Freud op een rijtje zetten. Een wel wat merkwaardig rijtje. Blijkt immers dat we het op maar liefst drie verschillende momenten van de mythische genese van het Freudiaanse Ich over het Lacaniaans gedeeld subject hadden. Samengevat : $\$ \longrightarrow \$ \longrightarrow \$$. Verklaart zo een terugkeer tot Freud nog iets.

Even nauwkeuriger kijken welke Freudiaanse mythes we structureel hebben gelezen met het Lacaniaanse matheem van het gedeelde subject.

1. (a) $\longrightarrow$ oerverdringing

*Daar ik een vermorzeld mens ben, liefste,
leg ik mij behoedzaam neder
en tracht in het gebied dat ik verken
geen sporen na te laten.*

(J. 't Hooft, p. 70)

Voorerst de psychische hulpeloosheid van het infantiele subject. Dat is het kind zoals geboren : onrijp, zwak, etc. Die genetiserende terminologie hebben we structureel hertaald als het *subject* ('Ich') verstoken (hulpeloos, zwak, onontwikkeld) van een betekenaar (psychisch). $\$$ dus, of als reële verloren geboren in een voorafgegeven symbolische.

Dat Freud die infantiele subjectorganisatie beschouwt als nog te weinig gedifferentieerd van het 'Es', als legerplaats der wilde driften, dat laat echter ook een andere Lacaniaanse lezing van dat subject toe. En dat is het subject als *verbrokkeld lichaam* ('corps morcelé'), als conglomeraat van partiële driften, dat niet toelaat een binnen van een buiten af te bakenen. Die tweede lezing lijkt ons conceptueel zelfs de zuiverste. Misschien moeten we in die eerste tijd maar niet spreken over een gedeeld subject, en enkel over een verbrokkeld, vermorzeld lichaam. Genoteerd als (a).

2. Oerverdringing $\rightarrow \S \rightarrow$ Oedipus

Dat vernorzelde lichaam is verantwoordelijk voor de oerverdringing op de partiële drift, en dit via de betekenaar. Voorafgaand aan de imaginaire binnen-buiten opdeling van het spiegelstadium, komt door die oerverdringing een eerste symbolische binnen-buiten verdeling tot stand. De essentie van de drift blijft daaraan wel resistent, topologiseert dus de binnen-buiten verhouding. Die verwrongen binnen-buiten splitsing is de structuur van het gedeelde subject. Men kan niet van zichzelf wegllopen.

En misschien is het maar met de oerverdringing dat we mogen spreken over het subject, over het subject als verworpen, over het subject als verworpen van een betekenaar. Genoteerd als $\S$.

3. Oedipus $\rightarrow \S \diamond a$

In een derde tijd hebben we tenslotte ook de *ik-splitsing* ('Ichspaltung') tegenover de castratie gelezen met Lacans gedeeld subject. Daarbij maakten we een onderscheid tussen de bewustzijnssplitsing bij de eerste Freud en de ik-splitsing bij de laatste Freud. Thans kunnen we die bewustzijnssplitsing begrijpen als het gedeelde subject dat uit de oerverdringing resulteert. De ik-splitsing opereert dan op dit primair gedeeld subject, doet het nog een deling ondergaan, maar nu tegenover één structureel punt: dat van het geslachts-onderscheid of de castratie. Dit is het Oedipuscomplex waarin het hysterisch-gedeeld subject tot stand komt. Waarin het subject, via de structuur van het discours, een bepaalde topologische oplossing vindt voor zijn eerste topologische verdeeldheid door de taal.

We ordenen nog een laatste maal onze Lacaniaanse interpretaties van het Freudiaanse 'Ich':

1. (a) als verbrokkeld lichaam
2. $\S$ als gedeeld subject, uit de oerverdringing
3. $\S \diamond a$ als hysterisch subject, uit het castratie- of Oedipuscomplex.

En we staan klaar om Lacan in zijn uitwerking van die tweede tijd te volgen.

HOOFDSTUK 3

LACANIAANSE OERVERDRINGING

1. Lacans terugkeer tot Freud via de oerverdringing

1.1. Baken binnen Freud (Sém. I — betekenaar)

Het is gewis geen overbodige luxe van nogmaals Lacans uitgangsstelling bij zijn terugkeer tot Freud te herhalen : de oerverdringing is de essentie van Freuds ontdekking van het onbewuste met zijn talige structuur. Dat vinden we verwoord in het begin van zijn Sém. I : *er is een 'Jenseits' van de verdringing, een eerste kern van verdrongene die niet formuleerbaar is en dus als het ware niet bestaat, maar toch fungeert als een attractiecentrum voor alle latere verdringingen*. Later in dat Sém. I stelt Lacan dat elke gelukke symbolische integratie een soort normale vergetelheid als keerzijde heeft. *Vergetelheid van een wereld van schaduwen die het niet tot een symbolisch bestaan brachten*. Enerzijds de symbolisatie en anderzijds de oerverdringing als wat daaraan ontsnapt. Dat is de deling die het menselijk wezen ondergaat wanneer het zijn talige woonst betreft.

Met de installatie van de oerverdringing als baken in zijn terugkeer tot Freud, verwerft Lacan in de eerste jaren van zijn onderwijs de vrijheid om zich in alle richtingen binnen Freuds oeuvre te bewegen : ik en object, pathologische structuren (psychose, infantiele fobie, perversies, hysterie, dwangneurose), onbewuste formaties ('Witz', droom, lapsus), Freudiaanse techniek. Voor zover wij konden nagaan wordt in die eerste vijf seminars van Lacan de oerverdringing nergens expliciet vermeld, maar toch oriënteert ze al zijn excursies binnen Freud.

1.2. Baken buiten Freud (Sém. VII — object (a))

Vanaf zijn Sém. VI, over het verlangen en zijn interpretatie, zal Lacan zijn weg uit Freud zoeken. In dat Sém. VI staat het fantasma centraal. Via dat fantasma vinden we er de imaginaire voorloper van het latere, reële object (a) geïntroduceerd. Dat object (a) is dank zij Miller ondertussen genoeglijk be-

kend geworden als Lacans uitweg uit een aantal Freudiaanse impasses. Belangrijker echter, in het kader van onze bekommernissen hier, is dat Lacan meteen bij het zoeken van zijn uitweg uit Freud hetzelfde baken installeert als bij zijn terugkeer tot Freud : de oerverdringing is de essentie van Freuds ontdekking. En van dan af zal het concept wel geregeld op expliciete wijze oplichten. Wat de oerverdringing met het object (a) in het fantasma te maken heeft, daarop keren we afsluitend even terug met Miller. (85)

Waar de oerverdringing, in een eerste tijd, op impliciete wijze Lacans parcours binnen Freud afbakt (het onbewuste als een taal), doet ze dat, in een tweede tijd, expliciet voor zijn parcours buiten Freud (object (a) dat aan dat talig onbewuste ontsnapt).

Om nu Lacans visie op de oerverdringing als baken voor zijn weg uit én buiten Freud te verduidelijken, bezondigen we ons aan éénzelfde vereenvoudiging als in het geval van Freud. Waarom, wat, hoe en effect van die oerverdringing volgens Lacan.

Eerste vaststelling is dat Lacan eigenlijk nergens de vraag stelt naar het waarom der oerverdringing, laat staan die vraag beantwoordt. Herinneren we eraan dat het antwoord bij Freud tweeledig is : zwakheid van het infantiele subject en eerste zeer intense angstaanvallen. Die subjectieve zwakheid begrepen we als vermorzeld lichaam (en niet als gedeeld subject). We zullen die bij Lacan terugvinden als het wat van de oerverdringing. Die eerste angstaanvallen lijken we echter definitief kwijt gespeeld bij Lacan. We vonden bij hem de oerverdringing zelfs nergens expliciet met de angst in verband gebracht. Nochtans lijkt het ons noodzakelijk om, met Freud, die angst als oorzaak van de oerverdringing te bewaren. We komen daarop terug.

Wat de overige metapsychologische of structurele vragen betreft, brengen we vooreerst een overzicht van het wat en het effect van de oerverdringing. Dit zonder enige pretentie van exhaustiviteit. Enige bedoeling is zodoende een aantal min of meer bekende Lacaniaanse concepten te ordenen. En, waar mogelijk, aan elkaar te koppelen : een eerste logische tijd of staat van het subject (het wat) wordt via de oerverdringing *opgeheven* tot een tweede (het effect). De oerverdringing is een scharnierconcept. (86) Na die conceptenkoppeling ontleden we hoe dat scharniermechanisme functioneert. De meest geraffineerde versie daarvan vinden we bij Lacan benoemd als de aliënatie. Geen aliënatie zonder separatie. We eindigen dan ook, aan de hand van Miller, met de separatie van het fantasma als antwoord op de aliënatie van de oerverdringing.

2. Subject als effect der oerverdringing

wat wordt oerverdrongen	effect van de oerverdringing
de mythe van het subject vóór de oerverdringing	de kliniek van het subject ná de oerverdringing
<i>ik (je)</i>	geen <i>ik (je)</i> <i>uitwissen, vergeten, verduisteren, onbetekenend maken (effacement); vervallen verklaren, ontzet worden (déchéance); benaveling (ombilication); verdubbeling (réduplication); omwerking, omsmelting (refonte); snelheidsvermindering (démultiplication); inmenging (immixtion); verdwijning, kwijning, versluiering, verflauwen, flauw vallen (fading); (...)</i> van het subject op het niveau van het proces van het uitspreken (énonciation) subject dat nergens te vatten valt als subject van een uitspraak (énoncé) onpersoonlijk; vernietigd (aboli); doorgehaald, doorstreept, ervanonder gemuisd (barré) subject subject van het onbewuste, als onbewust
<i>geheel, alles (tout)</i> <i>één (Un)</i>	<i>niets (rien)</i> <i>niet één (pas Un)</i>
<i>zijn, wezen (être)</i>	<i>zijnsgemis, afwezigheid (manque-à-être)</i> oscillatie tussen zin (sens) en onzin (non sens)

<i>behoefte, nood (besoin)</i>	<i>verlangen (désir)</i>
reële als <i>gat</i> (trou) Es (ça) <i>drift</i> (pulsion)	gat in het symbolische (S) onbewuste gestructureerd als een taal rond het gat in het symbolische RSI als borromeaanse knoop
<i>vermorzeld lichaam</i> (corps morcelé)	gedeeld subject
<i>genot dat het spreekwezen toekomt als te vroeg geboren</i> — Ander genot (cette jouissance (...) vient à celui qui parle (...) parce que c'est un petit prématuré)	<i>tekort aan genot</i> (plus-de-jouir)
<i>seksuele verhouding</i> (rapport sexuel)	geen seksuele verhouding
(Moeder als) Ding	object (a)
origine	

Figuur 32

Het moet opvallen dat Lacan heel wat uitvoeriger ingaat op het effect van de oerverdringing, zijnde de eerste deling van het subject, dan op het wat of de mythische staat van het subject vóór de deling. Nog minder aandacht, dat zagen we, krijgt het waarom van de oerverdringing. En zoals nog zal duidelijk worden, komt een zwaar accent op het hoe te liggen. Bij Freud vinden we eerder wat & waarom. Lacan heeft meer oog voor hoe & effect. Lacans aanpak van de oerverdringing is technischer en structureler. Freud loopt misschien meer het gevaar van een psychologiserende herinterpretatie. We mogen beiden echter niet scheiden.

Het is onbegonnen werk om hier elk van die concepten, in hun koppeling door de oerverdringing, op afdoende wijze van commentaar te voorzien. En echt nodig is dat misschien ook niet. We hervinden immers veel inzichten waarmee we de lezer reeds op één of andere wijze kennis lieten maken.

Herinneren we maar aan ons pleidooi tegen de onbewuste egologie der egoanalyse. Tegengesteld daaraan vindt Lacan geen ultieme eenheid in het

onbewuste, geen kinderlijk ik bijvoorbeeld dat de touwtjes van de volwassen paljas in handen zou blijven houden zijn. En dat is het gevolg van de oerverdringing. (ik $\rightarrow$ niet-ik)

Elders hebben we het ook al gehad over het ontbreken van een betekenaar voor het subject, zelfs over het subject als het ontbreken van een betekenaar. Dat wil zeggen dat de essentie van het subject, namelijk zijn reële wezen niet kan betekend. Het wordt oerverdrongen. Met een boutade van Miller: "le sujet n'est/nait à la place où il n'y a pas de signifiant". (S $\rightarrow$ §)

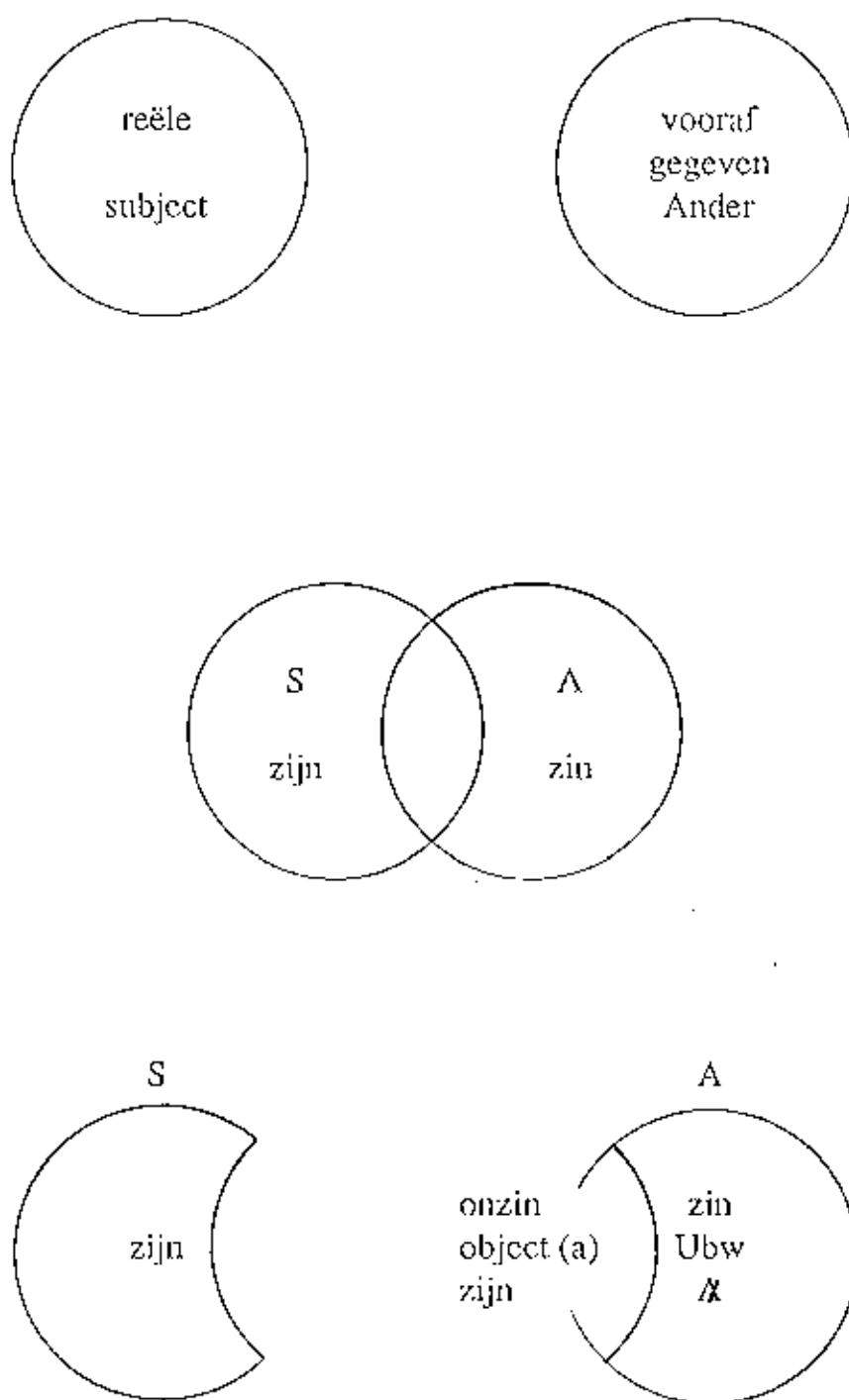
En ook het subject als verlangen kan niet nieuw klinken. Hoe de oerverdringing daarbij een emancipatie uit de behoeftenbevrediging betekent, dat vraagt misschien wel wat uitleg. Doordat hij spreekt, worden de behoeften van de mens als het ware afgeleid. Ze moeten immers gearticuleerd binnen een vraag tot een Ander. Iets in die behoefte ontsnapt aan die vraag, aan die talige band met de Ander, en duikt weer op als verlangen. Het verlangen is het reële van het subject dat ontsnapt aan de betekenende herhaling van de vraag. Het verlangen is datgene waarrond de vraag blijft draaien. (87)

Ons schema bevat een tegenspraak: wat oerverdrongen wordt zou enerzijds de eenheid zijn (het organisme met zijn behoefte), maar anderzijds ook de niet-eenheid (het vermorzeld lichaam). Twee mogelijke verklaringen. Vooreerst plaatst de oerverdringing van de eenheid ons helemaal aan het begin van het parcours van Lacan over de oerverdringing, terwijl we ons met de oerverdringing op de verbrokkeling door de drift reeds tegen het einde ervan bevinden. De tegenspraak zou dus die van Lacan kunnen zijn. Vervolgens, en dat lijkt ons nog de meest plausibele verklaring, is het eenheidssubject een 'nachträglich' in die vóórtijd teruggeprojecteerde mythe, die het reële van het verbrokkelde subject moet verdonkeremanen.

De regulering van de verhouding tussen zijn en zin door de oerverdringing, moet de lezer als een filosofische nieuwigheid overkomen. Eerst het zijn. Na de oerverdringing is het subject verdeeld tussen zijn en zin, tussen de onzin van het laatste restje zijn en de zin die zich rond het zijnsgeenis organiseert. In de taal wordt het subject voor de keuze geplaatst: het zijn of de zin. In die taal moet het voor het laatste kiezen. Kiest het immers het zijn, dan verliest het zin én zijn. Kiest het echter de zin, dan verliest het noch zijn noch zin volledig; beide worden in een bepaalde verhouding gebracht.

Met een tekeningenreeks (zie figuur 33 op de volgende bladzijde).

Of met een beeldspraak. Nauwelijks geboren staat men oog in oog met de struikrover van de taal. Ieder herinnert zich zijn onbillijke vraag, uit zijn kinderspelletjes: "Uw geld (zijn) of uw leven (zin)". Het kind dat voor zijn geld (zijn) koos, verloor zowel zijn leven (zin) als zijn geld (zijn). Het had dus geen keus, kon maar het leven (zin) kiezen. Het zou echter snel ervaren dat een leven zonder geld ook geen leven is. (88)

Figuur 33

Er bevinden zich uiteraard nog andere concepten in ons schema, waarover we het reeds hadden of nog zullen hebben. Om te eindigen willen we echter nog een aantal aspecten vermelden, die om didactische redenen moeilijk konden ingelast en nochtans belangrijk zijn, omdat ze wijzen op de coherentie van Lacan met Freud inzake de oerverdringing.

Langs de kant van de effecten is er vooreerst de betekenis van de oerverdringing voor gemeenschap & cultuur. De oerverdringing is niet het gevolg van culturele en maatschappelijke idealen, zoals bijvoorbeeld geïncarneerd in het gezin. Het is juist de oerverdringing die zulke idealen en hun incarnaties oplevert. (89)

En tenslotte, en dat is het belangrijkste, verkeren we toch in de mogelijkheid om bij Lacan de oerverdringing met de angst in verband te brengen. In zijn Sém. X, over de angst, heeft Lacan het één keer over de oerverdringing. *Het subject dat tot stand komt in het veld van de Ander, dat vormt een oerverdringing*, zo zegt Lacan daar. Dergelijke uitspraak moet begrepen in het kader van één der didactische schema's die het gehele Sém. X onderspannen. We bedoelen het schema van de deling van het reële subject (S) bij zijn intrede in de voorafgegeven taal (A).

1.	A	S	genot
2.	a	Å	angst en oerverdringing
3.	§		verlangen

Figuur 34

Eerste tijd : het genot van het reële subject (S) dat in de taal valt, het mythische subject van vóór de oerverdringing.

Derde tijd : het verlangen van het door de taal gedeelde subject (§), het subject tot stand gekomen in het veld van de Ander, het subject van na de oerverdringing.

De tweede tijd, als kloof tussen het genot en het verlangend subject, voor ons de plaats van de oerverdringing, wordt door Lacan benoemd als die van de angst. Daaruit kunnen we misschien niet besluiten, zoals bij Freud, dat die angst het waarom van de oerverdringing is. Wel dat die oerverdringing in een moment van angst geschiedt. (90)

3. Hoe der oerverdringing

3.1. Primaat én oerverdringing van de betekenaar

Hoe gebeurt de oerverdringing. We hebben al voldoende duidelijk gemaakt dat ze alles te maken heeft met de intrede van het reële subject in een vooraf gearticuleerde taal. Ze is het gevolg van het primaat van de betekenaar of het symbolische. Bij haar eerste verschijning in Lacans oeuvre zagen we ze dan ook als keerzijde van een "gelukke symbolische integratie", of van de erkenning van het primaat van de betekenaar. De betekenaar komt op het voorplan en het reële raakt op het achterplan, wordt oerverdrongen. Zo zou men de eerste fase van Lacans denken over het mechanisme van de oerverdringing kunnen reconstrueren.

Wanneer Lacan daarover explicieter wordt, leren we echter dat het oerverdrongene niet het reële is, maar ook een betekenaar. Daarbij heeft hij het over Freuds *plaatsvervangende voorstelling* ('Vorstellungsrepräsentanz'). Het is onmogelijk om het reële als dusdanig te verdringen. Dat kan slechts via een betekenaar of plaatsvervangende voorstelling, die aan dat onvoorstelbaar reële wordt gekoppeld.

Combineren we ons eerste inzicht van de betekenaar die op het voorplan komt, met het tweede inzicht van de betekenaar die op het achterplan raakt, oerverdrongen wordt. Wat betekent dat er twee betekenaars in stelling gebracht bij de oerverdringing : S₁ (voorplan) en S₂ (achterplan). Die verhouding tussen S₁ en S₂ bij de oerverdringing wordt door Lacan op twee wijzen uiteengezet. In Sém. XI gebeurt dat via het concept van de aliënatie. In Sém. XIV en XVI verschijnt in dat verband een rudimentaire blauwdruk van de structuur van het meesterdiscours.

$$\begin{array}{ccc} \underline{S_1} & \longrightarrow & \underline{S_2} \\ & & \S \end{array}$$

3.2. Miller en de logica van de betekenaar

Voorafcer Lacan te volgen in zijn logicisering & mathematisering van vooreerst Freuds oerverdringing en vervolgens van het fantasmatisch ant-

woord daarop, moeten we daarbij eerst onze schatplichtigheid bekennen aan Millers lezing van Lacan.

Met Miller immers geschiedt nog tijdens het leven van Lacan een soort *aflossing der logici* ('la relève logicienne', met Roudinesco's woorden). Het accent wordt verlegd van Lacan als charismatisch figuur voor de clinici naar de wetenschappelijke en epistemologische waarde van zijn theorie. Mathematisering, formalisatie, verwetenschappelijking en logicisering van de theorie van de betekenaar. Daarin komt het object (a) een cruciale plaats toe. Dit Millerisme zou geen loutere vertaling zijn van Lacans conceptualisatie, maar het verheldert, rationaliseert, maakt uniform, soms zelfs coherenter. En het zou tenslotte zelfs Lacan zijn die Miller daarin volgt (om redenen die ons hier niet hoeven te interesseren). Miller zelf verdedigt zich tegen het verwijt dat hij zich met zijn mathematisering zou bezondigen aan een "universitarisering" van Lacan. Het matheem beoogt een integrale transmissie van een steeds veranderend onderwijs, terwijl de universiteit het gezegde stockeert en cultiveert onder de naam van een auteur. (91)

De oerverdringing is nu bij uitstek een concept dat zich in zijn Lacaniaanse behandeling leent tot mathematisering. Het is dan ook niet aan het wakker oog van Miller ontsnapt. In zijn eerste seminarie over het fantasma (1982-1983) bijvoorbeeld, duikt het op met de regelmaat van een klok. Daar neemt hij weer de draad op van de conceptualisatie (via de aliënatie) en structurele aanpak (via het rudiment van het meesterdiscours) van de oerverdringing, waartoe hijzelf indertijd Lacan had geïnspireerd. Het is bijvoorbeeld merkwaardig hoe die eerste conceptualisatie door Lacan samenvalt met Millers eerste logische vragen (Sém. XI, 1964)). En vervolgens gaat Millers eerste logiciserende radicalisering van Lacans visie op de betekenaar, het fameuze "La Suture (éléments de la logique du signifiant)" (in Lacans Sém. XII, 1965) eigenlijk over niets anders dan de oerverdringing.

De miskenning bij de productie van de zin ('sens') heeft de vorm van een verdringing. Laten we die miskenning of verdringing benoemen als 'suture' (naad, vergroeiing, aaneenhechting, dichtnaaien). Die naad benoemt de relatie van het subject tot de ketting van zijn discours, het subject figureert daarin als ontbrekend element, onder de gedaante van een plaatsvervanger. Want hoewel het er ontbreekt, is het er niet louter afwezig. Aldus Miller. "La suture" eindigt met een verwijzing naar Lacans Sém. XI : de aliënatie als deling van het subject. In Sém. XIV (1966) doet Miller nog een interventie in dezelfde zin, maar dan vanuit de Booleaanse algebra. (92)

In de wijze waarop wij belang hechten aan de oerverdringing als logische tijd, alsook in onze logiciserende analyse van het hoe van die oerverdringing, schromen wij ons niet om ons als Milleriaan te beschouwen.

3.2.1. Oerverdringing als aliënatie in de betekenaar

In het Sém. XI beschouwt Lacan de oerverdringing als een eerste koppeling tussen twee betekenaars. Dat levert de bekende formule van het onbewuste op : de betekenaar (S_1) representeert het gedeeld subject ($\$$) voor een andere betekenaar (S_2). Het subject is in zijn onbewuste verdeeld tussen die twee betekenaars. Enerzijds verschijnt het in het veld van de Ander door de unaire betekenaar S_1 . Anderzijds verdwijnt het er onder de binaire betekenaar S_2 . Eén deel van het subject kan gerepresenteerd of geïdentificeerd in het symbolische, dat gebeurt door S_1 . Een rest ontsnapt echter aan die symbolische representatie, er wordt een plaatsvervangende grensvoorstelling aan toegekend, S_2 . Die S_2 is dus een betekenaar die aangeeft dat het subject niet helemaal in het symbolische thuis is, dat het er gealiëneerd is, dat het er onderhevig is aan een 'fading' of 'aphanisis' (*verdwijning, kwijning, verstuïering, verflauwen, flauwvallen*). Die S_2 vormt het centrale punt van de oerverdringing. Het onbewuste subject is dus verdeeld tussen de betekenaars van zijn verschijning en verdwijning, van zijn voorstelbaarheid en onvoorstelbaarheid binnen de betekenaar, tussen zijn symbolisatie en zijn oerverdringing. Maar het is ook verdeeld, zoals we hogerop zagen, tussen de zinverlenende betekenaar en de harde kern van onzin waarvoor de oerverdringing betekenaar borg staat. De keuze tussen zijn of zin, met het verplichte alternatief van de zin : dat was een schema van de aliënatie.

3.2.2. Oedipus als separatie (fantasma als fixatie van het object (a)) & castratie (fallische identificatie)

oerverdringing	Oedipuscomplex
aliënatie $\\$ \nrightarrow a$ intrede in de taal $\frac{S_1 \rightarrow S_2}{\\$}$	separatie $\\$ \rightleftarrows a$ intrede in het discours $\frac{S_1 \rightarrow S_2}{\\$ // a}$

Figuur 35

De oerverdringing, als eerste deling van het subject bij zijn intrede in de betekenaar (de betekenaar representeert het subject voor een andere beteke-

naar), lezen wij via het concept van de aliënatie. We vinden er echter ook een rudiment van de structuur van het meesterdiscours. In een tweede tijd wordt die eerste deling als het ware gefixeerd door het Oedipuscomplex. Milleriaans kan dit Oedipuscomplex op twee wijzen vanuit Lacan gelezen. Vooreerst via het concept van de separatie, als principe van de installatie van het fantasma. Vervolgens als "vervollediging" van de structuur van het meesterdiscours. (zie figuur 35 op de vorige bladzijde)

Het is niet de bedoeling dat we hier het Oedipuscomplex in al zijn facetten uitwerken als antwoord op de oerverdringing. Enkele knooppunten mogen volstaan om te tonen hoe dit Oedipuscomplex de kwalijke gevolgen van de oerverdringing als het ware *opheft* ('Aufhebung') in Hegeliaanse zin : ongedaan maken op een eerste niveau en herinstallatie op een hoger niveau.

Bij de oerverdringing verliest het subject elk houvast. In de taal speelt het vooreerst zichzelf als reële kwijt (zijnsge mis). Het moet afstand doen van het genot (verlies van het object (a)). Bovendien dient het te ervaren dat het verworpen is van een betekenaar.

Met het Oedipuscomplex verwerft het subject op die twee punten wel een soort houvast. Enerzijds krijgt het, via het castratiecomplex een betekenaar waarachter het zich kan verschuilen, waarmee het zich kan identificeren. Dat is de fallus, als betekenaar van het zijnsge mis dat uit de oerverdringing resulteerde. Die fallus laat een antwoord toe op de vraag : wie ben ik in het veld van de Ander. Het subject kan er zich identificeren als man of vrouw. Via de castratie regelt het Oedipuscomplex de relatie van het subject tot het symbolische. Anderzijds wordt zijn relatie tot het reële oedipaal geregeld door het fantasma of de separatie. Er komt een bepaald band tot stand met het verloren reële deel van zichzelf, met het object (a).

Samenvattend. Het verlangen ontstaat in de oerverdringing. In het Oedipuscomplex vindt het zijn regulering of afbakening : de castratie installeert de subjectieve pool van de fallische betekenaar; en het fantasma (als separatie) installeert de objectieve pool van het reële object (a). De spanning daartussen is het verlangen.

Een klinische manier om te begrijpen dat pas het Oedipuscomplex een afbakening vormt van het in de oerverdringing ontstane verlangen is de volgende : met het Oedipuscomplex verschijnt de klassieke opsplitsing tussen de geseksualiseerde liefde en het seksueel verlangen. Bij het pre-oedipale kind vinden we dus enkel dat seksueel verlangen tegenover de ouders, geen liefde.

4. Oerverdringing als limiet van het psychoanalytisch discours

Ter afronding van de oerverdringing hadden we nu nog twee richtingen uit gekund : de ene is even speculatief als de andere klinisch is. We bedoelen de organische verdringing en het doel van de psychoanalyse als therapie. De klinische vraag naar de plaats van de oerverdringing in de therapie is uiteraard intrinsiek belangrijker dan om het even welke speculatie. Bovendien laat ze enige vergelijking tussen Freud en Lacan toe. We zullen dan ook enkel in die richting een paar stappen wagen.

Op het moment dat Freud het meest sceptisch staat tegenover de mogelijkheid om zijn analyses tot een einde te voeren, op dat moment zien we dat zijn pretentie ook het grootst is, het meest Lacaniaans. Dat is in 1937, wanneer hij twijfelt aan de mogelijkheid van het subject om de symbolische castratie te aanvaarden. Het subject zou nooit uit zijn hysterisch discours geraken. Freud kon slechts tot dit scepticisme over zijn psychoanalyse en tot dit structureel inzicht in de hysterie komen, doordat hij op dat moment juist zijn psychoanalyse tot een nieuw discours wou verheffen. (...) *dat de psychoanalyse niets kan bewerkstelligen dat niet onder gunstige normale omstandigheden vanzelf geschiedt. Is dat echter zo ? Maakt onze theorie er niet juist aanspraak op dat ze een toestand kan installeren die in het subject ('Ich') niet vanzelf gegeven is, en waarvan de nieuwe schepping het wezenlijk onderscheid uitmaakt tussen de geanalyseerde en niet geanalyseerde mens.* En dat onderscheid, of het ultieme doel van de psychoanalyse als discours, bestaat er dan in van het subject een revisie van de infantiele oerverdringingen toe te laten. Correctie achteraf van het oorspronkelijke verdringingsproces, die een einde maken moet aan de overmacht van een kwantitatieve factor.

Of het daarbij kan gaan om een werkelijk ongedaan maken van de oerverdringing, dat is bij Freud niet duidelijk. Wij nemen vrede met de hypothese dat het niet zozeer om de opheffing der oerverdringing zou gaan, als wel om een loskoppeling van de eigenlijke verdringing van de oerverdringing als voorbeeld. De oerverdringing verliest als het ware haar funderende kracht. Ze wordt niet meer automatisch herhaald, vormt niet meer een almachtige attractiepool voor die latere verdringingen, haar afstammelingen worden niet meer automatisch teruggedrongen. De oerverdringing wordt dus als het ware in haar zinloosheid geïsoleerd.

Bij deze interpretatie van Freud hebben we ons gebaseerd op Lacans ideeën over de plaats van de oerverdringing in het analytisch discours. Voor Lacan moet het analytisch discours aan gene zijde van het Oedipuscomplex

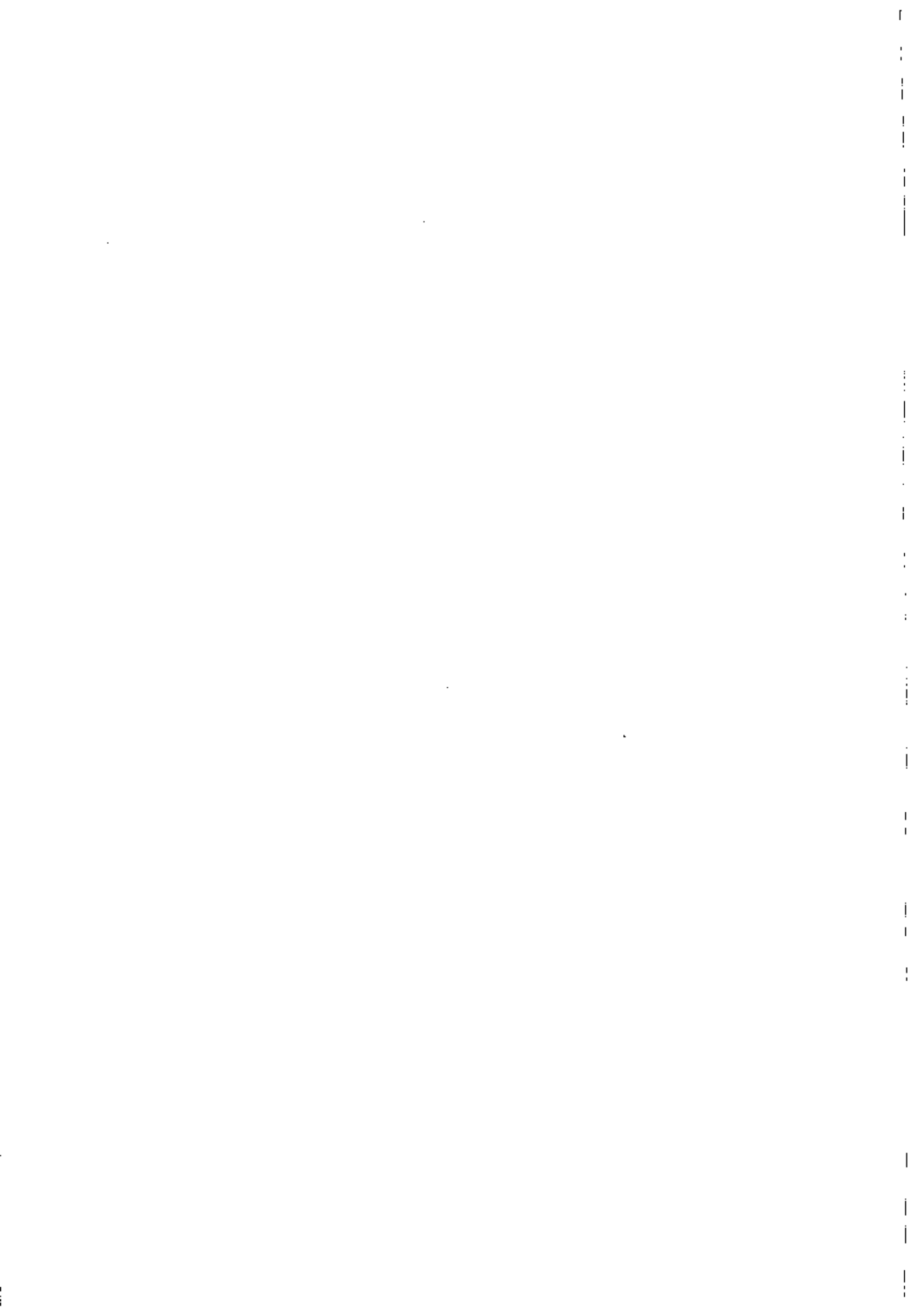
viseren. De oedipale formaties van de castratie en het fantasma moeten daarbij als het ware doorkruist (geschrapt, doorcruised). Het subject moet zijn staat van vóór de castratie en het fantasma terugvinden. Aan gene zijde van het Oedipuscomplex houdt het analytisch discours voor Lacan dan halt aan de onoverschrijdbare grens van de oerverdringing. Via interpretatie van de zin van de onbewuste formaties bijvoorbeeld, isoleert de analyticus de oerverdrongen betekenaar als een harde kern van onzin. (93)

LUIK C

**CASTRATIE IN DE INFANTIELE
ANGSTHYSTERIE & FOBIE**

Na de logische tijden van vooreerst de structurele-traumatische angstneurose en vervolgens de daarop antwoordende oerverdringing, sluiten we hier tenslotte de geschiedenis van de angst van de analysant af met de castratie.

Ter inleiding van dat cruciaal moment zouden we kunnen nagaan waar en hoe we er in de loop van onze verhandeling zijn op vooruitgelopen. Het moge hier echter volstaan van onze bijzonderste stelling terzake te herhalen. De castratie is het moment waarop, of waartegenover zich de drie grote pathologische structuren onderscheiden (neurose, psychose, perversie). Dat betekent dat aan het begin van elk dezer drie telkens een andere vorm van antwoord op de castratie, een andere vorm van castratiecomplex staat. En aan het begin van het hysterisch discours van de neurose staat klinisch gezien de infantiele angsthysterische fobie. Elke volwassen neuroticus heeft ooit dit antwoord gegeven op de castratie, en is eraan gehecht gebleven. Pervert en psychoticus hebben dit antwoord van de infantiele angsthysterische fobie op de castratie niet gekend.

Ook hier blijven we op een preliminair niveau. Klinisch is dat belangrijk. In de analyse immers moet de angst van de analyse-vrager om te beginnen altijd bezien in het licht van een eventuele infantiele angsthysterische fobie. Wijst zijn discours in die richting, dan is dat een gunstig teken. Een analyse kan in principe beginnen. Doet ze nog geen goed, ze doet in principe al geen kwaad meer. De analyse-vrager heeft een neurotische structuur, en is dus vatbaar voor hysterisering door het analytisch dispositief of discours. Het is pas vanaf dat moment dat de differentiële diagnose tussen (conversie) hysteric, dwangneurose en volwassen fobie enig belang krijgt, überhaupt mogelijk wordt.

Laat zich echter de actuele angst niet terugvoeren op een infantiele angsthysterische fobie (bijvoorbeeld ook al omdat de analyse-vrager op haast unheimliche wijze angstvrij is), dan is voorzichtigheid geboden. Er bestaat immers een kans op een perverse of psychotische structuur bij de analyse-vrager. Ook deze structuren laat het analytisch discours tot hun recht komen. De analyse perverteert en psychotiseert zoals ze hysteriseert. Tegenover de analytische positie goeft om het even welke structuur zich bloot.

Dit hele deel staat in het teken van de infantiele angsthysteric. We situeren die binnen het veld der infantiele neurosen & angsten. Om van daaruit de betekenis ervan na te gaan in relatie tot de volwassen neurosen. Vervolgens zien we hoe Freud slechts binnen die angsthysteric de castratie kon conceptualiseren. Ook situeren we de infantiele angsthysteric als uitvinding binnen Freuds nosologie. Voor die uitvinding en situering is vooral de verdringing in relatie tot de castratie van belang, we onderwerpen die dan ook aan een metapsychologische analyse.

Maar om te beginnen moeten we de lezer toch nog uitnodigen om ons in een eerder theoretische uitweiding te vergezellen. Het betreft de vraag van de theoretische-polemische betekenis van de infantiele neurose (waaronder dus de ons aanbelangende angsthysterie). We stellen immers vast dat Freud het tot op een bepaald moment in zijn psychoanalyse (in de theorie én de kliniek), best aangekund heeft zonder die infantiele neurose. Dat hij reeds zeer vroeg de infantiele seksualiteit ontdekt, betekent niet dat hij meteen oog krijgt voor de infantiele neurose.

HOOFDSTUK I

INFANTIELE NEUROSE

VAN STRUIKELSTEEN TOT HOEKSTEEN VOOR FREUDS THEORIE EN KLINIEK VAN DE VOLWASSEN NEUROSE

1. Verlegenheid tegenover de infantiele neurose bij ontdekking van het hysterisch discours van de volwassen neuroticus

1.1. Nachträglich effect van het infantiele verleidingstrauma vanaf de puber- taire seksualiteit

Aanvankelijk meent Freud dat de neuroticus als aseksueel en onschuldig kind door een perverse "opvoeder" seksueel was benaderd. In die overtuiging, uit zijn prille kliniek van het discours van de volwassen hysterie, wordt hij gesterkt door sociologische enquêtes over het seksueel misbruik van kinderen (Brouardel). Freud staat echter alleen met zijn verdergaande klinische vaststelling dat die prille ervaring op het moment zelf geen betekenis had en blijkbaar ook geen effecten. Dat gebeurt pas veel later.

In de Emma-gevalsstudie (1895) zagen we hoe die eerste ervaring slechts 'nachträglich' traumatiserend blijkt en een neurotisch effect uitlokt. Name-lijk ter gelegenheid van een tweede, onschuldige maar betekenaarsverwante ervaring. Op de eerste ervaring volgt een oerverdringing en een neurosedispositie. De tweede leidt tot verdringing en neurose.

Een eerste seksuele ervaring zonder effect. En een tweede onschuldige ervaring met seksueel effect, aansluitende verdringing en neurose. Tussen die twee ligt de puberteit. Die puberteit is voor Freud, op dat moment, nog de eerste intrede van de seksualiteit.

Het belangrijkste concept dat we hier onthouden is dat van de 'Nachträglichkeit': een gebeurtenis (trauma) die eerst geen betekenis noch effect heeft, verwerft die na de intrede in de pubertaire seksualiteit wel. Preseksuele seksuele gebeurtenissen structureren de postpubertaire seksualiteit, dwingen die in bepaalde neurotische banen.

Op dat punt dus geen infantiele neurose. En dat tegengesteld aan wat de indexen der "Gesammelte Werke" doen geloven. De enige keer dat Freud wél in de richting van de infantiele neurose lijkt te denken, geraakt hij er ons in-

ziens niet. En dat in een belangrijke passage die niet werd geïndexeerd. Infantiele seksuele ervaringen vormen de dispositie voor een hysterie. Die wordt slechts manifest als die ervaringen postpubertair, als onbewuste herinneringen, gewekt worden. En wat dan, zo werpt Freud zelf kritisch tegen, met de hysterie-uitingen vóór de puberteit, zelfs in de kindertijd. Acht jaar is een organische grens (tweede dentitie), daarna verwerft men geen hysterische dispositie meer. Wie daarvóór reeds zijn hysterische dispositie tot uiting bracht, dat is een uitzondering. Door voortijdige prikkeling werd zijn somatisch-seksuele ontwikkeling bevorderd. Op dat moment brengt de infantiele neurose Freud in principe nog in verlegenheid. Dat staat niet los van het allesoverheersend belang van het principe van de 'Nachträglichkeit' dat in werking treedt met de organische seksuele rijping van de puberteit. (94)

1.2. Infantiele auto-erotiek en pubertaire allo-erotische fantasieën

In zijn analyse van volwassen neurotici gaat Freud geleidelijk het belang der postpubertaire fantasieën ontdekken. Die moeten het reële van de infantiele auto-erotiek een zin geven. Dat geschiedt door die auto-erotiek in het teken van de Ander te stellen (vader, moeder, broers, zussen, nonkels, tantes, etc. hebben mij verleid), en ze zo voor de Ander te verbergen (Freud als analyticus).

De ontdekking van een infantiele auto-erotiek brengt Freud echter nog niet tot de ontdekking van de infantiele neurose. De infantiele seksualiteit valt te reconstrueren vanuit het discours van de volwassen neuroticus, de infantiele neurose blijkbaar niet. Op dat moment is binnen Freuds visie op de psychogenese geen enkele nood aan een infantiele neurose. Neurotisch wordt men na de puberteit : vanuit fantasmatische allo-erotische verdraaitingen van de eigen infantiele auto-erotiek, wanneer het reële daarvan in het teken van de Ander komt.

2. Ontdekkingsvoorwaarden van de infantiele neurose in het discours van een vader-analyticus — Hans

2.1. Pragmatisch : Freuds controle van een opvoedend analyticus

Hoe moet Freud dan wel plots het bestaan van de infantiele neurose vaststellen. Een eerste, bijna beledigend pragmatisch antwoord : omdat hij voor

de eerste keer een kind van nabij volgt. Freud had de medewerking gevraagd van zijn leerlingen, om na te gaan of de infantiele seksualiteit, zoals die in het discours van de volwassen neuroticus doorschemert, ook in de kindertijd zelf in actu aanwijsbaar is. Van Max Graf kreeg hij een geval van infantiele seksualiteit inclusief infantiele fobie cadeau. En dat was diens zoon Hans (eigenlijk Herbert). Freud had nog nooit een kind van dichtbij gezien, en nu ziet hij er één. Laten we die belediging even verder uitwerken. Opvoeders staan heel hun leven temidden de kinderscharen. En toch heeft niet één van hen de infantiele neurose ontdekt. Zij klaagden enkel over diverse vormen van onangepast, onbegrijpelijk en moeilijk gedrag. In de verte ontwaart Freud één kind en hij kan meteen niet meer langs de infantiele neurose kijken. Hoe komt dat.

We gaan door in de beledigende stijl teneinde Freud op alsmaar hyperbolischer wijze te complimenteren. Freud heeft ervoor gezorgd dat hij meteen geconfronteerd werd met een erg duidelijk geval van infantiele neurose. Het is eigenlijk dank zij Freud dat Hans zijn infantiele neurose ten volle kon tonen. Zijn vader was leerling van Freud en voedde Hans op analytisch "verlichte" wijze op. Dat werkt inderdaad neurotiserend. In contact met de analyse, hoe afgezwakt ook, neigt elke structuur ertoe om zich te afficheren. Freud kon dus blijkbaar slechts de infantiele neurose ontdekken, na eerst een aantal volwassenen geanalyseerd te hebben, die dan later de taak van opvoeder én analyticus konden verenigen. Het is bij de "controle" van een opvoeder-analyticus dat Freud de infantiele neurose ontdekt.

Die controle lijkt ons trouwens één der belangrijkste katalysators in de voortgang van de psychoanalytische theorie überhaupt. Is het immers om te beginnen al niet als "controleur" van Breuer dat Freud ontdekt dat het verlangen van de mens het verlangen van de Ander is. We kunnen zelfs stellen dat Freud de castratie ontdekt in de controle van de opvoedende analyticus Max Graf. Hoe analytisch gebrild ook, de vader van Hans bleef, zoals elke volwassen opvoeder in direct contact met het kind, blind voor de essentie van de infantiele seksualiteit. Het castratiecomplex van de zoon is de blinde vlek van de vader. Dat ziet Freud in het hysterisch discours van de vader, tot hem, over de infantiele neurose van de zoon. (95)

2.2. Theoretisch : Oedipuscomplex als infantiele allo-erotische fantasie

Freud ontdekt dus de infantiele neurose doordat hij voor het eerst een kind volgt doorheen de bril van één van zijn analytische volgelingen. Dat zal wel waar zijn. En het is niet alleen interessant voor de *petite histoire*. Belangrijker voor ons hier echter is de theoretische verrekijker waarmee Freud die infantiele neurose, ondanks de afstand, onmiddellijk moet zien. En dat is het

Oedipuscomplex. *Door het idee van het kerncomplex der neurose, zoals zich dat bij de kleine Herbert (Hans) verraaft, ben ik zo geobsedeerd dat ik niet meer verder kom (...) Zou niet alles daaraan typisch zijn. Vanuit dat kerncomplex vertrekken twee grote weerstanden : angst voor de vader en ongelooft jegens de volwassenen.* Dat schrijft Freud aan Jung eind 1908 begin 1909. (96)

Wat gebeurt eigenlijk met de ontdekking van dat Oedipuscomplex. Niets anders dan dat de infantiele seksualiteit niet meer louter tot de auto-erotiek beperkt wordt. Voorheen werd de monoliet van de auto-erotiek allo-erotisch op de Ander gericht via de postpubertaire fantasieën. Thans valt, met het Oedipuscomplex, de infantiele seksualiteit in twee tijden vaneen. Reeds binnen die prille kindertijd komt de auto-erotiek in het teken van de Ander te staan. En er is geen enkele reden waarom die ver-Andering niet meteen ook binnen de kindertijd zelve een effect zou hebben. De infantiele neurose kan geboren worden.

3. Infantiele neurose als theoretisch en therapeutisch noodzakelijke constructie in het hysterisch discours van de volwassen neurotische analysant — Wolfsman

3.1. Metonymie der dissidenties

In de eerste twee tijden van vooreerst de theorie der infantiele verleiding en vervolgens de theorie der postpubertaire fantasieën, kan Freud slechts verlegen zitten met de infantiele neurose. Naar aanleiding van het Oedipuscomplex van Hans als infantiele allo-erotische fantasie, moet hij vervolgens de infantiele neurose wel ontdekken. Vanuit de Wolfsman krijgt deze in een vierde tijd haar volle theoretische en zelfs polemische belang wat betreft de etiologie of psychogenese van de volwassen neurose. Freud kan niet meer zonder de infantiele neurose.

Op dat moment argumenteert Freud tegen de eerste, en vooral de tweede tijd van zijn eigen denken. Sommigen van zijn volgelingen blijven zweren bij het trauma van de seksuele aanslag op het onschuldig kind, als enige etiologische factor van de volwassen neurose. Merendeel blijven echter, naar het voorbeeld van Jung, in Freuds tweede tijd steken, met de postpubertaire fantasieën als enige werkzame factor. Actueel conflict in de volwassenheid —> vlucht of afwending van de realiteit —> ersatzbevrediging in de fantasie, als regressie op materiaal uit het infantiele verleden, dat daarbij

hierinterpreteerd wordt : zo resumeert Freud de Jungiaanse verenging of regressie tot zijn tweede tijd. Zoals gezien houdt de verabsolutering van die tweede tijd in dat men het bestaan der infantiele seksualiteit kan aanvaarden, echter zonder het symbolisch breekpunt van het Oedipuscomplex daarin te moeten erkennen. Die kinderen, die steken wel allerlei uit, maar het betekent allemaal nog niets. De echte, betekenisvolle seksualiteit komt pas met de puberteit.

3.2. Castratie en Oedipuscomplex als 'nachträglich' effect van het reële in de kindertijd

In Freuds visie daarentegen verwerft het traumatische reële van de drift nog in de kindertijd zelf een betekenis en effect. En dat dank zij het Oedipuscomplex, zoals verknoopt rond de castratie (vanaf de Wolfsmangevalsstudie). Getuige daarvan : de infantiele neurose. (97)

Het concept dat op ietwat dubbelzinnige wijze weer centraal komt in de polemieken is dat van de 'Nachträglichkeit'. Bij kinderneurosen, aldus Freud, is het moment van de tijdelijke *terugschuiving* ('Zurückschiebung') noodzakerlijkerwijs sterk verminderd. Of het ontbreekt zelfs helemaal, doordat de ziekte onmiddellijk op de traumatiserende belevenis aansluit. In één en dezelfde adem vertelt Freud dus twee totaal verschillende dingen.

Vooreerst dat er een 'Nachträglichkeit' speelt binnen de infantiele seksualiteit, en dus niet meer tussen de infantiele preseksuele seksuele schrik en de pubertaire seksualiteit. Die infantiele 'Nachträglichkeit' binnen de infantiele seksualiteit is niets anders dan wat we zojuist zagen : dat de auto-erotiek door het Oedipus- en castratiecomplex betekenis krijgt, in het teken van de Ander komt te staan

Geven we in een notedop Freuds gebruik van de notie 'Nachträglichkeit' bij de Wolfsman. Ze speelt er zowel binnen de infantiele seksualiteit als tussen infantiele en volwassen seksualiteit. Er zijn dus drie tijden : eerste infantiele seksualiteit (pre-oedipaal) → tweede infantiele seksualiteit (pre-oedipaal) → pubertaire seksualiteit. *Op 1 1/2 jaar ontvangt het kind een indruk waarop het niet afdoende kan reageren, verstaat die eerst, wordt erdoor gegrepen bij de herbeleving van die indruk op vier jaar en kan slechts twee decennia later, in de analyse, op bewust denkende wijze vatten wat zich toen in hem heeft afgespeeld. De geanalyseerde (analysant) houdt dan terecht geen rekening met de drie tijdsfasen en plaatst zijn tegenwoordig ik in de langvervloten situatie.* (98)

Er zijn dus infantiele neurosen die bepaald worden door de 'Nachträglichkeit', de castratie en het spel der verdringingen binnen het veld van de infan-

tiële seksualiteit, door het Oedipuscomplex dus. Andere infantiele neurosen echter vallen buiten dat symbolisch universum, als direct effect van het reële (trauma, seksuele drift). Op dit punt kan men menen dat Freud zichzelf in de vingers snijdt bij zijn ontzenuwing van Jungs verabsolutering van het moment van regressie & 'Nachträglichkeit' vanuit de volwassenheid. Had Freud immers niet kunnen volstaan met te tonen hoe dat moment reeds binnen de infantiele seksualiteit speelt. Lacan wijst er echter op hoe Freud zodoende poogt een punt van reële te garanderen. Reële dat refractair is aan het symbolisch universum met zijn "Nachträglichkeit", etc. In het geval van de Wolfsmann is dat iets in de oerscène. Dat reële benadert Freud via het oerfantasma.

In die onmiddellijk op de reële confrontatie aansluitende infantiele neurose, haalt de afweer de bovenhand. Die afweer uit zich in vermijdingen die tot remmingen en fobieën kunnen worden. Wat in die directe infantiele neurosen niet aan bod komt, is dan voor Freud de keerzijde van die afweer, namelijk de herhalingsdwang. Wel begrijpelijk voor ons : de herhalingsdwang is immers het resultaat van de 'nachträgliche' symbolisering van het reële, enkel het verdrongene herhaalt zich.

Maar uiteindelijk blijft voor ons toch duister of er nu infantiele neurosen zijn zonder 'Nachträglichkeit' en al wat die notie aan symbolische impliceert. Infantiele neurosen die dus éénduidig zouden pleiten voor de impact van het infantiele reële in de etiologie van de volwassen neurose. Nemen we immers Freuds voorbeeld van de infantiele neurose, vlak nadat hij verklaard heeft dat ze onmiddellijk op het infantiele trauma dient aan te sluiten.

Een kind ziet en hoort de oerscène. Zijn neurose, onder de vorm van een slaapstoornis, manifesteert zich echter slechts later, na een eerste spontane pollutie. Eerst het reële van het trauma, dan het reële van de seksuele drift. Mogen we hier spreken van 'Nachträglichkeit', etc. Ons lijkt van niet, het reële werd ondertussen immers niet geïntegreerd in het symbolische. Niettemin heeft Freud het hier toch over een compromissymptoom tussen afweer (R) en herhaling (S). (99)

4. Droomparadigma : "de kinderneurose verheldert de volwassen neurose zoals de kinderdroom de volwassen droom"

Dit deel over de theoretische betekenis van de infantiele neurose besluiten we met een experiment. Freud beweert dat kinderneurosen even veel betekenen voor een structurele verklaring van de volwassen neurose als kinderdromen voor de volwassen dromen. (100) Die bewering vinden we eerst in de Wolfsmangevalsstudie (geschreven in 1914). Vervolgens in zijn reeks le-

zingen uit 1916-1917. De achtste handelt over kinderdromen en hun paradigmatische waarde ter begrip van de volwassen dromen. Wat Freud daar zegt, geldt *mutatis mutandis* ook voor de kinderneurose. Enkele voorbeelden.

4.1. Achteraf geanalyseerd — transparantie

Kinderdromen zijn interessant doordat de wensvervulling er weinig tot niet te lijden heeft van *misvorming*, *verminking*, *ontwrichting* ('Entstellung'). Freud verklapt daarbij dat de kinderdromen slechts *nachträglich* hun paradigmatische waarde verworven hebben. Hij is dus niet begonnen met het onderzoek van die kinderdromen. Pas na volledige duiding van de misvormde dromen van volwassen analysanten kon hij oog hebben voor het onvervormde van kinderdromen.

En vanaf dat moment moeten deze eigenlijk niet meer geduid op grond van de vrije associaties van de kleine dromer. Ze geven zó hun zin als wensvervulling prijs. De droom wordt telkens verklaard door een belevenis van de voorbije dag, waaruit een vorm van *spijt* ('Bedauern'), *ontgoocheling* ('Enttäuschung'), *verzaking* ('Entsagung'), *verlangen* ('Sehnsucht') of onvervulde *wens* ('Wunsch') resteert. In "Die Traumdeutung" heette het reeds dat kinderdromen niet interessant zijn vermits ze geen raadsels opgeven. Maar dat ze wel het bewijs zijn voor de oplossing van alle raadsels van de volwassen droom. Ze bewijzen dat de droom een wensvervulling is. (101)

Dit is ook het verhaal van de infantiele neurose. We zagen reeds hoe Freud het belang ervan ging inzien en uitwerken : vanuit de volwassen neurose. En ook hoe Freud de kinderneurose van Hans eigenlijk buiten de klassieke analytische techniek van de vrije associatie en de overdrachtsinterpretatie "begrijpt".

4.2. 'Entstellung' en 'Nachträglichkeit'

Een tweede punt van vergelijking betreft de 'Entstellung' : *misvorming*, *verminking*, *ontwrichting*; maar ook *verstellen* in zijn vele betekenissen zoals in een andere stand brengen, repareren, uit zijn evenwicht brengen. Eigenlijk een zeer moeilijk te vertalen concept. 'Déformation' in het Frans. 'Distortion' in het Engels. Weber, die een meer dan prijzenswaardige poging heeft ondernomen om Lacans jargon op Freuds termen terug te plooien, die Weber legt Lacans 'Rückkehr zu Freud' uit als een 'Ent-stellung' van de psychoanalyse. De in de 'American way of life' ontwricht geraakte psychoanalyse

(haar sociaal prestige) wordt door Lacan weer op haar plaats gezet. En die plaats is nergens. Die 'atopia', met een Sokratische term, is het resultaat van de 'Ent-stellung'.

De 'Entstellung' binnen de kinderdroom kan aanspraak maken op een aparte studie. Het kan niet de bedoeling zijn van die hier nog even als tussendoortje af te haspelen. Toch wijzen we er op dat de 'Entstellung' in de kinderdroom van langsom meer aan belang wint. Vooreerst qua frequentie en vroegtijdigheid van voorkomen. In 1911 voegt Freud aan "Die Traumdeutung" voetnoten toe waarin hij craan herinnert dat niet alle kinderdromen onverhulde wensvervullingen zijn en dat die verhullingen zeer vroeg kunnen beginnen. En reeds in de eerste editie van "Die Traumdeutung" wemelt het van vervormde kinderdromen.

Uiteindelijk wijst Freud een structureel punt aan waarop geen enkele droom, zelfs niet de meest eenvoudige kinderdroom aan de 'Entstellung' ontsnapt. Die 'Entstellung' is dan ook, naast de wensvervulling, een structurele karakteristiek van de droom. Immers "ik wens te eten" wordt in de droom "ik eet". De onvervulde wensgedachte wordt in een hallucinatoire belofte als vervuld getoond. Van de drie mechanismen waardoor de droomarbeid de wens 'entstelt' — namelijk verschuiving (metonymie), verdichting (metafoor) en 'Rücksicht auf Darstellbarkeit' ('écriture') — is die laatste blijkbaar de meest wezenlijke. De wens als vervuld, het verlangen als bevredigd, de seksuele verhouding als geschreven ten tonele moeten voeren. Als minimale 'Entstellung' verbergt die 'Darstellung' de structurele karakteristiek van die wens, dat verlangen, die seksuele verhouding als onvervulbaar, onbevredigbaar, niet ophoudend met zich niet te schrijven.

Het verhaal van het al of niet onderhevig zijn aan 'Entstellung' van de infantiele droom kan beschouwd als een tegenhanger van het verhaal van het al of niet spelen van 'Nachträglichkeit' & verdringing in de infantiele neurose. (102)

4.3. Geprivilegieerd terrein voor de studie van de angst

Tot slot een derde punt waarop kinderdromen en -neurosen eenzelfde functie van verheldering toekomt tegenover hun duisterder volwassenheid. En dat is de angst. Vooral kinderen lijden aan angst, zowel in hun waken (angsthysterie, etc.) als slapen (angstdromen, pavor nocturnus).

Freud komt tot zijn theorie van de volwassen psychoneurotische angst vanuit de studie van de kinderneurose met haar angsthysterie. Wel is dat slechts het geval in een tweede tijd, wanneer de angstneurose aan paradigma-tische waarde begint in te boeten.

Eigenlijk kan niet gezegd dat Freud zijn theorie van de angstdroom afleidt uit kinderangstdromen. Die theorie komt uit de volwassen neurose, in een eerste tijd is dat de angstneurose. De infantiele angstdromen tonen wel on-
verhulder de seksuele bronnen van die neurotische angst. Freud staft de leer van de volwassen angstdromen vanuit de infantiele angstdromen. Brengen we gewoon zijn infantiele vogeldroom in herinnering. (103)

HOOFDSTUK 2

FREUDS INFANTIELE "NEUROSEN" IN RELATIE TOT DE INFANTIELE ANGSTHYSTERISCHE FOBIE EN DE ANGST PROEVE TOT INVENTARISATIE

**Inleiding : neurose-psychose-perversie in de Freudiaanse kindertijd —
voorbeeldige sequens van de Wolfsman**

Thans situeren we de angsthysterie binnen het klinisch veld der infantiele neurosen, zoals we die in Freuds oeuvre kunnen inventariseren. Klinisch betekent onder andere dat we elk dezer Freudiaanse kinderneurosen zoveel mogelijk in het licht van de angst bekijken.

Een voorafgaande opmerking. Neurose, psychose en perversie zijn de klinische structuren die Lacan ons heeft leren onderscheiden. Vinden we die reeds in wat voor Freud de kindertijd is.

De grote afwezigheid in onze inventarisatie van Freudiaanse infantiele "neurosen" is alleszins al de psychose. Eens te meer tegengesteld aan wat de indexen van zijn "Gesammelte Werke" doen geloven, heeft Freud het nergens over iets dat zelfs maar naar infantiele psychose ruikt. Integendeel. In de twee geïndexeerde passages verklaart Freud juist dat dergelijke houding ('Verleugnung') een volwassene psychotisch zou maken, terwijl een kind zich die blijkbaar zonder kwalijke gevolgen kan veroorloven.

In het manuscript van zijn twaalfde metapsychologisch essay uit 1915 (in 1984 ontdekt en dus niet in de "Gesammelte Werke" opgenomen) stelt Freud dat de kindertijd vrij is van narcistische neurosen. In volgorde van verschijning zijn dat : dementia praecox in de puberteit, paranoia in de rijpheid der jaren, melancholie-manie ook. Qua psychoneurosen kennen de kinderjaren enkel de overdrachtsneurosen : angsthysterie, conversiehysterie, dwangneurose (in volgorde van verschijning). (104)

En toch willen we niet beweren dat voor Freud de infantiele psychose niet bestaat. We stellen enkel vast dat hij het er vanuit zijn kliniek nergens moet over hebben. Begrijpelijk, Freud interesseert zich enkel voor de infantiele "psychoneurosen" in zoverre ze een betekenis hebben voor de volwassen neurose, in zoverre ze dus vanuit het discours van de volwassen neuroticus noodzakelijk te reconstrueren zijn. En dat hysterisch discours laat nu eenmaal nooit

toe van een voorgaande infantiele psychose te reconstrueren. Er is enkel sprake van het zonder onderbreking doorzetten van de infantiele psychose in de volwassenheid. En die volwassen psychoticus komt niet in analyse bij Freud.

Moeilijker ligt het al met de perversie. Dat Freud die term niet schuwt voor een onschuldig gewaande kindertijd, dat is zelfs één der schandalen van zijn psychoanalyse. Het kinderlijk wezen wordt verbokkeid door een polymorf perverse seksualiteit. Afgezien daarvan gebruikt Freud die term perversie echter ook in een meer klinisch-pathologisch klinkende connotatie. Hoe, dat zien we meteen.

Dat Freud volwaardig gestructureerde neurosen in de kindertijd ziet gedijen, dat staat buiten kijf. Zoals opgemerkt, zou men misschien moeten proberen daarbinnen de Aktualneurosen (zonder 'Nachträglichkeit') van de psychoneurosen af te sonderen. We zullen zien of zich de kans daartoe voordoe in de hierna volgende proeve tot inventarisatie der Freudiaanse infantiele neurosen.

De beste inleiding daarop vormt ongetwijfeld de ziektegeschiedenis van de kleine Wolfsman. Tussen 11/2 en 31/4 jaar laat hij zich reeds een eerste keer opmerken met een stoornis van de eetlust. 31/2 jaar oud ondergaat hij een karakterverandering, door Freud in termen van perversiteit besproken. Na zijn wolvendroom ontwikkelt hij op 4 jaar een angsthysterie en fobie (waarbij zijn karakterperversiteit persisteert). En een half jaar later, 41/2 jaar oud, komt hij op zijn definitieve dwangneurotische plooi, alle angst wijkt. Anorexie, perversiteit, angsthysterie met fobie, dwangneurose : in die volgorde. (105)

1. Eetstoornis als infantiele anorexie

Buiten de angsthysterie is de interessantste infantiele neurose, in verband met de angst, ongetwijfeld de anorexie. En dat niet in het minst omdat Lacan er vrij vaak op terugkeert. Dat gebeurt weliswaar niet direct in verband met de Wolfsman, maar in het algemeen : als quasi-structureel gegeven.

1.1. Freud over infantiele anorexie

1.1.1. Erogene lippenzone — orale afwijzing

De lippenzone wordt seksueel geprikkeld bij voedingsopname. Wat betekent dat ze niet alleen functioneel is voor die voedingsopname, doch ook op zichzelf functioneert. Het voedsel passeert de lippen omwille van de lippen. Dat het bijgevolg op die orale drempel draait. Die oorspronkelijke auto-erotische seksualisering van de *eetdrift* ('Esstrieb') verklaart haar stoomissen. Die bemoeiering van de erogene prikkeling van de lippenzone moet ergens mislukt zijn. Van het goede teveel dus. Anorexie is dan de afwijzing van de seksuele prikkeling van de erogene lippenzone.

Die eerst orale afwijzing kan later aan bod komen binnen twee vormen van regressie of onhoudbaarheid van de genitaliteit. Bij de regressie van de infantiele fobie wordt de vrees om zelf iemand uit liefde op te vreten tot de vrees door die Ander opgevreten te worden. En in de pubertaire anorexie der jonge meisjes staat de orale afwijzing voor de afwijzing van de incestwens tegenover de vader. Aldus Freud. Wij voegen daaraan toe dat, bij die twee regressies van infantiele fobie en pubertaire anorexie de oraliteit reeds in het teken van de vader is gekomen. De infantiele anorexie daarentegen is een verhoudingswijze tot de moeder.

1.1.2. Doodsangst binnen of buiten de castratie

Wat heeft de infantiele anorexie in relatie tot de moeder met de angst te maken. Ze kan volgens Freud leiden tot een soort levensangst. Dat blijkt alleszins bij zijn Wolfsman. Bekijken we even hoe het ouderlijk-opvoedkundig discours die sluimerende levensangst wekt. De hongerende kleine Wolfsman krijgt te horen dat men hem ooit zo goed als dood heeft gewaand. En ook dat een hongerende nonkel is gestorven. Twee verhalen, één identificatie. En vanuit die levensangst zet zich de Wolfsman weer aan het eten. (106)

Die prille, orale levensangst stelt een probleem in het licht van latere uitlatingen van Freud. In "Hemmung, Symptom und Angst" (1926) heet het dat de levens- of doodsangst slechts een allerlaatste analogon is voor de castratie-angst. Immers, tegengesteld aan die castratie betekent de dood in het onbewuste van het subject niets. Het kan zich de eigen dood niet voorstellen, de eigen castratie wel. De doodsangst plaatst zich op het niveau der Ueber-Ich-angsten. En dat Ueber-Ich is eigenlijk niets anders dan een

onpersoonlijker ouderlijke instantie waarvan men de castratie ducht. In relatie tot dat Ueber-Ich beklimt het subject drie trappen van angst. De kern van het Ueber-Ich bestaat uit de geïntrojecteerde ouderinstantie; gevreesd wordt hun toorn, straf, liefdesverlies. De intermediaire vrees om uit de groep gestoten te worden, de eigenlijke sociale of gewetensangst dus, wordt bepaald door de identificatie met sociale voorbeelden. De doodsangst tenslotte, als ultieme trap, is angst voor de projectie van het Ueber-Ich in het *noodlot* ('Schicksals-machten'). Leven is synoniem met geliefd worden door de geïnterioriseerde ouders, het Ueber-Ich, het lot. Het ik dat zich verlaten weet, gaat in doodsangst ten onder. (107)

Maar is nu in de infantiele anorexie, bij de Wolfsman bijvoorbeeld, de levensangst reeds een voortzetting van de castratie-angst. Als familiale erfenis komt de nonkel-story in elk geval in aanmerking voor een Ueber-Ich functie. Ook kan dat verhaal, evenals dat van de eigen dood, de Wolfsman best pas veel later verteld zijn. Die Ueber-Ich levens- of doodsangst die daaruit resulteert (als afstammeling van de castratie-angst) zou dan nachträglich op oraal niveau zijn teruggeplaatst.

Een andere en veel eenvoudiger verklaring zou kunnen zijn dat hij zich in zijn infantiele levensangst meteen identificeert met de moeder, in haar angst om zijn leven. Ook de latere infantiele angstigheid van de Wolfsman zal Freud immers voor een deel zo, dus buiten de castratie-angst tegenover de vader, verklaren. (108)

1.2. Lacan over infantiele anorexie

1.2.1. Oraal object (a) als niets — voorwaarde voor het verlangen

Freud is voor ons wat verward over de angst in de infantiele anorexie. Lacan, in zijn benadering van de infantiele anorexie, onderscheidt twee kampen : het verlangen van de moeder als Ander en het verlangen van het kind als subject. Daardoor is geen intersubjectieve harmonie mogelijk tussen moeder en kind. De infantiele anorexie getuigt daarvan. Het subject staat op zijn verlangen, en eist daartoe dat de Ander een Ander verlangen heeft dan het overstromen in haar kind via het kanaal van haar borst. Het eist dat de moeder zijn vragen niet tot een behoefte herleidt. Het heeft een structureel gemis nodig van waaruit het kan verlangen. In de anorexie getuigt het subject van het verlangen om gespeend te worden, het zegt "Ik eet niets". Dat niets is het orale object (a).

1.2.2. Orale angst — fantasma van de eigen dood

Het moment waarin het subject dit eigen verlangen bevecht is een moment van angst. Angst die niet zonder object is. Hier is dat object de moederborst die het kind achtervolgt, als de immer imminente speerpunt van haar verlangen Een sequens : altijd aanwezige borst → angst → anorexie of weigering van de borst als verlangen. Het verlangen wordt echter ook op zichzelf weer angstwekkend. Het subject begint zijn lippen te verbranden, wanneer het te lang *speelt met de voedselweigering als met een verlangen*. Op dat moment begint het weer te eten, veel te eten, of te drinken soms, om zijn verlangen te verstikken en te blussen. Boulimie en dipsomanie. Ook voor Lacan speelt de dood van het subject een belangrijke rol in de anorexie. Vermits er geen betekenaar gegeven is voor de eigen dood in het onbewuste, gaat het in de anorexie over het fantasma van de eigen dood, van de eigen verdwijning. Dat fantasma antwoordt op het gemis in de Ander, op het moederlijk verlangen. Het gemis in de Ander wordt met het subject als gemis opgevuld (subject als 'manque-à-être' of *zijnsgemis*).

Lacan geeft daarvan een wat merkwaardig voorbeeld. Een volwassen anorectica vertelt hem dat haar moeder zo bezeten was om te weten of ze zou eten, dat ze zich zou hebben laten omkomen van de honger om die Ander te ontmoedigen in haar verlangen om te weten.

Als hier al sprake zou zijn van een eerste angst bij die anorectica, wat Lacan niet vermeldt, dan zou men eens te meer kunnen menen dat ze de angst van de moederlijke Ander via identificatie overneemt. Dat verlangen om te weten is immers een vorm van angst.

Vermits echter het anorectisch fantasma van de eigen dood, in Lacans visie, een kwestie is van separatie, vooronderstelt het de castratie. De eventuele doodsangst die ermee gemoeid zou kunnen zijn, kan dan ook enkel op de castratie-angst voortbouwen. Net als bij de latere Freud. (109)

2. Wreedheid als infantiele perversie

Een tweede ruk, een derde ... de rug van de kip is al helemaal leeggeplukt, op enkele moeilijk te grijpen vetige stoppelschachten aan de staart na. De kip lijkt alleen maar vermoeid te kijken. Ze heeft nog niet het kleinste geluid voortgebracht. "Wacht", denkt Ruffus, "er komt geen schot in de zaak", en hij neemt het mes uit zijn zak, hakt het in de boom-

schors en legt de Mechelse op haar blote rug. De dikke glanzend beige geschubde poten bewegen alsof ze stuntelig op fietspedalen trappen. Ruffus neemt een poot en breekt hem met een zeer goed hoorbare knak naar rechts, dan naar links. En de kip, ze kijkt nu met een zeer zonderlinge blik, een blik vol vragen over de zonderlinge dingen die haar overkomen. Maar nog is het geen blik van pijn, noch maakt ze geen geluid. Ruffus snijdt de bungelende poot in de geleiding over en gooit het stuk met de stuiptrekkende tenen op de grond. Als hij uit het glimmende blote bot een vliedun waasje damp ziet stijgen, ruikt hij eraan. Het oog van de kip is nu in gelaten concentratie onbeweeglijk op een varenstruik gericht die een heel stuk verder over de kampernoelias, het mos en de rode mieren parapluut. Ongeduldig dwingt Ruffus haar in zijn ogen te kijken, maar al beweegt de pupil heel eventjes, de blik blijft even nietszeggend als daarnet, zodat Ruffus driftig de borstveren begint uit te rukken, opwaarts snokkend en met hele klissen tegelijk. Maar de kip blijft haar tergende kalnte bewaren. En zelfs als door Ruffus' heftigheid het vel van haar nek in een smalle vetgele streep tot bijna onder de bek mee wordt afgestroopt, trekt de Mechelse heel even maar haar tot op het bot ontblote pootstomp in, twee keer lichtjes sidderend. Hij grijpt boos de nek vast en knijpt en trekt als bij masturberen, en toeval: uit de gesperde bek van de hen sprist een gelig schuimend sop. De oogleden vallen trillend driekwart dicht en Ruffus lost vlug zijn greep om het beest weer adem te geven. Schokschuddend met kop en lijf hapt de Mechelse amechtig de lucht waarvan ze bijna ten dode verstoken bleef. Als ze opnieuw wat bij haar positieven is, plukt Ruffus de hele schedel kaal en kijkt speciaal scherp toe wanneer hij de zeer korte, bijna ongrijpbare donsjes rond de oogleden wegrukt, maar het dier blijft even stoïcijns staren, nu wel een beetje hoger dan de varenstruik, een beetje meer naar de horizon, alsof ze reeds een stukje van de kippenhemel ziet. De kam is van een veerkrachtige vlezigheid, als malse maar taai rubber en nadat Ruffus er enkele keren met zijn nagels zeer hard in geknepen heeft, snijdt hij hem in de lengte langzaam vijtend van de kale schedel weg. Nu schudt de kip haar kop wel heftig, als een poedel die het water uit zijn pels wil. Het bloed siepelt in haar ogen en ze knippert, bijna vriendelijk naar Ruffus. Deze schrikt hevig als hij achter zich opeens een stem verneemt.

(C. Callaert, *De Kornsteins*, pp. 89-90)

Noboru tried to compare the corpse confronting the world so nakedly with what might have seemed the unsurpassably naked figures of his mother and the sailor; by comparison,

they weren't naked enough. They were still swaddled in skin. Even that marvellous horn and the great wide world whose expanse it had limned couldn't possibly have penetrated as deeply as this ... the pumping of the bared heart placed the peeled kitten in direct and tingling contact with the kernel of the world.

Noboru wondered, pressing a crumpled handkerchief to his nose against the mounting stench, and breathing hotly through his mouth: "What is beginning here now?" (...) Noboru managed, while following his own dreamy thoughts, to pay scrupulous attention to the details. (...) "What is really happening here?" Noboru had withstood the ordeal from beginning to end. Now his half-dazed brain envisaged the warmth of the scattered viscera and the pools of blood in the gutted belly, finding wholeness and perfection in the rapture of the dead kitten's large languid soul. The liver, limp beside the corpse, became a soft peninsula, the squashed heart a little sun, the reeled-out bowels a white atoll, and the blood in the belly the tepid waters of a tropical sea. Death had transfigured the kitten into a perfect autonomous world.

"I killed it all by myself" — a distant hand reached into Noboru's dream and awarded him a snow-white certificate of merit — "I can do anything, no matter how awful"

(Y. Mishima, The sailor who fell from grace with the sea, pp. 49-51)

2.1. Freudiaanse gevallen : Wolfsman & Arpád

Na zijn eetstoomis zorgt de kleine Wolfsman een tweede keer voor moeilijkheden. Vanaf 3½ jaar wordt hij plots heel erg stout, hij ontpopt zich tot een door en door *slecht* ('schlimm') karakter. Vooral kleine dieren en zijn teergeliefde Nanja hebben te lijden onder de willekeur van zijn nu eens wreedaardig-pesterig en dan weer medelijdend gedrag. Die "perversiteiten" begrijpt Freud als een regressie tot de sadistisch-anale organisatie, na de castratiedreiging door zijn Nanja. In de fantasie keert zich dat sadisme tegen de eigen persoon als masochisme. Die perversiteiten blijven doorheen zowel zijn angst-hysterische fobie als zijn dwangmatige vroomheid de kop opsteken. En zelfs in zijn volwassenheid durft hij nog wel eens stout te zijn.

Bij Hans daarentegen verklaart Freud geen spoor van perversiteit of zelfs maar perverse dispositie te vinden. Waar Hans de fetischistische toer had kunnen opgaan, tegenover mama's lingerie bijvoorbeeld, daar spuugt de kleine vent kordaat op de grond. Foei dus. Wat Hans nog kracht bijzet door over de

grond te rollen. Ondervraagd door zijn vader, die hem recht helpt, verklaart hij zijn *walging* ('Ekel') vanuit zijn overtuiging *het* op dat moment zelf *in zijn broek te moeten doen* ('Lumpf machen' in het bargoens van het gezin Graf). Een attitude die dus niet bepaald van een fetischistisch raffinement getuigt, maar eerder een primitieve hysterische conversie lijkt. Op het probleem van de infantiele conversie bij Hans keren we terug.

Met enige goede wil zoude, ook het prille exhibitionisme & voyeurisme, in relatie met de moeder en rond de 'Wiwimacher', als kinderlijke perversiteit kunnen beschouwd. Freud neemt er het woord echter niet in de mond. En ook daarop komen we terug.

Wél over perversiteit heeft Freud het in zijn commentaar op Ferenczi's Haanmannetje, Arpád genaamd. Op vijfjarige leeftijd heeft deze vroege akoliet van Jako een exquisiet ambivalente houding tegenover wat Freud, gezien de context van zijn commentaar op dat geval, zijn totemdier noemt. Arpád is verscheurd tussen tomeloze haat én liefde. Zijn geprefereerde spel is kippen-slachten. Maar persoonlijk bij een slachteseance te mogen assisteren, zelfs onder de meest nederig-dienende vorm, dat is gewoon het einde. Daar kan Arpád urenlang opgehitst rond de dampende kippenlijken dansen. Om hun evenbeelden achteraf, in zijn spel, met liefde te kussen, te kozen, te reinigen. Freud noemt dat een *pluimveeperversie* ('Geflügelperversion'). (110)

2.2. Freudiaanse theorie

2.2.1. Polymorf perverse aanleg

Hans (1907) niet, de Wolfsman (1914) en Arpád de Haanman (1913) wel: slechte of medelijdend-sadistische karakters, door Freud benoemd als infantiele perversiteit. Die kwalificatie kan uiteraard niet los beschouwd van wat Freud, in zijn "Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie" (1905), de polymorf perverse aanleg van het kind noemt.

Dat betekent dat de infantiele seksualiteit een heterocliet conglomeraat is van partiële driften, dat de genitale eenheidsdrift ontbreekt. Daarbinnen moet volgens Freud toch een onderscheid gemaakt. Enerzijds zijn er de auto-cro-tische, aan erogene zones gebonden componenten (orale, anale). Anderzijds nemen de scopische drift en de *wreedheid* ('Grausamkeit') meteen andere personen tot seksuele objecten. Dat is Freud in 1905. Na hem zal Lacan de scopische drift ook aan een erogene zone binden; en er nog de evocatieve drift aan toe voegen. Zelf zou Freud er, in zijn metapsychologie "Jenseits des Lustprinzips", ook nog toe komen om de wreedheid, in haar oorspronkelijke gerichtheid tegen de persoon, te beschouwen als *primair masochisme* (1923).

richtheid tegen de persoon, te beschouwen als *primair masochisme* (1923). Met die wreedheid, als klinische vorm van infantiele perversie, bevinden we ons echter nog ruimschoots aan deze kant van het lustprincipe (1913 voor Arpád, 1914 voor de Wolfsman). Op dat moment is die wreedheid nog een oorspronkelijke vorm van objectgerichtheid, die de infantiele auto-erotiek meteen doorbreekt. Freud moet die wreedheid dan nog doen afstammen van een mythische, op de buitenwereld gerichte *bemachtigingsdrift* ('Bemächtigungstrieb').

Uit die polymorf perverse infantiele seksualiteit, waaronder de wreedheid, ontstaat door verdringing de normale neurotische seksualiteit. Wat neerkomt op de installatie van wat Freud eerst het *primaat der genitaliën* in dienst van de voortplantingsfunctie noemt, maar wat eigenlijk het symbolisch *primaat van de fallus* is. (111)

2.2.2. Oedipale infantiele perversie

De kinderlijke perversie kan niet los beschouwd van de polymorf perverse aanleg van het kind. Toch is ze daaraan niet gelijk. Ze is niet de primaire uiting van één der componenten daarvan. Uiteindelijk blijft de kinderlijke perversie in Freuds visie immers het resultaat van het Oedipuscomplex. Een seksuele constitutie, waarin zich een bepaalde partiële en dus perverse drift voortijdig heeft geëmancipeerd, dergelijke constitutie dringt het Oedipuscomplex in een bijzondere richting, dwingt het tot ongewone restverschijnselen. En dat is dan het infantiele masochistische fantasma bij uitstek "Een kind wordt geslagen" (1919). Het is dat fantasma dat Freud bestempelt als infantiele perversie, in de eigenlijke zin van het woord. Als oedipaal fantasma had hij het reeds aangetroffen bij de kleine Wolfsman, waarvan hij dan inderdaad ook een geval van infantiele perversie maakt. Bij de kleine & perverse Arpád ontbreekt het evenmin, zonder dat Freud er echter melding van maakt: *Ik wil verbranden (...) Breek mij een poot af en werp hem op het vuur, etc.* Bij de kleine Hans vinden we het niet, Freud noemt dat geval dan ook geen infantiele perversie. (112)

Uiteindelijk blijft het merkwaardigste gegeven, voor ons, dat het subject vanuit die oedipaal bepaalde infantiele perversie later nog alle richtingen lijkt uit te kunnen. Vooreerst kan het, door een fixerend gebeuren, pervert blijven. En wat de mogelijke neurotische toekomst van dergelijk subject betreft, herinneren we er aan dat Freud die infantiele perversie, zoals geresumeerd in de fantasmatische zin "Een kind wordt geslagen", juist ontdekt in gevallen van dwangneurose en hysterie. Ook de weg tot de neurose wordt dus geenszins versperd door de oedipale infantiele perversie. In onze twee klinische gevallen, van Freuds Wolfsman en Ferenczi's Haanmannetje, zien we dat die per-

versie gekaderd wordt, in de hand gehouden wordt door een infantiele angst-hysterische fobie. Beide kinderen krijgen een heilige schrik voor respectievelijk de wolf en de haan. Die dreigen hen te castreren. Die castratie is zowel de straf voor hun sadistische praktijken als de voorwaarde voor de vervulling van hun masochistisch fantasma. Vanuit die eerste fobische kadering kan de perversie dan een rol spelen in de latere neurose. Zowel voor de Wolfsman als voor het Haanmannetje is dat de dwangneurose. Tenslotte, en merkwaardig genoeg, vindt Freud ook in de actuele logica van een bepaalde vorm van psychose, van paranoia, een voorloper van die infantiele perversie. En dat is bij de querulanten met hun fantasma van door de vader geslagen te zullen worden. Via hun querulantie slagen ze erin om dat fantasma te realiseren.

Voldoende vast staat hiermee alleszins dat de infantiele perversie in de 'Neurosenwahl' niet de structurerende functie kan hebben die wij wensen te reserveren voor de infantiele angsthysterische fobie.

3. Vroomheid als infantiele dwangneurose

3.1. Freudiaanse gevallen : Wolfsman en Arpád

Na anorexie en perversiteit breekt voor de kleine Wolfsman, met zijn wolvendroom, de tijd van angsthysterie & fobie aan. Hij is vier jaren oud. Die tijd slaan wij hier voorlopig over, wij willen immers eerst nagaan welke infantiele neurosen er van de angsthysterie moeten onderscheiden. En dat is bijvoorbeeld de dwangmatige vroomheid die bij de Wolfsman op 4 1/2 jaar paal en perk stelt aan de angsthysterie & fobie. Ook bij Ferenczi's Haanmannetje gaat het die richting uit. Over die infantiele dwangneurose kunnen we kort zijn.

3.2. Dwangneurose als dialect van het (angst)hysterisch discours

Er lijkt ons geen enkel verschil tot de volwassen dwangneurose te moeten gemaakt. Ook de infantiele dwangneurose is een dialect van het hysterisch discours dat geïnstalleerd werd met de voorgaande angsthysterie. Die hysterie wordt door Freud als volgt samengevat : een heersende masochistische en een verdrongen homoseksuele tendens met daartegenover een ik gevangen in een hysterische *afkeuring* ('Ablehnung'). Met daarbij aansluitend

Freuds vraag waardoor die (hysterische) toestand nu in een dwangneurose omslaat.

Geen infantiele dwangneurose zonder voorgaande infantiele angsthysterie & fobie. In dezelfde richting wijst Freuds vergelijking tussen enerzijds infantiele fobie & totemisme en anderzijds infantiele dwangneurose & monotheïstische religie. De fobische totem is het eerste dierlijk vaderssubstituut, in de dwangneurotische godsvoorstelling herwint de vader later zijn menselijke gedaante.

De overgang tot de dwangneurose geschiedt door de veranderde relatie tot de vader. En voor die verandering is de moeder verantwoordelijk. De Wolfsman bijvoorbeeld wordt tot zijn dwangmatige vroomheid tegenover God de Vader gebracht, doordat zijn moeder hem uit de Gewijde Geschiedenis voorleest. (113) De relatie tot de vader is trouwens onder al haar modaliteiten functie van het moederlijk discours.

3.3. Anale angst — religieus oblativiteitsfantasma

Hoe staat het nu met de angst in de infantiele dwangneurose. Nemen we weer het geval van de Wolfsman. De fobie, als hysterische *angstafkeuring* ('Angstablchung') van de seksualiteit, wordt afgelost door een hogere vorm van *onderdrukking* ('Unterdrückung') van de seksualiteit. Angstsymptomen worden afgelost door dwangsymptomen. Toch steekt de angst nog af en toe de kop op. Om te beginnen had de Wolfsman op verlicht-rationalistische wijze gereageerd op de Vader-Zoon relatie in de Gewijde Geschiedenis. Dra stak echter getob rond de kont van Gods Zoon de kop op. Had Christus wel een achterste. En, zo ja, kon hij daar dan iets mee aanvangen. Op dat moment zegt Freud, vlamt weer de angst op om de Heilige Persoon te moeten bespotten. Later komt daar nog de angst bovenop voor een God die zijn eigen Zoon niet spaart.

De infantiele dwangangst bij de gedachte aan het Achterste-des-Zoons en de Wreedheid-des-Vaders valt te verklaren vanuit de verdrongen passieve homosexualiteit tegenover de vader en de identificatie met Gods Zoon. Die angst noopt ons inziens niet tot een andere verklaring dan die van de volwassen dwangneuroticus. Men zou zelfs het anaal-sadistische oblativiteitsfantasma een plaats kunnen geven in de economie van de angstontwikkeling bij de jonge Wolfsman. Alles voor mijn evennaaste, de ander-gelijke : dat verbergt de angst tegenover het verlangen van de reële Ander, de niet gelijke Ander. Angst ontstaat wanneer het zichzelf als ongeschonden eenheid aan de evennaaste wegschenken door het toedoen van die Ander op één of andere wijze in het gedrang komt. Het schoon ego wil zich wel als Gods Zoon op-

offeren. Daaronder is de Wolfsman echter verdeeld : zal de Vader daar achter de rug geen misbruik van maken. (114)

3.4. Religieuze (Wolfsman) versus artistieke (Hans) sublimatie

Een laatste opmerking. Freud letterlijk over de kleine Wolfsman : *Had onze patiënt niet een dwangvroomheid bekomen boven op zijn eetstoornis en zijn dierfobie, dan had zijn verhaal zich niet opvallend onderscheiden van dat van andere mensenkinderen.* (115) Anorexie (ontstaan van het verlangen) en angsthysterische fobie (regulering van het verlangen) zouden structurele gegevens zijn in die kindertijd. De dwangneurose zou daarentegen eerder accideenteel wezen, als artefact van een bepaald type opvoeding.

Bij Hans bijvoorbeeld geen spoor van dwangneurose als aflossing, als oplossing van zijn angsthysterische fobie. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de analytische hulp die zijn vader (en Freud) hem verstrekten. We zullen echter zien dat ook die analytisch verlichte opvoeding niet vrij is van enig artefact wat betreft de wijze van oplossing van het Oedipuscomplex bij Hans.

Maar misschien moet nog een andere factor in rekening gebracht om te begrijpen hoe Hans aan de infantiele dwangneurose ontsnapt. En dat is wat Freud zijn *erfelijke muzikale begaafdheid* ('hereditäre musikalische Begabung') noemt. Interessant genoeg is het juist die muziek die de zoon nader tot de vader brengt. Als analytisch geschoold musicoloog of muziektheoreticus schrijft vader Max Graf bijvoorbeeld studies over Wagner (1906 en 1911); we noteren ook een titel als "Uit het innerlijk atelier van de musicus" (1911). Als analytisch geschoold opvoeder bemerkt de vader, naast de verdringing, een stuk sublimatie bij zijn zoon (1908). Vanaf het begin van zijn angsthysterie wordt Hans gevoeliger voor muziek en begint hij een muzikale aanleg te ontwikkelen. Groot geworden zal hij zich dan ook niet tot een Wereldberoemd Neuroticus ontpoppen zoals de Wolfsman. Herbert Graf zal in selectie kring wel een niet onaardige faam genieten als operaregisseur. De infantiele artistieke sublimatie, als veranderde relatie tot de vader, ontheft de kleine Hans blijkbaar van de religieuze sublimatie die, ook als veranderde relatie tot de vader, voor de Wolfsman later zo falikant zou blijken uit te vallen. (116)

4. Constipatie en lethargie als infantiele (conversie)hysterie

Op hetzelfde niveau als de infantiele dwangneurose plaatsen we de infantiele (conversie)hysterie in Freuds gevalsstudies. We vertrekken van een uitzonderlijke passage.

De lezer zal zich herinneren dat we geen enkele vorm van infantiele neurose vonden bij de eerste Freud van de verleidingstheorie. Eén uitzondering echter, en dat is de hysterie der welopgevoede knapen (het manuscript in 1892 aan Breuer gestuurd) of de hysterische 'Delirien' der welopgevoede kinderen (de publicatie in 1893 "Ueber den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene"). De etiologie van die aanval van infantiele hysterie : een trauma waarop het subject niet wil, (sociaal gezien) niet mag of (vanuit de natuur van het trauma) niet kan reageren. In het manuscript vinden we enkel die eerste etiologie. Die welopgevoede kleine hystericus vervoegt zo het bonte gezelschap van seksueel abstinente heiligen, nonnen en estheten. (117)

Bij de eerste Freud vinden we dus een terloopse vaststelling van het bestaan van de infantiele hysterie, zonder klinische verbijzondering of theoretische veralgemening. Houden wij ons niettemin aan die aanvankelijke vaststelling vast, als aan een leidraad. Dat de infantiele hysterie bestaat, dat staat voor Freud buiten kijf.

4.1. Conversie

Als we de infantiele hysterie klinisch bekijken, in latere Freudiaanse gevallen, dan openen zich meteen twee registers. Voor het anale hebben we het geval van de Wolfsman voor ogen, voor het orale dat van Hans in het achterhoofd.

4.1.1. Anale conversie bij de Wolfsman

Reeds tijdens zijn kinderneurose ontwikkelt de Wolfsman een darm-symptomatiek. Die vindt onveranderd doorgang in zijn volwassen neurose. Om in zijn analyse tenslotte een spectaculaire ontknoping te kennen.

In zijn volwassen neurose heeft hij het zo lastig met zijn ontlasting dat deze uiteindelijk niet meer spontaan geschiedt. Slechts een lavement gezet door een gepatenteerde knecht, of anders welbepaalde gebeurtenissen, bren-

gen enige verlichting. Verlichting zelfs in de letterlijkste zin : bij ontlasting scheurt de sluier waardoor de wereld tijdens zijn aanhoudende verstopping verduisterd lijkt. Die verlichtende gebeurtenissen staan onveranderlijk in verband met het kunnen, moeten uitgeven van veel geld. En dat vanuit een bepaalde angstige bezorgdheid om zijn evennaaste (een arme drommel van een neef, een vriend waarmee hij samen voor het examen vreest te zullen zakken).

In de kindertijd staat de incontinentie, die de verstopping doorbreekt, uiteraard nog niet in het teken van de geldbetekenis der excrementen. De kleine Wolfsman houdt de faeces zolang mogelijk op, teneinde de erogene prikkelbaarheid der anale zone maximaal te benutten. Hij is dus koppig, gaat niet de pot op wanneer de Ander dat vraagt, maar alleen wanneer hem dat zelf zint. En dat is uiteraard op de meest ongepaste momenten. Die zouden we telkens kunnen bekijken in relatie tot de oerscène waartegenover hij het voor het eerst in zijn broek deed. Die stoornis van de darmfunctie is voor Freud een conversie. Ze vormt het stukje hysteric dat aan elke dwangneurose ten grondslag ligt. Waar Freud het ongeloof van de Wolfsman oogst, door zijn belofte die darmfunctie te herstellen, daar gaat die darm, als een hysterisch geprikkeld orgaan, zijn woordje "meespreken" in de analyse. Die hysterische darm reageert heel wat minder onverschillig en sceptisch op de interpretaties dan het obsessievolle sterke ik van de Wolfsman.

In de volwassen neurose van de Wolfsman is de darmsymptomatiek een vorm van conversiehysterie. In de kinderneurose ook, maar vanaf welk moment. Pas na de wolvendroom, dus vanaf het ontstaan van de angsthysterische fobie op vierjarige leeftijd. Op dat moment identificeert hij zich via de anale opening met de moeder uit de oerscène, wat tot gevolg heeft dat de verdrongen onbewuste homosexualiteit daar kan gaan kamperen. Een bestaande anale symptomatiek wordt, via de infantiele angsthysterische fobie, tot een conversiehysterie herstructureerd en gefixeerd. Dat reële verwerft een symbolische dimensie. Die infantiele anale symptomatologie blijft vanaf dat moment onveranderd verder bestaan, eerst doorheen die verschillende opstoten van infantiele dwangneurose en daarna ook in de volwassenheid. (118)

4.1.2. Geen orale conversie bij Hans

Naast het anale komt in principe ook het orale register in aanmerking voor de infantiele conversiehysterie. Braken bijvoorbeeld wordt door Freud beschouwd als duidelijk 'nervös'. (119)

Daarbij denken we aan de *walging* ('Ekel') van Hans tegenover de gele en zwarte slipjes van zijn moeder. We detailleerden reeds zijn gedrag en commentaren terzake, en dat om het ontbreken van elke fetischistische tendens te

staven. Hans zegt foei, werpt zich op de grond, spuwt, knijpt de ogen dicht, dicteert zijn vader dit gedrag aan de professor (Freud) over te brieven, met de bijkomende verklaring dat hij op dat moment geloofde 'Lumpf' te moeten doen en dat de moeder vooraleer uit te gaan nogal eens van slipje wisselt.

Ondanks deze theatrale en in de overdracht gebrachte walging van onze operaregisseur in spe, bespeurt Freud in de *seksuele constitutie* ('Sexualkonstitution') van Hans geen dispositie tot conversie. Door dergelijke dispositie zou de genitale of, beter, fallische zone door andere erogene zones op de achtergrond geplaatst worden, die erogene zones zouden worden gefalliciseerd. Bij de Wolfsman is dat het geval voor de anale zone (verdrongen homoseksualiteit). Bij Hans is dat niet het geval voor de orale zone : zijn 'Wiwimacher' blijft onaangeroerd op de voorgrond staan (waardoor Hans manifest homoseksueel blijft, zoals trouwens alle kinderen). En de walging heeft niet zozeer te maken met het fallische 'Wiwimacher' als met het anale 'Lumpf machen'. Ze is het gevolg van de verdringing van de lust om de moeder te zien bij het Lumpf machen'.

Freud beschouwt Hans als een vierentwintig karaats angsthysterie zonder enige *conversietoevoeging* ('Konversionszusatz'). We hoeven dus ook geen conversie te zoeken achter een aantal andere somatische manifestaties. Zoals bijvoorbeeld zijn verstoppingen tengevolge van de overvoeding door de moeder. Of de ziekte die een beginnende verbetering van zijn fobie ongedaan maakt. (120)

4.2. Slaapstoornissen

*Omdat ik niet kan slapen, klim ik uit bed.
Het is half vier.
De dag verheft zich en ik zie
Uw gruwelijke Majesteit.*

(G. K. van het Reve, Nader tot U, p. 129)

Een geliefkoosde legerplaats voor de infantiele hysterie, die bovendien volledig in het teken van de angst staat, zijn de slaapstoornissen.

4.2.1. Dostojewski's lethargie als infantiele hysterie

De epileptische aanvallen van Dostojewski zijn volgens Freud een hysterisch symptoom. Een argument daarvoor is dat die aanvallen in de kindertijd waren voorafgegaan door gelijkaardige doch mildere symptomen, en dat ze hun epileptische vorm slechts aannamen na het trauma van de vervulling van

zijn wens tot vadermoord. Die mildere voorlopers waren zogenaamde lethargische slaaptoestanden. Dostojewski begreep die achteraf zelf als doodsaanvallen. Ze werden telkens door grote doodsangst ingeluid. Freud interpreteert ze als een zelfbestraffende hysterische identificatie met de doodgewenste vader. Het ontbreekt de kleine Dostojewski daarbij niet aan een obsessioneel trekje, dat van groot belang lijkt ter begrip van zijn latere schrijven. Vanuit de vrees des nachts in zijn schijn-dode slaap te verzinken, legt hij briefjes naast zich, met het verzoek slechts na vijf dagen begraven te worden.

Dat die doodsangst een vorm van Ueber-Ich angst is, laat zich hier op drie wijzen verifiëren. Ze beantwoordt vooreerst aan een identificatie met de doodgewenste vader, als oplossing voor het Oedipuscomplex. Die identificatie is ook een zelfbestrafing. En éénmaal de gehate vader dood, voelt zich het subject verlaten door de geliefde vader die over zijn leven waakt. Het moet ons interesseren of er vóór of eventueel naast die hysterische doodsaanvallen met hun Ueber-Ich doodsangst sporen zijn van een infantiele angsthysterische fobie. Dat blijft voor ons immers structureel het belangrijkste gegeven. Voor Dostojewski laat Freud echter niets in die richting opmerken. (121)

4.2.2. Insomnia, pavor nocturnus, enuresis nocturna : geen infantiele hysterie

Naast die uitzonderlijke lethargische slaaptoestanden of doodsaanvallen noteert men bij kinderen couranter slaapstoornissen, zoals niet in slaap geraken (insomnia), 's nachts wakker schrikken (pavor nocturnus) of bedwateren (enuresis nocturna). Geen dezer drie fenomenen wordt door Freud echter tot de infantiele hysterie gerekend.

Van die insomnia zagen we reeds een klinisch voorbeeld. Een kind ziet en hoort een oerscène. Later krijgt het een spontane pollutie, waarop een neurose uitbreekt : het wordt hypergevoelig voor nachtelijke geluiden, eenmaal daardoor gewekt kan het de slaap niet meer vatten. Zo wil het wel én niet de kans lopen om die oerscène nog eens te zien. Het oedipale castratiecomplex, dat toch een voorwaarde voor de hysterie is, verwerft het in dat voorbeeld pas na die slaapstoornis. Oedipus als oplossing voor de slapeloosheid.

Van de pavor nocturnus (nachtelijke angstaanvallen met hallucinaties, buiten de droom) zagen we reeds dat Freud die als angstneurotisch beschouwt. Ze zijn dus niet de uiting van het psychisch mechanisme der hysterie. Ze moeten wel begrepen vanuit het onbegrip en de afkeuring (omwille van de vlovlochtenheid der ouders) van de seksualiteit.

Over de enuresis nocturna hebben we het nog niet gehad. In de Dora-gevvalsstudie (1900) wordt het nachtelijk bedwateren, als lustvol, voor het eerst in etiologisch verband gebracht met de infantiele onanie. Speelt niet met vuur (penis-clitoris), want dan zult gij dat in uw dromen blussen. Enuresis is het

infantiele equivalent van de pollutie of de onvrijwillige zaadlozing in de slaap. Later situeert Freud die enuresis, als uiting van infantiele onanie, in de voor-geschiedenis van het Oedipuscomplex. Het is zeer vaak vanuit die enuresis dat het kind zich een castratiedreiging op de hals haalt. En vermits de infantiele hysterie slechts verworven wordt doorheen het Oedipus- en castratie-complex, lijkt ons die enuresis geen infantiele hysterie te kunnen zijn. De diagnostiek die voor die enuresis nog het meest in aanmerking komt, is de neurasthenie. (122)

4.3. Problematisch Lacaniaans geval : Gide's infantiele hysterie en volwassen perversie

Wij maken van de infantiele angsthysterische fobie de garantie voor een neurotische volwassenheid. De infantiele hysterie is dat niet. Dat laatste lijkt toch de les uit een uniek Lacaniaans geval van infantiele hysterie, namelijk Gide. Ondanks de vaststaande diagnose van zijn kinderneurose als hysterie, lijkt Lacan zijn Gide toch een perverse volwassenheid toe te dichten. Veel voorwaardelijke wijs. Inderdaad, Lacans diagnose van de volwassen Gide blijft weifelen tussen neurose en perversie. (123)

5. Domheid als infantiele depressie versus "Vrolijke Wetenschap"

We hebben reeds enige keren gewezen op het misleidend karakter van de indexen van de "Gesammelte Werke". Anderzijds danken we juist aan die indexen een klinisch zeer interessant curiosum op het gebied der Freudiaanse infantiele neurosen. En dat is de *depressie* ('Depression'). Daarbij verwijst men naar Freuds analyse van Leonardo da Vinci's kinderherinnering (1910). Wat lezen we daar.

Een kind wordt geboren. De *onderzoeksdrijf* ('Forschertrieb') stelt zich meteen in dienst van seksuele interesses. Het infantiele seksuele onderzoek richt zich op de vraag waar die geduchte concurrent wel vandaan mag komen. Daarbij daagt het de jonge detective dat de volwassenen hem daarover fabeltjes vertellen. Maar zelfstandig de waarheid vinden, daarin slaagt hij ook niet. Op de mislukking van zijn infantiele seksuele theorieën rond het enigma der geboorte kan het subject op twee tegengestelde manieren antwoorden.

5.1. Gevoel van domheid-en-depressie → infantiele angsthysterische fobie als verdringing van de seksualiteit

Vooreerst kan het effect van die mislukking van die eerste poging tot intellectuele zelfstandigheid duurzaam en zeer deprimerend zijn. In die depressie en dat overweldigend gevoel van domheid krijgt het Oedipuscomplex zijn beslag. De mislukking van het infantiel seksueel onderzoek wordt erdoor bezegeld. Voor ons is dat het moment van de infantiele angsthysterische fobie ('Dummheit', naar Freuds benaming van Hans zijn dierfobie) als verdringing van de seksualiteit. Omdat het kind geen antwoord vindt op zijn vragen in verband met de seksualiteit en het verlangen van de moeder (hoe komt zij aan dat mormel) gaat het, als in een intuïtie, de vader of zijn substituut vrezen.

Na die oedipale angsthysterische fobie kan de onderzoeksdrijf, vanuit haar initiële koppeling aan de seksualiteit, nog twee kanten uit.

Ofwel deelt zij het lot van oedipale verdringing van de seksualiteit. Er is dan geen verlangen meer om te weten. Dat zou bijvoorbeeld het geval kunnen zijn bij veel gevallen van infantiele (pseudo-)debiliteit.

Ofwel ontsnapt die onderzoeksdrijf aan de verdringing. Later laat ze zelfs de verdrongen seksualiteit terugkeren. Daarbij wordt dan wel het onderzoeken of denken zelf geseksualiseerd. Wat betekent dat men nooit tot een vruchtbaar besluit komt. Dat zagen we bijvoorbeeld gebeuren in de infantiele dwangneurose van de Wolfsman na zijn angsthysterische fobie. Zijn aanvankelijke luciede kijk op de Vader-Zoon verhouding in de Gewijde Geschiedenis moet geleidelijk plaats maken voor vruchteloos gepieker, denkdwang, dwang om te weten.

5.2. Sublimatie van de seksualiteit tot 'Wissbegierde' die de 'Forschertrieb' versterkt → "Vrolijke Wetenschap" van Hans

In een structureel radicaal andere situatie kan het gebeuren dat de seksualiteit om te beginnen reeds deels ontsnapt aan de oedipale verdringing door de angsthysterie. In plaats van verdrongen wordt die seksualiteit dan meteen gesublimeerd tot *verlangen om te weten* ('Wissbegierde'). Die gesublimeerde seksualiteit, als verlangen om te weten, voegt zich dan bij de evenmin verdrongen *onderzoeksdrijf* ('Forschertrieb'). Dat die sublimatie zich voltrekt naast de fobische verdringing, dat zagen we bijvoorbeeld gebeuren op muzikaal vlak bij Hans. Ferenczi's Arpád ontwikkelt in de marge van zijn hane-

fobie zelfs twee talenten : die kleine pervert zingt en tekent uitstekend, zolang het maar met pluimvee te maken heeft.

Die sublimatie, als ontbrekende verdringing van de seksualiteit, lijkt tot vooronderstelling te hebben dat het effect van de noodzakelijke mislukking, bij de eerste poging tot intellectuele zelfstandigheid op het gebied van de seksualiteit, niet zo deprimerend is. En inderdaad worden we bij Hans iets gewaar van de sublieme zottebollende atmosfeer van Nietzsche's "Vrolijke Wetenschap". Daarin kunnen hem zijn stramme vader, en zelfs Freud soms, moeilijk volgen. Tegengesteld aan de zondige depressie of *droefheid* ('tristesse') is de Vrolijke Wetenschap voor Lacan een deugd. Hans probeert niet te begrijpen, probeert niet totaal in de zin te verzinken, hij geniet er integendeel van om zo dicht mogelijk over die zin te scheren. Dreigt hij erdoor gegrepen te worden, dan "bekent" hij maar snel dat hij gelogen heeft : *Zeg pa, wat ik zojuist gezegd heb, dat is niet waar hoor*. Dichter Hans staat op het punt gelukkig te worden.

Vrolijke Wetenschap, dat zijn de saturnaliën van een geest die geduldig een schrikbarende lange druk heeft doorstaan — geduldig, streng, koud, maar zonder hoop — en die nu plots door de hoop wordt overvallen, door de hoop op gezondheid, door de dronkenheid der genezing. Niet verwonderlijk dat daarbij veel dwaasheid en zotternij aan het licht komt, veel moedwillige tederheid verspild op problemen met stekelvarkensvel die dus niet geschikt zijn om gekoosd en gelokt te worden (...) En wat lag dan niet allemaal achter de rug. Dat stuk woestenij, uitputting, ongeloof, verijzing middenin de jeugd, die verkeerd ingelaste ouderdom (...) Lieder en waarin zich een dichter op moeilijk te vergeven wijze vrolijk maakt over andere dichters — Ach, het zijn niet alleen de dichters en hun schone lyrische gevoelens waarop die Heropgestane zijn Boosaardigheid los laten moet : wie weet wat voor offer hij zich zoekt (...). Aldus Nietzsche.

Op het gebied van Hans' weten over de seksualiteit is een betere karakterisering van zijn speelse, haast familiale relatie tot zijn vader (en Freud) niet denkbaar. Die infantiele vrolijkheid is de tegenhanger van de infantiele depressie. (124)

6. Infantiele situatiefobieën en fylogenetisch overgeërfd infantiele fobieën

Onze situering van de angsthysterische fobie binnen het klinisch veld der kinderneurosen kunnen we niet beter afronden dan met de situering ervan bin-

nen het beperkter veld der infantiele fobieën. Inderdaad, de angsthysterische fobie is voor Freud slechts één vorm van infantiele fobie.

Inleidend moet opgemerkt dat slechts de studie van de kinderneurose Freud heeft toegelaten een onderscheid te maken binnen wat hij, aanvankelijk en voor de volwassen neuroticus, *gemene primaire fobieën* placht te noemen. Daarvan geeft hij ons, in 1894, drie wel uiterst gelukkig gekozen voorbeelden : angst voor dieren, voor onweer en voor het donker. (125) Binnen de kinderneurose zullen dat juist voorbeelden worden van drie verschillende types van fobie. Angst voor het donker als voorbeeld van de allereerste situatiefobieën. Angst voor onweer als voorbeeld van de fylogenetisch overgeërfde en dus aangeboren fobieën tegenover symbolische gevaren. En de dierangst als voorbeeld van de angsthysterische fobie. Hier bespreken we de aangeboren en de situatiefobieën.

6.1. Fylogenetisch overgeërfde infantiele fobieën

Eerst, zeer kort, de duistere kinderangst voor onweer met donder en weerlicht. Maar ook voor klein ongedierte dat in & uit spleten schiet. Daarvoor verlaat Freud eigenlijk nooit zijn aanvankelijke verklaring van de *gemene primaire fobieën* (bij volwassenen). En die verklaring is de erfelijkheid : verkommerde resten van een congenitale voorbereiding op reële gevaren, die bij andere dieren zo duidelijk uitgebouwd is. In de loop van zijn analytische carrière dringt Freud zoveel mogelijk het erfelijk, aangeboren karakter van eigenschappen terug. Waar dit niet lukt, raffineert hij het concept zelve van die erfelijkheid, hij voegt het een symbolische dimensie toe. Op dat punt zien we bijvoorbeeld het concept van de *fylogenetische erfenis* opduiken. Dat is ook het geval voor de hier besproken vorm van fobie.

Voor Freud komen vele van die fylogenetisch overgeërfde angstobjecten slechts door een symbolische betrekking voor enig gevaar te staan. Bijvoorbeeld de slang. Die angstobjecten hebben het statuut van een symbool en niet van een betekenaar zoals in de angsthysterie. Misschien betekent zulks dat we ze langs de kant van het reële en het object (a) moeten situeren.

Een verklaring van die fobieën waartegen zich Freud verzet, is die via Ranks geboortetrauma. Bij onweer en heen & weer schietend ongedierte zou het kind, volgens Rank, de analogie met donder & bliksem & beweging bij de eigen geboorte niet ontgaan. Dat lijkt Freud nogal sterk, en hij houdt het dan ook liever bij één of andere vorm van erfelijkheid. (126)

6.2. Infantiele situatiefobieën

Onder benamingen zoals *situatiefobieën*, *vroegfobieën* ('Frühphobien') of *angstbereidheid* ('Angstbereitschaft') van de zuigeling, verzamelt Freud een aantal fobieën, die om te beginnen ongeveer bij geen enkel kind ontbreken en die later bovendien bij merendeel der volwassenen nooit helemaal verdwijnen. Dat laatste in schrille tegenstelling tot de angsthysterische fobieën, die merendeel strikt gelokaliseerd blijven in de kindertijd en die bij een latere opstoot als pathologisch worden beoordeeld. Die prille situatiefobieën zijn voor Freud *bijna normaal* te noemen, ook al duren ze een leven lang.

Het betreft vijf gevaren, angstvoorwaarden of situaties die tot een gemeene noemer te herleiden vallen : eenzaamheid, donker, stilte, het nieuwe en vreemde personen.

De gemene noemer of de verklaring van die situatiefobieën blijft constant doorheen Freuds oeuvre. Het kind mist telkens de geliefde of, beter, de *verlangde* ('Sehnsucht') moeder. Bij haar afwezigheid kan het de door haar opgewekte libidinale *prikkeling* ('Erregung') niet beheersen of zwevend houden. In plaats van die libido, en wel als directe transformatie ervan, verschijnt de angst. Eén van die onovertroffen staaltjes van Freudiaanse poëzie van het alledaagse leven mag dat verduidelijken. Vanuit een eenzame, stille, donkere kamer roept een drie-jarig kind : *Spreek tot mij (...) Als iemand spreekt, wordt het licht.* (127)

Die situatiefobieën staan volledig in het teken van de afwezigheid van de moeder. In diezelfde situatie kan het kind echter ook een andere keuze maken, het kan op een andere wijze verlichting krijgen. In plaats van angstig te worden en op de moeder te roepen, kan het kind haar gaan-en-komen symboliseren in een spel. Het prototype daarvan is het 'fort'-'da' spel.

Wanneer de moeder het achterlaat, weent Freuds braaf kleinkind van anderhalf jaar niet. Wel ontwikkelt het de storende gewoonte om alles wat het te pakken krijgt, weg te slingeren, vergezeld van een tevreden "o-o-o-o". Opa Freud begrijpt dat als een 'fort'-spel. In zijn volledigheid, als 'fort'-'da' spel, kan hij het pas later observeren. De eerste tijd is het verdwijnen van een bo-
bijn over de bedrand, met het vreugdevolle "fort". De tweede tijd is het terug verschijnen ervan, dank zij een eraan vastgemaakt draadje, begroet door een even tevreden "da".

Angst wanneer het kind het traumatiserend vertrek van de moeder, haar eerste symbolisatie, passief moet ondergaan. Geen angst, doch integendeel een *recuperatie van genot* ('Lustgewinn' of 'plus-de-jouir'), wanneer het kind dat trauma zelf kan herhalen, actief kan symboliseren. Aan gene zijde van het

lustprincipe (vanaf 1919) kan Freud niet meer voorbijzien aan 'fort' - 'da' spel als symbolisch alternatief voor de prille situatiefobieën, beide als reactie op het trauma van de moederlijke afwezigheid. (128)

Alternatieve verklaringen voor die infantiele situatiefobieën, die Freud heeft bestreden, zijn vooreerst Ranks geboortetrauma en de vervolgens de intellectuele onzekerheidshypothese van de psychiater Jentsch, met haar analytisch gecamoufleerde varianten.

Dat geboortetrauma opent volgens Freud de deur voor de willekeur in de interpretatie. Al naargelang de noodzaak laat Rank die herinnering aan het gelukzalig intra-uterien bestaan werkzaam worden of juist de traumatische verstoring daarvan. Donker en eenzaamheid zouden, als herstel van die baarmoederlijke geborgenheid juist bevredigend moeten zijn. Dat ze toch angstwekkend zijn, verklaart Rank dan maar door de verstoring van die geborgenheid. (129)

Jentsch verklaart het angstwekkend of unheimlich karakter van het nieuwe vanuit de intellectuele onzekerheid van het ik tegenover de niet vertrouwde omgeving. Dat is eigenlijk ook de visie van Adler, voor wie kennis macht is en onwetendheid onmacht. Het kinderlijk ik zou, net als de primitief, bang zijn vanuit zijn onwetendheid of onmacht. Wat erg doelmatic heet te zijn : je kunt maar beter bang zijn voor het nieuwe, voor de stilte (want die wijst op de storm). Voor Freud daarentegen brengt het kind in zijn vijf situatiefobieën weinig tot geen reële angst mee. Het Adleriaans-paranoïde kind dat op zijn *qui-vive* is voor een wereldomvattende agressiedrift, dergelijk kind noemt Freud een ongelukkige theoretische constructie. In die vijf situaties schrikt het kind slechts omdat het op het zicht van de moeder is afgestemd. Tegengesteld aan de vorige fobieën zien we dat Freud hier argumenteert tegen het aangeboren karakter der situatiefobieën. Ze staan volledig in het teken van het vertrek van de moeder als eerste objectverlies of symbolisatie. (130)

Nochtans moeten we vaststellen dat Freud, op één welbepaald moment, geneigd blijkt om ook voor de situatiefobieën een erfelijke factor aan te nemen. Erfelijkheid die dan wel weer symbolisch geraffineerd is via de mythe van de fylogenetische erfenis. Die even merkwaardige als uitzonderlijke passage vinden we in het manuscript van het twaalfde metapsychologisch geschrift uit 1915, over de overdrachtsneurosen. Dat manuscript achtte Freud blijkbaar niet voor publicatie vatbaar, het werd pas in 1984 uit de nalatenschap van Ferenczi opgedolven.

Freud had het manuscript inderdaad opgestuurd aan Ferenczi vermits het voortborduurde op één van diens eerder delirant klinkende constructies. In een artikel uit 1913, "Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes" (*Ontwikkelingsfasen van de realiteitszin*) laat Ferenczi de ijs tijd een belangrijke rol spelen in de cultuurontwikkeling. Volgens Freud zou(den) door de

ontberingen van die ijtijd de voordien ontbrekende angst voor het nieuwe (en ook andere situatiefobieën) zijn ontstaan. En dit volgens het gekende mechanisme der klinische infantiele situatiefobieën : transformatie van niet bevredigde libido tot angst. Wanneer Freud het daarna echter heeft over die infantiele situatiefobieën, laat hij die nieuwe verklaring door de fylogenetische ijtijd-erfenis concurreren met die door de transformatie. Een deel der kinderen zou de ijtijd-angstigheid in zich meedragen en slechts daardoor ertoe gebracht worden om de onbevredigde libido als een extern gevaar te gaan beschouwen.

Het quasi-delirant karakter van wat kan beschouwd als blijk van liefde voor Ferenczi, mag ons niet blind maken voor het cruciale metapsychologisch probleem dat Freud daarmee meent op te lossen. De angst, als vlucht van het ik voor zijn libido, is juist uit die libido ontstaan. De libido is dus zowel bron als object van angst : een goed jaar later, in zijn voorlezing over de angst (1916-1917), zou Freud dat probleem zo formuleren. Daarbij stelt vooral de libido als object van angst een probleem. Vanwaar komt immers die eerste angst voor de libido. Toch niet uit een transformatie van de libido?

De ijtijderfenis is een eerste mythisch antwoord. Op dezelfde vraag zal de castratie met een structureel veel gelukkiger mythe antwoorden. Echter wel met die belangrijke verschuiving dat de castratie geen rol toekomt in de infantiele situatiefobieën, maar enkel in de infantiele angsthysterische fobie. (131)

Gaan we tenslotte nog even de verhouding na van de infantiele situatiefobieën tot de infantiele angsthysterische fobie. Als om ons te ontmoedigen, verklaart Freud in zijn laatste angsttheorie ("Hemmung, Symptom und Angst", 1926) dat hun verhouding tot latere, duidelijke neurosen van de kindertijd hem duister blijft. Maar ontmoedigen laten we ons niet echt, we menen voorheen een geheime hint gekregen te hebben van Freud.

Sommige kinderen vinden vanuit hun angst zelf gevaren waarvoor men hen niet gewaarschuwd heeft. Daarbij komen ze een stuk tegemoet aan hun realiteitsopvoeding tot angst. Afgaand op de verklaring die Freud daarvoor geeft, is het éénzelfde soort kinderen dat zo makkelijk griezelverhaaltjes op zich neemt. Welke verklaring geeft Freud nu voor kinderen die zelf realistische gevaren uitvinden of symbolische gevaren gaan zoeken in boeken. Ofwel hebben ze constitutioneel een grotere of eerder tot ontwikkeling komende seksualiteit. Ofwel, en dat is voor ons het belangrijkste, is die seksualiteit door moederlijke vertroeteling & verwenning te hoge eisen gaan stellen. Op dat moment gaan de normale situatiefobieën omklappen tot een angsthysterische fobie.

Situatiefobieën ontstaan in relatie tot het vertrek van de libidinaal bezette moeder. Is die moeder, doordat ze haar kind teveel vertroetelt, in té hoge mate

libidinaal bezet, dan zal de angst bij haar vertrek navenant zijn. Om die té grote angst te bemasteren, moet het kind een gevaar uitvinden in functie waarvan het zijn liefde tot de moeder kan verdringen. Zo'n gevaar is de castratie door de vader. Ver hoeft het kind daarnaar niet te zoeken. Sprookjes en andere griezelverhaaltjes bulken van de castratiesymboliek. Ook schuilt de dreiging ervan merendeel reeds in het discours of de verhaaltjes van de moeder, als duistere keerzijde van haar liefdevolle vertroeteling, dat wil zeggen als uiting van haar verlangen.

De situatiefobie is een verhouding tot de moeder als betekenaar, geen castratie-angst noch verdringing. De angsthysterische fobie is een verhouding tot de vader als betekenaar, wel castratie-angst en verdringing. (132)

HOOFDSTUK 3

ONTDEKKING & EERSTE CONCEPTUALISATIE DER CASTRATIE IN DE KLINIEK VAN DE INFANTIELE ANGSTHYSTERISCHE FOBIE

De infantiele angsthysterische fobie is het antwoord op de ontdekking van de castratie. Het is bijgevolg niet verwonderlijk dat Freud vanuit de studie der infantiele angsthysterische fobie voorerst het accidenteel belang van de castratie heeft ontdekt, om vervolgens het castratiecomplex in zijn structurele betekenis te conceptualiseren.

1. Ontdekking van de castratie : infantiele angsthysterische fobie in het discours van een vader-analyticus (Hans — 1908-1909)

1.1. Moederlijke castratiedreiging — vaderlijke voorlichting

Begin 1908 wordt Freud door één zijner adepten, Max Graf, in de gelegenheid gesteld om de fobie van diens zoon Hans (eigenlijk Herbert) vanop enige afstand te volgen. Blijkt alras dat de moeder, een ex-analysante van Freud, onder andere een castratiedreiging uitgesproken had aan het adres van haar 3½ jaar oude zoon : "Als je niet van je Wiwimacher kunt afblijven zal ik hem door Dr. A. eens laten afsnijden". Onaangedaan veegt de drollige dreumes daar eerst zijn achterste aan, hij zal dan maar Wiwi doen met zijn Popo.

Die verschuiving van vóór naar achter blijft doorheen heel het geval een typische verdringswijze van de moederlijke castratiedreiging. Ook wanneer hij daardoor echt in verlegenheid wordt gebracht, namelijk ter gelegenheid van de door Freud voorgestelde en door de vader slechts schoorvoetend ter harte genomen voorlichting : "Hans jongen, Uw moeder liegt, ze heeft geen penis". Er moet inderdaad bij verteld dat de moeder voorheen voorgewend had ook een Wiwimacher te bezitten, niet gecastroed te zijn. Met die voorlichting stuikt dan ook de wereld van logicus Hans ineen : "Als niet alle levende wezens, als mijn belangrijkste gelijke, als mijn moeder geen Wiwi-

macher heeft, dan is haar castratiedreiging niet meer zo ongeloofwaardig". De moederlijke castratiedreiging wordt zelfs plots begrijpelijk. Het castratiecomplex, dat hij ter gelegenheid van die moederlijke dreiging verwierf, wordt gewekt door de vaderlijke (Freuds) voorlichting.

1.2. Castratie als interpretatie — het einde van een infantiele seksuele theorie

Onmiddellijk na zijn analyse van Hans en nog vooraleer de gevalstudie in 1909 publiek te maken, publiceert Freud in 1908 een artikel over infantiele seksuele theorieën. Dat is volledig gebaseerd op die analyse van Hans. In een eerste seksuele theorie maakt de kleine logicus van ieder mens een gelukkig bezitter van éénzelfde penis als de zijne. Wanneer hij het vrouwelijk geslacht effectief te zien krijgt, zijn twee reacties mogelijk. Vooreerst kan nog een schep bovenop de imaginarietheit van dat eerste principe gedaan : haar Wiwimachter zal groeien. Het kind blijft dus binnen de infantiele seksuele theorie. Heeft het zich echter vóór de ontdekking van dat geslachtsverschil ooit ergens een castratiedreiging op de hals gehaald omwille van een al te grote begaanheid met de eigen piemel, dan zal alle imaginarietheit op dat moment vervallen. Het valt ten prooi aan de *afschuw* ('Abscheu'), de *ontzetting* ('Entsetzung') of het *afgrijzen* ('Gransen') van het castratiecomplex. Hij zal nooit meer groeien. Op dat moment betekent de castratie het einde van een infantiele seksuele theorie.

Ontbrekende imaginarisering : dat betekent echter nog niet dat het subject geconfronteerd wordt met het reële van De Vrouw als niet-gecastreerd. De interpretatie van het vrouwelijk geslacht in termen van castratie is een symbolische aflossing van de imaginaire theorie waarin iedereen de penis heeft. De meest gelukkige oplossing voor het kind, zelfs al wordt het daardoor neurotisch. Na die obligaat neurotische kindertijd blijkt in de volwassenheid een Andere, reële benadering van De Vrouw als niet-gecastreerd praktisch niet meer haalbaar.

Met enige omzichtigheid zou kunnen geopperd dat de castratie voor Freud, op het moment van haar ontdekking, reeds los staat van die accidentele moederlijke dreiging. Dat de moeder geen penis heeft, het is alsof het kind die zelf verliest : aldus Freud. Eigen observatie (in de tekst over de infantiele seksuele theorieën) of voorlichting (in de gevalstudie van Hans) zouden dus op zich volstaan. Op die castratie bij Hans komen we uitvoerig terug. (133)

2. Eerste conceptualisatie van de castratie :

infantiele angsthysterische fobie in het discours van een volwassen neurotische analysant (Wolfsman — 1914-1918)

2.1. Infantiele angsthysterische fobie als erkenning via verdringing van de castratie

Van 1910 tot 1914 analyseert Freud zijn Wolfsman een eerste keer. Publicatie van dat onmiddellijk na afloop neergeschreven geval volgt slechts in 1918, onder de titel *"Uit de geschiedenis van een infantiele neurose"*. De analyse van deze volwassen neurose (*resultaat van een spontaan afgewikkelde met defect genezen dwangneurose*) bestaat in eerste instantie uit de reconstructie, vijftien jaar later, van de onderliggende infantiele neurose. En die infantiele neurose bestaat uit vooreerst een angsthysterie (dierfobie) en vervolgens een religieus getinte dwangneurose.

Aan het begin van die angsthysterie staat een eerste uit de kindertijd herinnerde angstdroom. Verlangen naar seksuele bevrediging door de vader —> inzicht in de daaraan vasthangende voorwaarde van de castratie door de vader : dat is voor Freud de loop der latente gedachten van de kleine Wolfsman, bij die droom. Als voorbeeld van de bevrediging door de vader wordt in die droom de oerscène van de ouderlijke coïtus opgefrist. In die scène blijkt plots de bevestiging van de vroegere castratiedreigingen (door Gruscha en zijn Nanja). Als je zoals de moeder wilt bevredigd, moet je zoals de moeder gecastreerd. Het verlangen naar de vader wordt angst voor de vader als agens van de castratie.

Net zoals Hans zien we dat ook de Wolfsman trouw blijft aan een eerste defensieve verschuiving of "verdringing" van het castratiecomplex : van vóór naar achter. Na de castratiedreiging door zijn Nanja laat hij bijvoorbeeld de meisjes Wiwi doen met hun Popo. Die anale opening werkt zich weer op de voorgrond, nadat hij vol angst is ontwaakt uit de wolvennachtmerrie die hem tot erkenning van de castratie brengt.

In de infantiele angsthysterische fobie, die aansluitend antwoordt op die Wolfvendroom, bestaan volgens Freud niet twee maar drie houdingen tegenover de castratie naast elkaar. De eerste twee erkennen de castratie. Enerzijds verzet de Wolfsman zich tegen die castratie, hij verdringt ze. Anderzijds is hij bereid ze te aanvaarden en zich met de daaruit resulterende vrouwelijkheid te verzoenen. In een derde houding, die ook de oudste is, erkent de Wolfs-

man de castratie niet, hij verwerpt ze, en daarbij staat het oordeel over haar realiteit op geen enkel moment ter discussie. Hij blijft trouw aan zijn anale theorie die de aarsopening tot vrouwelijk genitaal maakt.

Aan de anale kant wordt de castratie verworpen. Aan de andere kant wordt ze erkend, met het dubbelslachtig vervolg van aanvaarding en verdringing ervan. De infantiele angsthysterische fobie nu is enkel een reactie op de erkenning via verdringing van de castratie.

2.2. Vader moet castreren

Freud besluit dat de angst in de opbouw van de infantiele angsthysterische fobie de castratie-angst is. Dit nieuwe inzicht zou niet strijdig zijn met zijn voorgaande stelling, dat die angst beantwoordt aan een transformatie van verdrongen libido (hier het verlangen tegenover de vader). Dat lijkt dan de volgende sequens op te leveren : "homoseksualiteit" tegenover de vader → castratieconstatacie als denkresultaat (met of zonder angst, dat blijft onduidelijk; Freud heeft het wel meer dan eens over "Schreck") → verdringing van de "homoseksualiteit" → transformatie van de libido in angst → infantiele angsthysterische fobie, als castratie-angst tegenover de vader. In de Wolfsmangevvalsstudie (1914) heeft de castratie-angst dus nog niet echt haar primaire karakter als motief voor de verdringing verwoven. In zijn lezing uit 1916-1917 over de angst zal Freud dan ook de castratie-angst nog niet vermelden. Inzake een andere structurele karakteristiek ervan constateren we wel een duidelijke verandering tegenover de gevalsstudie van Hans. De moeder mag dreigen wat ze wil, het is de vader die castrator moet zijn. Om dat vanuit de ervaring vaak onbegrijpelijk gegeven te verklaren, moet Freud verwijzen naar de fylogenese. (134)

3. Structureel belang van de infantiele angsthysterische fobie (Wolfsman & Hans — 1926)

Van het allergrootste belang voor de structurele betekenis van de castratie en dito angst is de hemming van de infantiele angsthysterische fobieën (van zowel Hans als de Wolfsman) in een metapsychologisch perspectief. Dat gebeurt in het fameuze "Hemmung, Symptom und Angst" (1926). We zullen daar uitgebreider op ingaan bij bestudering van het verdringingsmechanisme in de infantiele angsthysterische fobie.

4. Ontdekking van de castratie : niet buiten de kliniek van de infantiele angsthysterische fobie

Ter staving van onze boud lijkende bewering dat Freud wel degelijk in "zijn kliniek" van de infantiele angsthysterische fobie op de castratie gebotst is, doorlopen we nog snel even Freuds verwijzingen naar de castratie vóór de gevalsstudie van Hans (dus vóór 1909). Twee belangrijke bronnen : "Die Traumdeutung" (1899) en "Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie" (1905). Twee basiswerken, die veel heruitgaves kenden en waarin Freud, tot op een bepaald moment, telkens de meest recente stand van zaken in zijn theorie integreerde.

"Die Traumdeutung" (1899) kent haar eerste toevoeging over de castratie pas in 1911. Dan Freud vermeldt de castratiedreiging door de moeder en Oedipus' zelfverblindende. In 1914 en 1919 volgen inlassingen over Stekels castratiesymboliek. Verder, in 1919, voorbeelden van castratiedromen bij een kind van zes en een kind van drie jaar vijf maand. En tenslotte, ook nog in 1919, een droomvoorbeeld van de overwinning der castratiedreiging door fallusverdubbeling.

Merkwaardig is overigens wel dat de enige oorspronkelijke verwijzing naar de castratie de mythe is, waarin de zoon (Zeus of Kronos) de vader ontmant. Omdat de vader zijn almacht op niets ontziende wijze uitoefent, moet de zoon wel zijn vijand zijn. Hij moet de vader doden. Freuds betoog handelt enkel over de infantiele doodswens tegenover die vader. Daarbinnen komt zijn castratie dan ook volstrekt onbegrijpelijk over. Verderop blijkt echter dat Freud waarschijnlijk met een klinisch voorbeeld in het achterhoofd zat. Het is in de beeldassociaties van een jong conversiehystericus dat Freud de sikkel vindt waarmee Zeus zijn vader ontmant. Een hertrouwende vader krijgt zo zijn castratiedreiging tegenover zijn masturberende zoon als een boomerang terug. Een etiologische betekenis voor die pubertaire conversie lijkt de castratiedreiging echter niet toe te komen. (135)

Ook voor de "Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie" (1905) heeft Freud achteraf een poging ondernomen om de castratie te integreren. Ook hier weer drie tijden. Biologiserend is de opmerking uit 1910 over castratie-experimenten die de geslachtskenmerken veranderen. In 1915 en 1920 voegt Freud een heel wat structureler paragrafe toe over castratiecomplex en penisnijd in de infantiele seksuele onderzoeken. "Ieder mens heeft een penis" : het castratiecomplex is de innerlijke strijd waarin die logica wordt gewijzigd. Ook in 1915 en 1920 wijst Freud op de rol van het castratiecomplex in perversies,

zoals masochisme en exhibitionisme. En in 1920 tenslotte brengt hij het pubertair seksueel fantasma van de castratiedreiging in verband met de infantiele seksualiteit (onanie). Voor zover wij konden nagaan ontbreekt dus de castratie in de eerste uitgave van de "Drei Abhandlungen" uit 1905. (136)

HOOFDSTUK 4

INFANTIELE ANGSTHYSTERISCHE FOBIE ALS NOSOLOGISCHE UITVINDING

1. Volwassen fobieën in het begin van Freuds psychoanalyse

Freud ontdekt en conceptualiseert de castratie binnen "zijn kliniek" van de infantiele angsthysterische fobie. Hoe komt Freud echter tot die categorie, welke is haar nosologisch verleden. Traditioneel onderscheidt men twee types van fobieën in de aanvangsfase van Freuds bemoeienissen terzake : de typische fobieën van de angstneurose en de atypische fobieën van de dwangneurose.

1.1. Atypische dwangneurotische fobieën

Vanuit de dwangneurose met haar atypische fobieën komt Freud tot een psychologische theorie van de neurosen. Daarin ontdekt hij immers de afweer die hij nadien ook bij hysterie en paranoia gaat zoeken. Het psychisch mechanisme van die fobieën is dat van de dwangneurose. En daarbij moet het lot van de voorstelling en het affect onderscheiden : *valse verknoping* ('falsche Verknüpfung') met een andere dan de oorspronkelijke, afgeweerde seksuele voorstelling; het oorspronkelijk affect wordt angst.

1.2. Typische angstneurotische fobieën

Na die veralgemening van de afweer, als psychisch mechanisme bij de dwangneurose met haar atypische fobieën, gaat Freud dat psychisch mechanisme beperken op het gebied van de fobie. De typische fobieën uit de neurasthenie kennen dat psychisch mechanisme niet. Die typische fobieën isoleert Freud, en hij maakt er een nieuwe nosologische entiteit van : de angstneurose. De angst van die typische angstneurotische fobieën is niet de transformatie van een door verdringing (via valse verknoping) van de voorstelling

onbruikbaar geworden affect, hij is fysiologisch bepaald (coïtus interruptus als prototypisch).

Typische fobieën kunnen voor Freud vooreerst de versterking zijn van algemeen menselijke *antipathieën* ('Abneigungen') door die fysiologisch nieuw opgewekte angst. Dat zijn de fobieën tegenover slangen, ongedierte, donker, donder, etc. En vervolgens kunnen ze betrekking hebben op de *lichaamsbeweging en -verplaatsing* ('Lokomotion') : agorafobie, claustrofobie, hoogtevrees, etc. (137)

1.3. (Typische) hysterische fobieën

De tweeledige opdeling tussen atypische fobieën van de dwangneurose en typische fobieën van de angstneurose is traditioneel te noemen. We vinden ze bijvoorbeeld in één van Strachey's "Editor's Notes" voor de "Standard Edition", maar ook in de "Vocabulaire" van Laplanche & Pontalis. Tot nog toe hebben ook wij die universitaire onderscheiding zonder morren gevolgd. We hebben daarbij echter niet nagelaten van een zwaar accent te leggen op de moeilijkheden waarvoor de typische fobieën na voltrokken opdeling gingen plaatsen. De structuur van de fobie, zo diende Freud tegenover Löwenfeld te bekennen, is nog niet opgehelderd in relatie tot de theorie van de angstneurose. En tegenover Fliess kwam Freud met een nieuwe benadering op de proppen, via de concepten familieroman en fantasie. Het is nu gewis niet zonder relatie tot die moeilijkheden met de angstneurotische fobie, als een kiemende oplossing ervan, dat we reeds van in den beginne sporadisch een derde type van fobie zien opduiken in Freuds oeuvre. Dat is de zogenaamde *hysterische fobie*, waarvan traditioneel nimmer enig gewag gemaakt wordt. Van in den beginne onderscheiden zich dus drie vormen van fobie bij Freud : de atypische dwangneurotische fobie en de typische fobie die ofwel angstneurotisch ofwel hysterisch kan zijn.

Even merkwaardig als betekenisvol is overigens ook dat de hysterische fobie aanvankelijk zeer vaak de conversiehysterie komt vervangen in Freuds opsomming der afweerneuropsychosen : dwangneurose (met atypische fobieën), paranoia en hysterische fobie. Freud zet dus meteen de conversiehysterie en de hysterische fobie op dezelfde plaats, ze hebben eenzelfde mechanisme; zoals ook het geval is voor de dwangneurose en de atypische fobieën. In haar structurele verwantschap met de conversiehysterie lijkt de hysterische fobie hier dus een soort voorloper van de latere angsthysterie (1908). Het zal dan ook niet verwonderen van Freud herhaaldelijk te horen verklaren dat de hysterische fobie bij uitstek toegankelijk is voor de psychoanalyse, dat ze geschied is op de leest van het droomparadigma (verschuiving & verdichting).

In "Die Traumdeutung" bijvoorbeeld heeft Freud het over de *betekenis* ('Bedeutung') van de *agorafobie* ('Platzangst') als hysterische fobie. Het symptoom heeft er een psychische betekenis, het is opgeworpen als een dam tegen de angst.

Ook in de gevalsstudie van Dora ontmoeten we de hysterische fobie als structureel verwant aan de conversiehysterie en dus als voorloper van de angsthysterie. We herinneren eraan dat de Dora-analyse gebeurde van oktober tot december 1900, uitgeschreven werd in januari 1901 en pas gepubliceerd in 1905. *De psychische processen zijn bij alle psychoneurosen een heel stuk gelijklopend, dan pas komt de somatische tegemoetkoming in aanmerking, die de onbewuste psychische processen een uitweg in het lichamelijke verschaft. Waar dit moment ontbreekt, ontstaat uit die gehele situatie iets anders dan een hysterisch symptoom, maar toch ook weer iets dat eraan verwant is, ergens een fobie of een dwangidee, kortom een psychisch symptoom.* Even voorheen had Freud het gehad over de hysterische fobie, als stoeiend op de verbinding tussen het excrementele en het seksuele. Wat ook duidelijk het geval is voor de infantiele als angsthysterie benoemde fobie van Hans, en evenmin bij de Wolfsman ontbreekt. (138)

2. Infantiele angsthysterische fobie = hysterische fobie

We menen dus dat de angsthysterie, als Freuds derde nosologische uitvinding (na dwangneurose en angstneurose), gewoon een andere naam is voor die hysterische fobie. Die hysterische fobie was reeds geleidelijk de typische angstneurotische fobieën aan het opsorpen was, de angsthysterie zal onverdroten in die lijn doorgaan. Met de naamsverandering gaat echter wel een cruciale niveauverandering gepaard. Tot dan toe had Freud het, onder de naam hysterische fobie, voornamelijk gehad over de postpubertaire fobieën. Met de angsthysterie begint hij de ontginning van het veld der infantiele neurosen. De angsthysterie is een effect van de infantiele seksualiteit, van de infantiele 'Nachträglichkeit', zonder postpubertaire 'Nachträglichkeit'. Als tweede structureel verschil zal die infantiele angsthysterische fobie zich van langsom duidelijker ontpoppen tot een geprivilegieerde reactie op de castratie.

Dat betekent echter niet dat Freud de term angsthysterie exclusief reserveert voor een bepaalde infantiele neurose. In zoverre ze aansluiten bij de infantiele angsthysterie zullen ook de postpubertaire fobieën als angsthysterie bestempeld. En tenslotte raakt ook de oudere naam van de hysterische fobie

niet totaal in onbruik : bij de latere Freud vindt men ze nog als aanduiding zowel voor de infantiele als de volwassen angsthysterie.

Op die infantiele angsthysterie en het onderscheid dat uiteindelijk toch nog moet gemaakt met de eigenlijke "fobie", gaan we verder in bij de meta-psychologische studie van de verdringing in de angsthysterie.

3. Freuds nosologische verzuchtingen

Besluiten we deze nosologische uitweiding met enkele confidenties van Freud aan Jung. De term angsthysterie moet eindelijk eens toelaten van de fobieën ergens onder te brengen. Freud beschouwt zijn uitvinding van de angsthysterie als dé oplossing van een nosologisch probleem dat hem reeds van in het begin van zijn psychoanalyse kwelt. Daarbij heeft hij echter buiten de waard gerekend. En dat is Wilhelm Stekel, aan wie hij die term samen met zijn hooggespannen verwachtingen cadeau had gedaan. *Sedert ik Stekel de term angsthysterie cadeau heb gedaan, moet ik alles waarbij angst voorkomt angstvallig behoeden opdat hij het niet als angsthysterie zou aanslaan.*

HOOFDSTUK 5

CASTRATIE

ALS METAPSYCHOLOGISCHE HERSTRUCTURERING VAN DE RELATIE TUSSEN ANGST EN VERDRINGING IN DE INFANTIELE ANGSTHYSTERISCHE FOBIE

De nosologische plaats en betekenis van de infantiele angsthysterische fobie worden thans verder gespecificeerd via een metapsychologische analyse van haar verdringingsmechanisme. Centraal staat de verhouding van de verdringing tot de angst. Eerst is de angst het gevolg van de verdringing. Vanaf het moment dat Freud de castratie heeft geconceptualiseerd, wordt de verdringing integendeel het gevolg van de castratie-angst.

Doorheen die twee theoretische tijden blijft het verdringingsmechanisme van de infantiele angsthysterische fobie voorbeeldig voor de (volwassen) overdrachtsneurosen (conversiehysterie, dwangneurose en fobie). We geven eerst de sequens van die verdringing in Freuds eerste benadering. Daarna gaan we na hoe de castratie daarin radicaal orde op zaken stelt.

1. "Remming, symptoom en angst" :
eerste theorie van de verdringing bij de infantiele angsthysterische fobie — projectie (I)

Es ist auch gar nicht leicht, dort herumzuwandern, denn ich habe dort ein volles kleines Zickzackwerk von Gängen angelegt; dort fing mein Bau an, ich durfte damals noch nicht hoffen, ihn je so beenden zu können, wie er in meinem Plane dastand, ich begann halb spielerisch an diesem Eckchen und so tobte sich dort die erste Arbeitsfreude in einem Labyrinthbau aus, der mir damals die Krone aller Bauten schien, den ich aber heute wahrscheinlich richtiger als allzu kleinliche, des Gesamtbaues nicht recht würdige Bastelei beurteile, die zwar theoretisch vielleicht köstlich ist — hier ist der Eingang zu meinem Haus, sagte ich damals ironisch zu den unsichtbaren Feinden und sah sie schon sämtlich in dem Eingangslabyrinth ersticken, in Wirklich-

keit aber eine viel zu dünnwandige Spielerei darstellt, die einem ernststen Angriff oder einem verzweifelt um sein Leben kämpfenden Feind kaum widerstehen wird. Soll ich diesen Teil deshalb umbauen? (...) Und es sind nicht nur die äusseren Feinde, die mich bedrohen. Es gibt auch solche im Innern der Erde. Ich habe sie noch nicht gesehen, aber die Sagen erzählen von ihnen und ich glaube fest an sie. Es sind Wesen der inneren Erde; nicht einmal die Sage kann sie beschreiben. Selbst wer ihr Opfer geworden ist, hat sie kaum gesehen; sie kommen, man hört das Kratzen ihrer Krallen knapp unter sich in der Erde, die ihre Element ist, und schon ist man verloren. Hier gilt auch nicht, dass man in seinem Haus ist, vielmehr ist man in ihrem Haus. Vor ihnen rettet mich auch jener Ausweg nicht, wie er mich ja wahrscheinlich überhaupt nicht rettet, sondern verdirbt, aber eine Hoffnung ist er und ich kann ohne ihn nicht leben.

(F. Kafka, Der Bau, pp. 365 en 360-361)

1.1. Verdringing van de liefde tot de vaderbetekenaar (S) — innerlijk gevaar

Een onbewuste vaderliefde, met aanspraak op wederkerigheid, wil bewust worden. Die vaderliefde heeft twee kanten : het reële van het energetisch quantum, de libidinale lading, het affect; en de symbolische *plaatsvervangende voorstelling* ('Vorstellungsrepräsentanz'), de vader als betekenaar. Om één of andere reden beschouwt het subject die vaderliefde als een innerlijk gevaar, die moet bijgevolg verdrongen. Naast de vaderliefde bestaat blijkbaar ook iets als een oorspronkelijke vaderangst. In Freuds eerste theorie wordt die vaderangst wel vermeld, maar niet geconceptualiseerd : ze krijgt geen officiële functie als motief voor de verdringing. Hier beginnen reeds de metapsychologische moeilijkheden, waarop enkel het concept van de castratie een afdoende antwoord zal kunnen bieden.

Om nog duistere redenen moet die vaderliefde verdrongen. De eerste stap daarin is de terugtrekking van de voorbewuste bezetting. Liefde en vaderbetekenaar vallen uiteen en zullen elkander slechts wedervinden om elkander niet meer te herkennen. Ondertussen hebben ze immers elk hun eigen lot ondergaan. De liefde werd eerst getransformeerd tot angst. De innerlijke vaderbetekenaar kreeg vervolgens een externe *verschuivingsersatz* ('Verschiebungersatz'). Samen komen ze weer als fobische angst voor de externe *verschuivingsersatz*.

1.2. Neurotische angst = transformatie van de liefde na verdringing

De transformatie van liefde tot angst is niet alleen logisch doch ook klinisch voorafgaand aan de verschuivingsersatz van de betekenaar. Losgekoppeld van die eerste vaderbetekenaar dringt de liefde zich onder de vorm van angst op de voorgrond. Onderwijl wordt de vaderbetekenaar, voorlopig nog zonder ersatz, op de achtergrond gehouden. Dat is dus een moment van angst zonder te weten waarvoor. Het is op dat punt dat Freud de benaming angsthysterie invoert, als teken van de structurele verwantschap met de conversiehysterie. In beide gevallen wordt éénzelfde affect of energetisch quantum omgezet : in het laatste geval in lichamelijk innervaties; in het eerste in angst.

1.3. Symptoom = psychische binding via fobische betekenaar als verschuivingsersatz (S')

De angsthysterische verdringing is op dat punt veel minder geslaagd dan de conversie. Het subject is wel verlost van zijn ondraaglijke vaderliefde, maar nu zit het opgescheept met een nieuw fenomeen dat minstens even ondraaglijk dreigt te worden. En dat is de angst. Deze gaat het subject dan psychisch binden via een symptoom : de angst wordt gekoppeld aan een betekenaar.

Even herhalen : liefde en vaderbetekenaar (S) worden gescheiden —> liefde wordt angst en de vaderbetekenaar verdwijnt (S) —> angst gekoppeld aan een andere dan de vaderbetekenaar, een dier bijvoorbeeld (S'). Die dierlijke, symptomatische S' is een verschuivingsersatz voor de vaderlijke S.

In de eerste tijd van verdringing zagen we een terugtrekking van de (voor)bewuste bezetting van de interne S. Hier krijgen we, als bijkomende maatregel om die S uit het bewustzijn weg te houden, een externe S' die fungeert als een (voor)bewuste tegenbezetting.

Dat getuigt allemaal van veel goede bedoelingen van de kant van de verdringende instantie. Doch ook wel van enige domheid. De symptomatische verschuivingsersatz S' werd gekozen op grond van zijn associatief maar toch voldoende duister verband met S. Die S' beloofde de angstontwikkeling rationeel en pragmatisch in de hand te houden via de installatie van een gevaarlijk punt in de buitenwereld. Blijkt nu echter dat die voorbewust bezette én

tegenbezettende S' het punt is waarlangs het innerlijk gevaar van de onbewuste verdrongen S terugkeert. Het symptoom S' is ter zelfdertijd de verdringing én de terugkeer van het verdrongene. De verdringende instantie heeft zo eerder controle verloren dan gewonnen : S' wordt immers zeer snel onbruikbaar om de angstontwikkeling te controleren. De verdringing is, eens te meer, mislukt.

1.4. Remmingen = eigenlijke fobie (S'', S''', etc.)

In een volgende tijd zal het subject zich dan ook allerlei beperkingen of *remmingen* ('Hemmungen') moeten opleggen teneinde niet eens te meer met die angstwekkend geworden symptomatische S' in aanraking te komen. Bij de symptoomvorming fungeerde de externe S' als tegenbezetting van de interne S. Thans komt een reeks remmingen op gang. In een eerste remming fungeert een tweede externe S, zijnde S'', als tegenbezetting van de eerste externe S' (die door de terugkeer van de verdrongen S ondertussen ook tot een gevaar is geworden). Die eerste remming S'' wordt op haar beurt ook weer een gevaar, een plaats van terugkeer van het innerlijk gevaar. En noopt dus tot een tweede remming via een derde externe S'''. Etc. Die hele reeks ontwikkelt zich volgens het principe van de verschuivingsersatz.

Daarbij wordt als het ware een labyrinteske schutting van gevaarstekens geconstrueerd rond die fobische S' die oorspronkelijk zelf ook niets anders was dan een eerste gevaarsteken. Die nieuwe gevaarstekens signaleren een tot gevaar geworden gevaarsteken. Tot gevaar geworden omdat het verdrongene erdoorheen terugkeert.

Van dat schutterig labyrint vergroot vanaf dat moment de straal op exponentiële wijze. Zoals dat eerste gevaarsteken (S') kan zich immers elk van die nieuwe gevaarstekens ook weer tot een zelfstandig gevaar ontpoppen, ook daarin keert het verdrongene terug. Rond elk van die gevaarlijk geworden gevaarstekens moet een nieuw labyrint van gevaarstekens opgetrokken. Gelijdelijk komen al de wegen van het subject vol gevaarlijke gevaarstekens te staan. Zijn hele wereld wordt één bedreiging, als terugkeer van het verdrongene. Door de wijze waarop het subject aan het innerlijk libidinaal gevaar heeft getracht te ontkomen, heeft het zich psychisch klem gelopen in de buitenwereld die één terugkeer van het innerlijk gevaar wordt.

Bij die eerste symptoomvorming leek het subject de fobische betekenaar S' passief te ontvange : het krijgt angst voor een bepaald beest. In de fase van remming wordt het subject zelf actief : het gaat zijn wereld psychisch herorganiseren om dat gevreesde beest niet meer tegen het lijf te lopen. Die voort-

schrijdende reeks voorzorgsmaatregelen, vermijdingen, verboden, beperkingen, etc. noemt Freud de fobie in de eigenlijke zin van het woord.

Besluit : projectie van de libido als innerlijk gevaar

Freud besluit dat er via het hele proces van de verdringing bij de angst-hysterische fobie een projectie is geschied. Projectie van een innerlijk driftgevaar naar buiten, tot een extern waarneembaar gevaar. Daarbij wordt een neurotische angst omgezet in een schijnbare *reële angst* ('Realangst'). (139)

2. "Remming, symptoom en angst" :

tweede theorie van de verdringing in de infantiele angsthysterische fobie — castratie (S)

Hoe komt nu het concept van de castratie de sequens van de verdringing bij de angsthysterische fobie herstructureren. Hoe wijzigt het de verhouding van de verdringing tot de angst. We verklapten al de clou : voorheen was de angst het gevolg van de verdringing, met de castratie wordt de angst de voorwaarde van de verdringing. Maar ook de angst die na de verdringing resteert, is altijd te herleiden tot de castratie-angst.

2.1. Verdringing van drie oedipale componenten — castratie

De castratie-angst moet dus ingelast in de eerste tijd van de verdringingssequens zoals we die zojuist afwikkelden. In zijn eerste theorie had Freud het over de libido als innerlijk driftgevaar. Bij de angsthysterie is dat de vaderliefde. Die gevaarlijke vaderliefde raakt echter op dat moment nog niet geconceptualiseerd. Van de paradox waartoe dit in Freuds eerste angsttheorie aanleiding geeft, hebben we reeds melding gemaakt. Volgens Freuds stelling is de neurotische angst een omzetting van libido ten gevolge van de verdringing; blijkt nu echter dat die libidinale vaderliefde niet alleen bron maar ook object van die neurotische angst is.

Het concept van de castratie heft die paradox op. Om te beginnen is de angst niet meer een neurotische angst, als omzetting van de libido tengevolge van de verdringing. De castratie-angst gaat als *reële angst* ('Realangst'), dus als angst voor een van buitenuit dreigend gevaar, aan de verdringing voor-

af, hij motiveert ze. De angst die na de verdringing resteert, als teken van haar mislukking, is ook een reële angst, als voortzetting van de castratie-angst. Vergeefs is gepoogd de castratie-angst te verdringen. En vervolgens is ook de libido niet meer object van angst. De libido (of vaderliefde bij de angst-hysterische fobie) wordt slechts secundair tot een inwendig gevaar, omdat bevrediging ervan in eerste instantie een uitwendig en als reëel beoordeeld gevaar oproept : dat van de castratie.

Op het moment van de invoering van de castratie, in de eerste tijd van het verdringingsproces bij de angsthysterische fobie, staat Freud al een eind verder in zijn analyse van het Oedipuscomplex. Wat de angsthysterische fobie verdringt omwille van het castratiegevaar, dat is niet alleen de vaderliefde, maar ook de vaderhaat en de moederliefde. De laatste twee componenten worden bijvoorbeeld verdrongen in de paardesfobie van Hans, met zijn "positief" Oedipuscomplex. In de wolvenfobie van de Wolfsman, met zijn "negatief" Oedipuscomplex is dat enkel de eerste. Wat dus van dat Oedipuscomplex niet aan bod komt, of als probleem toch niet van die aard is dat het tot een angsthysterische fobie zou nopen, dat is de agressie & haat tegenover de moeder. Een pre-oedipaal en typisch Kleiniaans gegeven.

Met de invoering van de castratie maakt Freud een paradox ongedaan. Daardoor ontstaat echter een nieuwe dubbelzinnigheid in de eerste tijd van de verdringingssequens. Want wat wordt nu eigenlijk verdrongen. Het zal de aandachtige lezer niet ontgaan zijn dat we het niet alleen hadden over verdringing van één of meer van de drie componenten uit het Oedipuscomplex, maar ook over verdringing van de castratie-angst. Dat laatste is misschien een wat slordige uitdrukking, de castratie-angst zou eerder het motief der verdringing zijn. Blijft echter dat Freud, in het vuur zijner uiteenzetting, plots verklaart dat wat verdrongen wordt niets anders is dan *de inhoud door de vader gecastreerd te worden*. (140) Als argument daarvoor kan alleszins dienstig zijn dat juist die vaderlijke castratie een *verminkte* ('entstellte') uitdrukking krijgt in de fobie : een bijtend paard in plaats van een castrerende pa.

De castratie verdringen : dat lijkt ons niet zo slim bekeken van het subject, zij is immers enkel een gevolg. Wijzer ware ongetwijfeld van de oorzaak te verdringen, namelijk de oedipale verlangens. Of moet die castratie misschien totaal anders bezien, niet als gevolg of bestraffing van die oedipale verlangens, maar als uiting ervan. Wat de angsthysterische fobie verdringt, is dan het oedipaal verlangen naar castratie door de vader.

Dat lijkt een barokke bokkesprong van Lacan. We herinneren er echter aan dat een klinisch fenomeen als de infantiele anorexie reeds niet anders te begrijpen viel dan vanuit een verwant verlangen. Namelijk het verlangen om de borst te weren, gespeend te worden door de moeder. En ook : met dat verlangen naar castratie door de vader doet Lacan eens te meer niet anders dan

op de meest letterlijke wijze tot Freud terug te keren. In het geval van de Wolfsman is de verdrongen *inhoud door de vader gecastreerd te worden de uitdrukking van een wens die zich niet door kon zetten tegen de afkeuring door de mannelijkheid (zijn passieve feminiene positie tegenover de vader)*. Aldus Freud. (141)

De castratie is verlangd, want bevrijdend. Ze breekt de band tussen kind en moeder, doordat ze er de voornaamste schakel, die beiderzijds de grootste belangstelling geniet, uit weg neemt : de penis. De belangstelling van moeder en kind wordt gericht op degene die de penis heeft : de vader.

2.2. Castratie-angst = signaalangst na verdringing

In Freuds tweede theorie krijgen we reeds de angst geconceptualiseerd in de eerste tijd, vóór de verdringing. In de eerste theorie gebeurde dit slechts in de tweede tijd, na de verdringing, als angst zonder, aanvankelijk, te weten waarvoor. Het verband tussen die eerste en tweede theorie bestaat erin dat de angst zich, klinisch gezien, inderdaad altijd slechts na de verdringing aan het subject kenbaar maakt. De metapsychologie van de tweede theorie laat daaraan, als logische en dus niet klinisch waarneembare vóórtijd, een castratie-angst vooraf gaan. De logische castratie-angst vóór de verdringing is een traumatische angst. Na de verdringing is de klinische castratie-angst een signaal-angst.

Die castratie-angst, als signaalangst, kan om te beginnen best een angst zijn "zonder dat men weet waarvoor". Fenomenologisch is het onderscheid met de angstneurotische angstverwachting op basis van een actuele somatisch-seksuele etiologie niet te maken.

2.3. Symptoom = bepaalde angstige castratie-verwachting

Alras weet het subject echter wel waarvoor bang te zijn, een *bepaalde angstige verwachting* ('bestimmte ängstliche Erwartung') stelt zich in : om door een paard gebeten (Hans) of door een wolf opgegeten (Wolfsman) te worden. In de eerste theorie heette dat de psychische binding via een eerste externe betekenaar als verschuivingsersatz (S'). Dezelfde redenering blijft geldig in de tweede theorie.

Freud kan er echter wel op wijzen dat de oedipale wensen en de castratie in die eerste verschuivingsersatz nog vrij onverbloemd aan bod komen : het paard bijt de penis af.

2.4. Remmingen = beperkingen in de "realiteit" of in de "fantasie"

En tenslotte blijft ook voor de fase der voortschrijdende remmingen het mechanisme geldig zoals Freud dat eerst uiteenzette : de psychische of symbolische binding van de angst via verschuivingsersatz breidt zich exponentieel uit en gaat het subject van langsom meer in zijn bewegingsvrijheid beknotten.

Maar ook die slotfase der fobie kan nu in het teken van de castratie-angst gelezen. Het is een triomf van de verdringing als in de *woordelijke inhoud*, de *tekst* of de *letter* ('Wortlaut') van de fobie niets meer aan de castratie herinnert. De fobie wordt onbestemd : angst voor een penisafbijtend paard is tot angst voor paarden geworden. Ook wat men verkeerd wil doen, of het oedipaal verlangen, is onbestemd geworden; men kan best niets meer doen, hoe onschuldig ook.

En tenslotte nog een klinisch erg belangrijke opmerking in verband met de remmingen. Hoewel die opmerking niet direct in verband lijkt te staan met de castratie, vinden we ze toch slechts in Freuds tweede theorie van de verdringing in de angsthysterische fobie.

Die fobie wordt door Freud duidelijk ongunstiger beoordeeld bij de kleine Wolfsman dan bij Hans. Op één punt lijkt de eerste er echter beter van af. Hij moet zich minder beperkingen opleggen teneinde zijn fobische angstdier niet tegen te komen. Zijn rechtopstaande wolf is immers slechts een sprookjesdier uit een prentenboek. Hij moet enkel twee zaken uit elkaar houden : dat boek en zijn pesterige zuster die het telkens weer op die bladzijde voor hem open slaat. (142) Hans' paarden, hoe heraldiek ook, beheersen daarentegen op lijfelijke wijze het straatbeeld van het Wenen der eeuwwisseling.

Het fobische antwoord op de castratie-angst hoeft het kind dus niet te brengen tot een remming van zijn relaties met de materiële buitenwereld. Het kan ook zijn relatie tot een fantasie-wereld inperken. Met zijn fobie wordt Hans uiteindelijk minder "realistisch", geeft hij blijk van een groeiende "fantasie". Als kunstenaar (operaregisseur) vindt hij achteraf echter wel de weg tot de "realiteit" terug : *eer, macht, rijkdom, roem & de liefde der vrouwen*, zoals Freud even oncerbiedig als oprecht zegt. (143) De Wolfsman beperkt zich in zijn "fantasie". Als neuroticus is hij er daardoor echter nooit "realistischer" op geworden. Tenzij in de mate dat hij zijn neurose voor een analytisch publiek als een kunst heeft gecultiveerd.

Besluit : verschuiving van het castratiegevaar & situatiefobieën zonder castratie

In de eerste theorie is het geheel der fobie de projectie van een innerlijk gevaar naar buiten : de eigen libido of een oedipaal verlangen. In de tweede theorie is het de castratie als samenvattende uitdrukking der oedipale verlangens, die verdrongen wordt. Die castratie dreigt meteen van buiten af. Verdringing ervan is dus enkel een verschuiving tot een ander uitwendig gevaar. Dat moet dan, zoals gezegd, die castratie-angst gaan signaleren.

Via het symbolisch concept van de castratie geraakt Freud, op het gebied van de angsthysterische fobie, eindelijk de imaginaire projectienotie kwijt. De projectie moest de relatie verklaren tussen het ik als in zichzelf besloten 'Innenwelt' en de buitenwereld als omvattende 'Umwelt'. De castratie regelt de relatie tussen het subject en de betekenaar waardoor het wordt gedeeld, tussen het subject en de betekenaar die het mist.

Een tweede besluit schouwt even verder achteruit. Slechts nadat Freud de castratie heeft gesitueerd in de verdringing der infantiele fobieën, kan hij daarin ook een structureel onderscheid maken tussen de angsthysterische fobieën en de zogenaamde situatiefobieën (angst voor donker, eenzaamheid, stilte, vreemden, nieuwe). In die laatste speelt de castratie niet. (144)

HOOFDSTUK 6

STRUCTURELE BETEKENIS VAN DE INFANTIELE ANGSTHYSTERISCHE FOBIE IN DE 'NEUROSENWAHL' "DISPOSITIE" VOOR HET HYSTERISCH DISCOURS VAN DE VOLWASSEN NEUROTISCHE ANALYSANT

Thans gaan we de uitzonderlijke klinisch-structurele betekenis na van die infantiele angsthysterische fobie voor de zogenaamde 'Neurosenwahl'. 'Neurosenwahl' is de ooit verplichte keuze zoals die zich later, in de volwassenheid, plots kenbaar kan maken : in éénzelfde dramatische constellatie wordt het ene subject neurotisch, het ander pervert en weer een ander psychotisch.

Voor onze stelling dat de angsthysterische fobie nu werkelijk dergelijke cruciale functie in de 'Neurosenwahl' toekomt, kunnen we ons beroepen op zowel Freud als Lacan.

1. Lacan : eerste situering tegenover het verlangen van de Ander

We laten Lacan eerst de weg effenen. Ook op dat punt keert hij voor ons immers terug tot Freud. Elk subject moet zich als verlangen situeren tegenover het verlangen van de Ander, dat is de moeder als reële. In dat moment van oorspronkelijke hulpeloosheid of traumatische angst voltrekt zich de 'Neurosenwahl'. Niet alleen de neurose komt daar tot stand, maar ook elke andere psychoanalytisch gedefinieerde structuur, psychose en perversie dus.

De simpelste vorm, de eerste stap, het vruchtbaar moment (we vinden al die uitdrukkingen bij Lacan) voor de neurose is de infantiele angsthysterische fobie. Daar komt het subject tot een eerste situering als verlangen tegenover het verlangen van de Ander. Het probleem van de angst wordt er niet totaal opgelost. Wel wordt de traumatische angst er voor het eerst tot castratie-angst als signaalangst. Hoe Lacan dat prototypische karakter van de infantiele angsthysterische fobie juist begrijpt, dat zullen we nagaan in zijn ordening van de gevalsstudie van Hans. (145)

2. Freud : sluitsteen van de libidinale ontwikkeling — eerste steen van de levensgeschiedenis

Om te beginnen doet Freud de weinig gedifferentieerde vaststelling dat de infantiele neurose (tout court) een noodzakelijke voorwaarde is voor de volwassen neurose (tout court). Klinisch gezien verloopt die vaststelling wel in de omgekeerde richting : vertrekkend vanuit de volwassen neurose vindt men in haar voorgeschiedenis altijd een kinderneurose. Slechts vanuit het discours van de volwassen neuroticus ontdekt Freud de infantiele neurose als noodzakelijke voorwaarde voor de volwassen neurose. Merendeel der kinderneurosen zijn immers te discreet om voor directe observatie toegankelijk te zijn. We mogen ook aannemen dat het op dat moment onontbeerlijk pedagogisch discours niet meteen een vorm van verscherpte aandacht voor de kinderneurose installeert. De beste observatievoorwaarde voor de kinderneurose is het analytisch discours dat de volwassen neuroticus op een bepaalde wijze, in de overdracht, aan het woord laat.

De neerslag van die infantiele neurose noemt Freud een dispositie voor de volwassen neurose. Die dispositie kan zich, in uitzonderlijke gevallen, zonder manifeste onderbreking doorzetten in de volwassen neurose. Vaker echter wordt ze in sluimerende toestand bewaard tijdens de latencieperiode, om daarna, vanaf de puberteit, door één of andere willekeurige uitlokkende factor, geactualiseerd te worden. Het kan echter ook gebeuren, en dat is zelfs voor het merendeel der gevallen zo, dat die dispositie nooit meer van zich laat horen. In een kinderfobie hebben de honden bijvoorbeeld ooit geblaft tegen het subject, dit hoeft ze daarna nooit meer wakker te maken. De infantiele neurose is een noodzakelijke doch geen voldoende voorwaarde voor de volwassen neurose.

In een volgende stap, die voor ons reeds iets verder gaat, ziet Freud aan elke volwassen neurose een kinderangst of -fobie ten grondslag. De volwassen neurose is de bewaarplaats van lang verjaarde angstvoorwaarden. Angstvoorwaarden die reeds in de kindertijd aanleiding gaven tot neurotische reacties, doen dit nog immer in de volwassenheid.

We kunnen met Freud nog een stap verder zetten. En we zijn bijna waar we wezen moeten. Die kinderneurotische reacties op de eerste angsten zijn het gevolg van een daardoor gemotiveerde eerste verdringing. De volwassen neurose herhaalt die qua effectiviteit al lang achterhaalde verdringing.

Samenvattend levert dit de volgende verenging op inzake de infantiele dispositie tot de volwassen neurose : infantiele neurose → infantiele neuro-

tische angst → infantiele neurotische angst met verdringing. En veel anders dan de infantiele angsthysterische fobie kan dat niet zijn. (146) Daarbij is deze meer dan een loutere regressiebasis voor latere volwassen angsthysterische fobieën.

Freud noemt die fobieën de meest frequente en vroegste vorm van psychoneurose. Als dispositie kent hij ze een typische en voorbeeldige betekenis toe voor de latere psychoneurosen. Dat lezen we niet alleen in het manuscript van het twaalfde metapsychologisch geschrift (1915), maar ook reeds in zijn besluit van de gevalstudie van Hans (1909). De analyse van diens angsthysterische fobie leert Freud niets nieuws tegenover zijn analyses van volwassen neurotici. Ook daar vindt hij dezelfde infantiele complexen. Hans' fobie is dus voorbeeldig en prototypisch qua omgang met die complexen. (147)

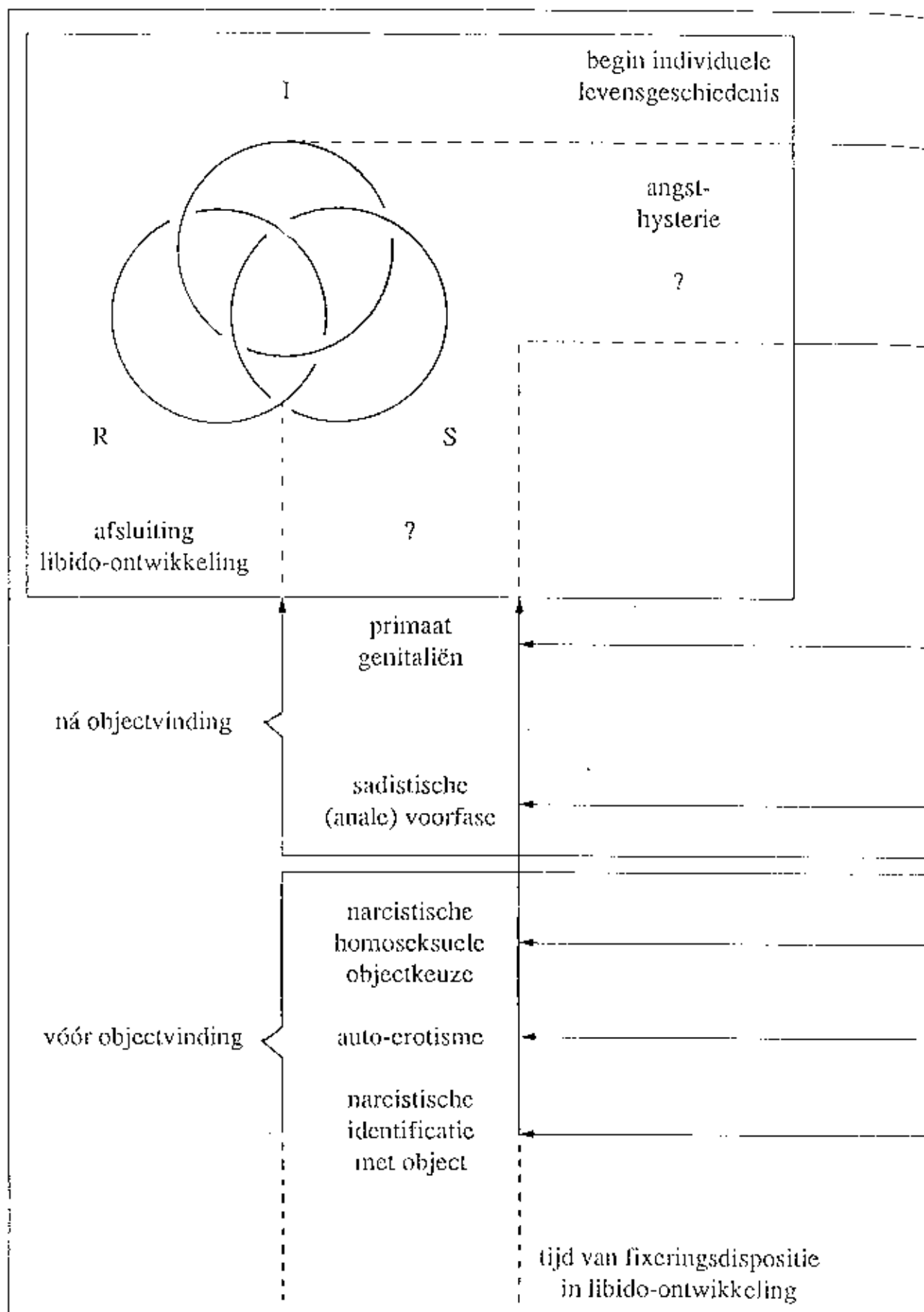
De metapsychologie van het voorbeeldig karakter van de infantiele angsthysterische fobie krijgen we echter pas in het manuscript uit 1915. We geven eerst een schema en becommentariëren dan de scharnierfunctie die de infantiele angsthysterische fobie daarin krijgt. (zie figuur 36 op de volgende bladzijden)

Hoe later een psychoneurose optreedt, hoe vroeger de fixerende dispositie waarop ze daartoe moet regresseren. Die vereenvoudiging stelt op het vlak der narcistische neurosen wel enige problemen. Maar die interesseren ons thans minder dan de rare plaats die de angsthysterie daarin toekomt. De infantiele conversiehysterie, op vierjarige leeftijd, beantwoordt reeds aan een regressie tot het primaat der genitaliën. En op negen- tot tienjarige leeftijd bestaat ook de infantiele dwangneurose reeds uit een regressie, maar dan op de vroegere anaal-sadistische organisatie.

Van de infantiele angsthysterie daarentegen zegt Freud dat ze geen libido-regressie kent. Ze is wel een soort fixatiepunt. Ze installeert een vast punt, waarna, ter gelegenheid van één of andere uitlokkende factor, regressies kunnen optreden tot punten of disposities die daarvoor liggen. Die disposities kunnen slechts dank zij de infantiele angsthysterische fobie effect hebben, ze worden slechts dank zij deze als regressiebasis ontsloten. De infantiele angsthysterische fobie zet dus het mechanisme van de 'Nachträglichkeit' in gang.

Voor ons is de infantiele angsthysterische fobie de verzegelende afsluiting van de libido-ontwikkeling. En zo begrijpen we dan ook Freuds opmerking dat de overdrachtsneurosen slechts regressies zijn binnen een voleinde libido-ontwikkeling. De narcistische neurosen daarentegen zijn regressies binnen een niet door een infantiele angsthysterische fobie verzegelde libido-ontwikkeling. (148)

Vooraleer dat allemaal te concretiseren aan de hand van Hans, geven we nog een andere en misschien meer tot de verbeelding sprekende Freudiaanse visie op het cruciaal belang, waardoor zich de infantiele angsthysterische fo-

overdrachtsneurosen
kindertijd

narcistische neurosen
na kindertijd

conversie-
hysterie

dwang-
neurose

dementia
praecox

paranoia

melancholie
manie

4 j.

9-10 j.
(voorpuberteit)

puberteit

rijpheid

rijpheid

tijd van optreden in
individuele levensgeschiedenis

bie van alle andere kinderneurosen onderscheidt. Volgens Freud is het voor Hans heilzaam geweest van zulke fobie ontwikkeld te hebben. Zo vestigt hij immers de ouderlijke aandacht op zijn libidinale problemen. Concreet betekent zulks dat hij de *hulpverlening* ('Hilfeleistung') van de vader naar zich toe trekt. Dat is de reële vader als verantwoordelijke, als agens voor de castratie.

Door de onverbloemde wijze waarop ze het gevaar van de castratie door de vader centraal stelt als oplossing, onderscheidt zich de infantiele angst-hysterische fobie van hysteric en dwangneurose. Daarin staan respectievelijk de angst voor liefdesverlies en de Ueber-Ich angst op de voorgrond. En dat zijn uiteindelijk slechts travestieën van de castratie-angst. (149)

3. Kinderneurose en volwassen "normaliteit"

Nog een belangrijke opmerking, waardoor de infantiele angsthysterische fobie nog aan structurele betekenis moet winnen. Jones wijst er op dat, in Freuds kliniek, elke volwassen neurose wel teruggrijpt op een infantiele, maar dat Freud niet de veralgemening doorvoert volgens dewelke ieder kind een neurotische fase zou doornemen. Op het moment dat kritische Jones die opmerking ten beste gaf (1955), was die veralgemening gemeengoed geworden in de egoanalyse.

Wat stoort ons aan die opmerking. Om te beginnen: dat ze fout is wat betreft de beoordeling van de infantiele neurose bij Freud. Freud letterlijk. *Over het mensenkind weten we dat het zijn ontwikkeling tot de cultuur niet goed kan doormaken zonder te passeren doorheen een min of meer duidelijke fase van neurose. Dat komt doordat het kind zovele van de later onbruikbare drift-eisen niet door rationele geestelijke arbeid kan onderdrukken, doch door verdringingsacten moet beteugelen, waarachter in de regel een angstmotief schuilt.* (150)

Vervolgens suggereert dergelijke opmerking dat Freud een onderscheid zou maken tussen neurose en normaliteit. De neuroticus zou een kinderneurose gekend hebben. De normaal zou daar eventueel vrij van zijn, die is altijd al zo normaal geweest. Wij menen daarentegen dat geen structureel onderscheid kan gemaakt tussen enerzijds de normaliteit en anderzijds de pathologische neurose, psychose, perversie. Onder elke normaliteit schuilt één van die drie pathologische structuren (telkens met uitsluiting van beide andere). Elke "normaal" kan ofwel neurotisch ofwel psychotisch ofwel pervers worden. Enkel de neurotische normaal moet daartoe terugvallen op een infantiele neurose: voor ons meer bepaald de infantiele angsthysterische fobie.

Om psychotisch of pervers te worden kan de normaal het stellen zonder zulke voorgeschiedenis.

HOOFDSTUK 7

HOE DE CASTRATIE IN WERKING TREEDT ALS ANGSTBEMEESTERING IN DE GEVALSSTUDIE VAN HANS

Inleiding : Freud houdt rekening met alle overdrachten → Lacan ordent in logische tijden

Afrondend gaan we concreet na hoe de castratie in werking treedt doorheen de infantiele angsthysterische fobie. Dat gebeurt niet met één klap. Diverse logische tijden moeten onderscheiden. Begrijpen van de castratie vergt tijd ('temps-pour-comprendre'). Voor een prototypische sequens van het in werking treden of het begrip van de castratie vallen we eens te meer terug op een Freudiaanse gevalstudie zoals door Lacan herlezen. En dat is de gevalstudie van Hans.

We merkten reeds op dat Freud daar, via het dispositief van de controle-analyse, het castratiecomplex van zoon Hans (Herbert pour les intimes) ontdekt, als blinde vlek in het hysterisch discours waarin vader-analyticus Max Graf hem betreft. Die ontdekkingsvoorwaarden zijn ervoor verantwoordelijk dat het castratiecomplex nog niet meteen strikt geconceptualiseerd wordt. Even pedant wezen : wat betreft de castratie is de gevalstudie van Hans vrij verward en bevat ze veel gemiste kansen. Ter verontschuldiging van Freud : hij hield er zijn aandacht "gelijkzwevend", liet dus het discours van de gecontroleerde vader-analyticus zijn gang gaan. In schril contrast met bijvoorbeeld de gevalstudie van de Wolfsman en andere eigen getuigenissen over zijn praktijk, zien we hier een uitzonderlijk geduldige Freud. Eerder een gezapige opa die zijn pappenheimers kent dan het drieste sciëntistische genie bezield door het niets of niemand ontziende verlangen om te weten.

Vanuit Lacans onderwijs lijken ons de verwarring & gemiste kansen in het geval van Hans dan ook een totaal andere oorzaak te kennen, dan bijvoorbeeld in de Wolfsmangevalsstudie, en zeker ook in de Schrebergevalsstudie. In het eerste geval zijn ze het gevolg, de uiting van een gepast respect voor het discours. Beter : een gepast respect voor de diverse discours of overdrachten van zowel de "analysant" (Hans) als de "gecontroleerde analyticus" (vader). In de twee laatste gevallen heeft Freud heel wat minder rekening gehouden met die overdracht of dat discours. Bij Schreber bijvoorbeeld kon dat gewoon niet, het betreft de analyse van een boek. We zagen tevens hoe hij de

Wolfsman in het reële aanpakte. In beide gevalsstudies lijkt de verwarring vooral geïntroduceerd door Freuds verlangen om te weten aan genc zijde van één of andere op hem gerichte overdrachtsrelatie (van de analysant of zijn gecontroleerde analyticus).

Andere oorzaak dus van de verwarring & gemiste kansen, maar ook een andere aard. Rond Hans is de verwarring stichtend en creatief, blijven de kansen nog open. We kunnen niet zeggen dat Freud zich daar in een of andere impasse wringt. In de theoretisch veel getormenteerder gevalsstudies van de Wolfsman en Schreber is dat wel het geval. Interessant in dat opzicht is bijvoorbeeld dat Freud in zijn briefwisseling met Jung vaak tot een interessanter verwarring komt inzake de psychose (Schreber) dan in de publicatie. Dat lieten we, op andere gebieden, ook reeds opmerken voor zijn briefwisseling met Fliess. Wij begrijpen dat vanuit de diverse overdrachten waarmee Freud tegenover Jung rekening houdt : overdracht waarbinnen Jung tegenover hem (Freud) getuigt van zijn kliniek met de psychose, dit wil zeggen van de psychotische overdracht op hem (Jung).

We wagen dan ook de volgende stelling. Waar rekening gehouden wordt met de overdrachten van zowel de gecontroleerde analyticus als zijn analysant, daar zullen de theoretische verwarring en het laten liggen van kansen vruchtbaar zijn. Waar de tegenoverdracht van het verlangen om te weten daarmee geen rekening houdt, daar zal de verwarring eerder een steriele impasse zijn.

In dat laatste geval zien we Lacan, in zijn terug tot Freud, die impasses forceren via een radicaal nieuwe conceptualisering. Voor Schreber is dat onder andere de 'Forclusion du Nom-du-Père' of *verwerping van de Naam-des-Vaders* als structurele etiologie van de psychose. En Lacans conceptie van het reële in zijn relatie tot de realiteit van het fantasma had misschien een hele opluchting kunnen betekenen voor de benauwd om zijn Wolfsman bekommerde Freud. Freuds verwarring rond Hans daarentegen schreeuwt niet zo zeer om zulke conceptuele correctie als wel om een eerste ordenende conceptualisatie. Eén en ander wordt door Lacan gewoon even op een rijtje gezet. Vorm van terugkeer tot Freud waarin we hem thans op de voet volgen.

Even op een rijtje zetten. Het is nu al een tijdje geleden, maar de lezer zal zich onze paradigmatische sequens in Freuds Irmadroom nog willen herinneren : $S_2 \longrightarrow (a) \longrightarrow \$ \longrightarrow S_1$. Die sequens, uit het begin van ons eerste deel over de angst van de analyticus, vinden we terug aan het eind van ons tweede deel, over de angst van de kandidaat-analysant. Namelijk in de infantiele angsthysterische fobie, waardoor de castratie in werking treedt voor Hans en waardoor deze inderdaad rijp wordt voor "analyse". S_2 was het overwicht van de imaginaire totaliteit en eenheid. $(a) \longrightarrow \$$ was het moment van angst bij de vernorzelende confrontatie in het reële. En S_1 was het sym-

bolische dat die verbrokkeling weer organiseert, controleert, een nieuwsoortige coherentie oplegt.

Tijd één : S₂ (I)

In het geval van Hans staat in een eerste tijd de fallische moeder borg voor de volledigheid van het imaginaire. Imaginaire identificatie van Hans met die moederlijke of eigenlijk door de moeder verlangde fallus. Het verlangen van Hans dat het verlangen van de moeder is, zonder dat haar verlangen dat van Hans is. Hans die zich door zijn fallische identificatie van de almacht van de moeder verzekert (als ik alles voor haar ben, kan zij alles voor mij doen). En Hans die ondanks zijn gegrepenheid in die identificatie toch nog zo vrij is om met de moeder een soortement pervert spel te spelen van gluren naar die moederlijke fallus en tonen van de eigen penis. De moederlijke castratiedreiging valt in die eerste tijd. Op dit alles komen we uitgebreider terug.

Tijd twee : (a) → \$ (R)

Pas in een tweede tijd blijkt wat aan het oog moest onttrokken door die identificatie en dat pervert spel in relatie tot een door Hans maar al te graag als fallisch gedachte moeder. En dat is het beangstigende reële van de moeder, geïnterpreteerd als haar castratie. Haar verlangen is daarvoor een juister en toch meeronvattende term. Met dat reële van het moederlijke verlangen wordt Hans slechts geconfronteerd vanuit twee andere reële gegevens. De geboorte van een zusje; en de eigen penis die onafhankelijk van zijn wil gaat meespelen; plots heeft Hans hem niet meer in de hand, infantiele orgasme's heet dat. Het reële lijkt wel van alle kanten op Hans af te komen. Jammer voor hem komt het echter juist niet van waar het zou moeten komen : de reële vader blijft in gebreke als agens van de castratie. Op dit alles komen we uitgebreider terug.

Tijd drie : S₁ (S)

Dat de vader in die dramatische samenloop van omstandigheden in het reële (moeder, kind, ander kind) altijd wel ergens uit zijn rol moet vallen, en zijn kind dus met zijn angst alleen laat, dat is misschien nog niet eens zo dramatisch. Het mag zelfs beschouwd als een noodzakelijk kwaad. En dus een goed. Enkel zo immers komt Hans ertoe van beroep te doen op het castreren-de paard als fobische betekenaar (S₁) om die angst te binden, hanteerbaar te maken. Van *angstig* ('angoisse') wordt Hans *bang* ('peur') voor een eerste substituut van de symbolische vader, voor een wegbereider van de Naam-des-Vaders. En net zoals het geval was voor de imaginaire identificatie met de moederlijke fallus, zal de functie van de symbolische identificatie met de fo-

bische betekenaar ook pas in een daarop volgende tijd ten volle duidelijk worden. Op dit alles komen we uitgebreider terug.

Tijd vier : S₂ (S van het I)

Met de eerste drie tijden van de verwerving van het castratiecomplex door Hans hebben we reeds een eerste keer onze IRS-sequens $S_2 \rightarrow (a) \rightarrow \$ \rightarrow S_1$ afgewikkeld. Voor de vierde tijd, waarin we de fobische betekenaar aan het werk zien, herbeginnen we gewoon de sequens : IRSI of $S_2 \rightarrow (a) \rightarrow \$ \rightarrow S_1 \rightarrow S_2$. De fobische betekenaar herorganiseert het imaginaire, hij kristalliseert het. In die act van symbolisering toont het fobisch object zijn ware betekenaarsaard. En dat is dat het geen voorondersteld betekende heeft, bijvoorbeeld de vader : alwie voor Hans iets betekent, verdwijnt en verschijnt, verglijdt eronder.

Het onbewuste is in volle vorming doorheen een dolle reeks van mythes of fantasmatisaties. We moeten ons daarbij de vraag stellen of er sprake kan zijn van een fobisch fantasma, naast het hysterisch of dwangneurotisch fantasma. Of bestaat de fobie juist uit het ontbreken van een vast fantasma, uit een zoektocht ernaar via het aftasten van een reeks fantasma's met de fobische betekenaar. Wat dan de voorwaarde zou zijn voor het hysterisch en het dwangneurotisch fantasma.

Leutige tijden zijn dat (wat van een vast fantasma bezwaarlijk kan gezegd), waarin Hans, met zijn quasi-delirante reeks fantasmatisaties, de vader om de tuin leidt teneinde hem op zijn plaats te zetten. Ongeloof en Vrolijke Wetenschap waarin Hans de Ander op zijn/haar gemis ondervraagt. Maar uiteindelijk blijft er een onopgeloste rest, iets in dat imaginaire valt niet te symboliseren door de fobische betekenaar. Dat is een zwarte vlek die blijft doorschemeren, het reële. Pas in die tijd, wanneer de vrije associatie van Hans' fantasmatisatie begint te vlotten, kunnen we de analytische en vaderlijke positie van Freud beoordelen. Voordien speelde Freud ook reeds mee : in haar castratiedreiging verwijst de moeder misschien wel naar haar ex-analyticus Freud. En ook het paard als fobische betekenaar kan beschouwd als aanknopingspunt voor Hans' heilzame overdracht op Professor Freud. Het is echter slechts in de vierde tijd dat Freud zelf getuigt van zijn directe en indirecte interventie en van de effecten ervan : het castratiecomplex krijgt Hans uiteindelijk toch in zijn greep.

Op dit alles komen we uitgebreider terug.

Tijd vijf : $\$ \diamond a$ (RSI-verknoping)

Dat castratiecomplex krijgt de aalgladde Hans echter niet totaal in een convenabele greep. Daarvan getuigen de oedipale fantasma's, waarmee hij erin slaagt om iedereen te verblijden op het einde van zijn fobie. Het loodgieters-

fantasma van het groter achterwerk bijvoorbeeld. Daartegenover bespraken we reeds Freuds tegenoverdracht, als het enige punt waarop hij het roerend eens is met de vader : een grotere penis, net als wij tweeën. In een ander fantasma blijkt Hans de imaginaire vader te spelen voor een hele reeks meisjes, maar dan in een identificatie met de moeder. Begonnen in een identificatie met de fallus van de moeder om voor die moeder te zorgen (ervoor te zorgen dat zij voor hem zorgt), eindigt Hans in een identificatie met de moeder om voor zichzelf als haar fallus te zorgen (meisje = fallus). Beide imaginaire identificaties, de eerste pre-oedipaal en de tweede oedipaal, moeten de angst temperen tegenover het verlangen van de Ander, moeten dat verlangen vangen. En ook op dit alles komen we uitgebreider terug. (151)

1. Tijd 1 :

imaginaire identificatie met de moederlijke fallus

1.1. Voor elke x geldt de imaginaire fallus van de moeder

In die eerste tijd van imaginaire, duale of narcistische relatie met de moeder is Hans' universum geschoeid op de leest van de verborgen moederlijke fallus. Hans gelooft of, rekening houdend met de ambiguïteit die van in den beginne aanwezig is, Hans wil geloven in het bestaan van de moederlijke fallus. Hij wil haar gemis nog niet interpreteren als castratie. En de hele wereld moet zijn getuige zijn. Voor alle levende wezens geldt dat ze in het bezit zijn van die moederlijke fallus, zo redeneert de kleine logicus. Moeder, koe, leeuw, giraffe, paard, Hans, hond, vader : allemaal zijn ze dragers van die moederlijke fallus. Indien nu nog niet op het eerste zicht, dan zal dat later wel duidelijk worden. Bijvoorbeeld voor het kleine zusje Hanna : haar fallus is nu nog maar in de kiem aanwezig; éénmaal even groot ontloken als die van de moeder zal zij pas goed en wel levend zijn. Hetzelfde geldt eigenlijk voor Hans (GW VII, 245-249). Zijn hele wereld hijzelf inclusief is geschapen naar het beeld van het wezen dat Lacan ook de 'hommelle' noemt.

Die filosofische interpretatie of die infantiele seksuele theorie "voor elke x geldt de moederlijke fallus" of "niemand is gecastreerd" : dat is de imaginaire tegenhanger van de centrale formule uit de oedipale psychoseksuering binnen het symbolische. We bedoelen de formule $\forall x\Phi x$ of "voor elke x geldt de fallische functie zoals onderworpen aan de castratie". De castratie geldt voor vader, moeder, Hans en Hanna, het gezin Graf dus. Dat wil ook zeggen :

niet voor alle levende wezens, maar enkel voor alle verlangende wezens. Een leeuw verlangt evenveel als een tafel.

En in de mate dat de moeder ook weer aan die symbolische castratie ontsnapt, is dat niet omwille van haar imaginaire fallus. Wel omwille van het reële van haar vrouwelijkheid, dat eerst door de imaginaire fallus of het ongeloof in haar castratie en later door de symbolische castratie moest afgedekt. (152)

Dat het de moederlijke fallus zou zijn die de levende wereld uniformeert, dat is eigenlijk niet direct de stelling van Freud. Voor hem doet dat de penis van Hans zelve. Hans' 'Weltanschauung' zou op haar grondvesten daveren in geval hij ertoe zou moeten besluiten dat een wezen dat op hem lijkt die penis niet heeft. 't Ware alsof hij hem zelf kwijt speelt (GW VII, 344). Dat kan inderdaad best de reden zijn, waarom hij zijn moeder als eerste vraagt of ze een Wiwimacher heeft (GW VII, 245). "Uiteraard", antwoordt deze, en verwonderd: "Waarom?" "Zomaar", antwoordt de zoon, maar bij zichzelf moet hij gedacht hebben: "Gij zijt mijn gelijke, nu eens zien in hoeverre de wereld op U lijkt". En het is inderdaad slechts na die verplaatsing van het narcisme en van de onwrikbare zekerheid van de eigen penis naar de twijfelachtige moederlijke fallus, dat Hans met die fallische standaard de wijde wereld intrekt. Indien bij Hans niet de dubbelzinnige wil bestond tot geloof in de moederlijke fallus, dan zou hij niet zo ijverig op verkenning zijn gegaan. Hans riskeert toch nog liever het ontbreken van de moederlijke fallus te moeten vaststellen dan dat van de eigen penis.

En die moederlijke fallus zal inderdaad in het gedrang komen. In de eerste tijd zal Hans zijn verhouding tot de fallische moeder nog spelenderwijs weten te handhaven. Zijn wereldbeeld blijft ongeschonden. In de volgende tijden zullen we zien hoe het geloof in de moederlijke fallus of het ongeloof in haar castratie achtereenvolgens bedreigd, hardnekkig verdedigd en tenslotte moet verlaten. Daarbij speelt het verzet tegen de eigen castratie zich als het ware af op een Ander lichaam, op dat van de moeder.

1.2. Van angstwerende tot angstwekkende fallische moeder

Het is van die fallische moeder dat, nog binnen de eerste tijd, de castratiedreiging uitgaat. Hans speelt wat teveel met zijn Wiwimacher onder de ogen van de moeder: "Dr. A zal hem afsnijden", dreigt deze. Heer Zoon zal in het vervolg dan maar Wiwi doen met zijn Popo (GW VII, 245). De fallische moeder komt blijkbaar niet erg geloofwaardig over in haar castratiedreiging. Deze zal pas nachträglich geloofwaardig worden, na het verlies van het geloof in

de fallische moeder, wanneer de vader haar de fallus ontnemt. Dat is dus na de door Freud aangeraden voorlichting (GW VII, 271).

Tegengesteld aan een wijdverbreide postfreudiaanse misvatting blijkt hier dat de fallische moeder niet zo een schrikbarend monster is. Het tegendeel is eerder waar. (153) Angstwekkend is in eerste instantie de geecastreerde moeder, daartegenover kan de fallische moeder zelfs een geruststelling betekenen. Klinisch is dat bijvoorbeeld duidelijk voor de fetisch als moederlijke fallus. We herinneren er tevens aan dat Freud, in zijn eerste conceptualisatie van het narcisme, het geloof in de fallische moeder lijkt te beschouwen als een soort verzegeling van dat narcisme. Zo vatten wij althans Freuds analyse, in 1910, van Leonardo da Vinci's dekherinnering samen. Leonardo weet zich te herinneren dat een vrouw tot zijn wieg neerdaalde, hem de mond opende met de staart en die herhaaldelijk tussen zijn lippen had gestoten. (154) En ook deze verhouding tot de fallische moeder is niet bepaald angstwekkend. In zoverre ze het narcisme garandeert, is ze zelfs angstwerend. Angstwekkend is wat het narcisme doorbreekt.

Dat neemt allemaal niet weg dat ook de postfreudianen, met hun schrikbarende fallische moeder, de hand hebben gelegd op een klinisch betekenisvol gegeven. Alleen wordt die fallische moeder slechts in tweede instantie angstwekkend. Dus na die eerste tijd waarin ze werkt als angstwerend want het narcisme garanderend zolang, en dat is de kern van de zaak, het kind erin slaagt zich met haar imaginaire fallus te identificeren. Wanneer het zich niet meer met die fallus kan identificeren, wordt juist het geloof in de fallische moeder, dat hem eerst voor de angst behoedde, tot bron van angst. Het kind wordt bang dat de moeder het laat vallen, het betekent immers niet meer alles als haar fallus. En gelijk heeft het. Van die fallische moeder krijgt de analyticus, volgens Lacan, immers te horen *dat juist het meest geliefde kind datgene is wat ze op een dag op onverklaarbare wijze heeft laten vallen, één of ander mirakel verwachgend van die katastrofe*. (155),

Met die angstwekkende fallische moeder bevinden we ons echter reeds buiten onze eerste tijd. Als Hans plots bang wordt dat zijn moeder hem zal laten vallen, zit hij reeds volop in de derde tijd van fantasmatisaties, als één verwoede poging om de moeder alsnog de fallus te restitueren. Hans blijkt plots bang om door de moeder gebaad te worden in de grote badkuip.

Vader : Maar waarom toch, je vreest toch niet dat je moeder je in het water zal werpen!

Hans : Dat ze haar handen zal wegtrekken en ik val in het water met mijn hoofd.

Vader : Je weet toch dat mama je graag ziet, ze zal haar handen niet wegtrekken.

Hans : Ik heb het nu eenmaal geloofd.

Vader : Waarom.

Hans : Dat weet ik echt niet.

Vader : Misschien omdat je stout waart en gelooft dat ze je niet meer graag heeft.

Hans : Ja!

Vader : Toen je erbij was als mama Hanna gebaad heeft, heb je dan misschien graag gehad dat ze haar hand zou los laten zodat Hanna erin valt ?

Hans : Ja! (GW VII, 300-302).

Even voordien had Hans aan kameraad-vader verklapt de Wiwimacher van Hanna, bij het baden door de moeder, gezien te hebben (GW VII, 297).

Freud meent dat de vader de oorzaak van de angst tegenover de moeder terecht zoekt in Hans' doodswensen tegenover de zus als concurrente in de liefde van de moeder (GW VII, 302, 348 en 360). Angst bijgevolg voor de vergelding van die doodswens. Niet echt bevredigend als uitleg, want zuiver op de graat bestaat het principe er toch in dat men de vergelding terugkrijgt vanwege de doodgewenste. Het zou dus de doodgewenste zus moeten zijn van waaruit de dood dreigt.

Freud is in elk geval ook niet echt tevreden met zijn uitleg. De angst om door de moeder gebaad te worden in de grote badkuip is een samengestelde angst, zegt hij. Vooreerst de terugkeer van de doodswensen tegenover de zus. Van een andere component bekent Freud echter dat die hem nog ontgaat (GW VII, 360). Terugkeren daarop doet Freud echter niet. Men kan zich uiteraard wagen aan Rank-speculaties over intra-uteriene fantasieën en geboortte-angsten. Wij houden het bij de angst tegenover de fallische moeder. Dat is de moeder die Hans kan laten vallen, omdat ze zich met Hanna een ander en beter hanteerbaar fallussubstituut heeft verschaft.

Vermelden we nog snel Hans' oplossing voor de angst tegenover de fallische moeder. We lezen die met Lacan in één der twee finale fantasma's, waarmee Hans zijn fobie afsluit (onze vierde tijd dus). De loodgieter neemt met een tang zijn Popo en Wiwimacher weg en geeft hem slechts een andere Popo. Er is dus geen sprake van een andere Wiwimacher, laat staan van een grotere, waardoor Hans volgens Freud de castratie-angst zou hebben overwonnen (GW VII, 335 en 360). Hier interessert ons enkel dat nieuw achterwerk, waarop Freud niet meer terugkeert en waarmee Hans wel degelijk een angst overwint. En dat is de angst tegenover de fallische moeder die hem kan laten vallen. Met zijn badvullend achterwerk, net zoals dat van zijn vader, voelt hij zich meer op zijn gemak wanneer zijn moeder hem baadt. (156)

1.3. Hoe de imaginaire fallus van de moeder in de belangstelling van het kind komt : almacht en penisnijd — frustratie en infantiele seksuele theorie

Keren we terug tot onze eerste tijd. We pogen te ontwarren wat daarin volgens Lacan het knooppunt vormt. En dat is de imaginaire identificatie met de moederlijke fallus. Vanwaar die kinderlijke belangstelling voor de moederlijke fallus, uiteindelijk gaande tot identificatie ermee. Een even simpel als juist antwoord : vanuit de moederlijke belangstelling voor die fallus. Wat de moeder interesseert, moet ook het kind interesseren. Heeft Hans' moeder om te beginnen niet reeds blijk gegeven van dergelijke fallische belangstelling, zeg maar verlangen, door op onbegrijpelijke wijze haar spruit te verklaren dat ze er ook één had (GW VII, 245). Hans' verlangen geldt dus de fallus waarvan hij weet dat de moeder die niet heeft maar die ze toch zegt te hebben. Dat is dus de fallus die ze verlangt. We citeren Lacan, *De ontdekking van de fallische moeder, voor het kind, en van de 'Penisnijd', voor de moeder, zijn strikt coexistent met het probleem dat wij momenteel proberen aan te vatten.* (157)

De geschiedenis of de achtergrond van dat moederlijke verlangen, van haar 'Penisnijd' interesseert ons hier niet. Wel hoe Hans komt tot de ontdekking van die reeds geconstitueerde penisnijd; en hoe hij er vervolgens toe komt om die maximaal uit te buiten in zijn identificatie met die door de moeder verlangde fallus.

Het kind wordt geboren in een reeds vooraf bestaande symbolische orde. Dat wil zeggen dat de eerste realiteit waarmee het geconfronteerd wordt die is van het gaan-en-komen van de moeder ('fort'-'da'). Die symbolische, afwezige moeder ('fort') ontvreemdt het kind de borst die het kind dacht deel te zijn van zijn eigen lichaam. Enerzijds wordt het kind in het narcisme van zijn imaginaire eenheid geschonden. Anderzijds wordt de borst wordt tot een reëel object : verloren en onmogelijk te hervinden. Samenvattend voor die frustratie : de symbolische moeder als agens, een imaginair letsel bij het kind, en de borst als reëel object ergens tussen beiden in. In die frustratie ontstaat het primitieve nog niet geregelde verlangen bij het kind. Het schreeuwt.

Op dat moment moet de moeder weerkomen, de borst teruggeven ('da'). Blijkt dat ze dit slechts doet wanneer het haar zint. En niet wanneer het kind roept. Bij haar terugkeer verandert ze dan ook, evenals die borst, van waarde. Van symbolisch wordt de moeder reëel want almachtig. Het kind moet inzien dat het van haar afhankelijk is om de objecten te verwerven, die tot op dat moment slechts objecten van behoeftenbevrediging waren. Ook die objecten, met op kop de borst, veranderen van statuut : van reëel worden ze sym-

bolisch. Ze fungeren enkel nog als getuigenis van de liefdesgift vanwege de moeder, als teken van haar almachtige liefde. Het kind vraagt de borst dan ook niet meer ter behoeftenbevrediging, wel ter bevrediging van zijn niet te stillen vraag naar de liefdevolle en almachtige aanwezigheid van de moeder. Haar gaan-en-komen is de ebbe-en-vloed van haar liefde geworden. (158)

Vanaf dat moment is het kind ook rijp voor de ontdekking van de betekenis van de fallus voor de moeder. Blijkt immers dat het moederlijke gaan en komen niet volledig te vatten valt in termen van haar liefdevolle almacht om haar kind te bevredigen.

Ze komt ook naar haar kind terug omwille van een andere reden. Aan geen zijde van het geliefd worden om wat het is, weet het kind zich plots ook verlangd om wat het niet is. Het beseft dat het verlangd wordt als beeld van wat de moeder mist, en waaraan ze zou willen dat haar kind beantwoordt. Dat verlangen van de moeder druist in tegen haar liefdevolle en almachtige aanwezigheid, het vormt er de plots opdoemende grens op. Teneinde die opsplitsing, bij de moeder, tussen haar beveiligende almachtige liefde en haar bedreigend machteloos verlangen teniet te doen, teneinde dus dat moederlijk verlangen lam te leggen en enkel haar liefde levendig te houden, zal het kind trachten te beantwoorden aan haar verlangen. Langs min of meer directe wegen wordt het kind duidelijk dat het moederlijke verlangen dat hem overstijgt, de fallus geldt (penisnijd).

Die kinderlijke ontdekking van de plaats van de fallus in het moederlijke verlangen kan begrepen in termen van Lacans "linguïstiek". In feite gaat het om een infantiele seksuele theorie en dus om een interpretatie van het discours van de moeder. Discours moet opgevat zowel in de breedste zin (haar gaan-en-komen, haar symbolische aard) als in de engste zin (wat ze zegt in dat gaan-en-komen, bijvoorbeeld dat ze uiteraard ook een Wiwimacher heeft). Wat het kind niet begrijpt in dat moederlijke discours, wat daarin een kloof opent, de ontbrekende betekenaar in haar discours : dat is haar verlangen. De infantiele seksuele theorie van de fallische moeder is een interpretatie van het verlangen in het discours van de moeder. Interpretatie die kan beschouwd als een verkeerde of alleszins imaginaire linguïstische theorie. Op de plaats van de ontbrekende betekenaar wordt de fallus als betekende voorondersteld aan de moederlijke betekenaars. Via die fallus "begrijpt" het kind wat haar discours wil zeggen. Het begrijpt de boodschap die in haar 'fort'- 'da' zou schuilen, het begrijpt het verlangen van de moeder. Als voorondersteld betekende behoort die fallus tot het imaginaire register. Dat betekent ook dat het kind eigenlijk op geen enkel moment gelooft dat de moeder reëel in het bezit zou zijn van een penis.

We wijzen erop dat dit "begrip" contrasteert met de fobische betekenaar, waarvan Hans duidelijk zal maken dat hij geen voorondersteld betekende

duldt. In de eerste tijd meent Hans het verlangen van de moeder te kunnen vangen door op die plaats een voorafgegeven betekende in haar discours te veronderstellen (en zich daarmee te identificeren, zoals we meteen zullen zien). Dat mislukt in de tweede tijd. En in de derde tijd wordt dat moederlijke verlangen, als ontbrekende betekenaar of als gat in haar discours, geregeld via een betekenaar zonder voorondersteld betekende : de fobische betekenaar. Dat blijkt in de vierde tijd.

1.4. Imaginaire spiegelidentificatie als voorwaarde voor de imaginaire identificatie met de moederlijke fallus

Hoe vangt het kind nu het moederlijke verlangen. Hoe stuit het de metonymie van haar 'fort'-'da', hoe verzekert het zich op een hoger niveau weer van de liefdevolle en almachtige aanwezigheid van de moeder. Door zich met die imaginaire fallus te identificeren. De infantiele seksuele theorie van de fallische moeder, als imaginaire interpretatie, valt samen met de imaginaire identificatie met de moederlijke fallus.

Om voor de moeder haar imaginaire fallus te kunnen spelen, moet het kind zichzelf echter eerst als eenheid, als Gestalt kunnen beschouwen. Het is immers enkel als fallische Gestalt dat het moederlijke verlangen voor hem als fallus valt. We kunnen vaststellen dat die moeder als het ware die identificatie van haar kind met die fallische Gestalt heeft voorbereid. Dank zij haar verlangen is het kind erin geslaagd zich te identificeren met zijn spiegelbeeld. En slechts dank zij die spiegeleenheid of -identiteit slaagt het er nu in om zich te identificeren met de fallische Gestalt. Dit is een reddend, zij het vrij pervers gebruik van die spiegeleenheid. Op het moment dat het kind in het niets dreigt te verzinken, tegenover het verlangen van de moeder dat zich losscheurt van haar liefde waarin het zich alles voor haar waande, op dat moment kan het zich, dank zij zijn spiegeleenheid, identificeren met die door haar verlangde fallus. Het wordt weer alles voor de moeder. Het komt weer tot leven in zijn imaginaire fallische identificatie, zoals het ooit tot leven kwam in zijn imaginaire spiegelidentificatie.

Hieruit moet blijken dat de imaginaire of duale relatie met de moeder niet een bevroren moment is. Maar dat ze, vanaf de identificatie met het spiegelbeeld tot de identificatie met de moederlijke fallus, haar lotgevallen kent in functie van het verlangen van de moederlijke Ander. En ook dat de imaginaire relatie op elk van die momenten eerst en vooral een positieve functie toekomt : ze beschermt het subject tegen de verbrokkeling, het niets zijn in het verlangen van de Ander. (159)

Een andere imaginaire karakteristiek, die de fallische identificatie gemeen heeft met de spiegelidentificatie waarop ze zich baseert, dat is de asymmetrie. Het verlangen van het subject is wel het verlangen van de Ander, de moeder. Het verlangen van die moederlijke Ander is echter niet het verlangen van haar kind. Integendeel. Het kind verlangt te zijn wat het meent dat de moeder verlangt: een bepaald beeld, een betekende dat het op de plaats van haar verlangen vooronderstelt, de fallus. De moeder verlangt helemaal niet aan het verlangen van haar kind te beantwoorden. Ze zoekt geen voorondersteld betekende op de plaats van het verlangen van haar kind. Maar ook op de fallus heeft ze niet dezelfde visie als haar kind. In haar verlangen is die fallus een betekenaar en geen voorondersteld imaginair betekende. In het beste geval is haar relatie tot die fallus er één van identificatie; een symbolische identificatie dan wel te verstaan, en niet een imaginaire identificatie zoals bij haar kind. En bovendien kan ze daarbij als vrouw, als reëel nog eens aan die identificatie door de symbolische fallus ontsnappen.

1.5. Medeplichtig voyeurisme en exhibitionisme

Hans zit echter niet onwrikbaar gegrepen in zijn fallische geloof & identificatie. Hij speelt een pervers spel van verleiding met zijn fallische moeder. *Lokvogel* ('leurre') en *sluier* ('voile') zijn daarin sleutelbegrippen. Hans gluurt naar de moederlijke fallus, hoewel hij maar al te goed weet dat ze er reëel gezien geen heeft. Om dat dubbel spel te blijven spelen, moet die fallus in extremis altijd juist versluierd blijven. Eén fractie van een seconde later, en hij zou zich hebben vertoond. Iets moet die moederlijke fallus dus blijven suggereren. We denken hier aan Hans' bewering *de moeder volledig bloot in haar hemd* gezien te hebben. Dit is wel een fantasma uit de vierde tijd, waarin Hans zijn dubbelzinnig geloof in de fallische moeder poogt veilig te stellen tegenover de ondubbelzinnige vaderlijke voorlichting (GW VII, 267-268).

En eigenlijk ook reeds binnen die vierde tijd wijst Lacan op een dubbelzinnige houding bij de moeder als inspelend op Hans' dubbelzinnige houding tegenover haar fallus. De moeder speelt mee als ze Hans bij zich op het WC toelaat, hem dus laat kijken en terzelfder tijd niets wil laten zien. Alsof er iets te zien zou zijn.

De verontruste vader vraagt eerst de moeder of Hans haar op het WC vergezelt. Waarop deze antwoordt: *Ja, vaak; hij zaagt zo lang dat ik het moet toestaan, dat doen toch alle kinderen* (GW VII, 292). En later, tot de enthousiast bevestigende zoon: *Je bent er graag bij wanneer mama Wiwi of Lumpf*

doet (...) omdat je gelooft dat je dan haar Wiwimacher zult zien (GW VII, 298).

Dat hele spel had zich echter reeds voorgedaan, en dat duidelijk in de eerste tijd, met een zekere Bertha van wier zijde Hans tijdens haar stoelgang evenmin was weg te slaan (GW VII, 295 en 359).

In geen der twee gevallen wordt Hans echter beloond voor zijn moeite. Het zicht op de moederlijke Wiwimacher is hem blijkbaar niet gegund. De fallus blijft schuil gaan achter twee soorten sluiers : het slipje en de Lumpf. Op die sluiers had zich het afwezige geschilderd, ware Hans fetischist geweest.

Hans speelt dus met zijn geloof aan de moederlijke fallus. Echter ook met zijn identificatie met die fallus speelt hij. Hij strikt het moederlijk verlangen door iets te zijn, waarvan hij best weet dat hij het niet is, namelijk haar fallus. Hoe zou immers Hans éénduidig in zijn identificatie met de moederlijke fallus moeten geloven als hij niet eens oprecht in het bestaan van die fallus kan geloven. Zijn identificatie met die moederlijke fallus is even dubbelzinnig & speels als zijn geloof in het bestaan ervan.

Slechts van daaruit vallen de verleidingspogingen van zijn pril exhibitionisme tegenover de moeder te begrijpen. Door zich te afficheren als fallosoor of fallus-drager neemt Hans immers een risico : hij brengt zijn roeping als moederlijke fallus in het gedrang. En in die tweede tijd is het inderdaad zo ver. Als die manifestatie van de eigen penis in de eerste tijd nog niet zo een risico inhoudt, dan heeft dat misschien te maken met het feit dat Hans op dat moment nog *iets anders toont dan wat hij werkelijk toont*, zijn penis is nog geen bron van reëel genot. Vanaf het moment dat dit wel het geval is, zal hij die niet meer als publiek verleidingsinstrument gebruiken tegenover de moeder. Hij begint te masturberen in het geniep.

Besluitend voor dat perverse spel van exhibitionisme & voyeurisme bij Hans in relatie tot de fallische moeder. *Het subject presenteert zich als anders dan het is, en wat men het te zien geeft, is niet wat het wil zien. (160)(161)*

1.6. En de vader ? reizen & bemiddelen!

En om de eerste tijd af te ronden toch nog een woord over de Grote Afwezige : de vader. Vóór de angstdroom met aansluitende fobie van zijn zoon komt hij inderdaad slechts sporadisch in het stuk voor. Om onze eerste tijd te kunnen reconstrueren, heeft hij zich zelfs moeten documenteren bij de moeder; onder andere over de vakantie te Gmunden, tijdens dewelke hij vaak afwezig was.

De schaarse gelegenheden waarbij Hans vóór zijn fobie de kans krijgt om rechtstreeks het woord tot zijn vader te richten, zijn op de vingers van één hand te tellen. Zoals bij iedereen informeert Hans ook bij zijn vader terloops even of hij een Wiwimacher heeft. Diens bevestigend antwoord komt heel wat minder enigmatisch over dan dat van de moeder (GW VII, 247). Toch laat Hans ook zijn vader niet meteen met rust. Bij giraffe en aap moet hij zijn vader op hun abnormaal lange Wiwimacher wijzen (GW VII, 250-251). Appel misschien op een vaderlijk overwicht. (162)

Die vader is op dat moment echter niet bepaald iemand die zich laat gelden. Hij treedt niet "castrerend" op tegenover zijn zoon, doordat hij "alle vrouwtjes voor zich alleen zou opeisen". We zien hem zich integendeel uitsloven als bemiddelaar in zoonliefs hoofse liefde tot wat hij blijkbaar zelf een fijnbesnaarde steedsse dame vindt (GW VII, 254). Een ander meer dan veeg teken van zijn weinig "assertief" optreden is het feit dat de moeder niet hem in haar castratiedreiging betreft, maar wel haar Dr. A.

2. 'Tijd 2 :

angstwekkende confrontatie in het reële

Inleiding : fenomenologie en structurele bronnen van de angst

*Tussen het wiegend stalwaarts gaan
der dieren en het nachtgebed
der kinderen voor het engelenbed
valt Gij mij met Uw zingen aan.
Aanvaard dat ik mijn uur verdedig,
de kring trek van mijn eenzaamheid,
doch toegeef, U beluister en verbeid :
Gij drinkt mij ledig.
Tussen de lichtval en de schemeringen
word ik van U en zijt Gij overbodig.
Maar als de dag weer vlot is van seringen
vlucht ik U en heb U nodig.*

(A. Magerman, Mei)

De tweede tijd staat geheel in het teken van de "castratie-angst". Angst niet zozeer voor de eigen castratie. Deze komt slechts in de derde tijd van de fobische betekenaar en de vierde tijd van fantasmatisaties aan bod, als 'nachträglich' effect van de moederlijke castratiedreiging uit de eerste tijd. Maar wel angst voor de moederlijke "castratie". Angst voor de moederlijke

castratie is de voorwaarde van de angst voor de eigen castratie. Of wat op hetzelfde neerkomt : angst voor het moederlijke verlangen als voorwaarde voor de angst voor het eigen verlangen.

Hoe wordt Hans nu verplicht om de moederlijke "castratie" onder ogen te zien. Hoe wordt hij met het reële, onbevredigbare karakter van haar verlangen geconfronteerd. We herinneren eraan dat het moederlijk verlangen indruist tegen haar liefdevolle & almachtige aanwezigheid, als haar gebrek aan liefde, haar machteloosheid, haar gemis. En we herinneren er ook aan dat hij dat verlangen kon bevredigen, haar "castratie" kon afdekken door zijn identificatie met haar imaginaire fallus. Twee reële gegevens brengen nu echter die identificatie aan het wankelen. Vooreerst de geboorte van zijn zus. En vervolgens de eerste tekenen van leven in zijn Wiwimacher, die blijkbaar ook nog voor iets anders kan dienen dan om Wiwi te doen. Van de bevredigende en veilige positie als imaginaire fallus in het verlangen van de moeder, dit wil zeggen van voorondersteld betekende of alles betekenend in haar verlangen, dreigt Hans te vervallen tot de beangstigende positie van object (a) in dat verlangen. Als object (a) betekent hij niets meer voor haar, vult hij haar gemis niet meer op.

Bij die confrontatie in het reële moet de vader tussenkomen, als scheidsrechter. Met zijn grotere reële penis draagt hij enerzijds het gewicht van het verlangen van de moeder als vrouw, en anderzijds bevrijdt hij de zoon van zijn te licht uitvallende piemel. Ook eist hij de verantwoordelijkheid op voor de geboorte van Hanna. In de mate dat de vader er niet in slaagt om op die drie fronten zijn verantwoordelijkheid op zich te nemen, schiet de zoon hem te hulp met de fobische betekenaar (derde tijd). Dit is in principe zelfs een goede zaak, want zo kan de zoon zich neurotiseren in zijn verhouding tot een andere dan die reële vader : de symbolische Naam-des-Vaders.

Van elk der protagonisten in de voorgeschiedenis van het symbolisch Oedipuscomplex zullen we het reële van hun rol van naderbij bekijken : geboorte van zus Hanna, penis van Hans, verlangen van de moeder, onmogelijkheid van het vaderschap tegenover die drie.

Voordien moesten we echter nog op een dubbelzinnigheid wijzen in verband met de angst, tussen die eerste en tweede tijd. Er zou angst optreden bij wankeling van de beveiligende fallische identificatie uit de eerste tijd. Anderzijds ziet Lacan echter ook een angst tegenover alwat de essentie uitmaakt van die eerste tijd. Het gegrepen zijn in de fallische identificatie, de almacht van de moeder, het spel zelfs dat daarmee gespeeld wordt : dat alles kan het subject gaan benauwen.

Ook zonder de meer of minder accidentele omstandigheden van de geboorte van een ander of de opstand van de eigen penis, zou dus de fallische identificatie uiteindelijk verlaten zijn geworden, zou het subject weer met het

verlangen van de moederlijke Ander zijn geconfronteerd. De verdediging tegen het verlangen van de Ander wordt zelf angstwekkend, wordt daarom verlaten en levert het subject weer over aan het verlangen van de Ander. (163)

En geven we tenslotte, om de verwarring zoveel mogelijk in te dijken, de exacte fenomenologie van de angst in tijd twee. Het is met die angst dat de eigenlijke ziektegeschiedenis aanvangt, dit is het hoofdstuk II van Freuds gevalstudie over Hans. De gegevens van de eerste tijd van imaginaire relatie tot de fallische moeder haalden we uit het inleidende hoofdstuk I, alsook uit een latere terugblik van een achterdochtig geworden vader : wat heeft zich daar & toen, tijdens die vakantie in Gmunden, allemaal achter mijn rug afgespeeld tussen hem en haar (GW VII, 293-297).

Tijdens een bezoekje aan zijn gezinnetje in Gmunden merkt de vader wel de eerste elegische stemmingen van *angstig verlangen* ('schnsüchtig-ängstliche Stimmungen', GW VII, 352) bij Hans : *Maar wanneer ik geen mama meer heb ...* Vertederd neemt die mama dan telkens haar kleine Proust bij zich in bed. Hoe analytisch verlicht ook, het prozaïsch protest des vaders mag niet baten. Ook na die vakantie duikt die schommeling, even voor het slapen gaan, tussen teder verlangen naar de moeder en angst weer op.

Ter gelegenheid van een unieke angstdroom wordt die schommeling echter bruusk in het voordeel van de angst beslecht. Hans (43/4 jaar) staat 's morgens wenend op en zegt zijn mama op de vraag waarom hij weent : *Toen ik geslapen heb, heb ik gedacht dat je weg was en ik heb geen mama meer om lief tegen te doen* ('schmeichelen').

Of Hans, na die beslissende angstdroom, nog onderhevig is aan de avondlijke schommelingen tussen verlangen en angst, dat is niet zo goed op te maken uit het vaderlijk relaas. Een gelegenheid die daarvoor wel in aanmerking lijkt te komen : wandelen gestuurd naar het stadspark, krijgt hij een angstaanval zonder te willen zeggen waarvoor, en hij verplicht het kindermisje hem terug naar zijn mama te brengen.

Bij de volgende stadsparkwandeling, en nu met een mama die zelf wel eens wil zien wat haar kleine scheelt, blijkt de angst al niet meer om te zetten in verlangen naar de moeder. De balans is definitief doorgeslagen : Hans is bang wanneer zijn mama bij hem is, de libido is tot angst getransformeerd. In één en dezelfde beweging, wat juist op het definitief karakter van die doorslag wijst, bindt zich die niet meer tot libido omzetsbare angst aan de fobische betekenaar van het paard. Hans blijkt plots bang voor paarden. En wij bevinden ons reeds in de derde tijd.

De tweede tijd beperkt zich dus tot vooreerst de avondlijke stemmingschommelingen tussen verlangen naar de moeder en angst. En vervolgens de twee momenten waarop de angst de bovenhand haalt in relatie tot de moe-

der : de angstdroom die hij haar vertelt en de stadsparkwandeling met haar (GW VII, 348).

2.1. Hans als reële : zijn penis

Ik voelde hoe binnen in mij een geheim, stralend, snelvoetig dier aanzette tot de aanval. Plotseling sprong het tevoorschijn, een verblindende bedwelming met zich brengend ... Enige minuten gingen voorbij, toen keek ik met miserabele gevoelens neer op de tafel waaraan ik had gezeten. Van buiten wierp een ahorn zijn schaduw door het venster en keek neer op het flesje met inkt, mijn schoolboeken en schriften, de diktionale en de afbeelding van Sint-Sebastiaan. Op dat alles waren hier en daar witte vlekken; op de vergulde titel van mijn leerboek, op een van de vleugels van de inktfles en een hoek van de diktionale. Van sommige voorwerpen droop een luie melk omlaag, andere keken me dof aan met de ogen van dode vissen. Gelukkig had een reflexbeweging van mijn hand de reproductie in het boek zelf tegen bevlekking beschermd. Dat was mijn eerste ejakulatie.

(Y. Mishima, Bekentenissen van een gemaskerde, p. 41)

Lacan waarschuwt om het reële van de penis niet te overschatten als uitlokkende factor voor de angst bij het kind. Eigenlijk is het om het even door welke toevallige factoren dit (weer) aan het moederlijke verlangen wordt overgeleverd. Die waarschuwing vermag enigszins de tegenstelling te ontcrachten waarin we Lacan toch tot Freud kunnen brengen. In het geval van Hans immers zijn, voor Lacan, de infantiele "orgasmes" best dienstig ter verklaring van zijn eerste angstige stemmingen en zijn angstdroom. Freud daarentegen stellen ze voor een probleem : *angsttoestanden worden nooit door masturbatie, überhaupt niet door bevrediging opgeroepen* (GW VII, 263). We volgen Freud én Lacan elk in hun redenering en zullen vaststellen dat eigenlijk noch de één noch de ander zijn stelling in verband met de functie van de reële penis in de angst weet hard te maken. Of we daaruit mogen besluiten dat beiden het eens zijn, is uiteraard een andere zaak. Laten we Freud de eer om eerst te twijfelen.

2.1.1. Freud : reële penis in de verdringingsmotieven

Angsthysterie als transformatie van verdrongen libido — verdeeldheid tegenover de moeder

Freud zelf scheidt expliciet angst en fobie; de angst die onder ongebonden vorm aan de fobie vooraf gaat, benoemt hij als angsthysterie. Zijn aanvankelijke visie op het psychisch mechanisme van die angsthysterie hebben we reeds gedetailleerd. Libido door de verdringing van haar betekenaar ontbonden, komt als angst vrij. Die verdrongen libido is de stijgende *tederheid* ('Zärtlichkeit') tegenover de moeder als betekenaar.

In dat opzicht wordt begrijpelijk wat op het eerste zicht paradoxaal lijkt : dat de angst om de moeder te verliezen groeit, in de mate dat de afstand tot haar verkleint. Bijvoorbeeld reeds tijdens de vakantie in Gmunden, toen de vader afwezig was en Hans het bed met zijn moeder deelde. En later, thuis, wanneer de moeder hem naar bed brengt en nog een nachtzoen geeft, put Hans zich uit in bekentenissen van angst om haar te missen. Het duidelijkst is de paradox nog in het geval van de angst bij de stadsparkwandeling aan de hand van de geliefde moeder.

De paradox van de angsthysterie is voor Freud deze van alle pathologische angst. Dit wil zeggen alle angst die door het psychisch mechanisme van de verdringing is te verklaren, en dus niet bijvoorbeeld door een fysiek-seksueel mechanisme (zoals bij angstneurose en situatiefobie). Die paradox is de volgende : de angst is niet meer op te heffen door de aanwezigheid van het verlangd object. In de armen van zijn moeder wordt Hans uitgehold door een *niet te stillen verlangen* ('ungestillte Sehnsucht', GW VII, 262) naar haar. Hij is verdeeld in haar armen. Eén deel van zijn verlangen wordt bevredigd door haar liefdevolle & almachtige aanwezigheid. Maar een ander, verdrongen deel wordt dat niet, dat gaat zich van langsom wilder omzetten tot angst. Hans wil bij haar zijn, maar moet afstand van haar nemen.

Enigma's & citaten

Libido wordt angst door verdringing van de voorstelling. Dat is Freuds eerste angsttheorie, en daaraan twijfelt hij op dat moment nog niet. Wel twijfelt hij in het geval van Hans reeds ijverig rond het motief voor die verdringing. Masturbatie & reële penis worden op vrij duistere wijze op dat niveau gesitueerd. Later zal het verdringingsmotief uitgeklaard raken met het concept van de castratie. In de gevalsstudie van Hans is reeds duidelijk dat die uit de reële penis geputte bevrediging op het niveau der verdringingsmotieven speelt. En vervolgens ook dat bevrediging nooit tot angst kan leiden. De ver-

dringing moet dus die bevrediging in haar tegendeel hebben gekeerd. Vóór de verdringing waren masturbatie & reële penis lustvol, daarna zijn die onlustvol of angstwekkend. We herinneren er aan dat masturbatie zonder verdringing tot neurasthenie leidt, en niet tot angstneurose.

Welke zijn nu meer concreet Freuds ideeën over de verdringingsmotieven bij Hans. Vier vonden we er. Alle vier hebben ze op één of andere wijze met de reële penis te maken. Een eerste keer : *wij weten nog niet wat de verdringing aan de gang brengt ('Anstoss')*; *misschien is ze louter het gevolg van een door het kind niet te bemeesteren intensiteit van de seksuele opwelling ('Regung')*. (GW VII, 261). Die seksuele opwelling ('Regung') of prikkeling ('Erregung') is het genot uit de reële penis. Genot dat een vorm van pijnlijke spanning is : *bijtertjes* (es beisst mich), zo beschrijft men volgens Freud gewoonlijk de jeukgevoelens die het kind tot beroering verleiden (GW VII, 265). Tegenover de vader van Hans geeft Freud toe dat de pijnlijke intensiteit van die prikkeling, dat dus het genot van Hans functie is van de *overgrote tederheid en al te grote bereidwilligheid (van de zeer bezorgde moeder) om het kind bij haar in bed te nemen*.

Verderop ervaren we echter dat de verdringing niet alleen functie is van het genot of die pijnlijke intensiteit van de prikkeling. *We kunnen de moeder even goed het verwijt maken dat ze door haar energieke afwijzing ('Abweisung') van zijn wervingen de intrede van de verdringing heeft versneld* (GW VII, 263). Freud alludeert hier op Hans' directe verleidingspoging tegenover zijn moeder middels de aanbeveling van zijn genitaal, waarop zij even driest reageert : *Dat is een zwijnerij* (GW VII, 255).

Op een rijtje : *imaginaire liefde van de moeder → reële penis of genot van Hans → reële verlangen van de moeder → verdringing van de betekenaar*. Freud zegt eigenlijk niet dat de moederlijke afwijzing, dat haar verlangen de oorzaak is van de verdringing; wel dat ze die bevordert.

Een laatste passage waaruit nog twee mogelijke verdringingsmotieven te puren vallen. *Door welke invloed het in de geschetste situatie bij Hans is gekomen tot een omklapping, tot een verandering van het libidinaal verlangen ('Sehnsucht') in angst, aan welk eind de verdringing daar heeft aangegrepen, dat is moeilijk te zeggen (...) Of het nu het intellectuele onvermogen van het kind is om het moeilijke probleem der kinderverwekking op te lossen en om de ontbinding van de agressieve impulsen door de benadering van de oplossing bruikbaar te maken, dat de doorslag heeft gegeven; of een somatisch onvermogen, een constitutionele intolerantie tegen de regelmatig uitgeoefende masturbatorische bevrediging (...) (GW VII, 367). (164)*

Verdringingsmotief 1 :
intellectueel onvermogen om de reële penis in relatie tot de ouders te dragen
— agressie tegenover moeder & vader

Hans weet niet hoe dat vervelende kreng van een Hanna plots een nog intiemer plaats dan hijzelf bij de moeder heeft ingenomen. De infantiele seksuele theorieën hebben gefaald rond het enigma der kinderverwekking. Als het ware in de plaats van die theorieën groeit bij Hans het besef dat zijn Wiwimacher daarmee ergens iets te zien heeft. *Prikkeling* ('Erregung') daarvan begeleidt immers alle gedachten aan die onopgeloste vraag. En hoewel Hans dus op weg is om, vanuit zijn *penissensaties* ('Penissensationen'), het bestaan van de vagina te postuleren, kan hij dat raadsel niet oplossen. Dergelijke opening waar de penis in moet, bestaat immers niet bij de door hem nog altijd fallisch gedachte moeder. Hans kan dus niet bedenken wat men de moeder moet aandoen, opdat ze kinderen zou bekomen. Ondertussen zit hij toch maar met die agressie tegenover de moeder. Ten einde raad (intellectueel onvermogen etc.) verdringt hij die.

Een mooi voorbeeld van Hans' agressie, door Freud ook *sadistische, aan coïtusvermoedens* ('Koitusahnungen') *beantwoordende aanvechtingen* (Antriebe) genoemd (GW VII, 370), vinden we in zijn pril exhibitionisme, na Hanna's geboorte. De interessantste vorm is wel degene die de vader ontdekt. De zoon trekt zich in een donker hok terug met de woorden : "Ik ga even naar mijn WC". Als de vader ook even binnenpiept licht in het halfduister de piepmel van Hans op. Verklaring van deze laatste : "Ik doe Wiwi". En inderdaad, zegt de vader, vermits Hans niet echt Wiwi doet, speelt hij Wiwi doen (GW VII, 251). Wij menen dat Hans zijn Wiwimacher gebruikt als iets anders dan een Wiwimacher. Als Kleiniaan zouden we het hier dan moeten hebben over de duistere moederschoot; maar misschien was ook de ouderlijke slaapkamer waarop Hans nog altijd sliep, niet zo bijster goed verlicht.

Een ander voorbeeld van agressie tegenover de moeder vinden we in zijn drieste verleidingspogingen : *Waarom kom je er niet met je vinger aan* (GW VII, 255). Ook in de trotsring van zijn moeder om bij zijn veertienjarige Mariedl te kunnen slapen, en dat in het kader van de harde lijn tegenover het zwakke geslacht (agressief, veroverend, mannelijk) (GW VII, 253). Al deze voorbeelden situeren zich vóór de eerste angsttoestanden. Vlak na de angstdroom hervindt Hans even de moed om zijn genitaal nog één keer bij de moeder aan te bevelen : *Tante M. heeft gezegd, maar hij heeft toch zo een lief pietje* (Pischl) (GW VII, 259). Luttelc dagen later is het al met heel wat minder baldadige trots dat hij zijn moeder, op haar vraag, moet bekennen dat hij inderdaad nog elke avond aan zijn Wiwimacher komt. Hij komt er zelf niet direct meer mee naar buiten. Tenslotte krijgen die zogenaamde *coïtusvermoe-*

dens na hun verdringing een symbolische uitdrukking in de vierde tijd van fantasmatisaties, bijvoorbeeld : samen met de vader een treinraam stuk slaan (GW VII, 276). Wat niet wegneemt dat Hans de moeder op dat moment ook nog eens gewoon zou willen aflossen (GW VII, 316).

Een andere agressieve impuls gewekt door het enigma van de kinder-verwekking, geldt de vader. En daar heeft Hans meer dan één reden voor. Vooreerst is de vader zelf een concurrent in de liefde van de moeder. Vervolgens heeft hij, met zijn belachelijke ooievaarstheorie, getracht zijn door Hans wel bevroede verantwoordelijkheid voor de geboorte van nog een andere concurrente bij de moeder van zich af te wentelen.

Daarbij onthoudt hij Hans twee dingen waarnaar deze streeft in relatie tot de moeder : vooreerst een genot, vervolgens een weten. *De vader wist echter niet alleen vanwaar de kinderen komen, hij oefende ook werkelijk uit wat Hans slechts duister bevroeden kon. De Wiwimacher moest daar iets mee te zien hebben, en wel een grote, een grotere als Hans die van hem vond.* Net zoals Hans zijn agressieve coïtusvermoedens verdringt omdat hij tegenover een fallische moeder niet weet wat daarmee aangevangen, zo verdringt hij nu ook de kwaadheid tegenover de vader omdat hij niet zelf kan vatten (intellectueel onvermogen etc.) welk weten en welk genot de vader hem wel onthoudt (GW VII, 356-366). Om voorbeelden van die agressie jegens de vader in de periode tussen de geboorte van Hanna en de eerste angstuïtingen zitten we wat verlegen. Om eerlijk te zijn, we vinden er geen. Verwonderlijk is dat echter niet. Om te beginnen was de vader toen vaak afwezig. Belangrijker is echter dat de vijandigheid van zijn zoon tegenover hem één der blinde vlekken is in de observatie van de vader-analyticus. En meer dan die observatie staat ons niet ter beschikking. De vader wil zich bovenal geliefd weten door zijn zoon. Slechts vrij laat, in de vierde tijd van fantasmatisaties, attendeert Freud hem op Hans' vijandigheid jegens hem. Hans verklapt Freud dat zijn vader hem een klap heeft verkocht, omdat hij hem met de kop in de buik had gestoten. *Het was bemerkenswaard dat de vader, dat detail niet in de samenhang van de neurose had opgenomen; thans verstond hij het echter als uitdrukking van een vijandige gestemdheid van de kleine jegens hem, misschien zelfs als uiting van de behoefte zich daarvoor een bestraffing op de hals te halen.* (GW VII, 277). En vanaf die gezamenlijke interventie van Freud & Hans zal de vader zijn taak beter ter harte nemen op de twee terreinen. Als "analyticus" wordt zijn gevalsstudie gedocumenteerder over de "negatieve overdracht" van zijn "analysant". En als vader staat hij meer zijn man tegenover zijn zoon.

Keren we echter ook even terug op het merkwaardige spel dat de vader bij zijn zoon ontdekt, kort na Hanna's geboorte : Wiwi doen zonder Wiwi te doen. Dat is één der weinige keren dat we Hans in gesprek met zijn vader vin-

den vóór zijn eerste angsten. Omstreeks diezelfde tijd wijst hij zijn vader ook op de king size Wiwimacher van giraf en aap (allebei als tekening). Mogen wij hierin een verband zien. Naar aanleiding van zijn onopgeloste problemen rond de geboorte van Hanna ensceneert Hans voor zijn vader zijn zogenaamde *coïtusvermoedens* : de Wiwimacher moet er iets mee te maken hebben, maar dan een grotere, zoals die van de vader.

Verdringingsmotief 2 :

té grote intensiteit van de reële penis

Het eerste verdringingsmotief staat volledig in het teken van de reële penis. Het volgende motief is Freuds allereerste hypothese : dat de verdringing louter het gevolg zou zijn van een aanhoudende hoge seksuele *prikkelingsintensiteit* ('Erregung'). Dergelijke kanteling van seksuele prikkeling tot angst noemt Freud *spontaan*. Dat wil zeggen dat de verdringing spontaan volgt (GW VII, 352, 367).

Verdringingsmotief 3 :

constitutioneel onvermogen om het reële van de penis te dragen

Bij Freud kan het constitutioneel moment als verdringingsmotief uiteraard niet ontbreken. In dit geval is dat het somatisch bepaald onvermogen om de masturbatorische bevrediging te verdragen. De verdringing zou hier dus niet louter een spontaan uitvloeisel zijn van het zich roeren van de reële penis. Er is een bijkomende "constitutionele" onverdraagzaamheid daartegenover vandoen (GW VII, 367).

Verdringingsmotief 4 :

reële penis met castratie bedreigd en afgewezen door de moeder — Freuds eerste conceptualisatie van de castratie

We hebben dus een "intellectueel" onvermogen, een "algemeen-menselijk of natuurlijk" (spontaan) onvermogen en een "individueel-constitutioneel" onvermogen bij het kind om het reële van de penis te integreren. Dit lijken ons drie min of meer geslaagde Freudiaanse benaderingen van de structurele reden, langs de kant van het subject, die maakt dat de seksualiteit als reële altijd onwelkom is, altijd traumatiserend werkt. En dus tot verdringing leidt. Waarna de bevredigingslust tot onlust of angst wordt.

In Freuds gevalsstudie is de structurele reden langs de kant van de Ander enigszins op de achtergrond geraakt : namelijk de moederlijke afwijzing tegenover die reële penis als zwijnerij. Die reële penis is onwelkom en leidt tot verdringing omdat hij voert tot confrontatie met het verlangen van de moeder als eerste reële Ander.

In dat opzicht is tevens merkwaardig dat Freud eigenlijk nergens de moederlijke castratiedreiging op de reële penis als verdringingsmotief ziet. Haar castratiedreiging (*Dr. A snijdt je Wiwimacher af*, zegt ze de 3 1/2 jaar oude Hans, kort vóór de geboorte van Hanna, GW VII, 245) valt vóór haar afwijzing van de reële penis (*Dat is een zwijnerij*, zegt ze de 4 1/4 jaar oude Hans, een eind na de geboorte van Hanna, GW VII, 255). Freud zegt wel dat Hans die moederlijke castratiedreiging vlug *terugdringt* ('zurückdrängt'). Ze fungeert dus niet als motief voor de verdringing. Hans verwerft op dat moment wel het castratie-complex. Slechts later, in de vierde tijd, gaat die castratiedreiging als verdringingsmotief fungeren: door de vaderlijke voorlichting gewekt (moeder heeft geen penis) krijgt ze dan een 'nachträglich' effect (GW VII, 245-246, 271, 341, 353, 368 voor de moederlijke castratiedreiging)

We kunnen hieruit besluiten dat de confrontatie met het moederlijk verdringing (castratiedreiging) nog geen effect heeft vóór de geboorte van Hanna en het in verband brengen van de reële penissensaties daarmee. Confrontatie met het moederlijk verlangen daarna heeft wel effect, noopt wel tot verdringing.

2.1.2. Lacan : het genot van de reële penis leidt tot confrontatie met het verlangen van de Ander

Eerste conceptualisatie van het reële

Freud hecht wel degelijk een groot belang aan het reële van de penis, zij het altijd in relatie tot de verdringing. Doordat echter de conceptualisatie van de castratie, als verdringingsmotief, nog in haar kinderschoenen staat, blijft de functie van die reële penis verward. Lacan hecht ook een groot belang aan die reële penis. Maar ook hij laat ons, althans na zijn Sém IV enigszins verward achter. Uit latere seminars worden we echter al heel wat wijzer over die reële penis bij Hans. Ondertussen is immers dat reële geconceptualiseerd als het *genot* ('jouissance') en in relatie gebracht met een ander concept dat ondertussen ook vastere vorm kreeg, namelijk het *verlangen van de Ander* ('désir de l'Autre'). Genot van het subject en verlangen van de Ander, als conceptualisatie van het reële van het kind en de moeder, stonden nog in hun kinderschoenen, op het moment dat Lacan Hans zo massaal aanpakte in zijn Sém. IV.

In één passage van dat Sém. IV staan die concepten echter reeds vrij stevig in hun kinderschoenen. Meteen als Lacan het er over de reële penis heeft, hanteert hij reeds het genot zoals dat later pas geconceptualiseerd zal worden. Desondanks blijft de term genot er een hapax. Reeds bij zijn eerste verwij-

zingen naar de reële penis veroorlooft Lacan zich een kritische noot tegenover Freud. Deze zou het probleem van de moeilijke integratie van de infantiele gewaarwordingen van spanning in de penis en zelfs van het infantiele orgasme op dat moment nog hangende hebben gelaten, bij gebrek aan klinische ervaring terzake. (165) De Lacaniaanse benadering van het reële, via de theorie van het genot, kan inderdaad opgevat als een vorm van kritiek op Freud. Of alleszins als een poging om uit de impasses van diens lustprincipe te geraken. Het evenzeer Freudkritische verlangen van de reële Ander kent ook een soortement conceptuele avant-première in dat Sém. IV.

Citeren we thans in extenso die begenadigde passage waarin genot, verlangen van de Ander en angst worden verknoopt rond de reële penis. *Het is essentieel op die basis (de identificatie van het kind met de fallus van de moeder) dat elke nieuwe kloof zich opent, denkbaar is, elk soort van heropening van de vraag, en vooral deze die geschiedt met de reële genitale rijping, dat wil zeggen bij de jongen met het begin van de masturbatie, dat reële genot met zijn reële penis. Iets verder vinden we daar het verlangen van de moeder als Ander aan gekoppeld. Wat ontdekt immers het kind in die kloof die zijn reëel genot slaat in de imaginaire relatie met de moeder, bij die wankeling van zijn imaginaire identificatie met de moederlijke fallus. (...) dat er iets wordt verlangd door de moeder aan gene zijde van hemzelf, dat wil zeggen aan gene zijde van het lustobject (plaisir) dat het zich zelf voelt in zijn moeder en waarnaar het streeft om het te zijn.* En tenslotte vertelt Lacan ons hoe dit verlangen van de Ander het kind gaat beangstigen. (...) *vermits dit het hele verschil kan meten tussen datgene waarvoor het bemind wordt en wat het maar kan geven.* Dit is één der zuiverste en meest resistente passages uit Lacans Sém. IV in het licht van zijn latere ontwikkelingen. (166) We gebruiken ze als richtsnoer.

Reële penis versus imaginair lichaamsbeeld — Lacan versus egoanalyse

Enkel als imaginaire Gestalt, als integer en samenhangend beeld, als roerloos harnas tot stand gekomen in het spiegelstadium, enkel zo kan het kind zichzelf identificeren met de moederlijke fallus. Die spiegelidentificatie heeft het lichaam van zijn genot gescheiden, het imaginaire van het reële. Een deel van het verbrokkeld lichaam, de reële penis als iets dat kan groeien, is toen niet opgenomen in dat imaginair harnas van het lichaamsbeeld.

Van dan af kan het reële genot van die penis enkel nog ervaren als indruisend tegen de imaginaire rust die in dat harnas heerst. En ongelukkig genoeg is het juist op het precare moment dat het subject, met zijn imaginair lichaams-harnas, roerloos voor de moederlijke fallus meent te kunnen staan, dat die buitengesloten reële penis in beweging komt. Hij klopt aan en vraagt om toegang. Op dat moment stuikt het harnas ineen. De reële penis verbroeke

het imaginair lichaam, maakt het weer reëel. En zo kan dat niet meer voor de moederlijke fallus staan.

Een voorbeeld van de "ontdekking" van de reële penis bij het kind halen we nu eens niet uit Freud, maar wel uit een Annafreudiaanse gevalstudie. Casuso observeert zijn éénjarige zoon in functie van een consultatie bij zijn leermeesteres Miss Anna Freud. Zoals Max Graf zijn Herbert observeerde in functie van zijn overdracht op Professor Freud. We zagen dat de "controle van analytische ouders" voor vader Freud een grote heuristische waarde kon hebben : hij ontdekt zo zelfs het castratiecomplex. Wat zijn dochter via de analytische ouders hoopt te ontdekken, maar dan dank zij de directheid der observaties en wars van het bemiddelend spel der overdrachten, dat is de *pre-verbale opbouw van het lichaams-ik* ('body ego').

Casuso's observatie betreft de angstwekkende ontdekking van de penis, in relatie tot de ontdekking van andere lichaamsdelen : wat leidt tot het *lichaamsbeeld* ('body image'). Bij exploratie der lichaamsgrenzen via oog- en handwerk, komt de penis niet alleen *vreemd* ('alien') over, maar, in zijn erotische gevoeligheid, ook storend. De angst is het gevolg van de onzekerheid of de penis nu al dan niet deel uitmaakt van het lichaam; voor Casuso het paradigma van de latere castratie-angst. Daarbij beroept zich onze Annafreudiaan op één der tenoren uit het egoanalytisch koor, namelijk Löwenstein.

Op die theoretiserende samenvatting van Casuso zijn twee kritieken mogelijk. Vooreerst komt de klinisch zo belangrijke rol van de reële moeder er niet meer in aan bod. Vervolgens is het storende van de reële penis vanuit zijn egoanalytische theorie eigenlijk niet te begrijpen.

Het is uiteraard de moeder die de ontdekking van de reële penis door haar zoon mag bijwonen. In zijn angst vlucht hij naar haar. Zij onderzoekt even zijn piemel, niets aan hand. Een propere luier dan maar. G. blik omlaag en deelt in de moederlijke opluchting : "He seemed relieved to see nothing but white plastic". We herinneren eraan dat ook Hans zich zichtbaar opgelucht betoont met de slaapzak die zijn Wiwimacher aan oog & hand onttrekt (GW VII, 266). Daarbij kan men zich uiteraard afvragen aan wiens oog & hand.

Bij de volgende angstaanval raakt de moeder in elk geval weer eens G. 's piemel aan. Waarbij ze hem ook enige egoanalytische tekst verstrekt : "*Je penis is even goed een deel van jou als je hand, je neus, je voet*". Het benoemde lichaamsdeel raakt ze daarbij telkens aan. "Naturally he did not understand what she was saying, but he was very interested in what she did." Aldus de vader.

Na die eerste angst tegenover de reële penis volgt een periode van ontspannen belangstelling. Speelt hij er zelf mee, dan treden geen erecties op. Speelt

de moeder er echter mee, bijvoorbeeld ter gelegenheid van de lichaamsverzorging, dan treden wel erecties op. Op dat moment plooit G. ook dubbel van de lach.

We hoeven hier uiteraard niet nogmaals het proces van de egoanalyse te maken. Volstaan we met de vaststelling dat het vreemde, storende en angstwekkende karakter van de reële penis moeilijk te begrijpen valt vanuit de egoanalytische conceptie van het 'body ego' of 'body image' als uit het innerlijk gegrocid. Dit wil zeggen als resultaat van de integratie en coördinatie van oog- en handwaarnemingen in een reeds innerlijk aanwezige 'ego nucleus'. Het buitengesloten worden van die penis valt slechts te begrijpen vanuit het van buiten uit op zich nemen van een beeld waaraan die penis ontbreekt. (167)

Reële penis hebben $\longleftrightarrow$ imaginaire fallus van de moeder zijn

Het probleem waarvoor het reële genot van de penis plots plaatst, moet topologisch begrepen. Het spiegelstadium bakent een *binnen* ('Innenwelt') en een *buiten* ('Aussenwelt') af. De clou daarbij is dan wel dat een binnenste buitengesloten wordt: het reële genot van de drift. Wanneer deze drift dan te gepasten tijde uit het innerlijk opwelt, wordt zij ervaren als van buitenuit komend, als iets vreemds, iets dat mijn lichaam overvalt en erin binnen breekt, mijn narcisme schendt.

Voeg daarbij dat dit mij juist weer moet overkomen op een moment dat ik mijn narcistische lichaamsceheid best kan gebruiken. En dat is wanneer ik als fallus alles voor de moeder alles wil betekenen. Op dat kritisch moment moet zij mij immers volledig in de hand kunnen hebben, ik mag niets achter de hand houden; alwat ik ben moet binnen in mij zijn. Ik mag daarbuiten niets zijn. De verhouding van het subject tot zichzelf valt topologisch te begrijpen, maar ook zijn verhouding tot de Ander. Via zijn fallische identificatie wist het zich geborgen in een moederlijk universum, bij verval van die identificatie wordt het daar als het ware uit verworpen.

Een min of meer linguïstische formulering van hetzelfde infantiel probleem (waarmee ook de volwassen neuroticus blijft worstelen): een penis hebben sluit het penis-zijn uit. Het is dus zaak van te verbergen dat men een penis heeft. Niet zozeer omdat men hem riskeert te verliezen, als wel omdat men riskeert van hem niet meer te kunnen zijn. Die verheimelijking van het reële penisbezit teneinde hem imaginair te kunnen zijn, geschiedt telkens in relatie tot de moeder.

Na zijn eerste angsten, in de derde tijd van de fobische betekenaar, maar ook reeds in de tweede tijd zelve, zien we Hans inderdaad tot een andere verhouding met zijn moeder komen op het gebied van de reële penis. Toonde hij die eerst nog onbeschroomd en zelfs tot aanraking nodend, dan zal hij zich

nu heel wat gereserveerder opstellen. Hij begint zijn masturbatie voor haar te verbergen, zit eerder verveeld met het bezit van die reële penis die hij liever als een dood museumstuk zou beschouwen (verboden aan te raken). We menen dat dit niet alleen de weerslag is van het eerste luik van de Freudiaanse voorlichting door de vader, die de angst aan de reële penis wijt, maar ook een direct effect van de angst. Als een regressieve poging om die angst in te dijken, naast de veel gelukkiger, progressieve oplossing van de fobische betekenaar. Door dat penisbezit voor de moeder te verbergen, probeert Hans weer haar fallus te zijn. In de eerste tijd kon Hans zich nog permitteren van met die penis te koketteren. Toen had hij hem nog in de hand, hij maakte nog deel uit van hemzelf en strekte vooral (het oog van) de moeder tot lust. Waar die penis een eigen leven begint te leiden, geen deel meer uitmaakt van hemzelf en bijgevolg terzelfdertijd een bron van genot én angst wordt, daar zal Hans zijn Wiwimacher voor de moeder gaan verbergen. Hij masturbeert in eenzaamheid.

Het probleem van de reële penis kan ook geformuleerd in termen van het lustprincipe. Het fallus-zijn van het kind is bron van lust, zowel voor het kind als de moeder; beider verlangen wordt daarin "bevredigd". De fallische identificatie verzegelt beiderzijds het lustprincipe. Dat het kind echter ook een eigenzinnige penis blijkt te hebben, dat doet beiderzijds het lustprincipe doorbreken. Die onvrede aan gene zijde van het lustprincipe, langs de kant van het kinderlijk subject, noemt het genot; langs de kant van de moederlijke Ander is dat haar verlangen.

En tenslotte kunnen we het probleem ook nog even in meer mythische termen formuleren. De erectie van de penis met zijn reële sensaties wordt door het kind nooit ervaren als iets "natuurlijks". Het voelt de penis niet organisch met zich verbonden. Het heft die niet op zoals het bijvoorbeeld een hand opsteekt. Men groet er niet mee wie men wil. De seksualiteit wordt meteen als "tegennatuurlijk" ervaren, als iets artificieels en kunstmatigs.

Een "buiten" dat "binnen" breekt, een "hebben" dat het "zijn" diskrediteert, genot van het subject en verlangen van de Ander aan gene zijde van het lustprincipe, een "artificiële" seksualiteit die de "natuurlijke" eenheid van het lichaam doorbreekt : dit is telkens het standpunt van het subject. Door zichzelf als een ander-gelijke te zien, wordt het subject langs alle kanten verrast door zichzelf als een Ander-verschillende.

Eigen reële penis vergeleken met reële penis van de vader

We hebben nu al voldoende betoogd dat de reële penis het subject niet meer toelaat om de imaginaire fallus van de moeder te spelen; het dus weer onbeschut bloot stelt aan haar verlangen; vanwaar angst. Men kan zich echter afvragen waarom het subject er niet in slaagt om van de nood een deugd

te maken. Het vertrouwt er blijkbaar niet op dat het met zijn pas ontdekte penis het moederlijk verlangen het hoofd kan bieden. De reden is eenvoudig : wat het subject het moederlijk verlangen op dat gebied te bieden heeft, is eigenlijk niets. De eigen penis verschiet in het niets vergeleken bij die van de vader.

Hans is aan het vergelijken geweest en blijft voor zichzelf het beste verhoppen. Op het moment zelf van de vergelijking heeft de grootte van zijn eigen Wiwimacher hem echter hoogst ontevreden gestemd. Grote dieren, met hun grote Wiwimacher, manen hem aan de pietluttigheid van zijn eigen piemel. Om die reden komen die hem dan ook onaangenaam, unheimlich over. In de eerste tijd bevond zich de grote fallus nog langs de kant van de moeder. In de volgende tijden is het geloof in haar fallus geschokt en wordt die grote fallus een vaderlijk privilege. Vanaf dat moment kan Hans in de angst gaan verkeren dat *zijn mama hem niet mag, omdat zijn Wiwimacher zich niet kan meten met die des vaders* (GW VII, 275).

Bij de bespreking van de reële vaderfunctie zullen we zien hoe de vader van Hans tekortschiet in het opnemen van zijn verantwoordelijkheid voor die grotere reële penis. Hij ontheft Hans niet van de verantwoordelijkheid voor zijn te klein uitvallende reële penis, in zijn verhouding tot de moeder. Bijvoorbeeld doordat hij het gebruik ervan zou verbieden en zelf het privilege van het gebruik van de reële penis met betrekking tot de moeder zou opeisen. Integendeel, hij benadrukt zelfs eerder het reële van die penis bij Hans. Daardoor moet Hans beroep doen op de fobische betekenaar. (168)

2.2. Zus Hanna als reële : haar geboorte

Over de geboorte van zusje Hanna als reële factor die Hans uit zijn imaginaire fallische identificatie haalt etc., daarover kunnen we heel wat bondiger zijn.

2.2.1. Freud : al dan niet onmiddellijke angst tegenover het reële van de geboorte

Probleem om die geboorte in verband te brengen met Hans' eerste angst is de tijd die beide scheidt. Even naturalistisch-attent als altijd inzake die geboorte, en blijkbaar ook beter geïnformeerd, merkt Jones zo langs zijn neus weg op dat die eerste angsten optreden negen maand na de geboorte van 'a baby sister'. (169) Geestig detail, we zijn echter benieuwd wie daarmee iets weet aan te vangen. Freud noch Lacan gebruiken het in elk geval. Belangrij-

ker lijkt ons Freuds neiging om de reële penis van Hans de brug te laten slaan tussen die geboorte en zijn angsten. De geboorte zou dan niet op zichzelf voor moeilijkheden zorgen. Wel staat ze, als accidenteel evenement, de reële penis toe van zijn structureel probleem te gaan stellen (wat deze ook wel zonder die geboorte zou gepresteerd hebben).

Hogerop zagen we reeds een eerste wijze waarop dit volgens Freud het geval kan zijn. Met zijn infantiele seksuele theorieën begrijpt Hans niet hoe dat kreng van een Hanna erin was geslaagd om nog een intiemer plaats dan hijzelf bij de moeder in te nemen. Hoe komt zij in haar buik. Hans voelt dat zijn reële penis daar iets mee te zien heeft. Doordat hij echter onwetend blijft over het bestaan van het vrouwelijk geslacht, doordat hij niet wil weten dat de moeder geen fallus heeft, blijft de kinderverwekking enigmatisch. Hij blijft als het ware zitten met zijn ooit zo belofte- & betekenisvolle en thans zinloos & reëel geworden penis (GW VII, 365-366).

En ook binnen een tweede Freudiaanse redenering lijkt die geboorte slechts een angsteffect te hebben in de mate dat ze de reële penis wekt. Door die geboorte moet Hans vooreerst zelf de liefde van de moeder ontberen. Ze is afwezig, en als ze terugkeert heeft ze minder tijd voor hem. Vervolgens zal Hans getuige moeten zijn van haar liefdevolle & almachtige verzorging van die ander. En dat wekt weer zijn voorbijgaande lustervaringen (aan het genitaal) met haar. Hans ontvangt dus minder lustervaringen vanwege de moeder op een moment dat zij zijn behoefte daaraan juist de hoogte injaagt. Vanuit die spanning komt Hans tot *regelmatige auto-erotische bevredigingen door masturbatorische prikkeling ('Reizung') van zijn genitaal* (GW VII, 364).

En toch heeft Freud het ook over een angst kort na de geboorte (1/2 jaar), die niet meteen langs de reële penis lijkt te passeren. Dat is de (voor)bewuste angst dat er nog een nieuw kind zou kunnen bij komen (GW VII, 347). Die zich uit in een soort ijkoorts: *maar ik wil geen zusterje hebben* (GW VII, 248). Hans is dan 4 jaar oud. Zijn officiële eerste angsten, zonder object, worden slechts 3/4 jaar later door de vader geregistreerd. Die officiële eerste "angst" die wel al een object heeft, namelijk "nog een Hanna en nog een Hanna en nog één en ...", die eerste angst laat Freud samenhangen met de doodswens tegenover de borelinge. Dat doet Freud dan echter wel op een wijze die ons duister blijft. Er is immers nog geen sprake van een verdringing die de omzetting van de vijandigheid tot angst zou verklaren. Dat is wel het geval in de vierde tijd, na de installatie van de fobische betekenaar, wanneer die verdrongen doodswens of vijandigheid tegenover Hanna tot angst voor de hadkuip wordt (GW VII, 347-348).

Aansluitend bij die angst tegenover een onoverzienbare toekomst vol concurrentes, horen we de 4-jarige Hans zijn vader verbeteren, wanneer deze de tekst van een zijner dromen aan de moeder doorvertelt: *Niet met Mariëdt,*

helemaal alleen met Mariedl (33/4 jaar oud, en 1/4 jaar na de geboorte van Hanna). Hans laat zijn Mariedl even de moederrol voorspelen aan zijn vader én moeder : één kind en daarmee basta (GW VII, 249). Wanneer Hans anderzijds, ongeveer in dezelfde tijdperiode (33/4 jaar oud), zelf die moederrol vertolkt, stelt hij een heel ander voorbeeld : hij legt een collectie aan van imaginaire kinderen (GW VII, 250). Die laatste positie zullen we terugvinden in de wijze waarop hij definitief zijn Oedipuscomplex oplost. Daar zullen we die positie begrijpen als angstwerend.

2.2.2. Lacan : imaginaire reminiscentie en symbolisch ik-ideaal als antwoord op het reële van de geboorte

Lacan hecht heel wat minder belang aan het reële van Hanna's geboorte dan aan dat van het tot leven komen van de reële penis. Het bijzonderste lijkt ons weer dat die zus, net als de penis, tussenkomt als reële spelbreekster in het imaginaire moederlijk universum. Dit stoelt op een driehoeksverhouding. Het symbolische element daarin is het frustrerende gaan-en-komen van de moeder. Het centrale imaginaire element is de door haar verlangde fallus. Het is met die imaginaire fallus dat Hans, als het reële element, als het object van de moeder, zich identificeert. De reële penis stond Hans echter niet meer toe zich volledig te identificeren met die moederlijke fallus. De reële zus nu drijft Hans uit het moederlijk universum, ze neemt er zijn plaats in als reëel object van de moeder. Het imaginair privilege van de identificatie met de moederlijk fallus komt haar voortaan toe. De nieuwe imaginaire driehoeksverhouding van het moederlijk universum wordt : moeder (S) — fallus (I) — Hanna (R). En Hans komt tot zichzelf daarbuiten, als uitgesloten en overbodig, als een reëel afvalobject zonder kans op imaginarisering.

Hoe gaat Hans nu om met dat ondraaglijke reële van Hanna. Enerzijds omkleedt hij haar imaginair, hij maakt haar tot reminiscentie. Anderzijds verheft hij haar symbolisch, hij maakt haar tot ik-ideaal (Ichideal, Idéal du moi, I(A)). Die twee kanten moeten onderscheiden.

Als imaginaire reminiscentie is Hanna er altijd al geweest. Naar Gmunden bijvoorbeeld is ze in een kist meegereisd. In die kist zit een badkuip en in die badkuip zitten de kinderen (GW VII, 304). En voor zijn stomverwonderde vader besluit onze kleine Plato : *Ze was reeds lang op de wereld, ook wanneer ze er nog niet was* (GW VII, 308). Daarmee parodieert of imaginariscert Hans naar alle waarschijnlijkheid Freuds symbolische interventie die hij twee weken eerder stomverwonderd had aanhoord : *Lang voordat gij op de wereld waart, wist ik reeds dat gij er ooit zoudt zijn, wist ik reeds hoe Uw verhouding tot Uw ouders zou zijn; en Uw vader wist dat ook.* (GW VII, 277). Freuds uitleg komt er op neer dat Hans als reële in het symbolische werd verwacht,

maar dat hij daar toch nog de nodige moeilijkheden mee zou hebben, moeilijkheden die hij dank zij zijn vader zou kunnen oplossen. Voor Hans daarentegen is zijn zus Hanna als idee altijd al aanwezig geweest, haar verschijning bij de geboorte is slechts een afspiegeling van de eeuwige imaginaire idee van "De Zuster Hanna".

Als symbolisch ik-ideaal daarentegen is Hanna degene die de moeder beheerst. Zij bezit de trek waarvan de moeder houdt, waarmee ze de moeder houdt, in toom houdt. En dat het Nietzscheaans devies indachtig : "Du gehst zu Frauen ? Vergiss die Peitsche nicht!". (170) Op weg naar Gmunden reed de nog ongebooren Hanna op het paard, ze riep "juu" en sloeg met de zweep. *Maar vertel dit mama niet, die weet van niets* (GW VII, 305). Op dat merkwaardig zusterlijk ik-ideaal dat hem toch nog de moederlijke liefde moet waarborgen, komen we terug in verband met de wijze waarop Hans zijn Oedipuscomplex oplost.

Hier vergenoegen we ons met de vaststelling dat Lacan die Platonische imaginarisering van de zus tot reminiscentie beschouwt als voorafgaand aan haar symbolisering als ik-ideaal. Ons zou het bovendien erg goed uitkomen ware vóór de eerste angsten van Hans enkel haar imaginarisering zijn geschied. Angst zou dan optreden telkens de klucht van haar imaginarisering mislukt. Nadien zou dan de angst beter ingedijkt worden door haar symbolisering als ik-ideaal.

Dat levert de volgende sequens op : geboorte van Hanna (R) → officiële "angst" bij Hans voor de herhaling daarvan → Hanna is er altijd al geweest, voorheen is ze al eens in een kist naar Gmunden meegereisd (I reminiscentie) → mislukking van die I reminiscentie (reden in relatie tot de R penis ?) → eerste officiële angsten bij Hans → Hanna als ik-ideaal (S). Onze situering van de imaginaire reminiscentie en het symbolisch ik-ideaal blijft uiteraard erg hypothetisch. Beide komen in het discours van Hans pas na die eerste angsten aan bod, en hij situeert ze beide nog vóór de geboorte van Hanna, toen deze in de buik van haar hoogzwangere moeder op Hans' eerste reis naar Gmunden meercisde. (171)

2.3. Moeder als reële : haar verlangen

La transparence, ils en ont peur. Elle leur paraît le pire secret. Dès que Hans verra que tu n'es pas un résidu de souvenirs, un amas de projets, un entassement d'impressions ou de volontés, il aura peur.

(J. Giraudoux, *Ondine*, pp. 125-126)

Penis en zus zijn slechts angstwekkend als reële doordat ze de imaginair-identificatie met de moederlijk fallus in het gedrang brengen en het subject terug onbemiddeld confronteren met het reële verlangen van de moeder. Angstwekkend is dus in feite enkel de sensatie van het verlangen van de Ander buiten de fallische identificatie. En doordat de reële vader er op dat kritieke moment niet in slaagt om de verantwoordelijkheid op te nemen, noch voor Hans' reële penis, noch voor de verwekking van de reële zus Hanna, noch voor het verlangen van de reële moeder, daardoor moet Hans hem een handje toesteken. Hij laat dus maar de fobische betekenaar van het paard het familiaal toneel opdraven.

2.3.1. Voorafgaande concretisaties en abstracties van het verlangen van de moeder

We begeven ons eerst aan een samenvattende en concretiserende herhaling van onze inzichten over het verlangen van de Ander. Meer dan eens konden we immers dat verlangen niet uit de weg gaan.

Castratie of gemis van de moeder — geen fallische moeder meer

Dat verlangen benoemden we reeds als het gemis van de moeder, als haar "castratie". Dat is het naakte feit dat ze niet in het bezit blijkt van die fallus die haar kind haar toedichten wil. Dat ze eigenlijk geen fallische moeder is.

Misschien het duidelijkste voorbeeld daarvan, in het geval van Hans, op het karikaturale af, vinden we in het spel met de gummipop. Hij noemt haar Grete. Doorheen de opening in de kop, waar vroeger het piepmechanisme zat, steekt hij een zakmesje. Waarna hij de benen van zijn Grete spreidt om het mesje eruit te laten vallen. Aan het kindermesje, dat dit spel aan de vader doorvertelt, zou onze Hans Bellmer verklaard hebben: *Kijk, dat is de Wiwimacher*. En later aan zijn vader: *Ik heb haar benen uiteengetrokken, weet je waarom? Omdat er een mes in zat dat mama heeft gehad (...)* (GW VII, 319-320). Dat spel encenseert de "castratie" van de moeder. We halen het wel uit de vierde tijd waarin Hans al verder staat in de beheersing van die problematiek. De angst tegenover die "castratie" van de moeder is op dat moment reeds goeddeels overwonnen.

Castrerende moeder

Wat ondertussen ook overwonnen is, als deel uitmakend van de tweede tijd, dat is de angstwekkende castratiedreiging door de moeder. Dat spel met de gummipop toont volgens Lacan hoever Hans reeds gevorderd is in zijn nieuwe beheersing van de moeder. *Die moeder hield ergens in haar (ach-*

ter)hoofd nog een mes in reserve om hem af te snijden bij Hans. En de kleine Hans heeft haar de weg afgesneden, door het eruit te drijven. (172)

Onnodig te herinneren aan de effectief uitgesproken castratiedreiging van de moeder, als uiting van haar verlangen : heur Dr. A zou Hans' Wiwimacher wel eens af kunnen snijden (GW VII, 245). Op die Dr. A komen wij straks wel even terug, in verband met het verlangen van de moeder. Verwante taal hanteert de moeder als hij haar, een hele poos later, uitnodigt om ook even met zijn Wiwimacher mee te spelen : dat is zwijnerij (GW VII, 255). En nog later, wanneer hij haar toegeeft dat hij inderdaad nog iedere avond, in zijn bed, met zijn Wiwimacher speelt, krijgt hij van haar te horen dat hij dat best kan laten. In welke bewoordingen, dat wordt er niet bij verteld; maar dat de moeder even ongeczouten heeft gesproken als altijd, daar kan weinig twijfel over bestaan. (GW VII, 260).

Drie keer een castrerende moeder, edoch, onze kapoen verliest er zijn vrolijke humeur en gevatheid niet bij. De eerste keer kraait hij dat hij maar Wiwi zal doen met zijn Popo. De tweede keer, dat een zwijnerij daarom niet minder leutig is. En de derde keer verklaart hij haar achteraf doodgemoedereerd van er toch nog even mee gespeeld te hebben. Hoe cru ook, wilde castratie-angsten weet die moederlijk castratiedreiging blijkbaar toch niet meteen te wekken. Dat heeft te maken met het feit dat de moeder op dat moment nog fallisch gedacht wordt. Het is slechts eenmaal haar "castratie" duidelijk wordt, dat haar castratiedreiging in al haar varianten door Hans 'nachträglich' wordt verstaan als uiting van haar verlangen. De eigen "castratie" van de Ander maakt haar castratiedreiging begrijpelijk voor het subject.

Gebroken almacht & gebrek aan liefde

Andere uitdrukkingen die we gebezigd hebben voor het verlangen van de moeder zijn haar gebrek aan liefde en haar *onmacht* of *machteloosheid* ('impuissance'). Haar verlangen druist in tegen haar liefdevolle en *almachtige* ('toute-puissance') aanwezigheid.

We volharden in onze karikaturaal concretiserende stijl. Kleine Sandy kent haar eerste angsten na een evenement dat haar Annafreudiaanse analytica Schnurmann interpreteert als *Sandy moet gevoeld hebben dat haar moeder iets verschrikkelijks overkomen was, dat haar lichaam ergens beschadigd was*. Die moeder was naar het hospitaal gemoeten voor een operatie. Wanneer Mrs. H. terugkwam, verkeerde ze in een uiterst zwakke gezondheid, ze liep met grote moeite, steunend op een stok. Sandy ontving haar met grote genegenheid. En Mrs. H. vertrekt weer. Na enige dagen van terugkeer naar de plaats waar ze de moeder voor het laatste had gezien (*mijn mama binnen*) en aanraking van de stoel waarop deze had gezeten (*mijn mama stoel*) kent Sandy haar eerste angsten. En dat is een nachtmerrie, waarop een hondefo-

bie aansluit (angst om door een hond in de benen gebeten te worden). De liefdevolle aanwezigheid van de moeder en haar almachtige gaan-en-komen zijn gebroken. Als ze aanwezig is kan ze niet meer alles voor haar kind betekenen. Ze gaat en komt ook niet meer zoals ze zelf wil. Maar ze steunt op een stok, als teken van haar castratie. En dat tegengesteld aan vroeger, toen ze zich nog op haar kind als fallus kon steunen, wat voor dat kind haar onmacht en castratie verborg, wat dat kind haar liefdevolle almacht garandeerde. (173)

In het moederlijk universum zonder imaginaire identificatie met haar fallus — haar aanwezigheid

In verband met het verlangen van de moeder hebben we het ook meer dan eens over het moederlijk universum gehad. Daarbij bleef een dubbelzinnigheid bestaan. Is het verlangen van de moeder nu iets waarmee het subject geconfronteerd wordt doordat het niet aan dat moederlijk universum kan ontsnappen of, integendeel, doordat het er plots buiten valt. Concreter : leeft bij Hans de angst dat de moeder hem overal met zich meeneemt, met hem vertrekt of, integendeel, de angst dat de moeder zonder hem vertrekt.

Beide angsten vinden we bij Hans. Voor die tweede herinneren we aan zijn aanvankelijke angstdroom & angstig verlangen; we vinden ze tevens later in de volgende merkwaardige dialoog (GW VII, 279).

Hans : Als jij weg bent, vrees ik dat je niet naar huis komt.

Vader : Heb ik daar dan ooit mee gedreigd tegenover jou dat ik niet naar huis kom ?

Hans : Jij niet, maar mama wel. Mama heeft mij gezegd dat ze niet meer komt. Daarin verschijnt niet alleen de angst om zonder moeder achter te blijven, maar ook de angst om zonder vader achter te blijven. In haar dubbelheid kan deze dialoog inderdaad even goed geïnterpreteerd als angst, om zonder vaderlijke bescherming, alleen met de moeder achter te blijven. Misschien ook als angst om door de niet meer weerkerende moeder, weg van de vader, meegenomen te worden.

Als de vader 's morgens na het ontbijt opstaat, roept Hans hem nog na : *Papa (paard) loop niet van mij weg.* Deze angst, zegt Freud, heeft een dubbele bodem. Hij is angst voor de vader vanuit de vijandigheid ertegen en angst om de vader vanuit de liefde ervoor. (GW VII, 280). Lacan toont het structurele fundament van die dubbelheid : angst voor én om de vader vanuit de angst voor (het verlangen van) de moeder.

In dezelfde zin beschouwt Lacan Hans' vrees *wnneer ik op de kar sta en die rijdt snel weg en ik sta erop en ik wil daar op de (laad)plank gaan staan en ik rijd met die kar weg.* Op de vaderlijke vraag waarvoor hij dan bang is, repliceert de zoon : *dat zal de professor wel weten.* (GW VII, 282-283). Professor Freud, die analyticus was geweest van de mama van Hans, heeft het

ons echter niet zo precies verteld. Veel later heeft Lacan ons verklaard waarom niet. Er heerst immers een totale ambiguïteit of Hans nu vreest dan wel verlangt om op de moederlijke kar naar het einde van de wereld meegenomen te worden. Maar volgens Lacan overheersen toch de angst tegenover de solidariteit met de moeder en het beroep dat van daaruit op de vaderlijke solidariteit wordt gedaan. (174)

De permanente aanwezigheid van de moeder, het overal meegenomen worden door haar, en ook de gegrepenheid in haar universum : dit alles vermag slechts te beangstigen na verval van de fallische identificatie. Het subject wordt slechts angstig als het niet meer de centrale as is waarrond dat moederlijk universum wentelt & beweegt. Als het zich niet meer het wetgevend principe van dat universum weet, maar zelf onderhevig wordt aan een wet die vanuit een voor hem voortaan ontoegankelijk centrum in dat universum wordt gesteld. Als fallus door de moeder meegenomen worden, dat is niet beangstigend. Als niet-fallus door de gecastreerde, verlangende, niet-fallische moeder meegenomen worden, dat is wel beangstigend.

Continuïteit & beweging van de moeder

Die vertrekkende kar van daarnet verschaft ons nog een andere karakterisatie van het moederlijk verlangen als reële. Een nieuwe karakterisatie die bovendien goed aansluit bij haar *aanwezigheid* ('présence'). En dat is de continuïteit. In een eerste tijd was er de stabiliteit van de moeder, in de imaginair-relatie met haar, en dat dank zij de fallische identificatie. In een tweede tijd komt de moeder in beweging, ze sleurt het kind met zich mee in een verhoudingsloze reële relatie (de vertrekkende kar) die Lacan *continu* noemt. En in een derde tijd zal de fobie een symbolische relatie installeren : beweging wordt substitutie; continuïteit wordt discontinuïteit. (175)

Angst van de moeder : bevalling & oer scène

Na de vrij abstracte nieuwigheid van de beweging mogen wij misschien een nieuwe concretisatie van het moederlijk verlangen voorstellen. Die concretisatie heeft alles met haar beweging te maken. En dat is haar angst. Angst is voor Lacan immers het toppunt van *beweging*, van *bewogenheid* ('mouvement'). Het idee voor die angst als concretisatie van het verlangen halen wij echter uit ons eerste deel. Aan de horizon van dat eerste deel viscerden we, via Freuds angst, eigenlijk niets anders dan zijn verlangen. De angst is het zekerste teken dat het verlangen daagt. En dat zowel langs de kant van de Ander (eerst) als het subject (vervolgens). Langs de kant van de moederlijke Ander menen we dat het subject vaak niet veel meer van haar verlangen te horen of te zien krijgt dan de angstige voortekens ervan.

Goed en wel beschouwd is dat ook bij de Wolfsman voor een deel de oorzaak van de angst die zijn fobie moet binden. *De aan het onderlijf lijdende (unterleibsleidende) moeder was toentertijd überhaupt angstig voor zichzelf (bloedingen) en de kinderen (dysenterie, met bloed in de stoelgang) en het is heel erg waarschijnlijk dat zijn angstigheid, naast eigen motieven, zich op een identificatie met de moeder stutte.* (176)

In de observaties van Hans' vader hebben we echter weinig tot geen aanleiding om ergens een moederlijke angst te veronderstellen vóór het uitbreken van de fobie. Ze wordt er integendeel als erg manhaftig in de verf gezet. En toch. Misschien was er wel die angst, doch kwam die niet aan bod in de gevalsstudie : om allerlei redenen uit de complexe aard der relaties tussen het echtpaar Graf en Freud. Eén der eerste volgelingen van Freud schrijft hem over zijn vrouw die *in een conflict harer meisjesjaren neurotisch werd* en die toen door Freud analytisch werd bijgestaan, wat het begin was van zijn relatie tot beiden (GW VII, 372). Freud zelf heeft het wel over *de zeker zeer bezorgde moeder*, in verband met haar verdeeldheid tussen té teder tegenover Hans als Gestalt en té afwijzend tegenover zijn penisaaanhangsel (GW VII, 263). We komen daarop terug als uiting van haar verlangen.

Enige speculatie mogen we ons misschien nog veroorloven over de twee voor hem onbegrijpelijke gelegenheden, waarbij Hans misschien iets als moederlijk angst heeft waargenomen. En dat zijn de oerscène en haar bevalling van Hanna.

31/2 jaar oud hoort Hans het steunen & kreunen van zijn in barensnood verkerende moeder. *Waarom hoest mama dan ?* Na de bevalling bij de moeder gebracht, gunt hij haar geen blik. *Uit mijn Wiwimacher komt ook bloed*, bemerkt hij bevreemd tegenover het bloederig tafereel. Enige dagen later doet Hans een angina op en in zijn koorts roept hij "angstig" (de eerste officiële angst, volgens Freud) : *Maar ik wil geen zusterje hebben*. Identificatie met de moederlijk angst ? (GW VII, 247-248).

Mogelijks is Hans ook getuige geweest van een oerscène. Wat hij daar gehoord en gezien heeft van de moeder, dat kan hem als haar angst hebben geïmpressioneerd. Fenomenologie van angst en orgasme zijn immers identiek, ze gebruiken dezelfde afvoerwegen. De aanleiding voor Freud om die door de vader nimmer bevestigde oerscène te veronderstellen is de angst van Hans voor het 'Krawallmachen' met de benen bij de fobische paarden. 'Krawall' betekent lawaai, opstoot, relletje; 'Krawallmachen' wordt vertaald als *herrieschoppen*.

Freuds eerste, hem zelf niet bevredigende verklaring daarvoor is echter ook niet oninteressant voor ons op dit moment. Hans geeft aan dat het 'Krawallmachen' hem herinnert aan het trappelen met de voeten, wanneer hij gedwongen wordt een spel te onderbreken om Lumpf te doen, *zodat dit ele-*

ment uit de neurose in relatie komt te staan tot het probleem of de moeder nu graag of slechts gedwongen kinderen bekommt (GW VII, 367). Angst voor de herrieschoppende paardebene is mogelijks een herinnering of identificatie niet alleen met de "angst" van het moederlijk orgasme, maar ook met de "angst" van haar bevalling.

2.3.2. Het verlangen van de moeder als haar verdeeldheid

Een vorm waaronder het verlangen van de moeder klinisch veel gemakkelijker valt te verifiëren in de observatie van Hans' vader, en dat zelfs op het detective-achtige af, dat is haar verdeeldheid. Verdeeldheid van de moeder niet alleen tegenover haar zoon, maar ook tegenover de Grote Kameraad Gelijke van die zoon : haar echtgenoot, die zijn vader zou moeten zijn.

Moederlijke verdeeldheid tegenover Hans

Haar verlangen hebben we hogerop reeds beschouwd als haar tekortschieten in de liefde, of haar verdeeldheid tussen liefde en verlangen. Het kind wordt gewaar dat het niet alleen om zichzelf wordt bemind, doch ook als iets anders wordt verlangd : de fallus, denkt het, en het identificeert zich ermee. Zo verzekert het zich weer van de moederlijke liefde, het herleidt dat verlangen tot liefde, het heft de verdeeldheid of het verlangen van de Ander op.

Meer concreet zagen we ook reeds hoe Freud de keerzijde toont van de vaderlijke aanklacht tegenover de moeder omwille van haar overgrote *tederheid* ('Zärtlichkeit') & bereidwilligheid om Hans bij zich in bed te nemen. En dat tegendeel is haar energieke afwijzing van Hans' wervingen als zwijnerij. Té teder tegenover Hans en té afwijzend tegenover zijn Wiwimacher. Ze koestert zijn lijf als Gestalt en laat zich overal vergezellen door hem als haar imaginaire fallus : in bed, op het WC, etc. Terzelfdertijd wijst ze hem op dezelfde plaatsen terug als hij haar aandacht vraagt voor het reële aanhangsel dat zich van die lichaamsgestalt los maakt, voor de penis die hij zelf heeft. Freud vraagt wel enige clementie voor die verdeeldheid of dat verlangen van *de goede en zeker zeer bezorgde moeder*, zo vertolkt ze immers een *noodzakelijke rol* ('Schicksalsrolle') (GW VII, 263).

Lacan brengt een punctuele aanvulling van die verdeeldheid van de moeder. Voor Freud : liefde van de moeder tot Hans als eenheid versus haar afkeer tegenover zijn aanhangsel. Voor Lacan ook nog : liefde tot dat aanhangsel versus afkeer tegenover Hans' verdeeldheid zoals die uit zijn belangstelling voor zijn aanhangsel blijkt. Als particeel object, los dus van de belangstelling die haar zoon ervoor betoont, apprecieert de moeder wel de Wiwimacher van haar zoon. In zoverre deze echter zelf blijk geeft van belangstelling

voor zijn eigen Wiwimacher, en dat ook van de moeder verwacht, depreciert zij niet alleen die Wiwimacher maar ook Hans zelve in zijn verdeeldheid als verlangend subject. Naast haar liefde tot de Gestalt van haar zoon als fallus, mag de moeder zich blijkbaar ook een verdeeldheid of verlangen veroorloven tegenover het daarvan losstaand aanhangsel. Hans daarentegen mag zich van haar geen belangstelling veroorloven rond dat eigen aanhangsel, hij moet eenduidig fallus blijven. (177)

Moederlijke verdeeldheid tegenover de vader

Hans percipieert echter niet alleen de verdeeldheid van de moeder tegenover hemzelf en zijn penis, doch ook tegenover zijn Grote Kameraad Gelijke, zijn vader. We weten dat de vader en moeder van Hans na de genezing van zijn fobie uit de echt zijn gescheiden, dat elk uiteindelijk een nieuwe echtverbintenis is aangegaan. (178) Hier kan onze zoektocht naar het moederlijk verlangen enige detective-allures aannemen. Met wie pleegde mevrouw Graf "overspel" in aanwezigheid van haar zoon, nog vooraleer het slachtoffertje, in antwoord daarop, zijn fobie ontwikkelde. De verdachtmaking rust op twee schimmige figuren : een Onbekende van een Suikerbakkerij uit W. en de Bekende Psychoanalyticus S.H., eveneens uit W. Een detective-verhaal vereist enige suspense, we beginnen bij de Onbekende.

De Grote Onbekende van de Suikerbakkerij

Hans weet voor het eerst waarvoor hij bang is bij de terugkeer van een uitstapje met de moeder : *ik ben bang geweest*, zo bekent hij haar, *dat mij een paard zou bijten*. En 's avonds klaagt hij : *Ik weet het, ik zal morgen weeral moeten wandelen (...) Het paard zal in de kamer komen*. We zullen later zien wat het betekent dat de fobische betekenaar paard uit de objecten van de moeder stamt. Hier suggereren we voorlopig slechts een moederlijke belangstelling voor iets of Iemand-met-een-Paard. En volgen we Lacan verder in zijn verdenking.

Plots beweert Hans tegen zijn vader dat hij zijn fobie opdeed, toen hij tijdens dat uitstapje met zijn mama een trekpaard zag omvallen : *ik ben geschrokken omdat het herrie schopte met zijn poten*. Op dat moment wordt de detective in de vader wakker. *Waar was je toen met je moeder ?* De kleine Wiener walst vlot door een typisch programma : 'Eislaufpiste' — 'Kaffeehaus' vest kopen 'Zückerbäcker'... met de mama, voegt hij daar nog haastig aan toe en dan 's avonds moe maar gelukkig huis toe doorheen het duisterend stadspark. Onze gelegenheidsdetective der liefde voelt dat hij best niet verder aandringt. Hij kan echter niet nalaten om nadien nog eens zijn gade op de rooster te leggen. Deze kan echter alles bevestigen : het hele programma,

het omvallen van het paard en ook dat onmiddellijk daarop de angst is uitgebroken.

Freud heeft het over de vaderlijke inquisitie (GW VII, 284-286). Als de onraad riekende vader blijft terugkeren op dat omgevallen paard tijdens dat uitstapje, dan ergert Freud zich plots. *Hier moet ik toch een woordje tussenschuiven. De vader vraagt teveel en zoekt enkel eigen vooronderstellingen ('Vorsätze') na te gaan, in plaats van de kleine zich te laten uiten* (GW VII, 299). We menen dat het niet louter theoretische vooronderstellingen betreft. In het discours van de analysant iets over een ander aan de weet proberen te komen : ook dat is tegenoverdracht.

Keren wij echter even terug op dat haastige "met mama", Lacan beschouwt dat als een 'Verneinung' : "Niet met iemand anders". "Met mama" heeft in het discours van Hans inderdaad dezelfde waarde als zijn vroegere droomtekst "met Mariedl". Wanneer de vader deze droomtekst doorvertelt aan de moeder, verbetert Hans hem snel : *Niet met Mariedl, helemaal alleen met Mariedl*. En dit als 'Verneinung' van de indringster Hanna. (GW VII, 249). "Met mama, niet met mama, helemaal alleen met mama". Dat is misschien een 'Verneinung' van één of andere indringer (met paard).

En voegen we tenslotte nog een aantal merkwaardige gegevens toe aan het dossier van de Onbekende van de Suikerbakkerij, alvorens het dossier S.F. te openen. Even vóór die inquisitie had Hans zijn vader verklapt dat zijn moeder hem gezegd had dat ze niet meer naar huis zou komen, "Ai ai", denkt de vader. En hij sust snel eenieders gemoed : *waarschijnlijk was je stout en heeft ze dat daarom gezegd* (GW VII, 279).

En als waardige finale van die inquisitie : "De Farce van De Zwarte Broek".

Vader (roepend) : Wat ? ! In de vroegte heeft ze de Zwarte Broek uitgeschoten ? !

Hans (gelaten) : In de vroegte ... toen ze vertrok ... heeft ze De Zwarte Broek uitgetrokken ... en teruggekeerd heeft ze nog een keer De Zwarte aangetrokken ...

Doek (zwart). Daarachter hoort men de vader vertwijfeld aan zijn vrouw vragen hoe dat nu zit met De Zwarte Broek. Beslist en zelfs een tikkeltje geërgerd hoort men deze verklaren dat ze bij het afrijden NATUURLIJK NIET van broek heeft gewisseld. Doek op.

Vader (gejaagd, angstig) : U heeft toch verteld dat zij De Zwarte Broek heeft aangeschoten, Hem bij haar vertrek heeft uitgeschoten om Hem bij haar terugkeer weer aan te schieten. Zij zegt nu dat dat niet waar is.

Hans (gelaten) : Allee ... dan heb ik misschien vergeten dat ze Die niet uitgetrokken heeft ... (plots, onwillig, op het einde werpt hij het masker af en wordt grof jegens zijn vader) Laat me nu een keer met rust.

Dock. En daarvoor verschijnt nog eenmaal de vader. Met een verklaring. Dat De Zwarte Broek een 'Reformhose' is voor fietstochtjes. Waarop iemand uit het publiek, een Lacaniaan, terugroept dat de moeder blijkbaar minder vies was dan haar zoon van een 'réforme osée' om haar minnaar van de Suikerbakkerij te ontmoeten. (GW VII, 290-292). (179)

De bekende psychoanalyticus S.F.

Het kan de Scherpzinnige Hans niet ontgaan zijn dat, naast die eventuele Onbekende van de Suikerbakkerij, zeker nog een andere Man op het moederlijke verlangenslijstje stond : de Bekende Psychoanalyticus S.F., eveneens uit W. Reeds vanuit een eerste oppervlakkige intuïtie is dat begrijpelijk. Heeft die S.F. immers zelf niet bekend mevrouw Graf in één der conflicten van haar meisjesjaren zogenaamd analytisch te hebben bijgestaan, wat het begin betekende van zijn relaties tot het echtpaar Graf. Beiden gingen tot zijn trouwste volgelingen behoren, zelfs bereid hun kind in dat analytisch-verlicht klimaat op te voeden (GW VII, 372 en 244).

Laten we even Max Graf getuigen over het begin van die relaties. Achter haar sessies komt één van de analysantes van S.F. mij telkens vertellen hoe goed die S.F. het daar wel doet. Ik wil die S.F. dan ook wel eens persoonlijk leren kennen. Interesseert mij immers die nieuwe visie op psychologische fenomenen niet. Dank zij de bemiddeling van die analysante, ondertussen mijn vrouw, ontmoet ik S.F. voor het eerst in 1900. En het klikt meteen. (180)

In schril contrast met haar eventuele verhouding met de Onbekende van de Suikerbakkerij moet de moeder dan ook geen geheim maken van de centrale betekenis die S.F. in haar psychische economie toekomt. In haar discours kan haar verdeeldheid tussen de Grote S.F. en zijn Povere Volgeling dan ook vrijelijk aan bod komen. Heel anders dan als nijver amateur-detective moet Max Graf er af en toe bepaald schaapachtig bijgestaan hebben. Als hij al niet een schep bovenop de Grootsheden van S.F. doet, zowel bewust als onbewust. Er kan misschien zelfs gesteld dat de vader die opsplitsing van de moederlijke belangstelling tussen hem en zijn Meester actief heeft bevorderd. Dat hij S.F. als een soort bliksemafleider voor haar verlangen heeft gebruikt.

We kunnen ons voorstellen dat het voor de Gezworen-Kameraad-Gelijke van Hans een hele opluchting moet betekend hebben dat de moeder bijvoorbeeld de uitvoering van haar castratiedreiging aan S.F. toeschreef. Het lijkt inderdaad vrij plausibel dat haar Dr. A niemand anders is dan S.F.. Als ex-analyticus van de moeder was S.F. vriend aan huis bij het gezin Graf gebleven. We zien straks welke vormen dit aannam. In de gevalsstudie van de zoon Graf interpreteert S.F. in elk geval (veiligheidshalve?) niet de verschuiving van de agens van de castratie van de vader naar hemzelf (als Dr. A). Noch

het verlangen van de moeder noch dat van de vader worden op dat punt van hun overdracht op S.F. geïnterpreteerd.

Blijft S.F. op dat punt dus zeer discreet, dan laat hij de zoon Graf, tijdens het bezoek dat deze hem samen met zijn vader brengt, toch erg duidelijk blijken welke centrale plaats hij, S.F., in dat moederlijk verlangen inneemt. Niet anders lijkt ons althans Hans de volgende merkwaardige uitlating te kunnen interpreteren : *Lang voordat hij op de wereld was, wist ik dat er een kleine Hans zou komen, etc.* En S.F. voegt eraan toe dat hij dat veiligheidshalve ook maar aan zijn vader (die van Hans) verteld had. Op de terugweg naar huis vraagt Hans aan zijn in nadenken verzonken vader : *Spreekt de professor dan met de goede god dat hij dat allemaal voordien kan weten.* Waarop S.F. bekennt : *Ik zou op die erkenning uit kindermond buitengewoon trots geweest zijn, had ik ze niet uitgelokt door mijn gekscherende pralhanzerijen ('Prahleren').* (GW VII, 277-278). Als voormalig analyticus van de moeder komt S.F. inderdaad voor een deel de verantwoordelijkheid toe voor de geboorte van Hans, hij mag er eigenlijk het symbolisch vaderschap van opeisen. Al ware het maar omdat de moeder bijvoorbeeld eerst tot hem en dan pas tot haar echtgenoot gesproken heeft over het verlangen naar een kind. Niet alleen de hysterische doch ook de echte zwangerschap is een gekende acting-out in de analyse (als regressie tot het meest volmaakte narcisme, zegt Lacan).

Bemerkenswaard is wel hoe de vader inderdaad een schep bovenop dat symbolische vaderschap van S.F. doet. Bewust : niet alleen door zijn zoon volgens de principes van de psychoanalytische leer van S.F. op te voeden; maar ook door hem, op aanraden van S.F., niet christelijk maar joods op te voeden. (181) Hij was zich anderzijds ook nog voldoende onbewust van het schamel vaderfiguur dat hij in het verlangen van zijn vrouw sloeg tegenover de Grote Praalthans S.F., om die S.F. bij wijze van lapsus in die symbolische vaderpositie te manoeuvreren. Wanneer vader en zoon bijvoorbeeld gezellig aan het keuvelen zijn over het groeien van kinderen in moeders buik, snapt Hans er niets meer van : *Maar mama heeft gezegd dat er geen meer zal groeien wanneer zij het niet wil, en gij zegt nu wanneer de goede god het niet wil.* De Goede God, voor Hans is dat de Kameraad van de Professor, misschien is Hij zelfs Eén in Wezen met de Professor en door Wie alles geschapen is. De oplossing van de moeder voor dat prangende probleem lijkt voor een keer iet of wat diplomatisch doch is dat in feite minder dan ooit : *Als ik geen kind wil, wil de goede god dat ook niet.* Het moederlijk verlangen is verdeeld tussen de vader en zijn concurrent Professor-God. In dat verlangen is die vader van geen tel, hij heeft niets te willen. En Professor-God, die heeft enkel te willen wat de moeder wil. "Ce que femme veut dieu veut", besluit Freud laconiek (GW VII, 327). De vader bevredigt dus zeker niet het verlangen van de moeder, maar ook haar analyticus S.F. slaagt daarin niet.

Over de plaats die S.F. toekomt in het discours van Hans, vanuit de kolkende samenloop der beide ouderlijke discours over S.F., daarover ware nog heel wat meer te zeggen. We reserveren dat echter voor het hiernavolgend hoofdstuk over de reële vader (die we zullen onderscheiden van de symbolische en de imaginaire vader). Men sta ons echter toe van hier reeds een pittig detail te verklappen, waardoor de Bekende Psychoanalyticus S.F. netjes naast de Onbekende van de Suikerbakkerij gerangereerd wordt in de la der moederlijk objecten, waaruit Hans later zijn fobische betekenaar als substituuut voor de Naam-des-Vaders zal opdiepen. Ook S.F. is een Kerel-met-een-Paard. Dat weten we van de vader. *S.F. had een warme belangstelling voor alle familiale aangelegenheden in mijn huis (...) Ter gelegenheid van de derde verjaardag van mijn zoon bracht S.F. hem een hobbelpaard dat hijzelf de vier trapportalen naar mijn huis opdroeg.* (182)

Ontdubbeling van de moeder als oplossing voor haar verdeeldheid of verlangen

En ook tot besluit voor die moederlijk verdeeldheid lopen we even vooruit. De oplossing voor die innerlijke verdeeldheid, als uiting van haar verlangen zal, in de vijfde tijd, als oplossing van het Oedipuscomplex, erin bestaan dat de moeder opgesplitst wordt over twee personen. Eén moeder met twee gezichten wordt twee moeders met elk één gezicht : de moeder en de grootmoeder. Lacan noemt dat een matriarchale oplossing voor het verlangen van de moeder, de grootmoeder is in de plaats van de vader gekomen. (183)

2.3.3. Abstractie van het verlangen van de moeder in Lacans linguïstiek

We menen lang genoeg concreet te zijn gebleven om ons thans weer aan iets abstract klinkend te mogen wagen. De lezer zal ons dat des te minder cuvel duiden in de mate dat we daarbij op bekende gegevens kunnen terugvallen. En het bovendien erg kort zullen houden ook.

Teleurgang van het voorafgegeven betekende

Dat de imaginaire moederlijke fallus waarmee het subject zich identificeert door dat subject voorondersteld wordt als betekende op de plaats van haar verlangen, dat zagen we. Anderzijds moet de lezer ook reeds voldoende bekend zijn met de basale entiteit waarop Lacans vadermetafoor verder bouwt en die zelf nog geen metafoor vormt.

verlangen van de moeder

x

Op de plaats van die *x*, van dat duister *betekende voor of aan het subject* ('signifié au sujet') kwam in een eerste tijd de imaginaire moederlijke fallus. Uiteindelijk zal daar de symbolische fallus moeten komen, als betekenaar van al het betekende. Ondertussen echter is voor het subject dat betekende zoek geraakt, het verlangen van de Ander is betekenisloos geworden, reëel. Op dat punt stelt zich de benauwende want onoplosbare vraag : wat betekent dat verlangen van de Ander voor mij, wat wil de moeder van mij, "Che vuoi".

Eerst was het moederlijk verlangen een *teken* ('signe'). Een teken dat iets voor iemand representeert. Wanneer nu echter dat voorafgegeven iets of betekende verloren gaat, dan verdwijnt ook die imaginaire iemand. Het consistente ik verdwijnt, het subject verschijnt als gemis in de betekenaar. Dat is een moment van angst. (184)

Kloof tussen twee betekenaars

Een linguïstisch toemaatje. Lacan heeft het vaak over het verlangen van de Ander, als kloof tussen twee betekenaars, als reële *aanwezigheid* ('présence') die het hele betekenaarssysteem bedreigt en ondergronds de fundamente van de subjectieve realiteit uitholt. Die reële kloof opent zich weer in het veld van de betekenaar en de realiteit, wanneer ze niet meer overbrugd wordt door de fallus van de moeder, met inzet van het imaginaire lijf van het subject. Op dat moment vormt het subject zelf die reële kloof als een ontbrekende betekenaar (\$). Op die plaats van de ontbrekende betekenaar wordt de fobische betekenaar geroepen. (185)

2.3.4. Concretisatie van het verlangen van de moeder in Lacans bestiarum

Voor weer meer concrete illustraties van het moederlijk verlangen als Ander, laten we de lezer even meebladeren in Lacans bestiarum. Schrikt niet, U staat er oog in oog met een Krokodil, een Giraffe, een Kameel en een Vrouwelijke Bidsprinkhaan.

Ook de postfreudianen en de door hen geïnspireerde psychologen kennen de moeder graag dierlijke kwaliteiten toe. Bij hen betreft het echter een instinctuele natuurlijke liefde tot haar broed : het moeder- of verzorgingsinstinct. Bijvoorbeeld de mythische moederliefde van de zich opofferende pelikaan die zich de borst opent. Neemt en drinkt dit is mijn bloed. Dierlijk én Christelijk, het Laagste én het Hoogste in Eén.

Voor Lacan daarentegen toont zich het dier op het punt waar de moeder tekortschiet tegenover haar louter culturele moederliefde. Het dierlijke is het reële van haar verlangen dat geenszins aan haar kind als reële is aangepast : dat kind voldoet niet aan haar verlangen en zij verlangt evenmin aan

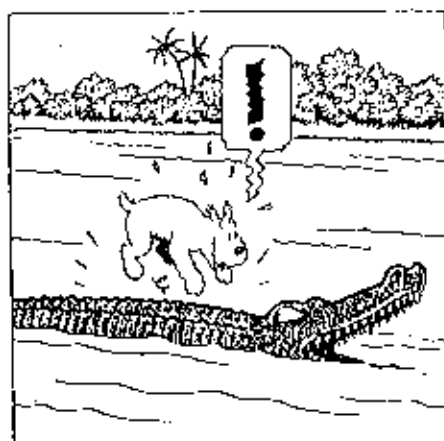
het verlangen van haar kind te voldoen. Dat onafdoende van het kind en dat Andere dat de moeder in verband met haar kind verlangt, dat wordt het kernachtigst uitgedrukt als "de ondergang van het subject". De moeder is eerst en vooral een vrouw, zegt Lacan, *een vrouw die tot de volheid is gekomen van haar vrouwelijke vraatzuchtige vermogens* ('arrivée à la plénitude de ses capacités de voracité féminine'). (186)

Krokodil der Stripverhalen

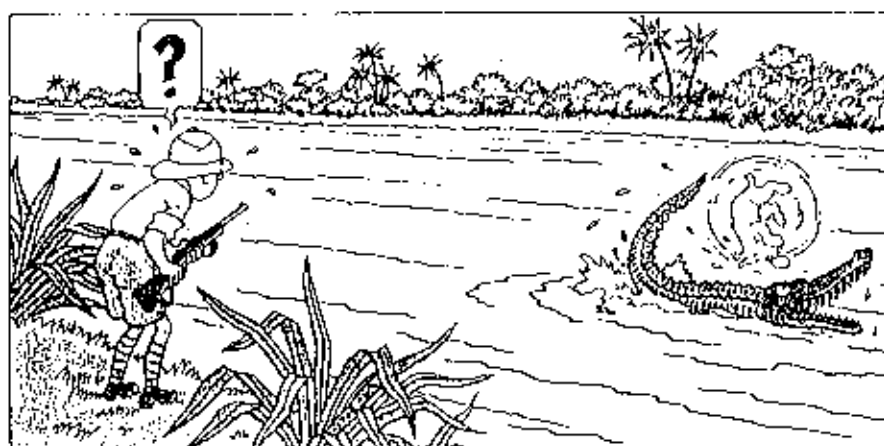
Het krachtigste beeld van moeder De Vrouw is ongetwijfeld dat van de Grote Krokodil. De rol van de moeder is haar verlangen en dat kan U niet onverschillig laten. *Een Grote Krokodil in wier muil gij schuilt en die deze plots kan dichtklappen : dat is het verlangen van de moeder.* (187) Zoals in de kinderstrips kunnen we dan maar hopen dat de onfortuinlijke vaderlijke jager, wiens het geweer het weer eens niet doet, ons toch maar redt doordat hij dat geweer als symbolische fallus tussen de opengesperde moederlijke kaken wrikt.

Geboortetrauma — duik van het reële in de stroom van het symbolische

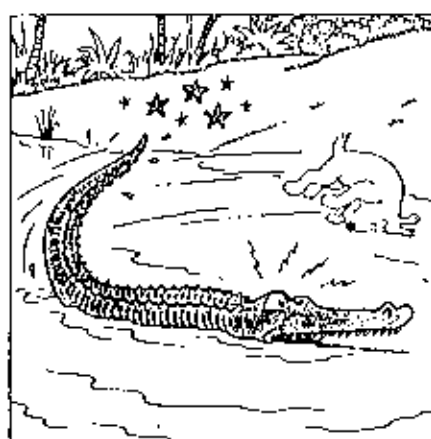
Confrontatie met het verlangen van de moeder als reële Ander

Imaginaire relatie tussen moeder en kind laat vader links liggen

Eerste tussenkomst van de vader

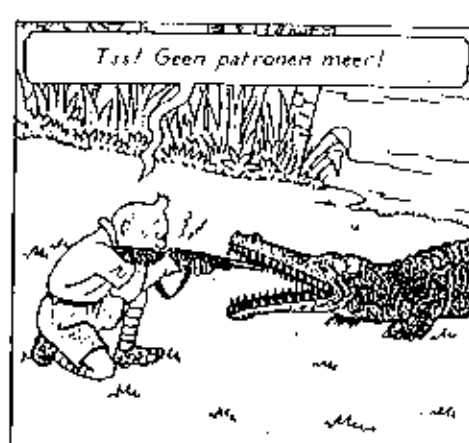
De vader 's avonds in bed over wat in het gezin gemeenlijk de "fobbie" van Bobbie wordt genoemd

Na de zoon is thans ook de vader toe aan de (her)ontdekking van het verlangen van de moeder als reële Ander

Voor zover hij daar nog toe in staat is, moet de reële vader zijn man trachten te staan tegenover de moeder

En toch klaart pa de klus : niet via de reële penis, wel via de fallus als betekenaar

Later : Bobbie over zijn "fobbie"

Postscriptum : uit de voorgeschiedenis van de vader

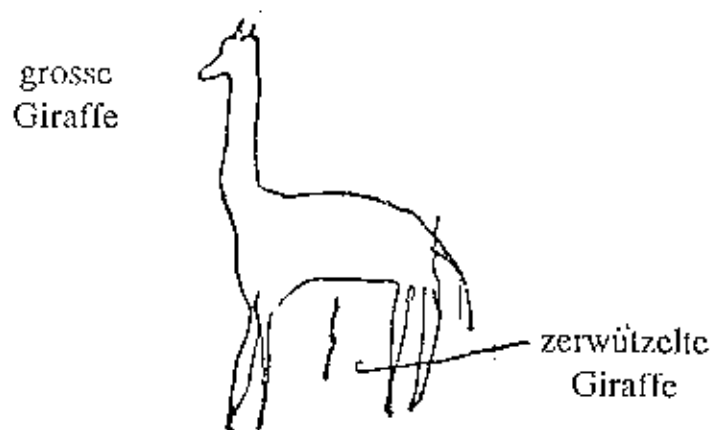

Figuur 37

Giraffe van Hans

Een ander en op het eerste zicht heel wat vrediger lijkend beest heeft Lacan meegebracht van zijn reis doorheen De Brousse Der Mythologieën Van De Kleine Hans. En dat is een Grote Giraffe. *Vannacht was er een grote en een verfrommelde ('zerwützelte') giraffe in de kamer, en de grote heeft geschreeuwd omdat ik de verfrommelde van haar heb weggenomen. Dan is ze gestopt met schreeuwen en dan heb ik mij op die verfrommelde gezet. Die fantasie bekent Hans des morgens aan zijn vader, als uitleg waarom hij 's nachts naar de ouderlijke slaapkamer was gekomen.* (GW VII, 272).

Figuur 38

Tegengesteld aan de door Freud bekrachtigde eerste gedachte des vaders en conform aan diens latere 'Witz-Fehlleistung', beschouwt Lacan die Grote Schreeuwende Giraffe niet als een vader, wel als de moeder. Hans lijkt het daarmee eens. Die eerste theoretische gedachte van de vader is de volgende. *Het geheel is de reproductie van een scène die zich bijna iedere ochtend gedurende de laatste dagen afgespeeld heeft. In de vroege komt Hans naar ons en mijn vrouw kan dan niet nalaten hem enkele minuten bij haar in bed te nemen. Daarop begin ik haar altijd te waarschuwen dat ze hem beter niet bij zich zou nemen (de grote heeft geschreeuwd omdat ik de verfrommelde van haar weggenomen heb), en ze pruttelt tegen, enigszins geërgerd, dat dat toch onzin is, dat die ene minuut toch irrelevant is, enzovoorts. Hans blijft dan korte tijd bij haar (dan is de grote giraffe gestopt met schreeuwen en dan heb ik mij op de verfrommelde giraffe gezet). Freuds bekrachtiging van die vaderlijke versie : Schrei maar zoveel je wil, mama neemt me toch bij zich in bed en mama is van mij.*

De vaderlijke 'Witz-Fehlleistung' : *Adieu grote giraffe*, zegt hij tegen zijn vrouw; en tegen Hans : *Mama is de grote giraffe*. En tenslotte Hans' erkenning van die onbewuste formatie : *Mama heeft ook een nek als een giraffe* (...) (GW VII, 274-275).

De Grote Schreeuwende Giraffe is voor Lacan zonder enige vorm van discussie de moeder. (...) *het dierlijk subject dat de moeder voorstelt; maar ook, met haar lange hals, daaraan twijfelt niemand, de moeder als een enorme fallus-van-het-verlangen, nog bekroond met de grazende muil van dat vraatzuchtige beest*. Even voordien noemde Lacan het moederlijk verlangen ook een open muil, en zelfs het gapende gat van het Medusahoofd. Tegengesteld aan de Grote Giraffe die zich zo dik (als de zwangere moeder) maakt, kan de verfrommelde giraffe als platte giraffe-op-papier en dus als betekenaar, voor

om het even wie of wat staan. Ze staat voor om het even wie of wat de Grote Schreeuwende Moeder Giraffe moet missen, doordat Hans ermee aan de haal gaat. Dat gemis van de Grote Moederlijke Giraffe wordt aangeduid als haar fallus : haar kinderen Hans en Hanna bijvoorbeeld. (188)

Bidsprinkhaan van Caillois

Inzegening van een bidsprinkhanenhuwelijk

Bidsprinkhaanpriester tot de bruidegom : ... dat Uw echtgenote U uit liefde de kop zal afbijten en dat dus ...

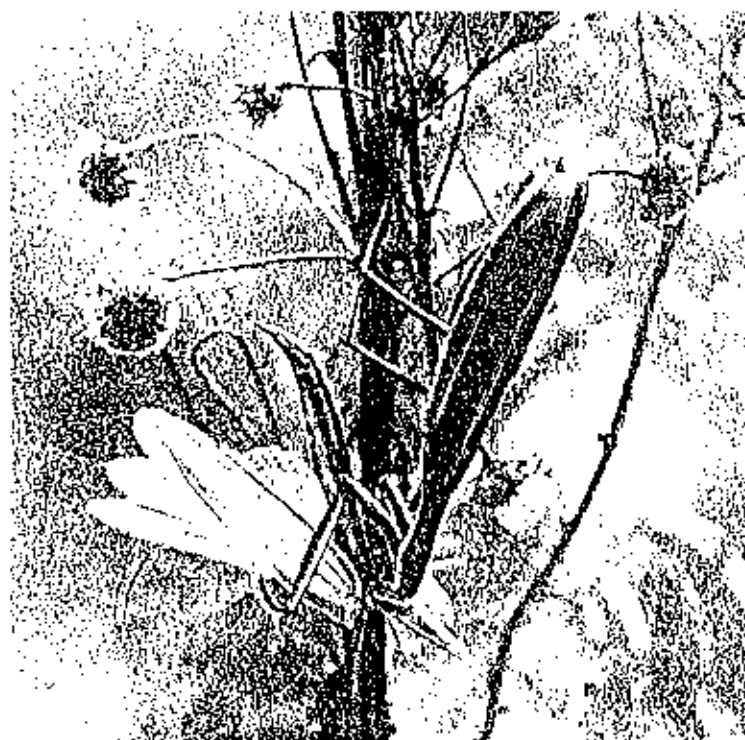
Bidsprinkhaanbruidegom : Hola, wacht even, euh, dat lijkt mij, heu, ...

In de veldkerk is een doodse stilte ingetreden, de bidsprinkhaanpriester kijkt ongemakkelijk lachend om zich heen, het publiek begint al te gniffelen, de bidsprinkhaanpriester zal de situatie redden met een kwinkslag : Heeft Uw vader U dan niet voorgelicht ?

Bidsprinkhaanbruidegom (in gedachten) : Mijn vader, ik heb hem nooit gekend. Mijn moeder vertelt altijd dat hij bij mijn verwekking ... Oh shut ...

Bidsprinkhaanpriester (begrijpend) : Sorry, kunnen we doorgaan met de plechtigheid.

(zeer vrij naar Alas Smith & Jones)

Figuur 39

Het beestje dat theoretisch de meest geraffineerde benadering van het verlangen van de Ander mogelijk maakt, is ook in de praktijk van zijn eigen liefdesleven niet gespeend van enig raffinement. Zoals Caillois opmerkt laat zelfs de meest verstokte "naturalist" niet na van even lyrisch te worden over de vrouwelijke bidsprinkhaan. Die zou *een grote objectieve lyrische kracht* bezitten. Wat voor Caillois betekent dat ze onmiddellijk inwerkt op ieders affectiviteit, zonder enige symbolische bemiddeling. Die objectieve lyrische kracht is voor hem het gevolg van een identificatie met dat insect. Wij specificeren dat ze eerder het gevolg is van de afstand tussen de onvermijdelijke identificatie met het mannetje en de onmogelijke identificatie met het vrouwtje. De mens identificeert zich, volgens Caillois, onvermijdelijk met alles waarvan de externe configuratie hem deze van zijn eigen lichaam voorspiegelt. En dat is bijvoorbeeld het antropomorfe voorkomen van de bidsprinkhaan met haar gearticuleerde rigiditeit als van een harnas of automaat. Dat schrijft Caillois in 1934, enkele jaren later zal Lacan daarvan, met zijn spiegelstadium als oorsprongsmoment van het ik, de structurele verklaring geven.

De vorm vangt de mens in een identificatie. Daarbinnen stoot hij echter op een punt waarop die identificatie onmogelijk is. En dat is de wijze waarop de vrouwelijke bidsprinkhaan de liefde bedrijft. Wat ze doet, wekt de conceptie van de artificiële, mechanische, onbezielde en onbewuste vrouw-machine die niets gemeen heeft met de man, de mens, het levende. Ook dat zijn Caillois' woorden. Wat doet ze dan wel. In technische termen : ze verwijderd de inhiberende hersencentra bij het mannetje, waardoor dit tot een betere en langduriger uitvoering van de spasmodische coïtusbeweging in staat wordt gesteld. Praktisch komt het er op neer dat ze het mannetje bij de coïtus de kop afbijt, om daarna, als toetje, zijn voortcoïterend lijk op te schrokken.

Bij wijze van wat hij vergelijkende biologie noemt, trekt Caillois daaruit besluiten voor het castratiecomplex bij de mens. De castratie-angst zou slechts een specificatie zijn van de primaire mannelijke vrees om door de vrouw bij het paren verorberd te worden. Het mannelijk lijf, als Gestalt, is fallus geworden en de vrouw één vagina dentata. Of zoals Eluard, in zijn met alle grote "surrealisten" (Dali, Breton, Lacan) gedeelde fascinatie voor de bidsprinkkip besluit : de liefde maakt de vrouw groter en de man kleiner.

Wat vangt Lacan nu binnen zijn psychoanalyse aan met dat surrealistisch erfstuk. Men kan al vermoeden dat de vrouwelijke bidsprinkhaan bij hem geen aanleiding zal vormen tot vergelijkende biologie. In wat hij een apo-loog noemt, of ook een fabel, plaatst hij zichzelf oog in oog met haar. De moraal van dit kort allegorisch vertelsel : angst is de sensatie van het verlangen van de reële Ander.

Ik zal eens trachten, verklaart Lacan plots, van mij terzake verstaanbaar te maken. Veronderstel dat ik opgesloten zit in een omheining met een vrouwelijke bidsprinkhaan van drie meter hoog — de juiste verhouding opdat ikzelf de grootte van het mannetje zou hebben. Het masker dat ik op heb, het afgestroopte vel waarmee ik ben getooid, kunnen best die van een mannetjesbidsprinkhaan zijn : ik weet het niet. In de enigmatische spiegel gevormd door het facetoog van dat insect zie ik immers mijn eigen beeld niet weerkaatst.

Waarom is deze situatie angstwekkend. Door de teloorgang, in het veld van de Ander, van het spiegelbeeld $i(a)$ en dus ook van het ik, weet het subject niet meer wat het is als object voor die Ander. Dat twijfelachtig statuut is dat van het object (a) . Anderzijds, en correlatief daaraan, slaagt het subject er ook niet meer in om de Ander tot een imaginair of verlangd object te maken. Die Ander wordt van *verlangde* ('*désiré*') tot zelf *verlangend* ('*désirant*'). Doordat het subject niet weet wat het is voor de Ander, verliest het zijn greep op de Ander. Het weet niet wat het is als object (a) in het verlangen van de Ander.

Wat heeft die vrouwelijke bidsprinkhaan als Ander, wat heeft de moeder met mij voor. Misschien denkt ze wel dat ik haar mannetje ben, dat ik haar begeer. Ben ik dat, ben ik dat niet. En : wil ik mij daarmee identificeren, wil ik dat niet. Het verlangen van de Ander ondervraagt mij dus aan de basis zelf van mijn verlangen. Ik moet zo snel mogelijk beslissen. Ik moet mij mij subjectiveren in dat afgrondelijk moment van angst.

Tot zover Lacan over de vrouwelijke bidsprinkhaan als obscuur figuur van het moederlijk verlangen in zijn Sém. IX, over de identificatie, en zijn Sém. X, over de angst. De kiem van zijn analytische belangstelling voor dat beest vinden we echter in zijn Sém. VIII, over de overdracht, wanneer hij het heeft over het object in de orale pulsie. Daar levert Lacan kritiek op die vorm van psychologiserende ethologie die de bidsprinkhaan subjectieveert. Enerzijds spreekt Ey bijvoorbeeld over de perversie van het vrouwtje. Bij het afbijten van de mannelijke kop wordt haar een seksueel genot toegedicht, vergelijkbaar met de orale pulsie of het cannibalisme bij de mens. Daartoe moet voor Lacan echter sprake zijn van een keuze en een serie. Bij het bidsprinkhaanwifje is echter geen der twee het geval. Bij haar is het immers geen kwestie van liever de kop dan de staart. Er geschiedt geen bewuste, of zelfs maar onbewuste keuze (als lapsus bijvoorbeeld) vanuit een oorspronkelijke eigen verbrokkeling. En ze gaat evenmin vanuit die voorkeur de mannetjes in serie de kop afbijten. Een koppensnelster is ze niet. Anderzijds wijst Lacan er ook op dat de mannetjesbidsprinkhaan, op het moment dat het wifje haar "verlangen" laat blijken, gegrepen zit in een fascinatie door haar biddende attitude.

Samenvattend. In het rijk der bidsprinkhanen is er geen oraal-seksueel genot of verlangen langs de kant van het wifje. En ook geen angst langs de kant

van het mannetje. Het is maar wanneer de mens, vanuit de karakteristieke impasses van zijn psychoseksualiteit, via identificatie, zijn plaats gaat zoeken in het liefdesritueel der bidsprinkhanen, dat daarin het verlangen van de Ander en de angst van het subject verschijnen. Dat wil zeggen : de onmogelijke seksuele verhouding. (189)

Kemelkop van Cazotte

Drie jaar geleden stond ik op het punt een uiteenzetting aan te kondigen over "Le diable amoureux" van Jacques Cazotte. Er zijn weinig zulke schone voorbeelden van de diepste vertrouwdheid met de imaginaire dynamiek die ik U hier uit de doeken probeer te doen (...) een verduidelijkende illustratie, die bovendien de zin geeft van dat magisch wezen aan gene zijde van het object waaraan zich een hele serie idealiserende fantasma's vasthaken.

Zo heeft Lacan het in zijn Sémin. IV over het verlangen van de Ander en de daartegen beschuttende fallische figuur. Cazotte's verhaal toont het reële van de onmogelijke relatie tot de Ander als verlangend. Reële dat aan gene zijde ligt van de imaginaire objectrelatie tot de ander-gelijke (als fallus).

Figuur 40

In een krocht roept de auteur de duivel op. Hij zal hem eens aan zijn oren trekken, zo belooft hij nog zijn maats aleer in de pentakel te treden. Drie keer roept hij de naam Béelzébuth. *Nauwelijks was ik daarmee klaar of een venster met twee vleugels opent zich tegenover mij, hoog tegen de zoldering : een lawine van licht nog verblindender dan dat van de dag stort zich door die opening; een schrikbarende kemelkop, zowel qua grootte als vorm verschijnt in dat raam; daaraan staan vooral mateloos grote oren. Het walgelijk fantoom opent zijn muil en antwoordt mij, op een toon in overeenstemming met de rest van zijn verschijning : Che vuoi ?* Op een vraag antwoordt de Ander met een vraag.

Uiteindelijk slaagt brutale Jacques er toch in om zijn angst tegenover de verschijning van het object (a) in het raam van het fantasma te overwinnen. *Zoekt de slaaf, zo zeg ik die kemelkop, zijn meester schrik aan te jagen. Als je mijn bevelen komt ontvangen, neem dan een passende vorm en onderworpen toon aan.* Op verzoek braakt de gediensig wordende kemelkop dan maar een langorig vrouwelijk hondje uit. Biondetta, want zo moet dat heten, komt kwispelstaartend de orders van haar meester in ontvangst nemen. Om die uit te voeren verandert het prompt in een ongelooflijk schoone jongedame die zich vervolgens, voor auteurs verder gemak & ongemak, zoveel mogelijk voor een uiteraard ook weer ongelooflijk schoone jongeling laat doorgaan.

Na detaillering van dit knooppuntlaten we Lacan de ontknoping verklappen. (...) *die twee blijven zich trouwens tot het einde vermengen in een perfecte ambiguïteit, waarbij ze voor de verteller de verwonderlijke bron worden van al zijn zaligheden, van de vervulling van al zijn verlangens, van de waarlijk magische bevrediging van al wat hij maar kan verlangen. Dit alles nochtans gedrenkt in een atmosfeer van fantasma, van gevaarlijke irrealiteit, van voortdurende bedreiging. Op het einde lost zich dit op als één enorme luchtspiegeling, in een katastrofale breuk van die alsmaar waanzinniger ren die de relatie tot de geliefde eigenlijk is. En dat op het moment dat het subject terugkeert naar het slot van zijn moeder. Zoals het hoort.*

De kemelkop aan het begin van het verhaal is de verschijning van het reële verlangen van de moeder. De ambiguë duivel(in) Biondetta, in al haar transformaties is de onbetrouwbare imaginaire fallus van de moeder, die er niet in slaagt om haar almacht te herstellen. Dat gebeurt wel aan het slot van het verhaal.

Doorheen het labyrint van Lacans verder oeuvre kan men de "Che vuoi ?" roep van Cazotte's kemelkop nog vaak horen weergalmen. Teken dat Lacan weer is aangeland bij de mythische situatie waarin het subject als verlangend zijn oorsprong vindt. Kort samengevat komt dat telkens hier op neer.

Het subject weet niet wat het doet als het spreekt, weet niet wat spreken zeggen wil. Het lult er dus maar wat op los, roept bijvoorbeeld drie keer op

de moeder (Béelzébuth). Op dat moment verschijnt in het schelverlichte deurgat het verlangen van de Ander. Dat is de Ander die met een vraag antwoordt : *Wat wil je ?* ('Che vuoi ?') Vraag van de Ander, zegt Lacan, die terugslaat op het subject vanop de plaats waar dit een orakel verwacht. En ik die juist die Ander riep, omdat ik dacht dat die Ander echt wist wat ik wou. Het spreekt immers vanzelf dat het zuigen aan de borst (het aan de oren trekken) slechts een voorwendsel is om die Ander eens te roepen. Als de Ander nu voor mij staat, en uit zijn vraag blijkt dat niemand weet wat ik wil, dan is dat een moment van angst.

Het subject roept de Ander opdat deze zou zeggen wat het wil. De Ander vraagt : "Wat wil je ?" Als antwoord daarop gaat het subject zich afvragen : "Wat wil de Ander, wil hij misschien mijn ondergang ?" Het subject dat, als antwoord op het verlangen van de Ander, zichzelf zo in vraag stelt, zichzelf als mogelijks verloren beschouwt, dat is het subject als verlangend.

Het verlangen van het subject is het verlangen van de Ander. Eerst het verlangen van de Ander en dan pas, in een moment van angst, het verlangen van het subject. (190)

2.3.5. Orale object (a) zijn of niets zijn in het verlangen van de moeder

In de hoop dat de lezer niet één of andere dierfobie heeft opgelopen bij het doorbladeren van Lacans bestiarum van het verlangen van de Ander, vragen we hem weer even te willen volgen in etherischer hoogten. We willen het hebben over de toestand waarin het subject tegenover het verlangen van de Ander komt te verkeren. Dat is Freuds *affecttoestand* ('Affektzustand') van de angst. Het sleutelconcept daarbij is Lacans object (a). Op het moment dat het subject niet meer op imaginaire wijze, als haar fallus, alles kan betekenen in het verlangen van de moeder, op dat moment is het op reële wijze niets in haar verlangen. Het betekent niets als haar object (a). Het statuut van het subject in het verlangen van de moeder verandert : van object van haar verlangen wordt het tot oorzaak van dat verlangen. Op dat fallische & imaginaire object van haar verlangen komt de moeder afgelopen. Van dat reële object (a) als oorzaak van haar verlangen vlucht zij weg. Ze wordt erdoor gedreven zonder er naar om te kijken. De motor van de moeder zijn, is dus niet bepaald een geruststellende positie. Men is voor de eerste keer zichzelf en dat blijkt niets te zijn voor de Ander. In het plotse besef van te bestaan, verschiet men in het niets voor de Ander.

Voor Lacan is dat object (a) zijn in het moederlijk verlangen de toestand van traumatische angst. *Hulpeloosheid* ('Hilflosigkeit') noemt Freud dat ook : het subject is zonder *bescherming* ('Reizschutz') blootgesteld aan de

continue prikkelstroom van het verlangen van de Ander. Het slaagt er niet in dat reëel prikkelend verlangen van de Ander te binden.

De angstwekkende confrontatie van het verlangen van het subject met het voorafgegeven verlangen van de Ander kan als eindpunt gedacht van een logische sequens. In de eerste twee tijden vinden we telkens langs één of andere kant een *vraag* ('Demande') die eerder de schok dan het subject zelf vermag te breken, bij de confrontatie van dat subject met de Ander. In de orale fase is dat de vraag van het subject naar de borst. In de anale fase is dat de vraag van de Ander naar de faeces. Vanaf de fallische fase, met de Wiwimacher, gaat het echter hard tegen onzacht : dan wordt het verlangen tegen verlangen. Het subject weet zelf niet wat het met het pas ontloken reële van zijn verlangen op dat gebied moet aanvangen. Psychisch is het immers niet op de autonome koppigheid van dat aanhangsel voorbereid. En ook bij de moederlijke Ander die op dat gebied verlangender blijkt dan ooit, moet het met dat Wiwimacher-verlangen niet komen aandraven.

Op dat punt wordt de vader verwacht : om de Hegeliaanse concurrentie van "het verlangen van de mens als het verlangen van de Ander" een leefbare uitkomst te bieden. Waar de vader faalt om op fallisch vlak een *verzoening* ('Versöhnung') tussen de betrokken verlangens tot stand te brengen, daar kan het subject tot de orale fase "regresseren". Dat is alleszins één der Freudiaanse wijzen om te begrijpen dat het kind, in zijn angsthysterische fobieën, onveranderlijk staat voor de verlangende Ander als voor een gapende en verzwelgende muil. We zagen dit voor Krokodil, Giraf, Kemel & Bidsprinkhaan.

2.3.6. Tijd om het verlangen van de moeder te begrijpen → angstwekkend moment om te besluiten

Vooraleer nu de falende vader in het geval van Hans onder de loupe te nemen, willen we nog snel even besluiten voor dat verlangen van de Ander en voor de angst waarin dat het subject achter laat.

Het moet voor elk subject, telkens opnieuw weer, zijn tijd duren om het verlangen van de Ander te begrijpen. Om te begrijpen dat de Ander een gemis heeft, "gecastreerd" is, uiteindelijk niet bestaat. Die *tijd-om-te-begrijpen* ('temps pour comprendre) is voor Hans de eerste tijd van imaginaire identificatie met de fallus. Die tijd is slechts denkbaar vanuit een logische vóórtijd. In een eerste vluchtige flits moet hij iets gezien & niet gezien hebben : hij is door iets bekeken geworden. Die logische voortijd is het *ogenblik-van-de-blik* ('instant du regard'). De hele eerste tijd door weet Hans eigenlijk al wel dat zijn moeder geen penis heeft en dat hij haar gemis niet kan opvullen. Hij doet maar alsof hij die fallus wil zien, alsof hij die fallus wil zijn. Maar altijd

eerder dan voorzien staat het subject voor het angstwekkend *moment-om-te-besluiten* ('moment pour conclure'). Op dat moment moet het zichzelf toegeven wat het van het eerste moment al wist : dat de moeder verlangt, een gemis heeft, "gecastreerd" is, en dat het daartegenover eigenlijk niets betekent.

Indien met de hulp van de vader geen stevig oedipaal besluit kan genomen, dan zal het subject tegenover het verlangen van de eerste en reële moederlijke Ander gegrepen blijven in de troosteloos wordende herhaling van dezelfde sequens : een ogenblik iets zien, een eeuwigheid twijfelen en veel te vroeg het beangstigend en zelfvernietigend besluit daaruit trekken.

2.4. Vader niet als reële : alsof hij geen reële penis heeft

2.4.1. Afwezigheid van de reële vader ondanks zijn aanwezigheid

We hebben het nu reeds enige keren gehad over het ontbreken van de reële vader bij Hans. In de eerste tijd, waarin Hans zijn spel speelt met de fallische moeder, schittert hij inderdaad niet bepaald door zijn aanwezigheid. Merendeel der gegevens over zijn zoon uit die tijd heeft hij slechts van horen zeggen, via de moeder. De kapitale vakantie in Gmunden, waaraan hij nauwelijks had deelgenomen, dient hij later moeizaam te reconstrueren. Vanaf de tweede tijd, wanneer zijn zoon dus angstig wordt, is de vader wel op het appel. Beiden worden zelfs gezworen kameraden. Zoals de moeder haar zoon voorheen overal meezeulde, als haar imaginaire fallus (in bed, op het WC), zo zal de vader thans zijn Hans overal naartoe drijven, onderwijl ijverig de nadruk leggend op het reële van diens penis (naar Freud, naar zijn eigen moeder). De vader is op dat moment dus niet bepaald afwezig, nochtans ziet Lacan hem tekortschieten tegenover het reële van zijn vaderfunctie. De reële vader is dus iets anders dan de aanwezige vader. Of beter : het is niet om het even op welke wijze de vader aanwezig is, opdat hij reëel zou aanwezig zijn voor zijn kind.

2.4.2. Vader neemt niet de verantwoordelijkheid op voor zijn grotere reële penis

Het cruciale punt waarop de vader het kind ertoe kan brengen van zich zijn aanwezigheid te realiseren, is dat van de penis. Stond het kinderlijke wereldbeeld voorheen in het teken van de imaginaire fallus van de moeder, dan moet daarvoor nu de reële penis van de vader in de plaats komen. En dat als voorbereiding tot de installatie van de symbolische fallus, die niemands ei-

gendom is. Die reële vaderlijke penis moet opboksen tegen de drie reële elementen die we zojuist uitvoerig voorstelden : het reële van Hans (zijn penis), het reële van Hanna (haar geboorte) en vooral, als een duister gat van waaruit de touwtjes van die poppenkast in handen lijken gehouden, het reële van de moeder (haar verlangen).

In een angstwekkende logische besluitvorming ('instant du regard' → 'temps pour comprendre' → 'moment de conclure') heeft Hans zich uiteindelijk toch gehaast om zijn moeder de penis te ontzeggen. Via vergelijkende en logische studiën komt hij anderzijds tot het besluit dat zijn penis klein is, te klein vergeleken met die van de vader. Mogen we Hans' discours duidelijkheidshalve enig geweld aandoen. "Moeder heeft er geen, de mijne is te klein en vader heeft de grootste. Wel, dat die daar dan maar eens de verantwoordelijkheid voor drage, dat hij tone dat hij bescft dat hij de grootste heeft. Laat zijn geduchte reële penis de verklaring vormen voor de geboorte van Hanna, de vervulling van het moederlijk verlangen en tevens wat mij bevrijdt van de onvoorzienbaar schommelende (bal)last van mijn penis."

Liefde van de vader tot Hans :

hij ontlast hans het ventje niet van zijn te licht uitvallende reële penis

Over die geboorte van Hanna zullen we het hier niet verder hebben. We verlenen voorrang aan de confrontatie der reële penissen tussen vader en zoon, onder het keurend moederlijk oog. De vader toont dat het reële van Hans' penis te licht uitvalt in het verlangen van de moeder, dat die eigenlijk van geen tel is vergeleken met zijn penis. Op dat moment worden haar eerdere afwijzingen van die reële penis van kracht als blijken van minachting. Wat betreft de penis moet Hans dan ook alle hoop op de toekomst vestigen. Opdat dit met enig betrouwen zou kunnen geschieden, moet de vader wel eerst die "onbestaande" reële penis verbieden : "Die is voor later, als je even groot zal zijn als ik, en dan tegenover iemand anders dan je moeder die eerst en vooral mijn vrouw is". De reële vader is degene die, op het gebied van zijn vrouw, tegen alle andere reële penissen ingaat en geen enkele uitzondering toestaat, ook niet voor zijn zoon.

Wat zien we nu in het geval van Hans. De vader heeft niet zoveel présence dat hij de verantwoordelijkheid opneemt voor zijn grotere penis. Hij ontlast Hans niet van zijn te licht uitvallende penis in relatie tot het moederlijk verlangen. Integendeel. Vooreerst drukt hij Hans nog eens met de neus op de "realiteit" : grote beesten (gelijk uw pa) hebben grote Wiwimacher, kleine beestjes (gelijk gij, mijn zoon) hebben kleine Wiwimachers. Waarop Hans vol onderhuids protest : *En alle mensen hebben Wiwimachers, en de Wiwimacher groeit met mij als ik groter word; hij is al gegroeid.* De volgende dag blijkt echter enkel de angst gegroeid (GW VII, 269).

Een eind later, naar aanleiding van het giraffenfantasma, wijst Freud op Hans' angst dat zijn mama hem niet meer mag omdat zijn Wiwimacher zich niet met die van de vader kan meten. Freud schrijft de vader, onterecht zo lijkt het ons, de kennis van die bron van angst toe. (GW VII, 275). Immers, in plaats van dan die angst te lenigen met een verbod op die te kleine penis, door die in het verlangen van de moeder onbestaande te verklaren tegenover die van hem, rukt hij hem telkens weer in het middelpunt van de belangstelling. Hans wordt niet van zijn reële penis bevrijd, maar er pas goed mee opgezadeld. De vader wil op dat punt van zijn zoon een miniatuur van hemzelf maken, een kleine gelijke.

Door niet zelf de penis van zijn zoon te bedreigen, laat de vader zijn zoon over aan de bedreiging vanuit het moederlijk verlangen. Hij lijkt van Hans zelfs een soort strijdmakker te maken in zijn eigen moeilijkheden met het verlangen van zijn vrouw.

Liefde van de vader tot de moeder :

hij staat niet zijn man tegenover de vrouw, stelt zijn verlangen niet tegenover het hare

De vader van Hans, dat is de liefde op alle fronten. Hij houdt van zijn moeder. Hij houdt van zijn vrouw, als moeder (zoals hij van zijn moeder houdt én als moeder van zijn kind). En bovenal houdt hij dolveel van zijn zoon. Over zijn verhouding tot zijn vader komen we eilaas niets aan de weet, hij lijkt alleszins veel van Freud te houden. De vader houdt van iedereen en iedereen houdt van hem, maar vindt hem toch ook een beetje een lul. Hier interesseert ons echter enkel de liefde tot zijn vrouw, als tegengesteld aan zijn verlangen. Hij slaagt er niet in om een eigen verlangen tegenover het hare te stellen. Daardoor moet zijn vrouw eigenlijk niet zoveel rekening met hem houden. Dat imaginaire der liefde kan erin bestaan dat de ouders elkaar wederzijds als papa en mama aanspreken : dat de vader zijn vrouw op dezelfde wijze, vanuit dezelfde positiebepaling aanspreekt als zijn kinderen; en dat hij ook voor haar enkel aanspreekbaar is als papa. Het reële van het verlangen begint waar papa niet meer papa is maar toevallig de man van mama; en waar mama niet meer mama is maar toevallig ook de vrouw van papa. De liefde is gedeseksualiseerd, het verlangen is seksueel.

Laten we Lacan de seksuele kant van de verhouding der ouders even structureel scherp stellen. Het verlangen van de vader is zijn perversie ('père-version'). Een cruciaal citaat uit Lacans Sémin. XXII, waarin de vaderfunctie op radicaler wijze in vraag gesteld wordt dan via de de Naam-des-Vaders, moet die enigmatische uitspraak verduidelijken. *Een vader heeft slechts recht op respect en zelfs op liefde als die pervers (père-versement) georiënteerd zijn. Dat wil zeggen, indien hij van een vrouw object (a) als oorzaak van zijn ver-*

langen maakt. Wat die vrouw daarvan ontvangt heeft daar allemaal niets mee te zien, zij houdt zich bezig met andere objecten (a), haar kinderen. Kinderen bij wie de vader nochtans tussenkomt — uitzonderlijk op goede wijze — om de hem eigen versie van zijn perversie (père-version) als enige garantie van zijn vaderfunctie te handhaven in de onderdrukking, in haar juiste midden (mi-dieu) (...) Dat hij symptomen heeft doet weinig ter zake, als hij dat van de vaderlijke perversie (père-version) er maar bij neemt, dat wil zeggen dat de oorzaak ervan een vrouw is die hij zich verwierf om hem kinderen te schenken en dat hij vaderlijke zorg draagt voor dezen, of hij dat nu wil of niet. (191)

Via dat object (a) maakt de reële vader de moeder, als vrouw, tot oorzaak van zijn verlangen : zij incarneert zijn eigen gemis. Zo geniet de reële vader op fallische wijze van de moeder als vrouw : zij wordt zijn bron van *lustwinning* (object (a) als 'Lustgewinn' of 'plus-de-jouir'). En vanuit dat 'père'-vert verlangen, vanuit dat fallisch genot waarvan de kinderen het resultaat zijn, stelt de vader die kinderen de wet. Het verlangen des vaders moet, in dat initiële moment, de duistere oorsprong van de wet zijn. De wet is het verlangen van de vader.

2.4.3. Hoe Hans wil dat zijn vader zich "realiseert"

Reële vader = genietter van de moeder

Gaan we even na hoe Hans de verhouding van zijn vader tot zijn moeder beoordeelt. Of beter : hoe wil hij die verhouding bepalen. Twee keer zegt Lacan Hans zijn beduusde vader eens ongezoeten zijn gedacht.

Ik zit in de badkuip, de loodgieter komt eraan en vijst ze los. Hij neemt een grote boor en stoot in mijn buik. Die loodgieter is voor Lacan een figuur van de reële vader als agens van de castratie. Lacan lijkt ons dan ook geen bezwaar te kunnen koesteren tegen de vaderlijke lezing van die fantasie : *Ik ben in bed bij mama en papa komt eraan en jaagt mij weg. Met zijn grote penis verdringt hij mij van bij mama.* (GW VII, 300). Volgens de vader is dat enkel wat Hans vreest. Maar volgens Lacan wordt die toestand door Hans eerder verlangd dan gevreesd. Juister : Hans verlangt om een vader te mogen vrezen die hem met zijn grote boor vanonder moeders rokken drijft. Dat is zelfs het veralgemeend gebruik dat Lacan maakt van Freuds principe met betrekking tot Hans' vaderangst : angst om de vader én angst voor de vader (GW VII, 280). Blijf bij mij, wijk niet van mijn zij, ik heb iemand nodig waarvoor ik bang kan zijn, die mij van de moeder weghoudt. Want alleen kan ik bij haar niet weg blijven. (192)

Die boor is de vaderlijke penis, waarvan onduidelijk blijft of hij nu de moeder of Hans geldt. Hans identificeert zich immers met de moeder. De zin van Hans' boorfantasie is echter duidelijk. We laten Lacan aan het woord over wat hij benoemt als Hans' inspanning om een gestructureerde situatie tot stand te brengen. *En in die gestructureerde situatie zijn er grondige redens opdat Hans, op hetzelfde moment waarop hij aan de loskoppeling van de moeder begint, correlatief en op dringende wijze het in functie treden van de vader tegenover de moeder zou provoceren. (...) Op dat moment legt de kleine Hans zijn vader uit : "Fous lui ça une bonne fois là où il faut."* (193)

Na Hans in zijn beste schoolfrans aan het woord gelaten te hebben, laat Lacan hem ook even Bijbelse taal uitslaan. En ook die is nooit van enige grofheid gespeend. Hoor. Een fragment uit wat Lacan de Grote Dialoog noemt. *Hans : Gij moet U naakt (bedoeld wordt blootsvoets) aan een Steen stoten en bloed moet er vloeien, zodat ik tenminste even met de Moeder alleen kan zijn. Wanneer Gij dan de trap naar hare woning ophinkt, kan ik gezwind van haar henen vlieden, zodat Gij het niet ziet.*

Vader : Je zou dus graag naar je mama toe.

Hans : Zo is dat.

Vader : Waarom zou ik dan eigenlijk uitvliegen tegen jou.

Hans : Omdat Gij Gepassioneerd & Jaloers zijt als een Bok.

Vader : Maar dat is toch niet waar.

Hans : Dat is wel waar. Gij zijt Gepassioneerd & Jaloers als een Bok, dat weet ik. Dat moet waar zijn. (GW VII, 317-318)

Ook hier weer doet Hans slechts beroep op een reële vader, iemand die bij de moeder in de weg staat. Lacans uitleg, na eerder gekozen te hebben op de fallische dimensie van die steen. *Het gaat erom van te weten of de vader inderdaad tegen zijn taak zal opgewassen zijn, dat wil zeggen of hij zijn man zal staan tegenover de geduchte moeder, en of de vader zelf al dan niet de essentiële initiatie heeft doorgemaakt, de wonde, de stoot tegen de steen.* (194)

Reële vader = castrator

Die operatie, waarin de reële vader met zijn afdoende reële penis de confrontatie aangaat met het verlangen van de moederlijke Ander én met de reële penis of het verlangen van het kind, die operatie noemt Lacan de castratie. Wat daarvoor ligt, het object waarop die castratie slaat, dat is de imaginaire moederlijke fallus waarmee zich het subject identificeert. Wat langs de kant van het kind als resultaat rest, na het doorgeven van de reële penis aan de vader in de castratie, dat is een symbolisch gemis. Dat is de symbolische fallus die niemand heeft, die enkel een belofte is, iets wat men *verschuldigd* is ('det-te').

Samenvattend voor de operatie van de castratie. De vader opereert als reële

agens op het object van de imaginaire fallus van de moeder en brengt zo het gemis van de symbolische fallus voor het subject tot stand.

Reële vader = gedeeld, verlangend, gecastreerde castrator

De reële vader is dus de castrator. Maar met Hans' wens dat de vader zich aan de steen stoten zou, zien we integendeel de gecastreerde vader verschijnen. Deze lijkt ons echter slechts het ander gezicht van de reële vader. Voor die reële vader vinden we bijgevolg geen beter, geen vollediger bepaling vinden dan de "gecastreerde castrator". Gecastreerde castrator is tevens een uitdrukking voor de verdeeldheid, het verlangen of de subjectiviteit van de vader. Noem dat de mate waarin hij niet met de vaderfunctie in haar imaginaire of symbolische aspecten samenvalt, er zich niet mee identificeert. Verdeeldheid, subjectiviteit en verlangen zijn voor Lacan het reële.

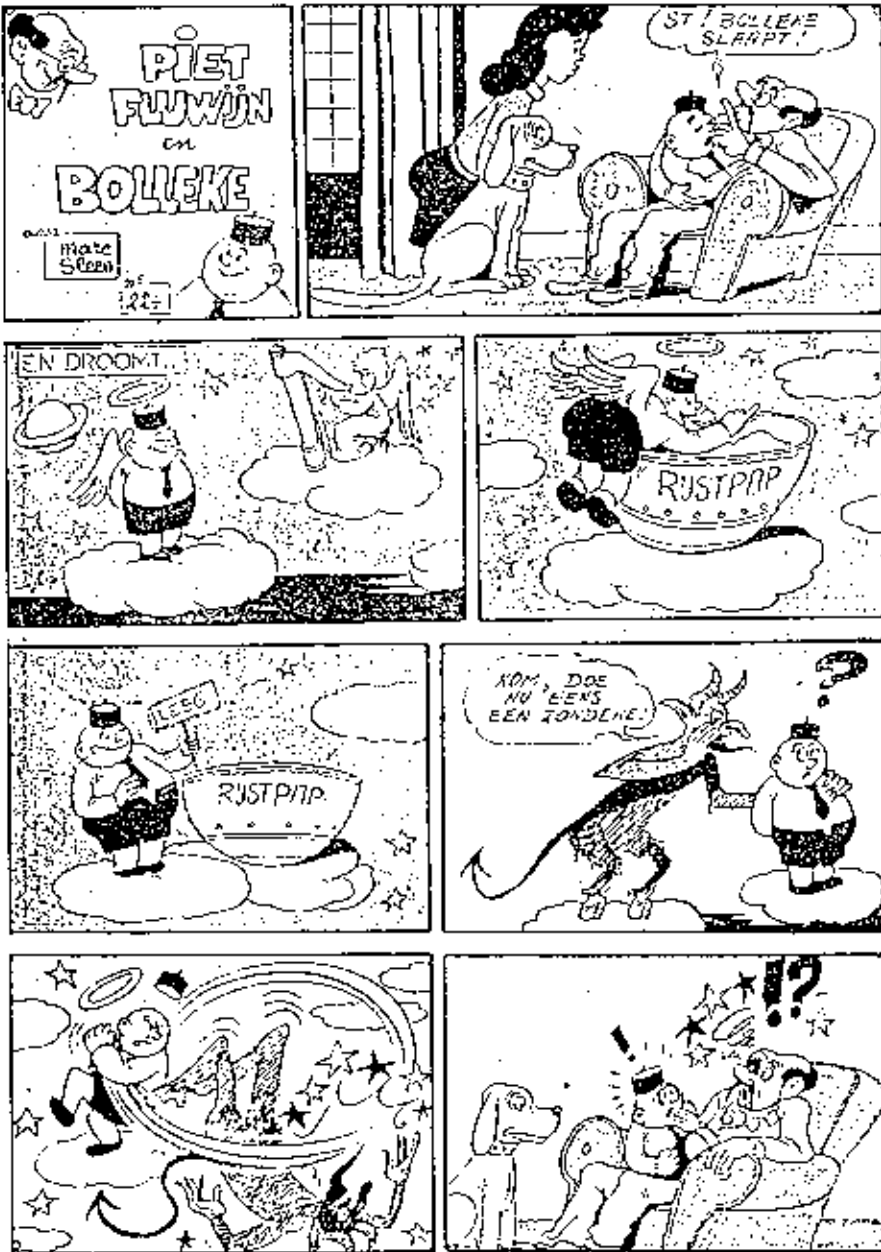
In eerste instantie is de reële vader voldoende potent of almachtig bij de moeder. Met zijn reële penis capteert hij haar verlangen. Maar in tweede instantie blijkt dat ook hij dat niet bevredigt. Ook hij heeft niet die superpenis, net als zijn zoon is hij gecastreerd. De reële vader heeft dus in eerste instantie de reële penis, maar in tweede instantie is hij ook aan de symbolische fallus onderworpen. (195)

Van die door Hans gewenste castratie des vaders lijken ons twee fragmenten uit zijn gevalsstudie te getuigen. Zoals gezegd, zijn wens dat de vader zich zou stoten aan de steen. Maar ook zijn twee maal herhaalde kopstoot in de onderbuik des vaders. Freud doet Hans zijn oedipale uitleg : dat hij ten onrechte gelooft dat zijn papa kwaad op hem is omdat hij zijn mama zo graag ziet, etc. *Maar waarom denk je dan toch dat ik kwaad ben op jou*, kan de verontruste vader niet nalaten om Freud plots te onderbreken, *ik heb je toch nooit geslagen*. Hans riposteert onmiddellijk door zijn vader te herinneren aan de reflectorische slag waarmee deze op een eerste kopstoot in de onderbuik had gereageerd (GW VII, 277). Later zal de vader dat vijandig detail wel direct in de samenhang van het Oedipuscomplex van zijn spruit zien, wanneer Hans, zijn Bijbelse stijl getrouw, verklaart hem die tweede kopstoot te verkopen in de hoedanigheid van ram (GW VII, 323).

Reële vader = Zonde-des-Vaders

*Cut off even in the blossoms of my sin,
Unhousel'd, unanointed, uncancel'd;
No reckoning made, but sent to my account.
With all my infections on my head :
O horrible! O horrible! most horrible
If thou hast nature in thee, bear it not.
(W. Shakespeare, Hamlet Prince of Denmark, I, 5)*

(W. Shakespeare, *The merchant of Venice*, III, 5)

De reële vader stelt in eerste instantie autonoom of vanuit een eigen verlangen de wet. In tweede instantie blijkt hij inzake zijn verlangen ook aan die wet onderworpen. Klinisch één der interessantste vormen van die onderworpenheid is de Zonde-des-Vaders. Deze ontmoeten we reeds naar aanleiding van de finale droom van Freuds "Die Traumdeutung": "*Vader zie je dan niet dat ik verbrand ... onder de erfenis uwer zonden*". De vader die wel wil doch niet in staat is om zich zelf te houden aan die wet waarvan hij zich tegenover zijn vrouw & kroost de woordvoerder maakt, die Zonde-des-Vaders lijkt ons bij uitstek een figuur van de reële vader. (196)

We vinden schetsmatige aanzetten van die Zonde-des-Vaders in de gevalsstudie van Hans. Waar hij enerzijds zijn vader wil gepromoot zien als Kwade & Jaloeuze doch Rechtvaardige Bezitter van de Grote Penis, en dus ook van de Moeder, daar zal hij hem anderzijds pogen te verleiden tot de overtreding van de principes die hij moet incarneren. Eerst de vader als wetgever installeren, om hem dan als wetsovertreder te kunnen neerhalen. De vader tot de zonde verleiden is misschien sterk uitgedrukt. In elk geval bekend Hans zowel voor als na het bezoek dat hij samen met zijn vader aan Freud aflegt, een misdadige fantasie waarin, hoofdzaak, de vader mede schuldig is.

Hans heeft één en ander gedacht, zegt hij zijn vader. Vooreerst: *Ik ben met jou in Schönbrunn geweest bij de schapen, en dan zijn wij onder de draad doorgekropen en dat hebben wij de opzichter ('Wachmann') bij de ingang van de tuin gezegd en die heeft ons samen opgepakt ('zusammengepackt')*. Hans had zich voordien erg verwonderd getoond over de weinig effectieve louter symbolische afsperring met een draad: *Daar kan men toch gemakkelijk onder*. Waarop zijn vader: *Fatsoenlijke kinderen kruipen niet onder een draad*. Daarbij had hij Hans erop gewezen dat een opzichter instaat voor het reëel respecteren van dat symbolische verbod. En het tweede wat Hans heeft gedacht: *ik zit met jou op de trein en we hebben een venster kapot geslagen en de opzichter (Wachmann) heeft ons meegenomen*. (GW VII, 275-276).

Die misdaadfantasieën noemt Freud symbolische coïtusfantasieën waarbij de vader meedoet: *Ik zou graag iets met de mama doen, iets verbodens, ik weet niet wat, maar ik weet dat jij het ook doet*. (GW VII, 355).

Merkwaardig hierbij is natuurlijk wel dat de vader door Hans schuldig bevonden wordt aan iets waartoe hij gerechtigd is, namelijk het bezit van de moeder. De zoon lijkt de vader diets te maken dat hij uitiem gezien ook geen recht heeft op de moeder, dat hij tegenover haar uiteindelijk aan dezelfde wet onderworpen is als zijn zoon. Dat hij, ondanks zijn grotere reële penis tegenover haar verlangen in dezelfde schamele positie staat als Hans. Een belangrijk figuur in dat opzicht is de *opzichter* ('Wachmann') die het symbolische verbod op de moeder reëel doet respecteren door zoon én vader. Tegenover die opzichter kunnen beiden dus zondigen. Zien we hier niet Freud verschij-

nen, als opzichter van de moeder, Freud die door vader en zoon wordt bezocht tussen twee misdadige fantasieën in.

2.4.4. RSI-des-Vaders

Ook al om die betekenis van Freud voor Hans te kunnen valten, maar eerst en vooral toch ter beter begrip van de functie van de eigen vader voor Hans, van zijn falen, geven we een RSI-analyse van die vaderfunctie.

De volgorde van de sequens zoals wij die zich overal zien herhalen, moet de lezer nu al voldoende vertrouwd zijn : symbolisch (S) $\rightarrow$ imaginair (I) $\rightarrow$ reële (R). Hier wordt dat de S vader als voorwaarde voor de verschijning van de R vader die dan door de I vader wordt gedekt. Daarbij kan de R vader beschouwd als ontsnappend voorerst aan die S en vervolgens ook aan die I vader.

S vader $\rightarrow$ R vader $\rightarrow$ S vader

Eerst de verhouding tussen de S en de R vader. De S vader is een voorwaarde voor de R vader, deze laatste een soort afvalproduct of restverschijnsel van die eerste. De S vader is degene die aan bod komt in het discours van de moeder. Hij is de vader waarnaar de moeder verwijst. Dit is de betekenaar van de Naam-des-Vaders, die het kind dan via de zogenaamde vadermetafoor "introjecteert", waarmee het zich symbolisch identificeert. De R vader daartegenover ontsnapt aan het moederlijk discours. Hij verschijnt niet binnen haar discours aan het kind, doch dringt zich als het ware van zelf op : als een aanwezigheid waar onmogelijk omheen is te komen. Om zich te laten gelden wacht hij dus niet tot de moeder naar hem verwijst. Hij laat zich dus altijd anders gelden dan door de moeder voorzien. Degene die echt de vader is, ontsnapt dus aan de controle, aan de identificatie door de betekenaar van de Naam-des-Vaders in het moederlijk discours. Is het moederlijk discours het S in het R, met als kapitale betekenaar de Naam-des-Vaders, dan fungeert daarin degene die echt de vader is als het R in het S.

In de Freudiaanse mythe kan de S vader beschouwd als de dode, zelfs als de vermoorde vader. De R vader is de levende vader, degene die altijd aan die moord ontsnapt, die dus nog altijd te vermoorden valt. Dit laatste dan wel, zoals we zullen zien, op 1 wijze.

Eerst echter nog een belangrijke opmerking over de verhouding tussen de S en R vader. We zegden dat de S vader in het discours van de moeder de voorwaarde is voor de verschijning van de R vader. Het omgekeerde is niet het geval. Wat wel waar is : dat de R vader een voorwaarde is voor het assumeren van de S vaderfunctie door het subject, een voorwaarde opdat die S

vader in zijn discours zou gaan functioneren. Dit levert de volgende sequens op : S vader of Naam-des-Vaders, in het moederlijk discours → R vader als agens van de castratie, buiten elk discours → S vader in het discours van het subject.

R vader → I vader

De R vader, als resistent aan het S, wordt 'nachträglich' geïmaginariseerd. Dat is meteen de reden waarom hij zo moeilijk te kennen is. Rond die R vader ontspint zich een strijd tussen liefde & haat. Daarbij is het van groot belang dat hij beide zijden van die kinderlijke imaginerings, de positieve zowel als de negatieve, tot ontwikkeling laat komen. Pas dan functioneert hij immers ten volle als R vader, neemt hij zijn verantwoordelijkheid als R vader op. Bij Hans kunnen we echter vaststellen dat de R vader bang is om niet voldoende geliefd te worden door zijn zoon. Hij verdraagt niet van een gehate & gevreesde vader te zijn.

Een eerste veeg teken van zijn moeilijkheden met die negatieve imaginerings of vaderoverdracht kunnen we lezen in zijn beklommenissen om de opvoeding van zijn zoon in het licht van het opkomende anti-semitisme. Misschien is het wel beter, denkt Max Graf, om mijn zoon christen op te voeden. Christen, dit wil zeggen : als kind van een liefhebbende & geliefde god, en dus niet als kind van een omwille van zijn strenge rechtvaardigheid geduchte god van Israël. Wat is echter Freuds strenge antwoord : *Zelfs al voed je je zoon niet op als een jood, dan nog zal hij niet aan de strijd van de jood kunnen ontsnappen; ontzeg hem dus niet de bron van sterkte die een joodse opvoeding kan betekenen.* (197) Deze louter pedagogisch ogende raadgeving lijkt ons een eerste interpretatie van Max Grafts moeilijkheden om zijn verantwoordelijkheid als R vader op te nemen. De zoon heeft er alle belang bij dat de vader het hem niet makkelijk maakt.

Maar ook na de geboorte van Hans moet Freud de vader er nogmaals op wijzen dat zijn zoon behoefte heeft aan een strenge vader waarvoor hij bang kan zijn. Dat hij zich niet ten allen prijze als god geliefd moet willen maken. Freud heeft het in dat verband zelfs over de moeizame *voorlichting* ('Aufklärung') van de vader, parallel aan die van de zoon. Dat is de vader die slechts met tegenzin overtuigd geraakt van de vijandigheid van zijn kind tegenover hem en van de daarmee verband houdende behoefte aan straf. (GW VII, 277, 279).

2.4.5. Freud als symbolische én imaginaire vader voor Hans

De S vader als voorwaarde voor de R vader. In het geval van Hans kan Freud beschouwd als de S vader, die Max Graf toelaat van zich als vader te "realiseren", van als R vader te functioneren. Welke zijn onze argumenten om Freud als S vader te beschouwen. Voorerst is er veel kans dat Freud, als ex-analyticus van de moeder, de vaderreferentie vormt in haar discours naar Hans toe. Als vader moet Max Graf zich dus meten met haar vader Freud. Echter niet alleen in het discours van de moeder maar ook in dat van de R vader staat Freud als S vader op de voorgrond. Elke R vader wordt immers gekenmerkt door een ontubbeling : een andere vader, de vader-des-vaders fungeert naar zijn kind toe als getuige voor de waarheid van zijn eigen spreken. In het geval van de vader van Hans is dat dus Freud die alles zou weten en bovendien de waarheid kan garanderen; weten en waarheid vallen samen. Hans tracht geregeld de S vader Freud zelf aan het woord te horen. Waar de R vader iets niet verstaat, waar zijn dialoog ermee stukt omdat de waarheid in een paradoxale fictie dreigt te verschijnen (bijvoorbeeld : *de moeder helemaal naakt in haar hemd en de verfrommelde giraffe*), daar raadt Hans zijn vader aan naar Freud te schrijven : *Zeg hem maar dat ik zelf niet weet wat dat allemaal wil zeggen en hij zal niet vragen; als hij echter wel vraagt dan kan hij ons schrijven, en wij schrijven terug of schrijven wij meteen, ik weet het zelf niet.* (GW VII, 273) Dialoog met de R vader ('parole vide', *leeg spreken*; en als waarborg dat die dialoog doorgang blijft vinden op de precare punten ('parole pleine', *vol spreken*), de briefwisseling met de S vader Freud ('écriture', *schriftuur*).

Die S (groot)vader in het vaderlijk discours hoeft niet dezelfde te zijn als deze in het moederlijk discours, dat is zelfs eerder uitzonderlijk. Nochtans is dat voor Hans wel degelijk het geval in de persoon van Freud. Of dat samen-vallen der S vaders uit het moederlijk en vaderlijk discours nu gunstig is, dat valt hier moeilijk te beoordelen.

Evenmin makkelijk te beoordelen is de bijkomende complicerende omstandigheid dat die S vader hier toevallig niemand minder is dan Sigmund Freud zelf. Achter elke R vader staat een S vader. Maar als men deze ver-affe en transcendent figuur voldoende dicht genaderd is, als hij levendig wordt, dan blijkt dat ook hij slechts een R vader is waarachter weer een andere S of dode vader opstaat als getuige voor de waarheid van zijn spreken.

Met Freud echter treft Hans een vader waarin die ontubbeling een eindpunt kent. Het lijkt ons op dat punt dat Lacan Freud in de I vaderpositie plaatst. De S vader is de referentie in het discours van de ouders. De I vader is degene die in zijn discours naar geen andere vader dan zichzelf verwijst. Freud

die een god gelijk een nieuw betekenisuniversum uit de grond stampt, die de relatie van de mens tot de zin verandert : met dit scheppende genie wordt Hans door zijn vader geconfronteerd. Om zijn oedipale mythe aan Hans te slijten als zijn subjectieve waarheid, beroept Freud zich op geen andere autoriteit dan zichzelf. "In mijn universum houdt gij van Uw mama en vreest gij Uw papa omdat gij denkt dat hij dat niet verdraagt en dat was zelfs al zo voordat er van U sprake was". Dat de S oorsprong van de eigen subjectiviteit of de S dimensie van de eigen waarheid hier, uitzonderlijk, aangebracht wordt door de I vader of degene die de mythe ervan zelf heeft uitgevonden, dat heeft zijn voor én zijn tegen. Op die bredere problematiek van het analysant zijn van Freud hoeven we hier niet verder in te gaan.

Keren we terug tot de R vader. Hans ziet meteen dat deze niet beantwoordt aan Freuds mythe. Wat Freud over Hans zegt, ervaart deze laatste als de waarheid. Maar wat hij over de vader zegt, dat klopt niet met wat de zoon (imaginaire) ervaart. En als het ware voor de ogen van Freud verplicht Hans zijn weerbarstige vader om zich, net als hijzelf, aan Freuds norm te conformeren. "Gij moet kwaad zijn op mij omwille van mijn liefde voor de moeder. Luistert dan toch naar wat Uw Freud U probeert te zeggen."

Later, wanneer de vader Freuds mythe gewoon navertelt, ondervraagt de zoon hem over zijn verlangen daarin : "Waarom zeg je dat, waarom herhaal je de professor, als je goed weet dat de situatie tussen ons helemaal anders ligt." (GW VII, 279).

Als Max Graf uiteindelijk, zij het enigszins aarzelend, zijn verantwoordelijkheid als R vader begint op te nemen, dan is dat ook niet zozeer op eenzijdig aandringen van de S vader Freud. Hans maakt zijn vader erop attent dat Freud daar bij hem op aandringt. Freud maakt de vader erop attent dat Hans daar bij hem op aandringt. (198)(199)

3. Tijd 3 :

vrees tegenover de fobische betekenaar

Inleiding : scharnierfunctie van de fobische betekenaar in de vierledige sequens van Lacan (IRSI) en Freud (HAZH)

Doorheen vooreerst de perverse imaginaire verhouding tot de fallische moeder en vervolgens de angstwekkende confrontatie met het reële van haar verlangen zonder dat een reële vader in die bres komt gesprongen, zijn we aangeland bij de fobische betekenaar. In zijn meest eenvoudige vorm is dat

voor Hans de betekenaar paard. Als *plaatsvervangende vertegenwoordiger* ('Vorstellungsrepräsentanz') van de reële vader, als betekenaar moet dit "paard voor alle werk" de plotse proliferatie van reële indijken.

Die paardebetekenaar fungeert echter ook als scharnierpunt tussen dat reële en het imaginaire. Het imaginaire uit de eerste tijd wentelde volledig en, tot de verschijning van haar castratie, ook gesmeerd rond de as van de moederlijke fallus. In de vierde tijd wordt het imaginaire gestructureerd rond de fobische betekenaar. Deze kan beschouwd als de symbolische fallus, dat is de fallus die noch de moeder noch de vader toebehoort. Als symbolische fallus komt het paard op de plaats van de ontbrekende betekenaar of het reële, en vanuit die positie dialectiseert het het imaginaire.

Dat levert de volgende sequens op. Eerste tijd : Hans is de imaginaire fallus van de moeder → tweede tijd : Hans heeft een reële penis; reële van het verlangen of de castratie van de moeder; reële van de geboorte van de zus; alsof de vader geen reële penis heeft → derde tijd : fobische betekenaar paard, als symbolische fallus → vierde tijd : reorganisatie van Hans' imaginaire rond de fobische betekenaar paard.

Ook in een Freudiaanse sequens kunnen we de scharnierfunctie van de fobische ersatzvoorstelling aanwijzen. Angst in de tweede tijd → symptoom van de fobische ersatzvoorstelling in de derde tijd → remming in de vierde tijd. De vorige Lacaniaanse sequens laat toe van te stellen dat ook de eerste tijd er één van remming moet zijn geweest. Dit lijkt ons zelfs een zeer geslaagde kwalificatie voor de impasse van de imaginaire relatie. Door het symptoom van de fobische ersatzvoorstelling wordt die eerste remming als het ware geherstructureerd, in de vierde tijd. Was het subject eerst geremd in een moederlijke wereld (eerste tijd) dan kan het dat thans, met veel meer voordeel, worden in een vaderlijke wereld (vierde tijd).

We zullen vooreerst nagaan waar Hans de fobische betekenaar van het paard haalt en hoe hij het in het garcel van zijn discours slaat. Vervolgens hoe hij daarmee ploegt en welke vruchten hem dit oplevert. Gezien de punctuele scharnierfunctie van die betekenaar zullen we niet kunnen vermijden, vooreerst, van af en toe terug te vallen op onze tweede tijd en, vervolgens en vooral, van vooruit te lopen op de vierde tijd, waarin Hans' wereld in het teken van het paard komt te staan. Maar ondertussen zullen we ook de vinger moeten leggen op wat ons de verborgen bout of de geheime pen van beide scharnieronderdelen lijkt te zijn. Bout of pen waarzonder dus die scharnier van de fobische betekenaar niet kan draaien. En dat is Freuds benaming, tegenover Hans, van zijn fobie als 'Dummheit'.

3.1. Scharnierplaat één

3.1.1. Wie Hans het paard aan de hand deed

Waar haalt Hans de fobische betekenaar van het paard. Uit drie mogelijke hoeken kan het voor het eerst op hem zijn afgestormd : als reëel, symbolisch of imaginair paard. Geherformuleerd in termen van schuld, kunnen we stellen dat het kind er zelf schuld aan draagt dat het reële paard tot fobische betekenaar ontaardt. En dat zijn moeder en vader éénzelfde schuld treft voor het lot van respectievelijk het symbolische en het imaginaire paard. Dat klinkt rijkelijk abstract, beginnen we meteen met de concretisatie. Voordien weze nog opgemerkt dat deze drie invalshoeken van de fobische betekenaar paard elkaar geenszins hoeven uit te sluiten. Na ze elk afzonderlijk afgerond te hebben, zullen we op hun samenhang kunnen wijzen.

Reëel paard in de omgeving van Hans

In zijn verhouding tot het dier toont het kind, volgens Freud, nog geen spoor van de hoogmoed waarin de volwassen cultuurmens zijn eigen "natuur" van al het andere animale afzondert. Zonder bezwaar kent het aan het dier een *gelijkwaardigheid in geboorte* ('Ebenbürtigkeit') toe. Waar dit dier zich ongeremd bekent tot zijn behoeften, voelt het kind er zich zelfs meer verwant mee dan met die raadselachtige volwassenen. In die verstandhouding tussen kind en dier treedt echter niet zelden een merkwaardige storing op. Plots begint het kind een bepaalde diersoort te duchten. Het gaat het de aanraking, ja zelfs het zicht van elke vertegenwoordiger daarvan vluchten. Een dierfobie dus, die in de regel een soort betreft waarvoor het kind tot dan een bijzonder levendige belangstelling had betoond. En als ecoloog avant la lettre moet het Freud tenslotte nog van het hart dat de keur aan reële dieren, die nog in aanmerking komen als fobisch object of betekenaar voor de stadskinderen van het decadente fin-de-siècle Wien, dat die keur wel erg beperkt aan het worden is. In 1912 inventariseert hij er nog paarden, honden, katten, vogels, kevers én vlinders. (200)

Het kind wordt als het ware in zijn natuurlijke omgeving geconfronteerd met een reëel dier, stadsdier of huisdier. Het ontmoet die dus in zijn gewone huis-, tuin- en keukenrealiteit. Al die beesten interesseren het kind. Om één of andere reden springt daar toch één soort tussenuit. Daarmee treedt het in een imaginaire relatie.

Blijkt dan dat de geprivilegieerde interesse voor die ene soort functie is van de relatie van het kind tot zijn moeder. Het kan zich immers voor die diersoort interesseren als fallische moeder, of het kan er zich ook mee identificeren als fallus van de moeder.

Dat laatste is bijvoorbeeld het geval in de voorgeschiedenis van een infantiele kippefobie, waarvan Helen Deutsch verslag brengt. Een kind vergezelt zijn moeder bij het voeren der kippen en het eiergaren. Daar schouwt het aandachtig en met het gekuifde kopje reeds even schuingehouden toe hoe moe met deskundige hand de aarsrand betast, om te zien of er al een ei op komst is. Om zich later thuis, bij het gebaad worden, te identificeren met die moederlijke kip. Het wil door de moeder op dezelfde wijze behandeld als die kip. Als haar luxekippetje wil het zijn én geven wat zij verlangt. (201)

Naar een voorbeeld van de kinderlijke belangstelling voor een diersoort als fallische moeder hoeven we niet ver te zoeken. Denken we maar aan Hans' aanvankelijke belangstelling voor de paarden met hun formidabele Wiwimacher.

Hans : Ik kijk maar of jij ook een Wiwimacher hebt.

Moeder : Natuurlijk. Wist je dat dan niet ?

Hans : Neen, ik dacht, omdat je zo groot bent, moet je een Wiwimacher als een paard hebben.

Dat is de tweede maal dat Hans zijn moeder met die vraag lastig valt. Na haar eerste, eveneens bevestigend antwoord, toen hij nog geen drie jaren telde, was hij zich een idee van haar Wiwimacher gaan vormen vanuit de observatie van onder andere paarden. (GW VII, 245 en 247). Een mogelijke stimulans daartoe was misschien het hobbelpaard dat mama's Freud hem voor zijn derde verjaardag cadeau gaf. Een betekenisvol element dat we echter in een andere context beter tot zijn recht kunnen laten komen.

De dieren waarmee het kind eerst in een imaginaire verhouding treedt en die zich later tot fobische betekenaar kunnen keren, mogen misschien ingedeeld in twee grove fenomenologische categoriën. Enerzijds de kleine fallische dieren (kip) als fallus van de moeder. Anderzijds de grote beesten met opzichtige fallussen (paard) als fallische moeder.

Maar hoe wordt die imaginair gekoesterde reële diersoort tot fobische betekenaar. Door een trauma in de imaginaire verhouding tot dat dier. In zekere zin hervinden we hier Freuds allereerste stellingen in verband met wat hij de primaire fobicën noemde, waaronder de diervrees (slangen, padden en ander ongedierte). Zo Emmy von N.'s padde-fobie, doordat haar broer een dode pad naar haar wierp ("Studien"). (202) In die eerste stellingen van Freud is echter nog geen sprake van infantiele seksualiteit en a fortiori niet van de imaginaire relatie tot de fallus van de moeder of de fallische moeder. Dat padde-trauma is dan ook pubertair, en leidt in Freuds toenmalige visie slechts tot een

fobie doordat het een latente aangeboren vrees fixeert of psychisch werkzaam maakt.

Een voorbeeld van dat trauma in een infantiel-seksuele context vinden we in het door Deutsch geapporteerde geval van infantiele kippe-fobie. Gegrepen in de beveiligende imaginaire identificatie met de moederlijke kip weet onze kleine kippeman zich plots ook gegrepen door iets radicaal Anders : de haan. En dat onder de gedaante van zijn oudere broer.

Op een hete zomerdag was hij in voorovergebogen gehurkte houding met iets op de grond aan het spelen, toen zijn broer hem plots van achteren besprong, hem vast knelde om het middel en riep : "Ik ben de haan en jij de kip". Dat was duidelijk een geval van speelse seksuele aanval van de broer. Het kwam tot een worsteling tussen beiden, want ons vriendje weigerde ten allen prijze een kip te zijn. Nochtans moest hij zijn sterkere broeder laten begaan, die bleef hem in dezelfde positie omknellen en in een paroxysme van woede en tranen schreeuwde hij het uit : "Maar ik wil geen kip zijn!" En na een eerste periode waarin hij de kippen verneede in gezelschap van zijn broer, omdat deze hem iedere keer weer plaagde door hem op zijn identificatie ermee te wijzen ("Dat ben jij"), na die eerste periode gaat hij zijn kippe-fobie ontwikkelen. Lacans commentaar : de kip krijgt van dan af voor hem een perfect beteknende functie en helemaal geen imaginaire meer; de betekenaar verscheurt het narcisme. (203)

Eenzelfde traumatiserende functie lijkt ons Hans' belevenis toe te komen met zijn vriendje Fritz, dat onder het paardje spelen struikelt. Ook daardoor verliest het paard zijn imaginaire functie in relatie tot de fallische moeder en wordt het een betekenaar.

Vader : Heb je in Gmunden, tijdens de vakantie, vaak paardje gespeeld met de kinderen ?

Hans : Ja (nadenkend), ik denk dat ik daar de "Dummheit" heb gekregen. (...)

Hans : (...) Fritsje was ook een keer paardje en Fransje koetsier en Fritsje liep hard en almeteens trapte hij op een steen en bloedde hij.

Vader : Is hij toen misschien gevallen ?

Hans : Neen (...)

In een voetnoot voegt Freud er echter aan toe dat de vader terecht vermoedt dat Fritsje toen gevallen is. (GW VII, 292-293)

Het is dit eerste trauma in Hans' liefdevolle relatie tot het paard, dat volgens Freud werkzaam is achter wat hij de gelegenheidsaanleiding voor de fobie noemt. Dat tweede trauma van die gelegenheidsaanleiding was door de vader-detective al eerder ontdekt : samen met zijn moeder zag Hans een logpaard vallen (GW VII, 293 en 367-368). Bij de eerste val van het frele Fritsje-paard is Hans 4 1/2 jaar oud. Bij de tweede val van het logge paard is

hij 43/4 jaar oud. Met dat eerste trauma wordt het paard van imaginair geliefd tot betekenaar, het staat klaar om bij het tweede trauma als fobisch in het leven van Hans binnen te breken.

Een laatste opmerking in verband met dat eerste trauma dat de aanvankelijke imaginaire verhouding tot een reëel dier zo wreed verstoort, en dit tot betekenaar maakt. In principe kan dat alles zijn dat, hoe minimaal ook, verast. Maar lawaai lijkt toch geprivilegieerd. Hans bijvoorbeeld verklaart zich in eerste instantie geschrokken, niet zozeer door het omvallen van het paard als wel door de *herrie* ('Krawall') die het daarbij met zijn poten schopt (GW VII, 285). Voor het kippemannetje is er zijn victoriekraaiende haan. En ook blaffende honden, die dus niet bijten, liggen goed in de markt als fobische betekenaar. Eerst opschrikken van het geluid, om achteraf fobisch te worden tegenover de orale agressie.

Lawaaijerige beesten lijken het dus eerder tot fobische betekenaar te kunnen schoppen. Nochtans verklaart Lacan ook dat *zwijgen* ('se taire') *zwanger blijft van een enigma, enigma dat de aanwezigheid van de dierlijke wereld zo lang en zo zwaar heeft laten doorwegen. Er resteert ons slechts een spoor in de fobie, maar vergeten wij niet dat men er lang de goden liet huizen.* (204) Lacan heeft het over het Freudiaans verband tussen infantiele fobie en totemisme. Hier lijken het eerder unheimlich zwijgende beesten die zich opdringen als fobische betekenaar. Het prototype daarvan, als vleesgeworden stilzwijgen, is de slang. Misschien kunnen we beide standpunten verzoenen, en rest ook in elk beest dat zich met veel tam tam tot fobisch object weet op te werken een punt waarop het aan de betekenaar ontsnapt. Dat is dan zijn "zwijgen". Het fobisch dier functioneert dan niet alleen als betekenaar maar ook als punt van reële. Zijn stomme & reële aanwezigheid kunnen we gelijkschakelen met het genot. Zo is dat schrikbarend beest, als herrieschopper, niet alleen een ersatz voor de vaderbetekenaar maar, als stille genietter, ook voor het genot van de reële vader. We zagen dat het juist door de afwezigheid van die reële, dierlijk genietende vader is dat Hans zijn geliefde paard moet gaan vrez-

Symbolisch paard in het discours van Hans' moeder

Paardemannen op de plaats van de Naam-des-Vaders in het discours van de moeder

Bij het ontbreken of ontoegankelijk zijn van de Naam-des-Vaders in het moederlijk discours, bij ontstentenis dus van een geregelde functie van de vadermetafoor zou, volgens Miller, het subject het moederlijk verlangen op zich nemen via andere identificaties. En die identificaties ontleent het, net als die metaforiserende vaderbetekenaar, aan die moeder. Het zou dan bijvoorbeeld

uit de spiegelrelatie met de moeder zijn dat het psychotisch subject zijn imaginaire identificatie als De Vrouw haalt; het identificeert zich met de moeder als vrouw. In de voorgeschiedenis van de fobie zagen wij reeds dat het kind zich identificeert met de fallus van de moeder. Naast die twee imaginaire identificaties met wat Miller betekenis effecten noemt, is er nog de symbolische identificatie met de fobische betekenaar. En ook die plaatsvervangende Naam-des-Vaders dankt Hans volgens Miller aan de moeder. (205)

In die laatste stelling kunnen we een variant zien op één der voorwaarden voor het tot stand komen van de vadermetafoor, zoals Lacan die specificeert in zijn "Question préliminaire". Lacan onderscheidt daar drie voorwaarden. Vooreerst is er de wijze waarop de moeder de persoon van de vader voor lief neemt (imaginaire vader). Vervolgens is er de plaats die zij aan het woord van de vader of aan de Naam-des-Vaders reserveert in de promotie van de wet (symbolische vader). En tenslotte is er de relatie van de vader zelf tot de wet (reële vader). (206) Ons interesseert hier slechts de tweede voorwaarde. We vertalen die naar het geval van Hans toe. Lang voordat het paard zich als fobische betekenaar in Hans' discours installeert en dat structureert, stond het reeds als betekenaar in het moederlijk discours op stal. Het stal er de plaats die het woord, de autoriteit, de Naam-des-Vaders normaliter toekomt in de promotie van de wet.

We hebben hogerop gezien door welke paardemannen Max Graf, in het discours of onbewuste van zijn vrouw, mogelijkwerijs in de schaduw werd gesteld : een Onbekende van een Suikerbakkerij en de Bekende Analyticus S.F.. Niet alleen zijn relatie tot het paard, maar zelfs het bestaan überhaupt van die eerste zijn ons te schimmig om er verder over te speculeren. Van die laatste daarentegen staan zowel zijn betekenis voor de moeder als zijn associatie met het paard onomstotelijk vast. Dat de moeder bij hem in analyse is geweest, dat verklaart Freud zelf in zijn gevalstudie van haar zoon. En dat diezelfde Freud later in hoogsteigen persoon een hobbelpaard de trappen naar haar hooggelegen woonst had opgezeuld, ter gelegenheid van de derde verjaardag van die zoon, dat vernemen we van haar echtgenoot.

In plaats van de Naam-des-Vaders krijgt Hans van de moeder de betekenaar paard aangereikt. Dat is het paard met alwat dit achter zich meesleept : het liefdesverhaal van de analyse van de moeder met Freud of Freud als symbolische vader. Via dat paard zal Hans weer contact krijgen met die Freud en door die Freud komt Hans tot zijn vader.

Heraldieke dieren van prentenboeken, sprookjes, tv, etc.

*Waarom ben je bang mijn kind
Droom nu maar terwijl ik zing
Kijk maar niet naar het behang
Slaap gerust wees niet bang
Want er zijn geen wolven in het bos mijn zoon
(...)
Jouw dagen zijn een prentenboek.*

(D. Van Toren, liedjestekst)

De fobische betekenaar is voorafgegeven in het moederlijk discours. Hij bezet een centrale plaats in haar onbewuste, en dat is de plaats van haar gemis of haar verlangen. De verplichte keuze van een fobische betekenaar door het kind kan nooit los beschouwd van de anekdotiek van het moederlijk levensverhaal.

Dat hoeft uiteraard niet te betekenen dat de moeder van Hans hem eerst de oren van de kop heeft gezeurd over paarden, dat het toch zo een fantastische beesten zijn, de beste vrienden van de mens zelfs. Een onbewust vertrouwen in de culturele ambiance is voldoende : ze laat het kind prentenboeken (of tekenfilms) bekijken, leest het sprookjes voor. Zo vindt Hans bijvoorbeeld het paard in zijn eerste prentenboek. Dat prentenboek had de moeder blijkbaar van commentaar voorzien. Van die moederlijke commentaar getuigt Hans alleszins voor het prentje met een ooievaarsnest op een rode schoorsteen. Die rode schoorsteen had ze de ooievaarskist genoemd, vermoedelijk op Hans' vraag waar de ooievaarsjongen vandaan komen. Jammer genoeg valt niet te weten welke uitleg ze verschaftte bij het prentje waarop een paard beslagen wordt (GW VII, 308). We herinneren eraan dat Hans' eerste schrik in feite de *herrie* ('Krawall') der slaande hoeven gold van het paard dat hij samen met zijn moeder onderuit zag gaan. (207)

Ook de Wolfsman ontmoet zijn wolf voor het eerst in een prentenboek. Als volwassen analysant brengt hij de droom waarmee zijn infantiele fobie een aanvang nam, zelf altijd in verband met een illustratie bij het sprookje van Roodkapje. Op die illustratie wist hij tijdens zijn analyse, in een antiquariaat, weer de hand te leggen : een rechtopstaande wolf met één poot vooruitschrijdend, de voorste poten vooruitgestoken en de oren gespitst. Die illustratie boezemde hem als kind aanvankelijk geen schrik in. Wij begrijpen dat als zijn aanvankelijke imaginaire relatie tot die wolf. Uiteraard volgen nog heel wat andere associaties rond die wolvendroom, al ware het maar omwille van Freuds karakteristiek energiek aandringen. Nochtans ziet Freud het latent droommateriaal, dat zich in de daarop aansluitende dierfobie uit, uiteindelijk beperkt tot de indruk van twee sprookjes. Het genaamde "Roodkapje

en de Wolf" en verder "De wolf en de Zeven Geitjes". *De indruk van die twee sprookjes (en dan vooral van de tekeningen ervan) uitte zich bij de kinderlijke dromer in een heuse dierfobie.*

Die wolvenfobie onderscheidt zich van Hans' paardefobie doordat het angstdier niet eveneens een vlot voor waarneming toegankelijk object is, doch slechts als sprookjes(illustratie) bekend is. Het paard wordt Hans ook eerst en vooral als prentje bekend, maar van daaruit gaat hem wel terroriseren als alomtegenwoordige verschijning in de Weense straten. De Wolfsman lijkt er zich dus gemakkelijker van af gemaakt te hebben door een angstdier te kiezen dat niet van het papier af kan. Dit vereist immers een heel wat minder ingewikkelde symbolische organisatie van de imaginaire remmingen die de confrontatie ermee moeten vermijden (vierde tijd). Dat is echter zonder de perverse zus gerekend die hem met dat prentenboek blijft achtervolgen. En we zagen ook al dat die veilige gemakkelijksoplossing zijn toekomst er niet meteen veiliger & gemakkelijker zou op maken.

Ons vermoeden dat de Wolfsman-moeder de sprookjes moet hebben voorgelezen, konden we nergens bevestigd vinden. Ze zou hem later wel zelf de Gewijde Geschiedenis uit de doeken doen, terwijl ze daarnaast zijn Nanja er ook over laat voorlezen uit een rijkelijk geïllustreerd boek. (208)

Die prentenboeken, met hun getekende en vereenvoudigde papieren dieren, worden door Lacan beschouwd als een soort heraldiekboeken. De heraldieke dieren der familiewapens zijn zuivere betekenaars, die beladen zijn met de hele voorgeschiedenis van een bepaalde gemeenschap. Ze komen dus een vergelijkbare functie toe als de totem.

Bij het bekijken van een door de moeder opengehouden en becommentarieerd prentenboek bekent het kind zich tot één dezer heraldieke figuren. Het eigent zich, via zijn keuze van een betekenaar uit een vooraf opgestelde lijst, als het ware een bepaalde voorgeschiedenis toe. Afhankelijk van de culturele context wordt die keuzemogelijkheid daaruit op typische wijze beperkt. En daarbinnen wordt het nog eens beperkt, tot een keuze verplicht door het moederlijk verlangen.

In een kleurboek kan het dan de kleuren kiezen van zijn heraldieke dier. Maar ook daarin wordt het beperkt door achtereenvolgens de heraldieke regels, de cultuur en het moederlijk verlangen. Kinderen houden niet van kleuren. Hans bijvoorbeeld beperkt zich tot zilver en sabel voor zijn paard.

Eenmaal het heraldieke dier in een prentenboek gekozen en in een kleurboek ingekleurd, staat het klaar om later, in de fobie, tegen zijn baas op te staan. Dat prentenboekbeest heeft, als fobische betekenaar, een functie die door Lacan bepaald wordt als 'habilitation momentanée' van de angst. Eerst werd die betekenaar als geliefd gekozen (geliefd door de Ander en dus ook door het subject). Vervolgens trad de angst op tegenover het verlangen van

de Ander. Via diezelfde betekenaar, maar dan als gevreesd, wordt die angst dan *ogenblikkelijk/kortstondig* ('momentané') *bevoegd verklaard* ('habilitation'). Habiliteren betekent : aan een onbevoegde juridische bevoegdheid te verlenen, iemand wettelijk in staat te stellen om bepaalde machten uit te oefenen, bepaalde acten te stellen. Gekoppeld aan die bepaalde betekenaar met zijn heraldiek karakter en zijn stempel van goedkeuring door de cultuur en het moederlijk verlangen, daaraan gekoppeld kan de angst, die eerst het subject hulpeloos verdeelde, het thans op wettelijke wijze bijstand verlenen. De angst wordt geautoriseerd, gemachtigd. Angstig zijn mag, moet zelfs vanaf dat moment. (209)

Imaginaire paard in Hans' spel met de vader

Het moet de lezer wel lijken dat de vader zo onbestaand is in de voorgeschiedenis van de fobie, dat hij zelfs geen enkele stem heeft in de keuze van de betekenaar die in zijn plaats de klus klaren moet. Dat is nochtans niet zo. Wel komt het er op aan hem in die voorgeschiedenis op zijn juiste plaats te zetten. Hem valt een soort imaginaire verantwoordelijkheid toe bij de keuze van die betekenaar.

Laten we Freuds kliniek aan het woord ter verduidelijking van die Lacaniaanse terminologie. *Dat de vader van de kleine Hans paardje met hem had gespeeld, wat vast staat, was ongetwijfeld bepalend geworden voor de keuze van het angstdier; evenzo bleek het uiteindelijk op zijn minst zeer waarschijnlijk dat de vader van mijn slechts na zijn dertigste geanalyseerde Rus, in spelletjes met de kleine, de wolf had gespeeld en schertsend had bedreigd hem op te vreten.* Dat is Freud in 1926, bij de herneming van de gevalsstudies van Hans en de Wolfsman in het licht van het castratiecomplex.

In de gevalsstudie van Hans wees Freud er reeds op dat de vader eerst paardje speelde met Hans en dat het slechts daardoor is dat hij zich kon substitueren aan het als paard omvallende Fritsje tijdens de Gmunden-vakantie (GW VII, 359). (210) Trauma van het vallend Fritsje, we herinneren eraan, waardoor het geliefde vaderpaard voor het eerst tot potentieel fobische betekenaar werd. Hij zou dat actief worden nadat Hans een paard zag omvallen, en een echt dit keer, in gezelschap van de moeder.

RSI paard als vertegenwoordiger van de circuits van Hans, moeder en vader — het "verkeer" in een borromeaanse knoop

Hoe de verantwoordelijkheid voor de keuze van de fobische betekenaar gedeeld wordt door Hans, moeder en vader, dat kan topologisch benaderd. In het Sém. XXI (1973) komt Lacan terug op zijn lezing van het geval van Hans in het Sém. IV (1957). *Ik stelde mij net als iedereen de vraag : waarom dat*

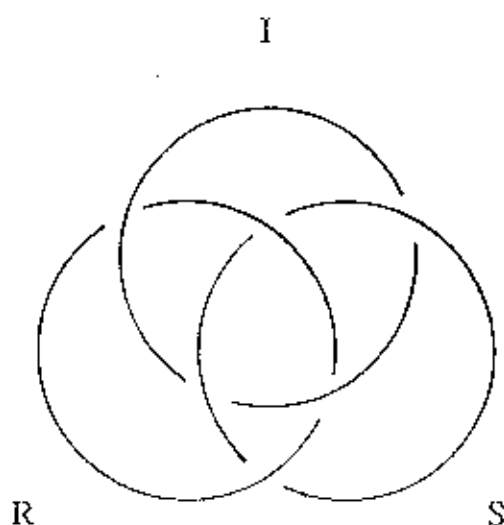
paard, waarom beangstigt juist dat hem. De uitleg die ik daarvan gevonden heb, bestaat er voor mij in dat het paard de vertegenwoordiger ('représentant') is van drie circuits. De waarheid dat er drie waren heb ik daar wel niet benadrukt. Maar het paard vertegenwoordigde een bepaald aantal circuits, ik heb er zelfs een plan van Wenen bij gehaald om ze duidelijk te kunnen situeren. Men vindt ze in de tekst van Freud.

Drie circuits. Een eerste waarop Hans een imaginaire relatie heeft met het reële paard als fallische moeder. Een tweede waarop Hans het paard ontmoet als betekenaar voor het moederlijk verlangen. En een derde waarop zijn vader voor hem het imaginaire paardje speelt. Dergelijke boude beweringen vereisen uiteraard dat ook wij Hans' wegen zouden nagaan op bijvoorbeeld een plan van Wenen.

Mogen we echter de geïnteresseerde lezer doorverwijzen naar Porge, die begaf zich zelfs ter plekke in de voetsporen van Hans. Porge reconstrueert en inventariseert eerst de circuits waarlangs Hans zich daadwerkelijk heeft bewogen. Vervolgens doet hij dat ook voor wat hij benoemt als de imaginaire circuits in de fantasmatisaties van Hans. Daarin vindt hij de drie volgende circuits. Een eerste brengt Hans tot de moeder terug. Een tweede laat hem samen met de vader vertrekken. En op een derde bevindt hij zich in het gezelschap van de grootmoeder (langs vaderlijke kant).

Lacans hypothese bestaat erin dat de fobische betekenaar, als representant van die drie circuits, niets anders is dan de olympische verknoping van reële, symbolische en imaginaire. Olympisch betekent, zoals de sportliefhebber wel zal weten, dat elk van die drie circuits of ringen doorheen elk van de andere is vastgeklonken. Begeeft één het, dan blijven beide andere toch aaneen.

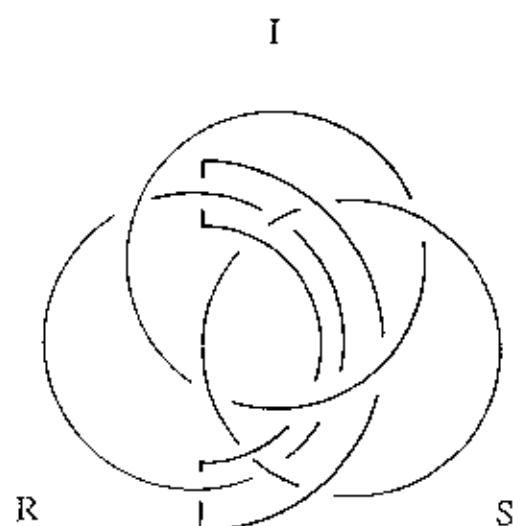
Borromeaanse knoop
met drie

Figuur 42

Zich beroepend op het daaropvolgende Sém. XXII van Lacan is Porge zo vrij om dat in twijfel te trekken. Van de betekenaar paard maakt hij een vierde circuit dat, als suppletie voor de vader, die drie losstaande circuits toch nog borromeaans verknoopt. Borromeaans betekent, zoals de elke Lacaniaans amateur zal weten, dat geen twee ringen aan elkaar zijn vastgeklonken. Begeeft één het, dan vallen ze alle vier uiteen.

Borromeaanse knoop
met vier

Figuur 43

De fobische betekenaar paard zou een benoeming zijn, door Hans, van een schrik op de plaats van de onnoembare angst. Porge noemt dat een metafoor die drie losstaande metonymische circuits met elkaar in verband brengt. (211)

Hoe Porge's Lacaniaanse correctie van Lacan beoordelen. In een eerste reflex neigen wij ertoe om Lacan in zijn eerste topologische "intuïtie" trouw te blijven. Doch laten we liever wat technischer worden. Het komt mooi uit dat we hier juist kunnen beginnen met ons onderzoek naar de wijze waarop de fobische betekenaar op zijn plaats komt in het discours van het subject. De verschuiving of metonymie lijkt daar veeleer het sleutelconcept dan de verdichting of metafoor.

3.1.2. Hoe het paard op zijn plaats kwam als fobische betekenaar in het discours van Hans

Freud : fobische ersatzvoorstelling als initiatie van een proces van verschuiving

In onze studie van het verdringingsmechanisme bij de infantiele angst-hysterische fobie hebben we uitvoerig aangetoond hoe de fobische ersatzvoorstelling gevonden wordt in een proces van *verschuiving* ('Verschiebung'). De passages waarin Freud dit inzicht verwoordt zijn legio. Twee tijden moeten terzake toch in Freuds denken onderscheiden.

We citeren eerst een bijzonder betekenisvolle en kernachtige passage in het kader van de 1915-metapsychologie (Ubw-Vbw-Bw). Daarin is nog geen sprake van het concept van de castratie. *De driftopwelling die aan verdringing onderhevig is, is een libidineuze instelling tegenover de vader, gepaard met angst daarvoor. Na de verdringing is de opwelling uit het bewustzijn verwonden, de vader komt er als object van de libido niet in voor. Als ersatz wordt op analoge plaats een dier gevonden dat min of meer als angstobject geschikt is. De ersatzvorming van het voorstellingsgedeelte is tot stand gekomen via de weg van de verschuiving langsheen een op zekere wijze bepaalde samenhang.* Hans' paard, als ersatzvoorstelling voor de vader, wordt gevonden via verschuiving. In de vierde tijd van remming blijft de ersatzvorming door verschuiving ijveriger dan ooit aan de gang. (212)

In die 1915-metapsychologie wordt de hele fobie nog beschouwd als projectie van het innerlijk driftgevaar naar buiten. In een tweede tijd, met de invoering van het concept van de castratie in "Hemmung, Symptom und Angst" (1926), wordt de fobie een soort eindeloos proces van verschuiving van de vaderlijke castratiedreiging : van het ene uitwendig gevaar naar het andere. We kunnen enkel vinden dat Freud, met die Kafkaïaanse visie, zijn eerste analyse van het verdringingsproces bij de infantiele angsthysterische fobie op geslaagde wijze afrondt.

Lacan : 'Pferd' als metonymie van 'wegen dem Pferd'

We veronderstellen genoeglijk bekend dat Lacan Freuds droommechanismen van verschuiving & verdichting herlezen heeft met Jacobsons metonymie & metafoor. Hier willen wij nagaan hoe hij de fobische verschuiving als metonymie weet te concretiseren in het geval van Hans' paard. Paard als metonymische betekenaar dus. Vallen we meteen met de deur in huis en geven we de betekenaarsketting uit het discours van Hans, waarop Lacan de metonymie ziet aangrijpen : 'wegen dem Pferd'.

Eerst de discursieve context van die betekenaarsketting. Hans verklapt zijn vader dat ze in Gmunden gewoon wagen en paard zonder wagen speelden. *Als het paard een wagen heeft kan het toch ook zonder wagen lopen, en de wagen kan toch thuis zijn.* Dan volgt de 'Verneinung' van het eerste trauma van het vallende Fritsje-paard. En tenslotte de cruciale passage : *Omdat ze altijd zeiden 'wegens het paard' en 'wegens het paard' (hij beklemtoont het 'wegens') en zo kreeg ik waarschijnlijk omdat ze dat zeiden, wegens het paard kreeg ik waarschijnlijk de 'Dummheit'.* Als de vader aandringt, weet Hans zich enkel te herinneren dat die uitdrukking gescandeerd werd door kinderen die 's ochtends voor de buitendeur stonden en dat hij er zelf ook bij was. Tegenover de verder aandringende vader herroept Hans zijn verklaring (GW VII, 293-294). Vermeldenswaard is tevens dat Hans vroeger reeds had verklaard van zijn 'Dummheit' gekregen te hebben bij het tweede trauma van het omvallend omnibuspaard tijdens zijn wandeling met de moeder. Hans' particuliere uitdrukking 'wie das Pferd umgefallen ist' (GW VII, 285) verborg op dat moment het 'wegen dem Pferd' van het ochtendlijk kinderkoor (GW VII, 293).

Het weggelaten 'wegen' = 'Wägen'

Als Lacan nu in dat door Hans geciteerde, geciteerde 'wegen dem Pferd', de metonymie ziet opereren, dan is hij daarin Freudiaanser dan ooit. In "Die Traumdeutung" (1899) wijst Freud er reeds op dat de fobiciën graag gebruik maken van de gepredestineerde veelduidigheid van het woord als knooppunt van meerdere voorstellingen. En in "Der Witz" (1905) heet het dat het kind de woorden als dingen behandelt, vandaar zijn neiging om achter éénzelfde of vergelijkbare *klank* ('Wortlaut') éénzelfde zin te zoeken. Freud voegt er nog aan toe dat wij volwassenen ons daar graag vrolijk over maken. En iets verder lezen we dat het kind, in zijn 'Lust am Unsinn', de woorden combineert zonder rekening te houden met hun voorafgegeven zin, maar enkel met de klanken. (213)

Vanuit dergelijke inzichten kan Freud bij Hans wijzen op het dubbelzinnig karakter van de betekenaar 'wegen' in de ketting 'wegen dem Pferd'. 'Wegen' (*wegens*) is homofoon met de Weense uitspraak van 'Wagen', 't is te zeggen 'Wägen' (*wagen*). *Wegens het paard* of *wagen het paard*. Freud wijst erop dat die *woordaanknoping* ('Wortanknüpfung') 'wegen=Wägen' de vader ontgaat. Voorwaarde, zegt Freud, voor het mislukken van de analyse. Hans herroept inderdaad zijn verklaring dat hij 'wegen dem Pferd' zijn fobie zou hebben gekregen. Hij kan zich niet als gedeeld en verlangend subject laten erkennen. De vader constateert dat de weerstanden van Hans te groot zijn. (GW VII, 293-294). Er is echter geen andere weerstand dan die van de ego-

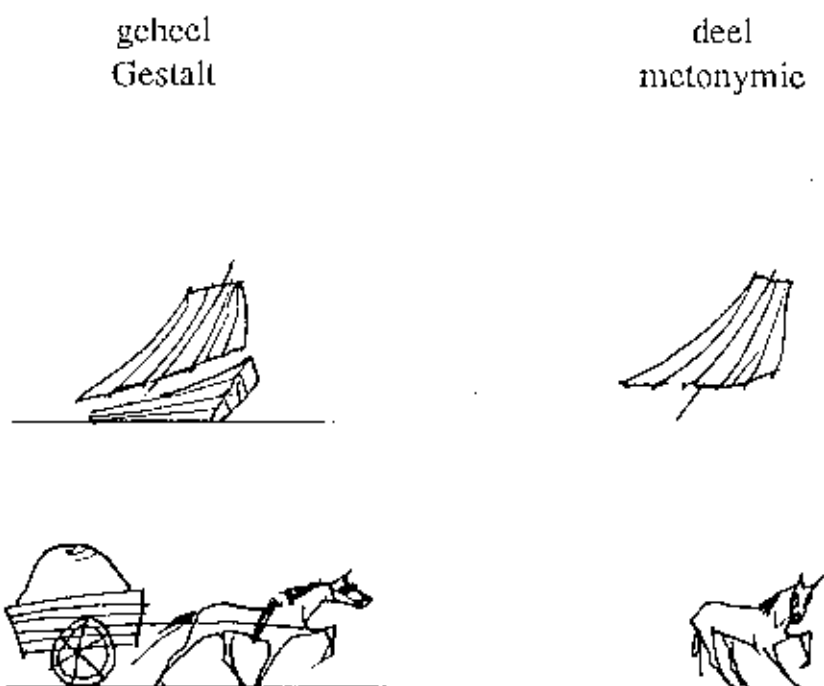
analytische vader tegen de ambiguïteit van de betekenaar. Lacan kon zich bezwaarlijk een Lacaniaanser Freud gedroomd hebben.

(...) op het punt waarop de fobie ontstaat, bevinden we ons voor het proces dat typisch is voor de metonymie. Dat wil zeggen de overgang van het gewicht van de zin ('sens'), juist, van de ondervraging die het woord ('propos') betekent, de overgang van één punt van de tekst van de tekstlijn naar het daaropvolgende punt. Dat is essentieel en structureel de definitie van de metonymie. Omdat het gewicht van dat 'wegen' volledig is versluierd en overgedragen is op wat er juist op volgt, namelijk 'dem Pferd', verkrijgt deze term zijn scharnierfunctie, verzamelt hij op dat moment alle hoop tot oplossing in zich. De hele kloof van de situatie van Hans op dat moment wordt overbrugd door een overdracht van grammaticaal gewicht (...) Men hervindt er (...) de metonymische associatie die, aan een woord, het daarop volgende woord in de zin geeft (...) In de tekst van het taalbad waarin Hans is ondergedompeld heeft hij de oorspronkelijke metonymie gevonden die de eerste tijd aanbrengt, dat paard waarrond zijn systeem zich zal herstellen. (214)

Uit dat cruciaal citaat uit zijn Sém. IV blijkt dat Lacan de wegvallende betekenaar 'wegen', met zijn geheime lading die we straks zullen onderzoeken, als het ware verantwoordelijk stelt voor het begingegeven van 'wegen Pferd' als fobische betekenaar. Eenmaal 'dem Pferd' op metonymische wijze geïnstalleerd, ziet Freud de terugkerende betekenaar 'wegen' verantwoordelijk voor de besmetting van de wagen door het paard.

Traditionele imaginaire definitie van de metonymie

Als traditionele, descriptieve bepaling van de metonymie vinden we bij Ducrot & Todorov (215) : *gebruik van een woord om een object of eigenschap aan te duiden die zich in een existentiële relatie bevinden tot de gewone referentie van dat woord*. Hun voorbeeld : kiezen tussen Genève en Rome, waarbij beide steden de vertegenwoordigsters of zetels zijn van een bepaalde ideologie. Een andere zeer courante en in wezen niet verschillende bepaling is deze van *deel voor geheel*. We vinden ze bij Lacan bekritiseerd als een imaginaire definitie van de metonymie. Het klassieke voorbeeld : "zeil" in plaats van "schip(-met-zeil)". Voor ons : "paard" in plaats van "wagen-met-paard". Imaginair betekent dat we er een verduidelijkend tekeningetje kunnen bij maken. Men observeert in zijn realiteit, ziet met eigen ogen dat het zeil deel uitmaakt van het schip-met-zeil, dat het paard deel uitmaakt van wagen-met-paard.

Figuur 44

Jacobsons eerste symbolische definitie van de metonymie (verlangen en $\$$)

In zijn Sém. IV hanteert Lacan reeds Jacobsons symbolische definities van metafoor & metonymie. Aangevat in zijn Sém. III over de psychosen, stelt Lacan het psychoanalytisch gebruik van die linguïstische categorieën op punt in het prestigieuze geschrift "L'instance de la lettre dans l'inconscient", uitgesproken op 9 mei en geschreven van 14 tot 16 mei 1957. De les van het Sém. IV waaruit we het citaat over het paard als metonymische betekenaar haalden, werd gegeven op 8 mei 1957, Lacan keert terug op die metonymie in de les van 15 mei 1957.

Welke is nu die symbolische definitie van de metonymie. Geven we ze meteen voor de betekenaarsketting 'wegen dem Pferd': de *samenhang* ('connexion') tussen paard en wagen is slechts in de betekenaar gegeven, en de metonymie baseert zich op het *woordelijke* ('mot à mot') van die samenhang. Dertien jaar later, in "Radiophonie" (1970), komt Lacan terug op die eerste symbolische Jacobson-definitie van de metonymie, weliswaar op een heel wat klinisch-kritischer wijze: *keuze* ('sélection') van een betekenaar die in de betekenaarsketting op een andere volgt, contiguité is de voorwaarde. Op die klinische kritiek of Lacans *linguïsterij* ('linguïstèrie'), die verband houdt met het genot en het object (a), komen we direct terug. Dat wordt dan de reële of Lacaniaanse definitie van de metonymie

Eerst moet echter nog een mogelijk misverstand uit de weg geruimd. Ook de symbolische metonymie-bepaling van Jacobson heeft Lacan in zijn *Sém.* IV en in "L'instance de la lettre" niet verhinderd van klinische vragen te stellen. Bijvoorbeeld de vraag van het subject : dat is het subject als vraag of de vraag die het subject stelt.

In "L'instance de la lettre" heet het dat de structuur van de betekenaarsketting het subject toelaat, in zoverre het die structuur gemeen heeft met andere subjecten, om er zich in zijn vragen van te bedienen om iets anders te betekenen dat wat gezegd wordt. Die functie van de betekenaarsketting is de metonymie. Dat andere dat betekend wordt, dat is de plaats van het subject in zijn zoektocht naar *het ware* ('le vrai'), naar zijn verlangen. We vinden hier één van Lacans bekendste formules, namelijk dat het verlangen van het subject een metonymie is.

In een betekenaarsketting wordt telkens de laatste betekenaar (S₁) geprivilegieerd ten koste van alle voorgaande (S₂). Daardoor wordt een *zijns-gemis* ('manque-à-être') in de objectrelatie onderhouden, en blijft het verlangen (\$) aan de gang. Bij een eerst metonymie wordt het zijns-gemis en dus ook het verlangen geïnstalleerd.

In de Hansiaanse uitdrukking 'wegen dem Pferd' staat, in Freuds visie, het dubbelzinnige 'wegen=Wägen' voor de zwangere moeder, in zoverre het een wagen betekent. Het éénduidige 'Pferd' staat daarentegen voor alle betrokkenen zoals de castrerende vader, de zwangere moeder en de dartele Hans zelf. Opmerkenswaard is overigens dat Freud selectief op het ambigu betekenaarskarakter wijst van woorden die op één of andere wijze in verband staan met zwangerschap en bevalling van de moeder. Voorbeelden, naast dat 'wegen-Wägen' : 'niederkommen' voor het vallen van het paard én het bevallen van de moeder (GW VII, 331); 'Bohrer' voor de boor uit het loodgietersfantasma én het gehoren worden (GW VII, 334); 'kriegen' voor het krij-gen van de 'Dummheit' zoals men kinderen krijgt.

Met de latere betekenaar 'Pferd' wordt de vader geprivilegieerd boven de moeder met haar eerdere betekenaar 'wegen-Wägen'. De moeder gaat als object verloren en het verlangen komt bij het subject op gang in het teken van de vader. Moeder ('wegen-Wägen') als S₂. Vader ('Pferd') als S₁. En verdeeld tussen beiden Hans (niets) als \$. De uitdrukking 'wegen dem Pferd' laat Hans toe van zich de vraag te stellen : aan wie hang ik vast, ben ik als paard vóór de moederlijke wagen gespannen of als wagen achter het vaderlijk paard ('avec qui est-on attelé?' zo vraagt Lacans Hans). We zouden kunnen nagaan in welke fantasmatisaties Hans zich de vraag stelt met wie hij zal vertrekken, wie hem zal meenemen : de vader of de moeder. En daarbij kunnen we vaststellen dat het vertrek met de moeder uiteindelijk nog het meest angstwekkend is. We volstaan echter met een passage waarin Hans zich op

eerder abstracte wijze die vraag stelt van zijn affiliatie, zijn afhankelijkheid of plaats in de samenhang van de betekenaarsketting. *Mama krijgt kinderen, waarom jij niet*, vraagt hij zijn vader. En hij lost die vraag zelf op. *Ik ben toch van jou*. Waarop de afwerende vader tot een vergelijk probeert te komen : Je bent van mama én van mij (GW VII, 323).

Bij zijn indianenduik van de moederlijke wagen naar het vaderlijk paard valt Hans tussen beide in. Dat zijn zoon nog altijd niet weet hoe hij hem toebehoort beschouwt de vader wel als een onopgeloste rest van de fobie. Bij de herformulering van Hans' woorden naar Freud, in zijn overdracht op Freud dus, blijkt hij de nood van zijn zoon toch te hebben gevoeld. *Ik ben toch van jou* wordt *Ik ben ook van jou*, met als commentaar *niet alleen van de moeder*.

Lacans reële definitie van de metonymie (genot en object (a))

Tenslotte de reële definitie van de metonymie. *De metonymie speculeert niet op de zin ('sens') die aan het subject vooraf gaat (hetzij de barrière van de on-zin), maar wel op het genot waarin het subject ontstaat als coupure (...)* *De metonymie, als operatie van een metabolisme van het genot waarvan het potentieel geregeld wordt door de coupure van het subject, noteert als waarde wat daarvan overgedragen wordt.*

Die waarde is wat rest aan genot nadat een eerste mythische genot doorheen de metonymie van de betekenaarsarticulatie is gepasseerd. Of om in Lacans metafoor van de financiële verrichtingen te blijven : de metonymie is de overschrijving van het Ander genot van het lichaam op de talig gestructureerde rekening van het onbewuste, alwaar het tot fallisch genot wordt. In de vroegere, symbolische definitie was enkel sprake van de overschrijving van betekenis ('signification') op de rekening van het paard. In haar laatste bepaling zou de metonymie aan de basis van Hans' fobie de overschrijving zijn van het genot ('jouissance') van de moederlijke (wagen) rekening op de vaderlijke (paard). (216)

Relatie van de metonymische fobische betekenaar tot de andere momenten van de "fobie-arbeid" (metafoor, geschrift, dagdromen)

We kunnen geen afscheid nemen van de verschoven ersatzvoorstelling (Freud) of metonymische betekenaar (Lacan) van de fobie, zonder te wijzen op zijn relatie tot de verdrinking (Freud) of metafoor (Lacan). Eenmaal metonymisch in een externe betekenaarsketting geïsoleerd en in het discours van Hans geïnstalleerd, kan het paard daar metaforisch aan de slag. De metafoor is *een woord voor een ander woord*. Een betekenaar uit een ketting wordt ingeplant in een totaal andere ketting, op de plaats van een andere betekenaar. De betekenaar paard zullen we dan ook in de meest verschillende beteke-

naarskettingen van Hans zien rondgalopperen, de meest verschillende betekenaars worden erdoor onderdrukt. Het effect van de eerste metonymie was geen betekeniswinst, het paard is bij zijn eerste verschijning een zinloze betekenaar. Eenmaal echter als metafoor in het discours van Hans aan het werk, raakt het zwanger van alsmaar meer betekenissen. Dat is in wezen wat in de vierde tijd van fantasmatisaties geschiedt. We zullen het paard daar dan ook op zijn metaforiserende tocht volgen.

De fobie-arbeid is gelijkoplopend met de droomarbeid. De metonymisch verschoven en metaforisch verdichtende betekenaar kan dan ook in verband gebracht met de twee overige momenten van de Freudiaanse droomarbeid. Dat is vooreerst de *inachtneming van de opvoerbaarheid of ensceneerbaarheid* ('Rücksicht auf Darstellbarkeit'), wat Lacaniaans gesproken de *schrijfbaarheid* ('écriture') is. Vervolgens is dat de *secundaire bewerking* ('sekundäre Bearbeitung'), en die bestaat zowel uit de logica als de fantasmatisaties of dagdromen. Dat de metonymische betekenaar ten tonele moet kunnen gevoerd, dat hij schrijfbaar moet zijn : dat is zijn heraldiek karakter, zijn statuut van tekening in een prentenboek. En aan secundaire, logiciserende bewerkingen zullen we hem onderhevig vinden in de vierde tijd van de fobie. (217) Die vierde tijd is er dus zowel één van metaforisering (primaire metaforen die een nieuw betekende genereren) als van logische bewerking (secundaire metaforen die een voorafgegeven betekende vertalen). We vinden beide vermengd in de fantasmatisaties van Hans.

3.2. Pen van de scharnier — Freuds benaming van de fobische betekenaar als 'Dummheit'

3.2.1. 'Dummheit' als overdrachtsbetekenaar

'Wegen dem Pferd' zegt Hans zijn 'Dummheit' gekregen te hebben. De betekenaar 'Dummheit', als benaming voor zijn paarde-fobie, heeft hij echter van Freud gekregen. Benaming : naam die men iets of iemand geeft, gewoonlijk met de gedachte dat het niet de eigenlijke, algemene of officiële naam is (van Dale). Die 'Dummheit' kan beschouwd als een eerste metafoor. Daaraan is haar dimensie van scheldwoord zeker niet vreemd.

Algemener komt die benaming door Freud de functie toe van een eerste interpretatie waarmee de subjectiviteit niet alleen van de zoon maar ook van de vader gevisieerd wordt. Onmiddellijk na het eerste ouderlijke alarm over de paardevrees van Hans (de vrees dat hem op straat een paard zou bijten), spreekt Freud met de vader af dat hij zijn zoon moet zeggen dat die geschiedenis met die paarden een 'Dummheit' is en verder niets (GW VII, 263-264).

Bij de volgende berichten hebben zowel Hans als de vader die betekenaar uit Freuds discours reeds in hun eigen discours geïntegreerd als benaming voor de fobie (GW VII, 265).

Die 'Dummheit' is een ontmoetingspunt van drie discours. Vader en zoon schrijven eerst naar de Professor die de 'Dummheit' kan wegnemen (GW VII, 268, 273). Uiteindelijk trekken beiden hun stoute schoenen aan en gaan elkaar opjuttende op consultatie bij de Professor. 'Dummheit' functioneert als *betekenaar van de overdracht* ('signifiant du transfert'). Vanuit die eerste benaming van het symptoom gaan ze de Professor veronderstellen als subject van het weten erover. Daardoor worden beiden vatbaar voor de interpretaties die deze ter gelegenheid van hun bezoek ten beste geeft. *Spreekt de Professor dan met de Goede God* dat hij dat allemaal vooraf kan weten? (GW VII, 277-278).

Op die betekenaar van de overdracht, en zijn relatie tot de angst, komen we afsluitend terug, binnen onze bespreking van de gesprekken voorafgaand aan elke mogelijke analyse. Slechts vanuit die benaming, vanuit die eerste metaforische betekenaar van de overdracht lijkt ons de fobische betekenaar in de vierde tijd zijn katalytische functie als metafoor op dergelijke ongegeeneerde wijze te kunnen waarmaken als bij Hans het geval is.

De lezer heeft er waarschijnlijk al lang zitten op wachten om te weten hoe wij die 'Dummheit' vertalen. We menen ons slechts langs twee omwegen aan een voorstel te mogen wagen. Waar haalt Freud vooreerst die betekenaar vandaan. En hoe vertaalt Lacan die vervolgens. Trachten we het aangenaam-speculatieve aan het theoretisch-nuttige te paren.

3.2.2. Freud en het verhaal van Dummhans

Kent de lezer het verhaal van "Dummhans"? *Des nachts komt een éénogige reus en die wil koren stelen. Dummhans springt op zijn schouder en steekt hem zijn oog uit. De reus belooft hem zijn hulp wanneer hij dat oog maar terugkrijgt. Dummhans geeft het hem, krijgt ros en wapenuitrusting, rijdt daarmee de Glasberg op en bekomt de aldaar toevende Prinses tot gemalin.* Dit verhaal vonden we in het standaardwerk van Jones over de nachtmerrie. Met als commentaar dat het magisch paard eerst gewonnen wordt door een koene daad, om er dan de jonkvrouw mee te winnen. (218)

Maar hoe kunnen we nu enigszins plausibel maken dat ook Freud misschien niet totaal onkundig was van het sympathieke verhaal van Dummhans. En dat dus niet alleen de benaming van de fobie als 'Dummheit', maar ook de herdoop van Herbert als Hans daardoor mogelijks beïnvloed zijn. Onze erudiete Freud-biograaf haalt het verhaal van Dummhans uit één der voornaamste materiaal- en zelfs inspiratiebronnen voor zijn nachtmerriestudie, en

dat is het tweedelig werk van Ludwig Laistner "Das Rätsel der Sphinx, Grundzüge der Mythenforschung" (1889). Daarin verdedigt Laistner op zeer energieke wijze de terugvoering van mythes op dromen. *Energiek*, het geoffende oor heeft al door dat Freud hier aan het woord is. En inderdaad, dat werk van Laistner figureert in de bibliografie van "Die Traumdeutung" (1899). Op de bespreking ervan moet wel gewacht tot 04-07-1901. Dan verklaart Freud aan Fliess door het voorwoord bekoord te zijn geworden, alsook door de focalisatie op de angstdroom. Verder dat hij op dat moment te lui is om verder te lezen. En ook dat Laistner uiteindelijk niets afweet van datgene "achter" de droom. (219) Of Freud uiteindelijk zijn aanvankelijk enthousiasme op zijn luiheid heeft laten primeren en het werk heeft doorworsteld tot pagina 117 van het tweede deel, waar het Dummhans-verhaal voorkomt, dat moet hier voorlopig een oncontrolerbare speculatie blijven.

't Ware wel een mooi verhaal indien het zo zijn gegaan. En dat Freud, met die benaming van de fobie als 'Dummheit' Hans doelbewust op zijn plaats heeft gezet in het symbolisch universum, in de oedipale verhalen die aan hem zijn voorafgegaan. Een mooi verhaal, ook al omdat we met die Dummhans misschien twee vliegen in één klap slaan. Want waarom moest Herbert eigenlijk als Hans de geschiedenis ingaan, waarom moest hij als Hans blijven bestaan in de oedipale verhalen na zijn dood?

In eerste instantie is daarvoor zeker nog een ander determinisme denkbaar dan de talige associatie tussen 'Dummheit' en Dummhans. Uit het persoonlijk voorbeeld waarmee Max Graf een analyse van het onbewust determinisme bij de keuze van voornamen illustreerde op één der woensdagavondbijeenkomsten in huize Freud, weten we inderdaad dat hij ook aan de namen Hans en Harry had gedacht voor zijn zoon Herbert. Dat staat genotuleerd in de minuten van de Weense Psychoanalytische Vereniging voor de avond van 8 april 1908. (220) (Op dat moment verkeert Herbertje thuis in volle fobie. Op de avond van die autoanalyse vraagt de vader dan ook nog snel even aan de Professor waaraan de trappelende benen van het gevallen paard Herbertje wel konden herinnerd hebben. *Zijn eigen reactie bij opgehouden urinedrang*, oppert de Professor, met echter wel een duistere oerscène in het achterhoofd. (GW VII, 288-289) Dat Freud met de schuilnaam Hans als het ware het verlangen van de vader in vervulling laat gaan en misschien zelfs tegen het verlangen van de moeder ingaat, dat hoeft geenszins een uitsluiting te betekenen van het determinisme vanuit de associatie tussen de benaming van de fobie als 'Dummheit' en het Dummhans-verhaal. Het is een feit dat Freud ons geen gevalstudie van de kleine Harry heeft achtergelaten.

En tenslotte kan Freud ook door meer klinisch-theoretische bespiegelingen bewogen zijn geworden. Misschien werd Herbert gewoon naar zijn zus Hanna (haar echte naam) als Hans herdoopt. Daarmee zou het narcistisch ka-

rakter van zijn verhouding tot haar in het daglicht zijn gesteld. Hanna fungeert als ik-ideaal voor Herbert. Hij wil zijn zoals zij, in de relatie tot de moeder. Daarop komen we terug.

3.2.3. Lacan en het concept 'bêtise'

In zijn Sém. IV vertaalt Lacan 'Dummheit' als 'bêtise'. Een zeer gelukkige vertaling voor Freuds kwalificatie van een beeste-fobie, die hij overigens slechts voor het oprapen had in de bestaande Franse vertaling, door Marie Bonaparte, van het geval van Hans. Later, in zijn Sém. XX, zal hij die 'bêtise' als vertaling van 'Dummheit' echter wel een conceptueel statuut verschaffen. Met zijn tegenoverdrachtsdefinitie zagen we Lacan een autoanalytisch fragment van Freud conceptualiseren, met de 'bêtise' doet hij hetzelfde voor een interpretatie van Freud.

Wat is die 'bêtise'. Een kenmerk van de betekenaar. Of nauwkeuriger, met een citaat van Lacan : *een wijze van collectivisatie van de betekenaar, want de betekenaar is 'bête*. Collectivisatie betekent verzameling of éénmaking, met die 'bêtise' is dan eigenlijk niets anders bepaald dan de wijze waarop de meesterbetekenaar werkt : S_1 of *betekenaar één* ('signifiant Un').

Klinisch situeert Lacan de 'bêtise' van de meesterbetekenaar in de vier discours. Met de regel van de vrije associatie wordt de analysant verzocht tot het uitspreken van om het even wat, hij mag niet aarzelen om 'bêtises' uit te kramen. Het is slechts daarmee dat volgens Lacan analyse mogelijk is, dat een subject van het onbewuste kan verschijnen.

$$\begin{array}{ccc} \text{hysterisch discours} & \frac{\$}{a} \longrightarrow & \frac{S_1}{S_2} \quad (= \text{bêtise}) \end{array}$$

Figuur 45

In het analytisch discours verschijnt de 'bêtise' als product, dat is de zinloze sleutelbetekenaar tot het verhaal van de analysant. De taak van de analyticus bestaat erin om, via de interpretatie, de 'bêtise' van de meesterbetekenaar zoveel mogelijk te voeden, dat wil zeggen hem in zijn naakte en zinloze essentie te ontmaskeren.

$$\begin{array}{ccc} \text{analytisch discours} & \frac{a \rightarrow \text{Ø}}{S_2 // S_1} & (= \text{bêtise}) \end{array}$$

Figuur 46

De discours van de meester en de universitair vluchten daarentegen de 'bêtise' van de meesterbetekenaar. Ze viseren de minste of, synoniem, de sublieme 'bêtise'. De meesterbetekenaar wordt er zinnig. (221)

Alwat we zojuist over de 'bêtise' hebben geresumeerd uit Lacans Sémin. XX, is van toepassing op wat Freud doet in de gevalstudie van Hans. Met die voorafgaande benaming van het fobische symptoom als 'Dummheit' maakt Freud een equivalent van de vrije associatie mogelijk, door die meesterbetekenaar wordt de overdracht op hem als verondersteld wetend subject op gang gebracht. Als 'Dummheit' kan over het fobisch symptoom gesproken, kan het geïnterpreteerd.

3.2.4. Onze vertaling als *dommigheid*

Hoe kunnen we nu die 'Dummheit' naar een kind toe vertalen, rekening houdend met Freuds mogelijks voorafgaande Dummhans-verhaal en Lacans latere conceptualisatie van de 'bêtise', 'Onzin', zoals in de Nederlandse vertaling van Morriën en Mulder is zeker geen slechte keuze: In Strachey's Engelse vertaling treffen we het vergelijkbare 'nonsense'. (222)

Bij die 'onzin' en 'nonsense' gaan wel een aantal connotaties van het Duitse 'dumm' verloren: het vlegelachtige op het brutale af; maar ook het vervelende en lastige; tenslotte het suffe en onnozele. Waarom zouden wij dan die 'Dummheit' niet gewoon vertalen als *dommigheid*, wat een domme strek betekent. Een lichte variant op een bestaande uitdrukking levert dan meteen de waarheid op van Hans' fobie en de benaming ervan door Freud: "*Hans komt door zijn dommigheid voort*". Gelukkig dus dat hij die fobie inclusief haar Freudiaanse benaming heeft gekregen.

3.3. Scharnierplaat twee

We zijn aangeland bij de tweede scharnierplaat van de fobische betekenaar. Die fobische betekenaar is de derde tijd in de fobie. Even eraan herinneren dat de eerste scharnierplaat aan de vorige twee tijden vastgevozen zit,

vooreerst via de herkomst van de fobische betekenaar en vervolgens via de metonymische installatie ervan. De verzameling vijzen waarmee de tweede scharnierplaat aan de vierde tijd vastzit, hebben we hogerop reeds, vrij algemeen, aangekondigd als de wijze waarop de fobische betekenaar werkt en de voordelen die het subject daaruit haalt. We willen toch een drietal van die vijzen beter benoemen. Maar dan kort. Want eigenlijk zitten we daarmee reeds volop in de vierde tijd van de fobie.

3.3.1. Geen objectrelatie als aanpassing aan de realiteit — wel een eerste regulering van het verlangen

Vooreerst is het fobisch object nooit een kwestie van aanpassing aan één of andere realiteit, hoe fylogenetisch deze ook wordt bepaald. Ooit was en ergens is het aangepast gebleven om bang te zijn voor bijvoorbeeld een wolf, een paard. Dat is een redenering die past in het theoretisch perspectief van de objectrelatie.

Juist tegen dit perspectief promoot Lacan, in zijn *Sém. IV*, het fobisch object als betekenaar. Die fobische betekenaar getuigt niet van een aangepastheid aan de realiteit of een objectrelatie ermee. Hij zorgt wel voor een eerste "aanpassing" aan de angst die voortspruit uit de onaangepastheid van het taalwezen aan het reële. De fobische betekenaar organiseert een subjectieve realiteit (symbolisering van het imaginaire) die het reële afdekt. Via de fobische betekenaar vindt het subject zijn weg in die realiteit en slaagt het erin om het reële te vermijden, er rond te blijven draaien. Dat reële waaraan het subject niet aangepast is, dat is het verlangen. De fobische betekenaar reguleert het verlangen, past het subject aan zijn verlangen aan.

Dat fobische verlangen dat qua vorm nog sterk gestempeld is door zijn angst-oorsprong, wordt door Lacan benoemd als 'prévenu'. Op die dubbelzinnige kwalificatie komen we meteen terug. (223)

3.3.2. Fobische betekenaar als symbolische fallus

Een ander belangrijk aspect, dat ten nauwste samenhangt met de betekenaarsaard van het fobische paard, is de vaststelling dat alle oedipaal-betekenisvolle personen eronder passeren. Bij sommigen is dat ook het geval voor hun fallus. Het paard kan staan voor moeder, vader, Hans en Hanna; maar ook voor de fallus van elk van hen (met uitzondering van die van Hanna?). Aan die lijst mogen wij misschien nog opa Freud toevoegen. (224) Ook bij de *Wolfsmen* spelen alle oedipale personages voor wolf. Beperken we ons hier echter tot de clan van het Paard

In de identificatie met de fobische betekenaar verankert Hans zijn wezen

Op de ware paarde-aard van vader en moeder wezen we al voldoende. Maar de zoon, is die de naam Paard waard. Is hij een paardje naar zijn vaartje. In de gevalsstudie zien we onze jonge Lippizaner huppelenderwijs een paar paardepasjes maken. Prompt vraagt pa : *Zeg, wie is nu eigenlijk dat paard, ik, gij of mama. Ik*, hinnikt Hans, *ik ben een jong paard*. (GW VII, 292). Op dat moment verkeert Hans reeds enige dagen in een paardestemming : hij loopt, valt, trappelt met de benen, hinnikt, doet een voederzak om, stormt op zijn vader af, bijt hem (GW VII, 287).

Jaren later, naar aanleiding van een vergelijking met de totem, zal Freud daarin de uiting zien van een identificatie met de fobische betekenaar. Wat neerkomt op een identificatie met de vader als betekenaar. Die identificatie geschiedt slechts wanneer de angst ervoor aan het tanen is.

Het gevolg van die identificatie is volgens Lacan een verankering of "centrage" van het zijn. Het subject vindt wat het eigenlijk is. (225) Vóór de fobische betekenaar was het subject plots niets meer voor de moeder. Erna is Hans een paard zoals én voor de vader.

Fobische betekenaar paard geeft de wereld zin

De fobische betekenaar symboliseert ook de penissen der betrokkenen. We beperken ons hier ook weer tot Hans. Dat het paard voor zijn reële penis staat, dat wordt door Lacan even plastisch als geestig in de verf gezet. Die reële penis wordt niet ervaren als "natuurlijk" tot het imaginaire lichaam behorend, wel als een zelfstandig levend wezen dat op dat lichaam komt parasiteren. Daarom kan hij zich ook ontpoppen tot een steigerend, op hol slaand en bijtend paard. De paardevrees vertaalt in het symbolische het feit dat Hans opmerkt dat hij lastig gevallen wordt door een penis. (226) In dat opzicht is de fobische betekenaar voor Lacan de symbolische fallus.

Als symbolische fallus galoppeert het paard door de wereld van Hans, het gaat wild tekeer in de betekenaarsketenen van zijn discours. Door daarbij telkens betekenaars omlaag te stampen, als metafoor dus, brengt dat paard een samenhangend geheel van betekenissen voort. We herinneren eraan dat die fobische betekenaar zich slechts kan substitueren aan alle mogelijke andere betekenaars, doordat hij eerst op metonymische wijze in de plaats komt van de ontbrekende betekenaar. Doordat hij dus op de plaats komt van het verlangen of de "castratie" van de moeder. Vóór de fobische betekenaar had de hele wereld plots haar betekenis verloren. Erna komt ze helemaal in het teken van het Paard te staan. (227)

3.3.3. Van de angst tegenover het reële verlangen van de Ander tot vrees tegenover de fobische betekenaar

Angst als traumatische angst — vrees als signaalangst

Regulering van het verlangen. Het subject en de Ander of Hans en de wereld die een beteken­is krij­gen. Het allerbelangrijkste in de context van deze verhandeling is echter het onderscheid dat de fobische betekenaar maakt tussen 'angoisse' en 'peur'. Ddat zijn Lacans termen die wij vertalen als *angst* en *vrees*. In plaats van overspoeld te worden door de angst tegenover het reële verlangen van de Ander, als het ontbreken van een betekenaar, gaat het subject een vrees koesteren tegenover een fobische betekenaar. Dat is Freuds onderscheid tussen traumatische angst en signaalangst. Elders maakt Freud ook het onderscheid tussen het reële en het psychische gevaar. Psychisch, in zijn jargon, is synoniem voor betekenaarsgebonden. (228)

'*Désir prévenu*' = *gevreest & vreesachtig verlangen*

De fobische vrees werpt een barrière op tegenover de mogelijke manifestatie van het verlangen van de Ander. De vreeswekkende beesten bakenen een terrein af, waarbinnen het subject zou verdwijnen, hulpeloos overgeleverd zou zijn aan de traumatische angst tegenover dat verlangen. Dat hoeven die beesten niet te doen als reëel aanwezig. Bordjes met het opschrift "verboden toegang", waaronder een vaag honds silhouet, volstaan. Eventueel alleen die honds-tekening. Het subject hoeft daar zelf nooit een hond gehoord of gezien te hebben. Het is voldoende dat er verhalen over honden de ronde doen. Tegenover die honds-bordjes heeft het subject een dubbele houding, het is verdeeld. Enerzijds worden ze geducht en vermeden. Anderzijds mag het subject ze nooit echt uit het oog verliezen, want voordat het er erg in heeft, kan het op de verboden plaats van het verlangen van de Ander zijn aangeland. Als de angst volgens Lacans bekende formule, een zekerheid geeft, dan verzekert de fobische vrees tegen die zekerheid van de angst. (229)

Is het theoretisch echter wel verantwoord van de fobische vrees een bescherming tegen de angst te noemen. Eigenlijk niet. Het subject verdedigt zich in eerste instantie niet zozeer tegen de angst als wel tegen zijn verlangen. In een traumatische angst tegenover het verlangen van de Ander ontstaan, kan dat verlangen van het subject weer tot die angst leiden. De honds-bordjes moeten het subject beschermen tegen zijn verlangen om verder te gaan, tegen de zelfvernietigende "bevrediging" van zijn verlangen. (230)

Waar Lacan het hysterische verlangen benoemt als *onbevredigd* ('insatisfait') en dat van de dwangneuroticus als *onmogelijk* ('impossible'), daar krijgt

het verlangen van de fobicus de dubbelzinnige kwalificatie 'prévenu' toegevoegd. Preventie van het verlangen betekent dat men het verhoedt, dat men het voorkomt, dat men er zich tegen laat verwittigen. 'Désir prévenu' kan echter ook betekenen dat het verlangen zelf verwittigd is, dat het een voorzichtig en behoedzaam verlangen betreft. Het *verhoede & behoede verlangen*. Het *gevreesd & vreesachtig verlangen*. De relatie tot het verlangen wordt gehandhaafd onder de vorm van de vrees. Het *onbevredigde* bij de hysterie, het *onmogelijke* bij de dwangneurose en nu ook het *preventieve* bij de angsthysterische fobie : die kenmerken gelden telkens in eerste instantie het verlangen van de Ander en pas daardoor het verlangen van het subject. Het verlangen van de hysterica en van de dwangneuroticus is het verlangen van de Ander als respectievelijk onbevredigd en onmogelijk te handhaven. Het fobisch subject wil eerst en vooral het verlangen van de Ander handhaven als *prévenu*, dit wil zeggen als vermeden & verwittigd, als gevreesd & vreesachtig.

In de fobie ziet men het verlangen in zijn simpelste en meest oorspronkelijk statuut. Dat wil zeggen dat de relatie van het verlangen van het subject tot het angstwekkend verlangen van de Ander slechts bemiddeld is door de gevreesde fobische betekenaar, en (nog) niet door de structuur van het fantasma zoals bij het hysterisch en dwangneurotisch verlangen. Met de fobische betekenaar in de angsthysterische fobie wordt het hysterisch discours geïnstalleerd. Dit wordt dan als het ware gecompleteerd of gefixeerd door het hysterisch of dwangneurotisch fantasma. Op de verhouding fobische betekenaar en fantasma komen we terug. (231)

Limiet der secundaire specificaties van de fobische betekenaar

Met de fobische betekenaar is de voorwaarde geschapen voor de *angstige verwachting* ('ängstliche Erwartung') of vrees voor het paard. Het is vaak mogelijk om die verwachting te verbijzonderen in de richting van de castratie : vrees voor een paard bijvoorbeeld blijkt dan uiteindelijk de vrees dat het paard zal bijten. Volgens Freud poogt zich die laatste inhoud, dat bijten of de castratie, aan het bewustzijn te onttrekken. Zo rest een onbepaalde fobie, met enkel nog de vrees en haar object. Die meest bepaalde vrees zou dus primair zijn. (232) Vanuit Lacan leggen wij het verband echter in omgekeerde richting : de specificaties van de fobische betekenaar paard, waaronder dat bijten, zijn secundair. Onze redenering daarbij : dat fobische paard raakt slechts verbijzonderd vanuit de metaforische substituties die in de loop van Hans' verhaal uitvoert.

Als karakteristieken van het Angstpaard van Hans vinden wij achtereenvolgens : bijten (GW VII, 260 etc.), in de (slaap)kamer binnenkomen (GW VII, 260), visuele opdringerigheid (GW VII, 265 — Hans moet ernaar kijken), wit (GW VII, 265), zwarte vlekken vóór ogen en mond (GW VII,

277 etc. oogkleppen en muilkorf), groot en log (GW VII, 281), omvallen tengevolge van een wagen (GW VII, 281 etc.), herrie schoppen met de poten (GW VII, 285 etc.), scharren met de poten (GW VII, 287), steigen (GW VII, 292), zwart (GW VII, 299), toegeroepen en afgetroefd (GW VII, 314), fier (GW VII, 317 — kort aan de teugel gehouden) en tenslotte het paard als één (GW VII, 327 — twee paarden samen boezemen Hans geen angst in). Een meer complexe trek van het Angstpaard is zijn wagen. In eerste instantie lijkt die trek als enige op zich ook voorwerp van vrees te kunnen worden. Maar uiteindelijk vreest Hans enkel zwaarbeladen, plots vertrekkende, snel rijdende en zwenkende wagens in de mate dat die het paard kunnen doen omvallen. Veel van die vreeswekkende trekken vinden we gecombineerd: witte bijtende paarden, logge, omvallende & herrie schoppende paarden, etc.

We zouden kunnen nagaan binnen welke betekenaarscontext en ten gevolge van welk metaforisch betekenis-effect elk van die specificaties tot stand komt. Beperken we ons echter tot de uitvergroting van de inauguratie van de fobische paarde-betekenaar. Huiswaarts kerend van een uitstapje met de moeder, geeft Hans haar na veel tegenstribbelen toe, dat hij gevreesd had door een paard gebeten te zullen worden. Vrees die niemand kan verklaren en die des avonds terugkomt, wanneer hij slapen gaat. Zijn uitleg: het paard zal in de kamer komen. (GW VII, 260).

Enkel dat laatste moment wordt door Lacan beschouwd als de plechtige intrede van het paard als fobische betekenaar. Dat wil zeggen dat op dat moment de ambiguïteit ervan duidelijk wordt. Voor wie staat immers dat paard. Het eerste, bijtende paard van de wandeling met de moeder kon voor Freud nog een moederersatz geweest zijn. Met het (slaap)kamerpaard lijkt de zaak hem al iets ingewikkelder te liggen (GW VII, 263). Die vrees dat het paard de kamer zou binnendringen zal Freud uiteindelijk toelaten van Hans' vrees te begrijpen als de vader geldend (GW VII, 349 en 356). Wanneer hij jaren later nog eens zijn overtuiging herhaalt dat het fobische beest een vaderersatz is, merkt Freud in het algemeen op dat de vrees voor nachtelijke inbrekers de vader geldt. Daarbij verwijst hij naar vader wolf in het sprookje van "De Zeven Geitjes". Het (slaap)kamerpaard is naast de moeder ook de vader. En nog vele jaren later, met zijn gewone flair voor vergeten vanzelfsprekendheden, wijst Lacan er ook op dat het paard dat de slaapkamer ingaat, niemand anders is dan Hans zelf. (233)

Bij die vrees voor de verschijning van het paard in het deurgat van Hans' slaapkamer kunnen we niet vermijden van aan de Wolfsman te denken. In diens angstdroom realiseert zich datgene waarvoor de wakende Hans zo bezocht is: in het kader van een raam wordt de Wolfsman voor het eerst een zicht gegund op de wolven die, bij zijn ontwaken, als fobische betekenaar zijn realiteit zullen uitmaken. Van bijten of opeten is op dat moment nog geen

sprake. In dat kader beperken ze zich tot een stomme en fascinerende, tot een reële présence. Meer verwacht Hans ook niet van de eerste verschijning van het paard in zijn slaapkamerdeur. Interessant genoeg betreft de eerstvolgende uitspraak van Hans over zijn paardenvrees hun visuele opdringerigheid : *Ik moet naar de paarden kijken en dan ben ik bang*. (GW VII, 264).

Freud en het geheim van de zwarte vlek

Aanspraak op een aparte behandeling maken toch wel de zwarte vlekken op het paardehoofd, meer bepaald vóór de ogen en de mond. Dat zijn details die Freud pas ervoer ter gelegenheid van het bezoek van vader & zoon, en waarvan hem op het zicht de zin meteen duidelijk leek. Lacan kent Freud graag denigrerende gedachten toe over toegewijde volgelingen als Max Graf : *maar dat is hijzelf met zijn lang gezicht; die ezel met zijn zwarte snor en zware bril bol van weerkaatsingen, dat is de paardekop*. En schertsend vraagt Freud aan Hans of zijn paarden een bril dragen. Neen. En of zijn vader een bril draagt. Ook niet. De vader draagt echter wel een bril, het zwart voor de paarde-ogen is dus een equivalent voor de vaderlijke bril. Daarna informeert Freud nog even of de paarden misschien een snor hebben. Hans vergewaardigt zich niet meer om te antwoorden. Maar misschien kreeg hij gewoon niet de tijd, omdat Freud meteen van wal stak met zijn oedipale uitleg over de angst voor het vaderlijke paard (GW VII, 277 en 356). Een week later kan de vader eens te meer niet volgen : *Waarvoor ben je dan eigenlijk bang ?* Hans weet het niet : *De professor zal het wel weten; denk je dat hij het zal weten*. Daar twijfelt de vader al lang niet meer aan, als goede volgeling wil hij echter niet anders dan zijn meester vóór zijn. Hij dringt dus aan. Hans weet wat er van hem verwacht wordt : *Ik ben het meest bang voor paarden die zoiets aan hun mond hebben*. Uzeren bit, halster of andere onderdelen van het hoofdstel, ook voederzak en muilkorf : in contrast met de door hem nochtans even herhaalde Freudiaanse grap of interpretatie van de snor, heeft de vader niet nagelaten van zich technisch-realistisch over het Paardehoofd te documenteren. Merendeel stuit hij echter op een neen vanwege Hans. Eén enkele keer, als zijn energiek aandringen Hans werkelijk te gortig wordt, maakt deze zich er van af met een ja. Maar in principe kan Hans niets anders kwijt over die afdekkende vlek dan dat ze zwart is, waarbij hij zijn eigen mond met de hand afdekt. (GW VII, 283-284, 287).

Hans kan zijn vader op geen enkel concreet paard die zwarte vlek vóór de mond aanwijzen, nochtans blijft hij zijn vader verzekeren dat zulke paarden bestaan (GW VII, 288). De vader gelooft hem niet. Tot Hans op een goeie dag, als zijn angst reeds kwijnend is, er toch in slaagt om hem op een paard met muilkorf te wijzen (GW VII, 304). Oef. Dat is dan toch nog onverhoopt gelukkig afgelopen. Veel later informeert Hans als het ware nog eens grinni-

kend bij zijn vader : "En, ongelovige Thomas, heb je nog vaker de vinger kunnen steken in dat Zwart van het Paardehoofd." Waarna hij er nog, met die typisch Teutoonse humor, aan toe voegt : "Du weisst ja alles, ich hab nichts gewusst." (GW VII, 326)

Lacan en het object (a) in "De Ambassadeur van de Angst" bij de Kleine Hans Holbein

Voor Lacan is de zwarte vlek vóór de mond resistent aan de specificaties van de fobische betekenaar, aan de betekenissen waarvan deze ten gevolge van zijn metaforisch gebruik zwanger raakt. Dank zij de specificaties van de fobische betekenaar weet Hans wat te vrezen. Met die zwarte vlek dreigt die vrees echter weer haar "object" of, beter, haar betekenaar te verliezen. Niemand die uiteindelijk weet wat ze betekent, ze blijft een onopgelost enigma. In verwijzing naar het heraldiek karakter van het fobisch paard kan die plek beschouwd als een smet op het blazoen van de fobische betekenaar, ze doet afbreuk aan zijn puurheid. Het proper, gelikte heraldieke ros begint zijn aftakeling tot een soort prehistorisch monster. Wat in die betekenaar doorschemert, de zwarte zon die in dat paardehoofd daagt, het als een kanker van binnenuit aantast, dat is het object (a). De vrees is gekoppeld aan een fobische betekenaar. Daaronder is de angst *niet zonder object (a)*.

Het object (a) is in het Sém. IV nog niet geconceptualiseerd, Lacan spreekt er echter wel over die vlek in niet mis te verstane termen : *dat soort vliegend zwart; dat niet aanschouwbaar ding; die reële kloof verscholen achter de sluier en de spiegel en die vanuit de achtergrond altijd opdoemt als een vlek; een soort negatief hallucinatorisch element...* (234) Die eerste drie bepalingen vinden we bijvoorbeeld in het Sém. XVI gecombineerd tot een definitie van het object (a) in het scopische veld, de blik. (235) Niet aanschouwbaar ding : we herinneren eraan dat de fobische betekenaar bij zijn inauguratie het paard is waaraan Hans niet voorbij kan zien. Het object (a) is nu het punt waarop dat mislukt, waarop hij toch aan iets voorbij moet zien, waarop hij bekeken wordt.

Ook doen een aantal elementen uit Lacans bepalingen van de zwarte vlek onvermijdelijk denken aan een anamorfose. Op het eerste zicht is een anamorfose inderdaad niets anders dan een schimmige vlek die een schilderij of tekening ontsiert. Die vlek blijft echter enigmatisch, doordat ze als het ware uit de achtergrond opduikt om de esthetische Gestalt ervan te doorbreken. De toeschouwer krijgt er geen vat op. "De Ambassadeurs" van Hans Holbein werd in dat opzicht door Lacan tot paradigma verheven.

Holbeins hele schilderij is geconcipieerd volgens de wetten van het toendertijd opgeld doend geometraal perspectief. Dat moest alles maximaal zichtbaar en transparant maken. Het barokke spel der anamorfose gebruikt

datzelfde perspectief op geperverteerde wijze : om zichtbaar te maken wat daarin juist moest verborgen blijven. De anamorfose verdrijft de toeschouwer immers van zijn gewoon standpunt recht tegenover het schilderij en laat hem, volgens de wetten van het geometraal perspectief, een nieuw standpunt vinden. Op dat punt blijkt hij niet meer degene die het schilderij bekijkt, maar wordt hij door iets in dat schilderij aangekeken. Via het geometraal perspectief wordt het subject weer geconfronteerd met wat het net daardoor meende te kunnen ontvluchten. In het geval van Holbeins "Ambassadeurs", is dat zijn doodshoofd. Voor Lacan is dat het Ding (Sém. VII) of het *subject als vernietigd* ('néantisé') *onder een vorm die de verbeelde incarnatie is van de min phi [(-φ)] van de castratie* (Sém. XI). (236)

Onze Hans is een kleine Holbein. Het fobische paard, als *Ambassadeur* ('Vorstellungsrepräsentanz') van de Angst, heeft hij in al zijn trekken geconstrueerd volgens het heersende betekenaarsperspectief. Alle trekken buiten één : de zwarte vlek. Of liever : vlekken. Vergeten we inderdaad niet dat het om zwarte vlekken vóór mond én ogen gaat. Die laatste werden, na hun Freudiaanse interpretatie als vaderlijke bril, door ieder uit het oog verloren. De vader van Hans is de kunstkenner die zich beperkt tot die ene zwarte vlek, daar toch nog door in de war wordt gebracht en ze probeert te herleiden tot elementen uit het heersende realiteitsperspectief. Om echter op het juiste standpunt te gaan staan, van waaruit hij dan zijn eigen ezelschedel in volle glorie zou zien verschijnen, daarvoor is zijn weerstand te groot.

Tot besluit van de derde tijd van de fobische betekenaar verklappen we de ware reden voor het belang dat moet gehecht aan de zwarte vlekken op het paardhoofd. Slechts dank zij de beperking van die vlekken functioneert de betekenaar paard in het discours van Hans als een normale, neurotische metafoor, en niet als een waanmetafoor. Het paard barst niet van de betekenis, niet alle betekenis wordt erin verdicht. Ergens blijft het reëel en zinloos aanwezig. Eenzelfde functie als die zwarte vlekken zou misschien kunnen toegerekend aan de *herrie* ('Krawall') die eveneens enigmatisch blijft in de loop van de gevalsstudie. Dat zou dan het object (a) zijn binnen het invocatieve register. Net als de herrie kunnen die zwarte vlekken misschien teruggevoerd op de oerscène van de ouderlijke coïtus. Oerscène die voor ons niets anders is dan een surrealistische collage van allerlei heterogene objecten (a).

4. Tijd 4 :

kwijning van de vrees in een proces van mythe-vorming
queeste van het fantasma

4.1. Lacan en Lévi-Strauss over de mythe

Zo punctueel de derde tijd van de fobische betekenaar is, zo uitgebreid is de vierde tijd van mythevorming of fantasmatisaties rond die betekenaar. Fantasma of mythe : daarmee duiden we de fragmenten uit Hans' discours aan, die ongeveer allemaal gekaderd worden door enerzijds *ik dacht* en anderzijds, doch minder vaak, *ik was niet bang*. De term fantasma of fantasmatisatie haalt Lacan uit Freuds gevalstudie waar de 'Phantasie' onderscheiden wordt van de droom (GW VII, 272). Voor de term mythe beroept hij zich herhaaldelijk op een artikel van Claude Lévi-Strauss getiteld "The structural study of myths". In het eerste deel van diens "Anthropologie structurale" vinden we dat artikel vertaald als "La structure des mythes" (1955). In zijn Sém. IV, in 1957, toont Lacan zich een creatief lezer van degene die ongetwijfeld één zijner voornaamste inspiratiebronnen is geweest. In 1953 had hij zich voor zijn "Le mythe individuel du névrosé" ook reeds gebaseerd op een vroeger artikel van Lévi-Strauss, getiteld "L'efficacité symbolique" (1949). Dat verklapt hij Lévi-Strauss, en meteen ook ons, in een uiteindelijk vrij kritisch uitval-lende interventie uit 1956.

In Lacans bespreking, in zijn Sém. IV (1957), van de al dan niet angstige *gedachten* ('Gedanken') van Hans zullen we rekening moeten houden zowel met die twee teksten van Lévi-Strauss (1949 en 1955) als met Lacans "Le mythe individuel du névrosé" (1953) en zijn kritische bekentenis van schat-plichtigheid aan Lévi-Strauss (1956). (237)

Reële → fobische betekenaar → mythes

Lacan — waarheid en reële in de mythes van de neuroticus

Lacans eerste definitie van de mythe, zoals gebaseerd op de Lévi-Strauss van 1949, vinden we in "Le mythe individuel du névrosé". Dat is in 1953.

De mythe is datgene wat een discursieve formule verschaft aan iets wat niet kan overgedragen in de definitie van de waarheid, vermits de definitie van de waarheid zich slechts kan beroepen op zichzelf en dat het in de mate

is dat het spreken ('parole') voortschrijdt dat het haar vormt. Het spreken kan zichzelf noch de toetredingsbeweging tot de waarheid vatten als een objectieve waarheid. Het kan ze slechts uitdrukken en dit op mythische wijze. (238) Op deze definitie kunnen we één van Lacans meest gekende aforismen terugvoeren. Namelijk dat de waarheid zich slechts in een structuur van fictie re-veleert, dit wil eigenlijk zeggen doorheen een kettingreactie aan ficties, leugens of mythes. (239) In de gevalsstudie van Hans vinden we dat letterlijk terug. Bij twee gelegenheden waarschuwt hij zijn vader : *Wat ik je daar vertel is allemaal niet waar. Wat is niet waar*, vraagt de verbouwereerde vader. *Niets van wat ik zeg is waar*, bekent hem de zoon. 'Verneimung' waardoor Hans duidelijk maakt dat hij zijn waarheid slechts kan benaderen door zijn vader, en ook Freud, al die ficties op de mouw te spelden. Vermaning ook om die waarheid niet te zoeken in de realiteitswaarde van zijn verhaaltjes.

In zijn "individuele mythe" werkt Lacan die inzichten van Lévi-Strauss over de mythe uit voor de Rattenman. In zijn Sémin. IV doet hij dat voor Hans. Vervangen we in zijn eerste definitie van de mythe uit die "mythe individueel" gewoon de term "waarheid" door "reële".

Voor Hans is dit de traumatiserende confrontatie van zijn reële (penis) met dat van de zus (geboorte) en de moederlijke Ander (verlangen), bij ontstentenis van de reële vader. De mythe brengt dan een discursieve benadering van dat reële. Een mythe komt echter nooit alleen, een echte oplossing biedt ze immers niet. Wat we dus krijgen, dat is een reeks mythes; die het subject verplaatst van de ene in de andere impasse of onmogelijke verhouding tot het reële. In haar varianten zet de mythe alle mogelijke onmogelijkheden tot oplossing van die reële impasse op een rij. Dit is slechts mogelijk dank zij de voorafgegeven structuur van het symbolische : in die mythische varianten worden alle mogelijke permutaties van een beperkt aantal betekenaarsopposities doorgevoerd, als antwoord op het reële (wit-zwart, groot-klein, etc.)

Lévi-Strauss — trauma in de mythe

Tot daar eigenlijk niets nieuws tegenover Lévi-Strauss. Getuige de subtiële wijze waarop deze laatste het trauma situeert in de vorming van de individuele mythe van de neuroticus.

In zijn eerste tekst (1949) zou het traumatiserend reële op het moment dat het zich voordoet door het subject onmiddellijk ervaren worden onder de vorm van *beleefde mythe*. Een situatie is dus niet intrinsiek traumatiserend, maar slechts in de mate dat ze binnen een bepaalde imaginaire context (psychologisch, historisch, sociaal) een affectieve kristallisatie tot stand brengt binnen de moule van de voorafgegeven structuur van het symbolische.

In de latere tekst (1955) formaliseert Lévi-Strauss de plaats van het trauma in de mythe-vorming. Dit laat hem zelfs toe van nog getrouwer tot de let-

ter van Freud terug te keren. De mythe, als aaneenschakeling van varianten, is een logisch instrument om een reële tegenspraak op te lossen, om een brug te werpen tussen twee onoplosbare problemen. Ze installeert een equivalentie tussen twee situaties, equivalentie die Lévi-Strauss bepaald ziet door twee types van inversies. Technische details doen hier minder terzake dan dat hij die twee inversies in verband brengt met de twee trauma's die voor Freud vereist zijn, opdat de neurose als individuele mythe zou ontstaan. Lacan verwijst vaak naar die formalisatie van Lévi-Strauss als 'la mise en équation signifiante de la solution'. In zijn interventie op de uiteenzetting van Lévi-Strauss (1956) zal Lacan vooreerst betreuren dat zijn vried niet verder is gegaan op die weg. Om zich vervolgens, in zijn *Sém. IV* (1957), maar alleen op die weg verder te wagen. In dat *Sém. IV* formaliseert Lacan inderdaad de tweede, derde en vijfde tijd van de fobie (formalisaties die wij hier achterwege gelaten hebben). (240)

Lacan— fobische betekenaar als symbolische fallus

Wat we bij Lévi-Strauss echter missen is de functie van de fobische betekenaar, als mediatie tussen het reële der trauma's en de progressie der mythische varianten. Alle mogelijke onmogelijkheden tot oplossing van die reële impasse, via het betekenaarsnetwerk met zijn beperkte aantal en alsmaar wisselende opposities, worden gearticuleerd rond dat centrale ankerpunt van de fobische betekenaar. We zagen dat de fobische betekenaar, in die verankerende functie, voor de symbolische fallus staat. Wat bij Lévi-Strauss ontbreekt, in de twee teksten over de mythe die wij hier een cruciale impact op Lacan toeschrijven, dat is dan ook niets anders dan de symbolische functie van de fallus.

Via dat fobisch of fallisch verankerde netwerk van symbolische opposities zorgt de mythe voor een herorganisatie van het imaginaire. De imaginair vloed van de concrete beleving of de ervaring in het hier-en-nu wordt gekanaliseerd binnen een voorafgegeven symbolische netwerk. Zo komt een nieuwsoortig imaginaire tot stand. Andere formuleringen die we bij Lacan vinden voor de mythe-vorming bij Hans : symbolisering van het imaginaire; voortgang van het imaginaire naar het symbolische; het gebruik van het imaginaire voor de symbolische permutatie, uitwisseling of overdracht. Of met een citaat. *Op zijn minst in de kritische fase waarvan sprake is in het geval van de kleine Hans en die de analytische theorie aanduidt als deze van het Oedipuscomplex, kan het reële in de nieuwe symbolische configuratie slechts herordend ten koste van een reactivatie van al de meest imaginair elementen, ten koste van een ware imaginair regressie van de eerste benadering die het subject ervan ondernomen heeft.* (241)

4.1.2. Freuds Oedipusmythe

Lacan — Oedipus als mythe in Freuds theorie

Met dat laatste citaat van Lacan zijn we meteen aangeland bij het mythisch karakter van Freuds Oedipuscomplex als verknoping van reële, symbolische en imaginaire. De Oedipusmythe verschaft een symbolische of discursieve (als discours) formule voor de onoverdraagbare kern van wat Lacan dan nog, in zijn "mythe individueel" met een ietwat ongelukkige term, de *intersubjectieve verhouding* noemt. Die in het symbolische of het spreken niet te vatten reële kern zou hij later conceptualiseren als de onmogelijke seksuele verhouding. Op dit punt van het mythisch karakter van het Oedipuscomplex in Freuds theorie én kliniek moeten we vaststellen dat Lacan zijn vriend Lévi-Strauss voor is. Voor de theorie vonden we dit reeds uitgewerkt in Lacans "mythe individueel"

Lévi-Strauss — Authenticiteit van Freuds Oedipusmythe

Lévi-Strauss zal het slechts over de Oedipusmythe hebben, maar dan vrij uitgebreid, in 1955. Wat hij daar vertelt zal echter wel van beslissend belang blijken voor Lacans visie op Freuds klinisch gebruik van de Oedipusmythe, tegenover de kleine Hans.

Lévi-Strauss zegt zich slechts tot de Oedipusmythe te wenden, ter illustratie van zijn techniek van structurele analyse. Die techniek zou eigenlijk niet legitiem zijn in dat bijzonder geval, de Oedipusmythe heeft immers te zeer te lijden gehad onder het ethisch en esthetisch gebruik ervan. Wat is nu het resultaat van die structurele analyse. Resultaat, waaraan Lévi-Strauss dus in principe geen enkel belang hecht. Als logisch instrument wil de Oedipusmythe een brug werpen tussen het initieel probleem "wordt men uit één of uit twee geboren" en het afgeleid probleem "wordt hetzelfde geboren uit hetzelfde of uit het andere." Niet zo onbelangrijk als resultaat.

Belangrijker is echter nog de technisch-methodische bedenking die Lévi-Strauss daaraan koppelt. Net als elke mythe wordt de Oedipusmythe bepaald door het geheel van de versies ervan. *We aarzelen dus niet om Freud, na Sophokles, te rangschikken onder onze bronnen van de Oedipusmythe. Hun versies verdienen hetzelfde krediet als andere, oudere en schijnbaar meer 'authentieke' versies.* Ook Freud wil immers nog steeds begrijpen "hoe één uit twee kan ontstaan" of, specifieker, "wat heeft de vader ermee te zien dat ik er ben." (242)

We hebben vroeger Lacans analyse gevolgd van Freuds plaats in de gevalsstudie van Hans. Hier kunnen we die verbijzonderen tot de functie van Freuds versie van de Oedipusmythe voor de mythe-vorming of fantasmatisaties van Hans. Op Freuds presentatie van de Oedipusmythe antwoordt Hans met zijn reeks Oedipus-versies. Die reeks benadert de autoritaire Freud-versie op asymptotische wijze. Bedoeling daarbij is van zijn vader geleidelijk op de plaats te brengen, waarop hij in de Freud-versie was gezet. Hans wil voor zijn impasse in de verhouding tot het reële tot een vergelijkbare oplossing komen, als degene die Freud voorstelt.

We herinneren aan de Freud-versie van die Oedipusmythe, in al haar primaire brutaliteit. Freud *openbaart* ('eröffnet') Hans. *Reeds lang voordat er een kleine Hans op de wereld was, wist ik reeds dat gij er ooit zoudt zijn en dat gij Uw moeder zozeer zoudt minnen dat gij Uw vader wel moest vrezen. En ik heb Uw vader daarvan verwittigd.* (GW VII, 277).

Hans moet wel vaststellen dat zijn vader niet beantwoordt aan degene die hem verschijnt in Freuds quasi-religieuze versie van de Oedipusmythe. En dat hij dientengevolge ook zelf niet op de voorgeschreven plaats staat. "Gij zijt te braaf om dood te doen (of doet toch alsof) en daarom moet ik ook." Onmiddellijk na Freuds orakeltaal, wijst Hans op een klap die hij voordien toch reeds van de vader mocht ontvangen. Deze doet echter alsof zijn neus bloedt. (GW VII, 277). Enkele dagen later verklapt Hans zijn vader in welke moeilijke positie hij wordt gebracht door die verplichting om hem omwille van zijn liefstalligheid lief te hebben. *Waarom heb je mij gezegd dat ik mama graag zie en daarom hang ben voor jou, terwijl ik jou toch graag zie* (GW VII, 279). Die onhoudbare imaginariëteit wordt afgewogen tegenover het symbolische van Freuds Oedipus-oplossing. En vanaf dat moment zal Hans pas goed op dreef komen.

Met zijn interventie zegt Freud aan Hans de mogelijkheid gegeven te hebben om zijn onbewuste formaties naar voor te brengen volgens een programma dat hij de vader vooraf had kunnen mede delen (GW VII, 278). Freud heeft echter de vader niet voorgelicht over al wat de zoon nog te wachten stond. Zo bekennt hij bijvoorbeeld de vader wel van te voren gezegd te hebben dat de fobie in verband moest gebracht met de geboorte van Hanna, maar dat hij daarbij verzuimd had van erop te wijzen dat de boreling in bepaalde infantiele seksuele theorieën beschouwd wordt als een uitwerpsel ('Lumpf'), dat dus die geboorte langs het 'Exkrementalkomplex' moest passeren. Een tijdelijke verduistering van de kuur was het resultaat van die nalatigheid (GW VII, 310 en 340). Belangrijker is echter nog dat Freud de vader, vanuit

theoretische overwegingen, bewust onkundig wenst te laten van een andere "fase" die Hans later zou doormaken. En dat is het oedipale castratiecomplex. *Alleen maar om de verklaringskracht van een anders moeilijk in handen te krijgen bewijsstuk niet te laten verkommeren* (GW VII, 340)

Die vaderlijke onwetendheid is ongetwijfeld niet vreemd aan de delirante allure die de mythe-vorming in haar proliferatie bij de zoon aanneemt. Dat delirante betreft inderdaad vooral de analiteit en de castratie betreft. Voor die laatste verwijst Freud naar beide loodgietersfantasieën (GW VII, 340). Juister is misschien van te zeggen dat het delirante karakter van die fantasmatisaties de uiting is van Hans' verdeeldheid tussen de stugge onwetendheid waarvan de reële vader van dan voort bij elke interventie blijk zal geven en de vlotte alwetendheid waarvan symbolische én imaginaire vader Freud op een blauwe maandag (20-03-1908) ooit heeft blijk gegeven.

Hiermee raken we eens te meer het complexe vraagstuk van de overdracht in de gevalsstudie van Hans. Maken we er ons hier gemakkelijk van af door te vermelden dat Lacan er geen echte overdrachtsverschijnselen in de zin van herhalingen bespeurt. Hij ziet er enkel het *puur functioneren der fantasma's*, wat hij ook *doorwerking* ('Durcharbeitung') noemt. Die toestand wijt hij aan verhouding tussen symbolische, imaginaire en reële vader; en meer concreet aan het feit dat de analyse hier door de reële vader wordt gevoerd. Met een reële vader is er nooit sprake van overdracht. Hoogstens van een delirante overdracht, zo voegen wij daaraan toe.

Tegengesteld aan de echte psychotische waanoverdracht blijft echter die delirante overdracht van Hans' fantasmatisaties of intense mythe-vorming in de dialoog met zijn vader altijd van de orde van het spel. Symbolisch spel dat Hans niet zonder enig raffinement beheerst, en waarvan hij zelf nooit de speelbal wordt. Het blijft een vrolijke wetenschap, *dat alle weten slechts stukwerk is en dat op elk niveau een onopgeloste rest achter blijft*. (GW VII, 335). (243)

4.2. De reeks mythes maakt de fobische betekenaar paard overbodig doordat ze de neuroticus toelaat zijn individuele mythe (fantasma) te vinden

Het resultaat van die mythe-vorming, als spel van symbolische permutatie met imaginair materiaal rond de initiële fobische betekenaar, het resultaat daarvan is uiteindelijk van deze laatste overbodig te maken. Het reële wordt van dan af niet meer geweerd door die fobische betekenaar maar door het symbolisch georganiseerde imaginaire. Met die fobische betekenaar was de angst reeds tot vrees gemilderd. Met de verdwijning van die betekenaar zou in principe ook die vrees moeten kwijnen. En dat is inderdaad het geval bij Hans.

Met die verdwijning van de fobische betekenaar en de daaraan vasthangend vrees, bevinden we ons reeds in de vijfde en laatste tijd van de fobie. Die tijd valt eigenlijk buiten de fobie, als een vast punt van waaruit het subject op de geschiedenis zijner fobie kan terugblikken. Voor Hans is die geschiedenis vooral deze van zijn fantasmatisaties of zijn asymptotische benadering, doorheen zijn Oedipusversies, van Freuds Oedipusmythe. Waar de vierde tijd als hoogbloei én verval der fobie gekenmerkt wordt door die delirant lijkende reeks fantasma's, daar zet de vijfde tijd een (voorlopig) definitief eindpunt achter de fobie met de "fixatie" van één specifiek fantasma. Daarmee is in feite ook gesteld dat er niet zoiets bestaat als een fobisch fantasma, dat de tegenhanger zou zijn van het hysterisch en obsessieel fantasma. De infantiele angsthysterische fobie moet beschouwd als de queeste naar zulk angstwerend fantasma, naar "de individuele mythe van de neuroticus". Er wordt gestruikeld van de ene naar de andere onmogelijke oplossing voor de impasse in de verhouding tot het reële, en dat tot één onmogelijkheid enigszins houdbaar blijkt.

We herhalen een vroegere stelling. De infantiele angsthysterische fobie installeert het hysterisch discours (via de fobische betekenaar). Daarbinnen dan naar een fantasma gezocht (via de symbolische permutatie met imaginair materiaal rond die fobische betekenaar), om dat discours als het ware in het reële te verankeren. Eenmaal dat fantasma (hysterisch of obsessieel) gevonden, is de fobie overgewaaid. Een volwassen opstoot van fobie, als regressie tot de infantiele fobie, kan dan ook beschouwd als een hernieuwde queeste naar zulk angstwerend (hysterisch of obsessieel) fantasma. Die opstoot zou zich dan voordoen bij destabilisatie van het fantasma. Het is vaak op dat moment dat men, met een fobie, naar de analyse vlucht om daarin zijn fantasma te herstellen. Voor wie lang genoeg in analyse blijft, kan een fobische opstoot het teken zijn dat het einde van de analyse, met zijn *doorsteek van het fantasma* dreigt.

Geen fobisch fantasma. In die scherpte vonden we de stelling slechts bij Miller en bij wie hem volgen in zijn lezing van Lacan. Zelf heeft Lacan het inderdaad nergens expliciet over het fobisch fantasma. Hij heeft het echter evenmin over het ontbreken ervan. In zijn Sémin. VI en Sémin. XIV horen wij een lichte suggestie in de richting van wel een fobisch fantasma. Rekening houdend met een geschrift uit 1960, moet men echter al van enige kwade wil zijn om Millers interpretatie van Lacan op dit punt aan te vechten. Het citaat van Lacan : (...) *de angst voor het verlangen van de Ander is onmogelijk te miskennen wanneer hij slechts afgedekt wordt door het fobisch object, moeilijker te vatten voor de beide andere neurosen wanneer men niet de leidraad heeft om het fantasma te stellen als verlangen van de Ander*. Zoals diezelfde Miller terecht opmerkt, blijft de referentie naar Lacans geschriften doorslag-

gevend bij lezing van zijn gesproken seminars. Voor ons dus geen fobisch fantasma. (244)

4.3. Van vrees tegenover de fobische betekenaar tot walging & schaamte tegenover de fantasieën

Tot slot volgen we het lot van de vrees doorheen die fantasmatisaties van Hans. Die vrees is gedoemd te verdwijnen, iets anders kan echter in haar plaats verschijnen. Bij Hans blijkt dat zelfs het affect dat bij uitstek is verbonden aan het stabiele fantasma of, eigenlijk, aan de bekentenis van dat gestabiliseerde fantasma in de overdracht. En dat is de *schaamte* ('Scham'). Reeds in zijn fameuze giraffenfantasie, die al een eerste stabilisatie dreigde te betekenen, maar uiteindelijk, dank zij Freuds oedipaliserende interventie, als prototype ging fungeren voor de fantasmatische reeks die daarop zou aansluiten, reeds in die giraffenfantasie verklaart Hans generlei vrees te hebben gekoesterd. Hij begint echter wel die giraffenfantasie zelf te koesteren. Als hij 's nachts de ouderlijke slaapkamer binnenvalt, wil hij eerst niet zeggen wat hij heeft gedacht. 's Morgens gaat hij slechts *na enige tegenzin* ('nach einigem Sträuben', GW VII, 272) over tot de bekentenis van die giraffenfantasie aan zijn vader. Eénmaal over de brug neemt hij zijn vader verder in vertrouwen. *Mama heeft mij zo lang gesmeekt om haar te zeggen waarom ik 's nachts gekomen ben, maar ik heb het haar eerst niet willen zeggen, omdat ik mij eerst voor mama geschaamd heb.* (GW VII, 274).

Het gedeeld & beschamend geheim dat vader en zoon verbindt, zal vanaf dat moment als een rode draad doorheen die fantasmatisaties lopen. Bijvoorbeeld de twee incestueuze grensoverschrijdingsfantasieën (onder de draad en het venster kapotslaan, GW VII, 275-276) en de parodie op de komst van de ooievaar (*vertel dat niet aan mama, dat is een geheim*, GW VII, 306).

Naast de schaamte zien we ook nog een ander affect bij de fantasieën de plaats van de vrees innemen, en dat eveneens in relatie tot de moeder. Dat tweede affect is de *walging* ('Ekel', 'Pfuil'), ter gelegenheid van de kolderieke onderbroekenhistorie rond de moeder. *Waarom heb je foei gezegd, was je er vies van (geekelt)?* vraagt de vader. *Ja, omdat ik dat zag, ik geloofde dat ik Lumpf moest doen.* (GW VII, 291).

Het gaat om dingen, zegt Freud, *die hem vroeger veel lust verschaften, maar waarvoor hij zich nu, na de intrede van de verdringing, erg schaamt en doet alsof hij er vies van is* (GW VII, 292). Vanuit het voorgaande, en ook vanuit de coherentie van Freuds theorie, lijkt het ons echter genuanceerder van te stellen dat eerst en vooral de angst & fobische vrees functie zijn van de verdringing. De walging en vooral de schaamte, die in de plaats daarvan

komen, zijn functie van het later geïnstalleerde fantasma. En verdrongen is dat fantasma eigenlijk niet. De verdringing slaat enkel op betekenaars, terwijl het fantasma van de orde is van wat Lacan benoemt als de *absolute betekenis* op het punt waar een betekenaar ontbreekt en waar dus de verdringing noodzakelijk faalt. (245)

Blijft dus wel dat bij Hans nog geen definitieve stabilisatie of fixatie van het fantasma is opgetreden. Hij is nog op zoek naar een passende schaamte. Met de vlotte bekentenis van wat hij allemaal heeft gedacht bevindt hij zich halverwege de weg van de angst naar de schaamte. (246)

5. Tijd 5 :

oplossing van Oedipus- en castratiecomplex als definitieve vorm van angstbemeestering

5.1. Lacan versus Freud over het einde van Hans' analyse

5.1.1. Genezen van de vrees voor het paard — familiair met de vader

Luttele dagen na ontvangst der laatste vaderlijke berichten over Hans, schrijft Freud aan Jung dat zijn vijfjarige patiënt door de psychoanalyse *vlot & volledig* werd *genezen* van zijn fobie ('glatt geheilt'). (247) In de gevalstudie zelf betekent dat voor Freud dat Hans de paarden niet meer vreest. Maar ook dat hij eerder familiair met de vader begint om te springen : wat de vader aan respect inboet, dat wint hij aan vertrouwen terug. *Ik dacht dat je alles wist omdat je dat van het paard wist*, daarin hoort Freud die familiariteit tussen "analysant" en "analyticus" op het einde van de analyse op de meest treffende wijze verwoord (GW VII, 335 en 375).

Zeer concreet vinden we bij Lacan het eerste criterium even negatief veroordeeld als het tweede positief gewaardeerd.

Infantiele angsthysterische fobieën zouden immers even snel genezen zonder dergelijke doorgedreven analytische aanpak als in het geval van Hans. (248) Even de hypothetische zijde van Freud kiezend, lijkt het verschil dan wel dat de analytisch bewerkstelligde genezing van de fobie bij Hans een "definitieve genezing" kan zijn. Hij zou niet meer te lijden mogen hebben van volwassen fobieën. Die infantiele fobie zou dan niet meer dienen als regressiebasis voor de volwassen fobieën, wat wel nog het geval is bij spontane genezing. Of in andere termen : het fantasma dat Hans vanuit het ankerpunt van zijn fobische betekenaar vond, zou voldoende gestabiliseerd zijn.

Als de negentienjarige Hans later nog eens bij zijn oude Freud aanklopt, blijkt hij inderdaad van een robuuste psychische gezondheid te genieten. (249) Maar ook over dat genieten toont Lacan zich heel wat minder opgetogen. Door de wijze waarop indertijd zijn infantiele fobie werd "opgelost", door de fixatie aan een bepaald fantasma, zal Hans andere neurotische trekken dan louter fobische vertonen. We zien straks welk fantasma, welke trekken.

Over die familiariteit daarentegen lijkt Lacan, in één zijner latere en nochtans eerder Freud-kritische seminars, vrij tevreden als formulering voor het einde van een analyse. Zo begrijpen wij toch zijn uitspraak dat de analyticus niet de "vader" van de analysant is, maar eerder iets als een "broer", beide immers zijn ze "zonen" van éénzelfde discours. (250)

5.1.2. Bofkont met zijn finaal fantasma

Lacan die het wel en niet eens is met Freuds beoordeling van het einde van de analyse van Hans. In welke staat het subject op het einde van een analyse moet verkeren én hoe dat kan beoordeeld : dat is ongetwijfeld het punt waarop de kloof tussen Lacan en Freud het wijdst gaapt. Gelukkig worden wij hier, als theoreticus en schrijver van deze verhandeling, niet verplicht van ons tot één onzer twee grootmeesters te bekennen : beiden zijn immers op dat punt meesterlijk mislukt. Ongelukkig genoeg voor wie zich graag, zoals wij, in de praktijk een Freudiaans-Lacaniaans analyticus wanen. Het kan niet de bedoeling zijn dat we het probleem van het einde van de analyse hier in al zijn algemeenheid behandelen. Keren we daarom terug tot Lacans kritiek op Freud inzake het einde van de analyse van Hans.

De lezer herinnert zich misschien nog Lacans tegenoverdrachtsdefinitie als conceptualisatie van een autoanalytisch moment in Freuds gevalsstudie van Dora. Eénzelfde tegenoverdracht, maar dan door Freud niet onderkend, zag Lacan spelen in diens enthousiaste toejuichingen van het finale fantasma van Hans of, beter, van de vaderlijke interpretatie ervan. Dat finale fantasma : de loodgieter vraagt Hans zijn achterste en zijn penis te laten zien, neemt beide met een tang weg en schenkt hem enkel een nieuw achterste.

Groter-achterste-net-zoals-het-mijne waarmee Hans zich beter op zijn gemak in de grote badkuip. Zo luidt de vaderlijke interpretatie. Freud onthoudt zich op dat punt van commentaar. Maar Lacan bevestigt die interpretatie door er de ware reden van te geven : met zijn groter achterste overwint Hans de angst tegenover de fallische moeder die hem kan laten vallen.

Bij de vaderlijke interpretatie van de grotere-penis-net-zoals-de-mijne wisselen Freud en Lacan van positie. Nu meent Freud de ware reden te kunnen geven van wat hij *de enige toegestane interpretatie vindt* : die grotere penis is een *zegevierende wensfantasie* waarmee de castratie-angst overwonnen

wordt (GW VII, 353-355 en 363). Lacan onthoudt zich echter niet van alle commentaar. Integendeel. Hij laakt Freuds enthousiasme als tegenoverdracht. We herhalen hier niet zijn bewijsvoering, maar volstaan met zijn vaststelling dat Hans het nooit gehad heeft over een nieuwe penis, laat staan een grotere. Freud is het plots roerend eens met de vader waar deze zijn eigen betekenissen aan de betekenaars van Hans vooronderstelt en deze dus verdringt.

Lacans besluit voor Hans luidt dan ook dat de castratie-angst misschien wel is overwonnen, doch niet zoals de vader en Freud denken. Het castratie-complex is niet op een symbolische maar op een imaginaire wijze doorlopen. Niet in relatie tot de vader-loodgieter, die de zoon slechts van zijn penis ontlast om hem te gepasten tijde, en met wettelijke garantie, te restitueren. Wel in relatie tot de moeder. Geen symbolische fallus, wel een imaginaire. Die imaginaire oplossing van het Oedipuscomplex zullen we straks uitgebreider onder de loep nemen. (251)

5.1.3. Infantiele neurose én de analyse ervan vergeten

Voordien moet in het geval van Hans nog gewezen op een eigenaardigheid die Lacan eveneens heel wat sceptischer stemt dan Freud. En dat is het feit dat de negentienjarige Hans, bij lezing van zijn ziektegeschiedenis, moet bekennen dat alles hem vreemd voorkomt, dat hij er zich niet in herkent, er zich niet mee kan identificeren.

Dat komt Freud merkwaardig over, hij moet bekennen dat hij enigszins om een verklaring verlegen zit. En het minste dat kan gezegd is dat hij inderdaad met een vrij ongelukkige vergelijking op de proppen komt. *De analyse had dus dat gebeuren niet voor de vergetelheid bewaard, doch was zelf aan de vergetelheid prijs gegeven. Evenzo vergaat het vaak in de slaap degene die met de psychoanalyse vertrouwd is. Hij wordt door een droom gewekt, besluit deze onverwijld te analyseren, slaapt tevreden met het resultaat zijner bemoeienissen terug in, en de volgende morgen zijn droom én analyse ervan vergeten.* (252)

Dit is een ongelukkige vergelijking, omdat Freud de door hem gecontroleerde en door de vader uitgevoerde analyse van Hans gelijkschakelt met een autoanalyse. Daarmee geeft Freud impliciet te kennen dat eigenlijk geen echte analyse met de kleine Hans is gebeurd. Het radicaal structureel verschil tussen de autoanalyse, als vorm van weerstand, en de analyse met een analyticus zouden wij immers als volgt durven formuleren : de eerste moet doen vergeten, de tweede moet doen herinneren.

Dat Hans zich van zijn hele infantiele angsthysterische fobie inclusief de "autoanalyse" ervan niets herinnert, dat is voor Lacan het teken dat geen echte integratie van de levensgeschiedenis is geschied op dat punt. In 1922 staat

een andere Hans voor Freud dan in 1908. Lacan felt zelfs het verdicht der aliënering. Ook hier weer wordt het subject gealiënerd tegenover de eigen waarheid achtergelaten, door de wijze waarop Freud een eind stelt aan de analyse ervan. Hetzelfde zagen we reeds voor de Wolfsman. (253)

Op één punt daagt de negentienjarige Hans toch nog iets *als de schemerener herinnering*, en dat is de reis naar Gmunden. Dat ene lichtpuntje, waarop blijkbaar toch een soort symbolische integratie plaats greep, staat volledig in het teken van de infantiele relatie van Hans tot zijn zus Hanna. Die Gmunderse dekhherinnering en het zusterlijk ik-ideaal dat ze verraaft : we zullen eindigen met de betekenis ervan als definitieve vorm van angstbemeestering bij Hans.

5.2. Matriarchaal Oedipuscomplex

Hoe lost Hans nu zijn fobie op. Volgens Lacan alleszins niet op typisch oedipale wijze. Dat wil zeggen : niet via de symbolische castratie in relatie tot de vader.

5.2.1. Van de ene duele relatie naar de andere

Via de fantasmatisaties rond de fobische betekenaar is Hans enkel tot een omkering van de eerste imaginaire relatie met de moeder gekomen. Men zou zelfs kunnen pogen de vijfde tijd via een reeks transformaties puntsgewijs in overeenstemming te brengen met de eerste tijd. In die eerste tijd zorgt hij voor de moeder door zelf haar fallus te zijn, hij identificeert zich imaginair met het object van het moederlijk verlangen. In de vijfde tijd zorgt hij voor de fallus van de moeder door zelf de moeder te zijn, hij identificeert zich imaginair met het moederlijk verlangen naar de fallus. Hans heeft zich uiteindelijk geïdentificeerd met de moeder uit de eerste tijd. De fallus heeft hij op éénzelfde imaginaire wijze tot object van zijn verlangen gemaakt als de moeder toen.

Waaruit leidt Lacan dat af. *Steeds zijn mijn kinderen bij mij in bed*, deelt Hans zijn vader mede (GW VII, 328). En verder : *Deze voormiddag was ik met al mijn kinderen op het WC. Om te beginnen heb ik zelf Lumpf en Wiwi gedaan en ze hebben toegezien. Dan heb ik ze op het WC gezet en ze hebben Wiwi en Lumpf gedaan en ik heb hun Podl met papier afgeveegd.* (GW VII, 333)

Tegenover de eerste tijd kunnen we nog een bijkomende verandering noteren. Waar Hans eerst de unieke fallus van de moeder had willen zijn, zien we hem hier, als een matrone, een eindeloze reeks fallische kinderen koesteren. Dat is het gevolg van zijn ervaring dat de moeder blijkbaar niet voldoende had aan hem als fallus, Hanna was plots in zijn plaats gekomen. Hans iden-

tificeert zich met de moeder die blijkbaar zoveel kinderen kan krijgen als ze zelf maar wil. *Ce que femme veut dieu veut*. Daarbij wenst Hans ook de moeder letterlijk te vervangen : zij moet maar stoppen met kinderen krijgen, hij probeert zijn vader zo ver te krijgen dat deze de ooievaar geld geeft om niet meer weer te keren (GW VII, 303).

Andere bijzonderheid van zijn reeks fallische kinderen, en die eveneens te maken heeft met het feit dat Hanna zijn plaats als fallus bij de moeder heeft ingenomen : het blijkt uitsluitend om meisjes te gaan. Dat horen we bijvoorbeeld aan de naam van zijn lievelingsworstenkind, de genaamde Lodi. (GW VII, 329-330). Voorheen had hij reeds het principe geponcerd : een jongetje krijgt een meisje en een meisje krijgt een jongen (GW VII, 322). Hans identificeert zich met zijn moeder om voor zichzelf te zorgen, maar dan wel zichzelf als geïdentificeerd met zijn zus.

Aan de ene kant versmelt Hans zich dus als fallus met zijn zus, met een eindeloze reeks zussen. Aan de andere kant wordt hij niet alleen de moeder, maar ook de vader; Lacan noemt dit een imaginair vaderschap. *Vroeger was ik mama, nu ben ik papa*, verklaart Hans plots aan zijn vader (GW VII, 332). Vijf polen worden herleid tot twee : Hans, vader, moeder, Hanna en de fallus worden Hans-als-moeder-én-vader en Hans-én-Hanna-als-fallus. Als moederlijke vader zorgt Hans voor zichzelf onder de vorm van een eindeloze reeks fallische zussen.

5.2.2. Oedipale triangularisering via de grootmoeder

We krijgen dus een duele relatie, en dit doordat de vader niet als derde tussenkomt om de fallus buiten ieders bereik te plaatsen. Uiteindelijk verschijnt toch iets als een oedipale driehoeksverhouding, en dat dank zij een zesde personage : de grootmoeder langs vaderszijde. Hans zou zijn vader maar al te graag naar die moeder terugsturen, voor zijn part mag hij er zelfs mee trouwen.

Met die grootmoeder wordt de moeder als eerste grote Ander ontdubbeld. In plaats van de vader of Naam-des-Vaders verschijnt de grootmoeder of Moeder-des-Vaders als derde tussen het subject en de Ander. De Lainzerin (Hans' benaming voor die oma) krijgt de rol van het geduchte personage, rol waarin haar zoon zich niet kon waarmaken als vader van Hans. In die matriarchale lijn, als kind van twee moeders, van een moederlijk gegarandeerde moeder, kan Hans zijn imaginair of moederlijk vaderschap over een eindeloze reeks dochters op zich nemen.

5.3. Prognose van Hans' liefdesleven als imaginaire vader van Schone Lodi's

Hans' beroep op zijn oma is niet bepaald een typisch Oedipuscomplex. Lacan begrijpt dan ook niet goed wat Freud daarin zo vrolijk sterft. Eind goed al goed, aldus een opgeluchte Freud. Uw kleine Oedipus, babbelt hij tegen de vader, heeft een gelukkiger oplossing gevonden dan zijn Griekse patroon : hij maakt van zijn vader ook een zoon die zijn moeder trouwt.

Op basis van de atypisch wijze waarop Hans zijn infantiele fobie oedipaal heeft afgesloten, gaat Lacan zich wagen aan een prognose van het liefdesleven van Hans. En die blijkt heel wat minder rooskleurig dan in Freuds visie. Bij die prognose spreekt uiteraard Lacans klinische ervaring mee. Belangrijker om hier op te merken, in zijn polemieken met Freud, lijkt echter het gebruik dat hij daarbij maakt van Freuds psychobiografie over Leonardo da Vinci (1910, één jaar na de gevalsstudie van Hans).

Leonardo kent éénzelfde falen van de reële vader met ontdubbeling van de moederfiguur als oedipale oplossing. Dat is Freuds interpretatie van Leonardo's belangstelling voor het Anna Metterza thema (H. Anna=oma, Maria=moeder, Jezus=Hans, geen Jozef=vader, soms een lam=paard). Op die symbolische, oedipale configuratie voert Freud het imaginaire en narcistische karakter van Leonardo's liefdesleven terug. En dat is vooral zijn homoseksualiteit die hem, in een moederlijke identificatie, voor zichzelf deed zorgen onder de gedaante van een reeks fallische, feminiene jongelingen.

Bij Hans vinden we éénzelfde mechanisme, echter zonder het manifest homoseksueel symptoom. Daarvan is hij vrij dank zij de relatie tot zijn zus. De heteroseksualiteit waarvoor deze, in plaats van de vader, garant staat, neemt dan echter wel een bijzondere vorm aan. Volgens Lacan zou geen sprake zijn van een *volledige consistentie* ('consistance plénière') van het vrouwelijk object bij Hans. Zijn liefdesleven moet één aaneenschakeling zijn geweest van zusterlijke geliefdes, die hij op moederlijke wijze koestert en die een soort machtsinstrument of beveiliging vormen in relatie tot het verlangen van de Ander.

Nog een andere prognose van Lacan moet met die imaginaire stijl van Hans' liefdesleven in verband gebracht. Ook die prognose vanuit Hans' oedipale oplossing is de resultante van Freuds Leonardo-psychobiografie en Lacans klinische ervaring. Hans zal een Schepper worden, dat is de vertaling van zijn imaginair of moederlijk vaderschap.

Het eerste teken daarvan ziet Lacan niet, zoals men misschien zou kunnen verwachten, in de verhoogde interesse van Hans voor de vaderlijke muziek, zoals die zich manifesteert vanaf het prille begin van zijn fobie, en die

volgens Freud een sublimatie zou zijn *als ontwikkeling van een erfelijke muzikale begaafdheid* (GW VII, 369). Wel in het geesteskind van Hans, de genaamde Lodi. Lodi is zijn lievelingskind waarover hij het meest spreekt. Ze heeft zwart haar en zwarte ogen, zoals de moeder. Ooit heeft hij haar ergens gezien. Lodi ontsproot aan zijn brein na de gezamenlijke voorlichting door vader & moeder in het volgende anale jargon : kinderen worden mits een pijnlijk drukken als een Lumpf uit de buik van de moeder geboren.

Wat Hans zelf als een schone naam bestempelt is eigenlijk een metonymische operatie op 'Saffalodi' dat zelf een verdichting is van 'Saffaladi' (een of andere Weense variant van cervelaatworst) en 'Soffilodi' (een neologisme waarover Hans' moeder zich graag vrolijk maakt bij haar tante) (GW VII, 330). Uit de betekenaarsketting waarin het moederlijk verlangen tot uiting komt, namelijk 'Soffilodi', wordt de betekenaar 'Lodi' overgeplant in de neutrale betekenaarsketting 'Saffaladi'; het anaal-fallisch worstenkind 'Saffalodi' wordt dus geboren door een metafoor. De schone naam 'Lodi' komt vervolgens op metonymische wijze tot stand, het deel 'Lodi' in plaats van het geheel 'Saffalodi'.

Als Hans Schepper zal blijken te zijn, dan is dat in zijn liefdesleven, als Schepper van een bepaald type kindvrouwje : schone Lodi's. Zijn *erfelijke muzikale begaafdheid langs vaders zijde* zal hij voornamelijk in functie daarvan aanwenden. Als Herbert Graf werd de kleine Hans later een vermaard operaregisseur, tot aan zijn dood bekommerd om Jeugd & Muziek. (254)(255)

5.4. Hanna als zusterlijk ik-ideaal

In plaats van zich te identificeren met de vader als ik-ideaal, heeft Hans zich ter afsluiting van zijn fobie geïdentificeerd met zijn zuster als ik-ideaal. We stellen eerst de functie van dat ik-ideaal wat duidelijker vooraleer dat in het geval van Hans na te gaan.

Het ik-ideaal is een punt in het veld van de Ander. Het is een symbolische trek die het subject moet toelaten van tevreden te zijn met het beeld dat het van zichzelf heeft. Het symbolische ik-ideaal ($I(A)$) ondersteunt het imaginaire ideale ik uit de spiegelidentificatie ($i(a)$). Een karikaturaal voorbeeld : ik voel me schoon en goed en verbonden met de anderen (ideale ik) als ook ik om mijn hals het stropdasje van de Ander (ik-ideaal) draag. In zijn analyse zoekt het subject dat ik-ideaal op het niveau van de analyticus. Als het die bepaalde trek van zijn analyticus kan overnemen, er zich mee kan identificeren, dan voelt het subject zich gelukkig en bemind. Dergelijke overdracht is echter een hinder voor verdere analyse. De hantering van de overdracht moet

er volgens Lacan dan ook in bestaan om de afstand te handhaven tussen dat ik-ideaal van waaruit het subject met zichzelf tevreden is en het object (a) van waaruit het subject verschijnt als onvrede, als verdeeld, als verlangend.

In een normale of typische oedipale situatie is dat symbolische ik-ideaal in het moederlijk veld van de Ander een trek van de vader. Dat is een trek van de vader die de moeder aanspreekt en die ze bij haar kind zou willen verwezenlijkt zien. De voornaam van het kind spreekt vaak die verwachting uit. Het kind identificeert zich met die trek via het Oedipuscomplex. (256)

5.4.1. Schreeuwende & Slaande Meesteres van het moederlijk paard

Nauwelijks heeft de kleine Hans zijn doodswensen tegenover zijn zus onverbloemd toegegeven (dat moeder haar in het bad laat vallen), of hij wordt overspoeld door de eerste gevoelens van liefde voor haar. *Overcompensatie door overgrote tederheid*, aldus Freud (GW VII, 303). Wanneer de grote Hans hem in 1922 bezoekt, lijkt daarin nog geen verandering gekomen. Dat zijn ouders uit elkaar zijn gegaan om elk een nieuw huwelijk aan te gaan waardoor hij alleen kwam te staan, daarbij verpinkt hij geen traan. Maar dat hij daardoor werd gescheiden van zijn *lieve jongere zus* ('lieben jongeren Schwester'). (257)

Het traumatiserend reële van de geboorte van Hanna wordt door Hans, binnen die liefdevolle overcompensatie van zijn eerste haat, op twee wezenlijk verschillende wijzen gekaderd : een imaginaire en een symbolische.

Eerst die imaginaire wijze. In de ban van die prille zusterliefde begint Hans tegenover zijn vader te fantaseren over de plaats en het gedrag van Hanna tijdens zijn eerste reis naar Gmunden, op een moment dat de moeder nog volop zwanger was van Hanna. Dat is de levende Hanna als reminiscentie of afspiegeling van het eeuwige idee Hanna. Van de Hanna die er altijd al geweest is, van de Hanna die in de kist (van de zwangere moeder) naar Gmunden mee reist, meer bepaald in een badkuip die in die kist was ingepakt (GW VII, 304). In de Platoonse grot van de ooeivaarskist is ze reeds op de wereld, ook als ze er nog niet is (GW VII, 308). Aldus onze kleine filosoof.

Het symbolische ik-ideaal is het moment waarop Hanna als een davelin uit haar doosje tevoorschijn schiet. Hans en zijn mama hebben haar eruit genomen en op het paard geplaatst, mama weet echter van niets meer, ze is dat vergeten, Hans bidt zijn vader het haar niet in herinnering te brengen. Onze te vroeg geboren Walkure neemt meteen de haar door Hans toegewezen rol ter harte. Ze rukt de koetsier zowel de teugels als de zweep uit handen en begint op het paard te tieren en te slaan. Geweldig leuk vindt onze toekomstige operaregisseur dat.

De vader die nochtans muziekcriticus is, verstaat er niets van en meent de zoon op een aantal inconsequenties in zijn mythes te moeten wijzen. Slechts één inconsequentie vermag Hans in verwarring te brengen. Hier zoals overal heeft Hans het slechts over één paard, terwijl de reis met de van Hanna zwangere moeder naar Gmunden in werkelijkheid met een tweespan gebeurde. En gezwind neemt Hans alles terug : *Zeg, wat ik je daar vertel is niet waar* (GW VII, 312).

Het fobische paard wordt voor het eerst door de zus bedwongen. Voor Lacan staan paard-en-wagen op dat moment voor de moeder. Hans laat Hanna uit de moeder tevoorschijn komen en verheft haar tot een Nietzscheaanse heldin, die de vrouw in de moeder beteugelt en met de meesterbetekenaar van de fallische zweep bedwingt. Het ik-ideaal beantwoordt in oorsprong altijd aan een onbewust ideaal van de moeder. Hier kunnen we dat nagaan voor de zus als Slaande & Schreeuwende Meesteres van het Paard : Hanna wordt door Hans én de moeder met vereende krachten geïnstalleerd, wat deze laatste prompt vergeet.

Naast het structureel gegeven dat Hanna de plaats van Hans in de liefde van de moeder, als haar fallus, had ingenomen, kunnen we hier misschien ook een zeer concrete aanleiding vinden waardoor ze als ik-ideaal kon gaan fungeren. Juffrouw Mizzi, een lerares die een tijdlang bij het huisgezin Graf woonde en voor ons een moederfiguur, heeft Hanna ooit (*altijd*, zegt Hans) op een bokje gezet, zodat dit niet kon opstaan en dus Hans niet kon overhoop stoten of springen. Dat vertelt Hans aan zijn vader. (GW VII, 324).

5.4.2. Identificatie met Hanna als ik-ideaal

Eenmaal Hanna het moederlijk paard heeft bedwongen, zit daar voor Hans, in zijn identificatie met dat ik-ideaal, ook een kans in. Dat zal uiteindelijk de oplossing voor zijn fobie betekenen. De fobische betekenaar paard wordt overbodig.

En ook hier laat Hans ons niet om een letterlijke illustratie verlegen zitten. Enkele dagen na zijn "herinnering" van het mythische bravourestukje van Hanna, bekent Hans zijn vader te vrezen dat hij haar daarin wel eens zou kunnen navolgen. Het paard boezemt hem niet op zichzelf angst in, maar wel omdat hij vreest niet aan de verleiding te kunnen weerstaan van het te *duvelen* ('necken') : roepen en met de zweep erop slaan, zodat het paard omvalt en herrie schopt met de benen. De vader verstaat er weer niets van. En voor zijn ongeloof neemt Hans, net als bij zijn vertelsels rond Hanna, alles terug. *Wat ik je daar vertel is helemaal niet waar*. Nu blijft de vader echter aandringen : *Wie zou je eigenlijk graag eens willen slaan*. Hans verzint er niet lang over : *Mama, met de matteklopper* (GW VII, 314-316) (258)

5.4.3. Meisje = imaginaire fallus van de moeder

"I'm afraid I can't put it more clearly", Alice replied, very politely, "for I can't understand it myself, to begin with; and being so many different sizes in a day is very confusing."

"It isn't", said the Caterpillar.

"Well, perhaps you haven't found it so yet", said Alice; "but when you have to turn into a chrysalis — you will some day, you know — and then after that into a butterfly, I should think you'll feel it a little queer, won't you?"

"Not a bit", said the Caterpillar.

"Well, perhaps your feelings may be different," said Alice; "all I know is, it would feel very queer to me."

"You!" said the Caterpillar contemptuously. "Who are you?"

(...)

"One side will make you grow taller, and the other side will make you grow shorter."

"One side of what? The other side of what?" thought Alice to herself.

"Of the mushroom", said the Caterpillar, just as if she had asked it aloud; and in another moment it was out of sight. Alice remained looking thoughtfully at the mushroom for a minute, trying to make out which were the two sides of it; and, as it was perfectly round, she found this a very difficult question. However, at last she stretched out her arms round it as far as they would go, and broke off a bit of the edge with each hand.

(L. Carroll, Alice's Adventures in Wonderland, pp. 49 en 54)

As a case history, "Lolita" will become, no doubt, a classic in psychiatric circles.

(V. Nabokov, Lolita, p. 7)

Everybody should know that I detest symbols and allegories which is due partly to my old feud with Freudian voodooism.

(V. Nabokov, On a book entitled Lolita, p. 312)

Fenichel is een auteur die bij Lacan van een niet zo beste pers geniet. Of beter : Lacan staat erg verdeeld tegenover Fenichel. Enerzijds vinden we Fenichel vaak gelaakt omwille van zijn encyclopedische overzichtswerken van de psychoanalytische theorie en techniek. Overzichtswerken die op het eerste zicht erg didactisch overkomen, maar waarvan de trivialiteit enkel nog

overtroffen wordt door de verwarring die ze uiteindelijk verbergen. Fenichel verzamelt alles en nog wat binnen een egoanalytisch en meer bepaald genetisch perspectief. Voor Lacan een schoolvoorbeeld van het universitair discours op zijn slechtst in de psychoanalyse. (259) Anderzijds wordt Fenichel ook wel eens door Lacan geloofd omwille van een klinische "intuïtie", omwille van een interessant getuigenis uit zijn ervaring. Ondanks zijn afkeer van de grote Fenichel zal Lacan dan ook herhaaldelijk terugkeren op diens eerder marginale artikeltjes. Ten tijde van zijn *Sém. IV*, en ook nog in de daaropvolgende jaren, is bijvoorbeeld de verwijzing nooit veraf naar Fenichels "symbolische" 'Gleichung', 'equation', 'parité', *gelijkwaardigheid* : 'Mädchen', 'girl', 'pucelle', *meisje* = fallus. Dat is de titel van een geruchtmakend artikel van Fenichel uit 1936. (260)

Ter afronding van de wijze waarop Hans zijn fobische betekenaar overbodig maakt, gaan we even dieper in op dat artikel. Althans op één der aspecten ervan die ons hier moeten interesseren : namelijk het gebruik van het fallus-meisje als angstwering. Het hele artikel kunnen we niet gebruiken, als geheel lijdt het immers ook teveel aan het cuvel der grote Fenichel-studies.

Het artikel bestaat uit acht delen. Slechts het vierde interesseert ons hier direct. Toch even een situering ervan.

I. Fenichel bouwt verder op een vroeger artikel. Als moeder, als meisje heeft de mannelijke travestiet niet alleen de fallus, hij is ook de fallus. Dat is een eerste klinische vorm van meisje = fallus.

II. Sommige vrouwen beschouwen zichzelf in hun onbewuste als de fallus. Meisje = fallus, hier echter niet van de moeder volgens Fenichel maar wel van de vader. Een *vaderlijfsfantasie* ('Vaterleibspantasie') die wel is afgeleid van een intra-uteriene moederlijfsfantasie. Zonder haar in de positie van zijn fallus is de vader-man onvermogen. Zij beschouwt zichzelf als zijn fetisch. Hysterie, zo lijkt het ons.

III. Fenichel verlaat de kliniek voor een sagen- en sprookjesmotief : het kleine meisje dat de grote held van zijn ondergang reedt. Daartegenover onderscheidt hij het vrouwelijk en mannelijk standpunt. Het meisje wil fallus zijn vanuit de eigen "fallusloosheid", om haar gebroken infantiele almacht te herstellen.

IV. Bij de man staat het reddende kleine meisje voor zichzelf (naar het beeld van een geïdealiseerde zus) én voor zijn eigen fallus. Dit is de interessantste referentie voor het geval van Hans. We keren er meteen op terug.

V. Het type dat in gezelschap altijd de clown moet uithangen, exhibeert zichzelf niet alleen als fallus, tengevolge van de onmogelijkheid om de fallus te tonen die hij heeft. Hij doet dat meteen ook gegrepen in een vrouwelijke identificatie. De clown als gefeminiseerde fallus. Van vader of moeder, dat vertelt Fenichel er niet bij.

VI. Een man kan, tot in de meest geraffineerde technische details van zijn liefdesleven, een meisje zo behandelen als ware ze zijn fallus.

VII. De erectiesymboliek kon niet ontbreken : kleine meisjes en reuzinnen. Geen nood dus aan vele kleintjes om een grote te maken.

VIII. Tenslotte keert Fenichel terug tot de kliniek van de perversie : de seksueel horige (vrouw) is de fallus van haar heer; ook bestialiteit zou ergens iets te maken hebben met meisje = fallus.

Als getuigend van de gelijkwaardigheid meisje = fallus, verzamelt Fenichel eens te meer heel wat zeer interessante ervaringsgegevens. In geschrifte verwijst Lacan naar Fenichels artikel als *verdienstelijk maar wel wat tastend, verward*. In zijn seminaries is de kritiek heel wat harder en concreter. Fenichel haspelt een aantal structureel totaal verschillende verhoudingen tegenover het meisje als fallus dooreen. De verhoudingswijzen van de vrouw zelf daartegenover zijn één ding, die van de man iets totaal anders. En ook de identificatie is iets totaal anders dan een relatie van verlangen tot het meisje als fallus.

Hans is een man en heeft een verlangensrelatie tot zijn fallus-meisjes, tot zijn schone Lodi's waarin hij als een imaginaire, moederlijke vader zijn ik-ideaal zal gestalte geven. Dat wil zeggen dat die fallus-Lodi's zich aan gene zijde van het liefdesobject situeren. Of met een citaat van Lacan. *Als men vertrekt van de man om de reciproke positie van de geslachten te beoordelen, dan ziet men dat de fallus-meisjes (...) zich vermenigvuldigen op een Venusberg, te situeren aan gene zijde van het "gij zijt mijn vrouw" waardoor hij zijn partner benoemt — waardoor bevestigd wordt dat wat in het onbewuste van het subject telkens weer op komt het verlangen van de Ander is, hetzij de fallus door de Moeder verlangd (...) (261)*

De fenomenologie van die fallus-meisjes, als mannelijk object van verlangen (en als erfenames van de moederlijke fallus), vinden we behandeld in deel IV van Fenichels artikel, en dat zelfs niet gespeend van enige finesse. Daarvan althans hopen we de lezer nu nog even te overtuigen. Voordien weze nog vermeld dat Lacans verwijzingen naar dat artikel van Fenichel, na zijn eerste kritische ontleding ervan in het Sémin. IV, eigenlijk enkel nog dat deel IV gelden. (262)

Als voorbeelden van reddende kindvrouwtjes geeft Fenichel onder andere King Lears jongste dochter Cordelia en Goethe's Mignon. Wijzelf kunnen daar Nabokovs sedertdien klassiek geworden Lolita aan toevoegen. Dit laatste, literaire typetje leeft zelfs los van haar geestelijke vader met een kleine letter voort in het "van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal" als een meisje in de leeftijd van de prepuberteit (10-14 jaar) als object en sub-ject van seksuele gevoelens en ervaringen, zo genoemd naar het gelijknamige boek van V. Nabokov (1954). Weinig literaire figuren hebben het in zo kor-

te tijd zo ver geschopt als dit kleine schepsel dat de prille op ontluiken staande vrouwelijkheid verzinnebeeldt. Lolita moet dus wel erg tot de verbeelding, tot het onbewuste spreken, vooral van Nederlandstaligen. Naast het type zelf, zal haar gelukkig gekozen naam daar niet vreemd aan wezen.

Het Franstalige publiek keurde onze Lolita geen kleine letter waardig. Die eer viel hun eigenste mignon te beurt. En eigenlijk beantwoordt deze hermaphrodiet ogende favoriet(e) der groten ook beter aan de seksuele objectkeuze waarmee Hans' Oedipuscomplex volgens Lacan in een definitieve plooi valt. Vooral Goethe's mignonvariant lijkt, in Fenichels analyse, rijk aan parallellen. Met Lacan blijven we er dan ook even bij stil staan.

Om te beginnen wordt mignon door Goethe aangediend als een meisje. Reeds vóór Fenichel werd ze erkend als Goethe's idealisatie van zijn zus Kornelia : de schrijver ontwikkelde tegenover haar een ambivalente vaderidentificatie. Vanuit de jongensachtige trekken van die tot dochter geworden zus leidt Fenichel nu af dat ze ook Goethe zelf voorstelt. Typen als Goethe worden volgens Fenichel verliefd op kleine meisjes, waarin ze zichzelf belichaamd zien, en die ze dan overstelpen met wat de moeder hen ontzegde. De oorzaak daarvan mag gezocht in het min of meer expliciet verlangen van de moeder om haar zoon als meisje op te voeden. Eenmaal een dochter ter beschikking, keert ze zich dan ook van die zoon af. Op dat moment kan deze het verlangen van de moeder assumeren of op zich nemen via identificatie met zijn jongere zuster. Zodoende verzekert de zoon zich zowel van als tegen de belangstelling van de moeder voor het meisje in hem.

Goethe identificeert zich vooreerst met de vader tegenover een tot dochter wordende zus. Vervolgens identificeert hij zichzelf ook met die dochter, die zo jongensachtige trekken verwerft. Maar uiteindelijk zou die mignon ook Goethe's fallus zijn. Dit wordt door Fenichel niet echt beargumenteerd. Het fallisch karakter zelf van mignon willen wij echter niet in twijfel trekken en verzoeken ons graag met Fenichels mager argument van de symboliek van haar springerige danskunst. De cruciale vraag blijft echter wiens fallus die mignon is : die van de vader, de moeder of het subject.

Vanuit onze voorgaande Lacaniaanse overwegingen menen we zonder veel omwegen te mogen besluiten dat we, met Goethe's mignon, eens te meer met een erfgename van de fallus van de moeder te doen hebben. *De symbolische gelijkwaardigheid 'Mädchen = Phallus' (...) vertrekt vanuit de imaginaire wegen via dewelke het verlangen van het kind erin slaagt om zich te identificeren met het wezensgemis ('manque-à-être') van de moeder (...) een ambigu vrouwelijk wezen dat aan gene zijde van de moeder de vleeswording is van de fallus die ze mist en dat des te beter doet in de mate dat het zelf die fallus ook niet bezit maar totaal gegrepen is in de representatie ervan (...) De*

fallus is nooit zozeer aanwezig als wanneer hij afwezig is (...) denk maar aan de vergelijking girl = phallus. (263)

Wat tenslotte de angst betreft, stelt Fenichel teleur. Zijn hele artikel door heeft hij het over castratie-angst als motief voor de diverse vormen van relatie tot het fallus-meisje, echter juist met uitzondering voor onze mignons en lolita's. In hun geval wijst Fenichel op een andersoortige angst: vergeldings-angst der "vaders" dat hun narcistisch (als fallus) geliefde "dochters" hun almacht tegen hen zouden misbruiken. (264) Daarentegen moeten wij nog eens benadrukken dat de fallus-meisjes eerst en vooral een angstwering vormen. Met zijn reeks fallus-meisjes vangt een man het verlangen van de Ander. "Ziet dat euh die daar, mijn zuster die mijn dochter zou kunnen zijn, dat ben ikzelf als de fallus waarnaar gij zo verlangt."

Om te eindigen kunnen we terugkeren naar het begin van onze verhandeling, naar Freuds angst bij de uitvinding van de psychoanalyse. Als deze uitvinding kan beschouwd als regulering van Freuds angst, dan is dat onder andere door de cruciale plaats die hij zijn dochter Anna daarin kon laten innemen. Anna, die op hetzelfde moment geboren werd als de psychoanalyse, zou één van die nimmer versagende fallus-meisjes worden, waarop de heldhaftige maar eenzame vader blijvend kon rekenen. Freud schoof zijn dochter zelfs van langsom meer naar voor, plaatste haar tussen hemzelf en zijn turbulente volgelingen, tussen zijn eigen verlangen en dat van de Ander.

Misschien mogen we er hier ook even aan herinneren dat het een postfreudiaanse gemeenplaats is geworden van te wijzen op Freuds implicatie in zijn artikel "Das Motiv der Kästchenwahl" (1913). En dan vooral wat betreft het misverstand in de relatie van de oude King Lear tot zijn derde en jongste dochter Cordelia: 'die beste, die vorzüglichste' waaraan hij, tot ieders ongeluk, weigert van zijn rijk over te dragen. Freud zelf verklapte Ferenczi dat zijn verhouding tot de ondertussen zestien lentes tellende Anna de subjectieve voorwaarde was voor dat artikel (Anna werd geboren in december 1895, haar vader beschreef de verhouding tussen Lear en zijn dochter Cordelia in juni 1912). (265) Voor Fenichel is Lears Cordelia, en voor ons bijgevolg ook Freuds Anna, een reddend fallus-meisje.

Als we mogen pogen het verhaal te reconstrueren van de wijze waarop Freuds kleine Anna aan haar geïdealiseerde fallusstatuut kwam, dan kunnen daarin een aantal parallellen met het geval van Hans niet anders dan in het oog springen. Als de kleine Sigmund 21/2 jaar oud is, wordt een zusje geboren. Haar naam: Anna. Als zijn Hanna geboren wordt, is de kleine Hans 31/2 jaar oud. Beide kleinen mogen aanvankelijk hun respectieve (H)Anna's niet. Bij Hans keert dat snel ten goede. Bij Sigmund nooit, die zal levenslang vreemd blijven van zijn concurrente. Nochtans zal haar invloed op zijn liefdesleven er daarom niet geringer op worden: de grote Sigmund huwt de zus

van de echtgenoot van Anna, hij leerde haar kennen in relatie tot Anna. (266)
We mogen misschien aannemen dat Freuds dochter Anna net als de meisjes van Hans haar geïdealiseerd fallusstatuut gekregen heeft op grond van de infantiele relaties tot een jongere zus.

6. Besluit : een atypische bemeestering van de angst

Als besluit van onze bespreking van de vijf tijden van het castratiecomplex, die Hans doorloopt vanaf de voorgeschiedenis van zijn fobie tot de nasleep ervan, moeten we ons nog de vraag stellen wat daaraan typisch is. Wat vinden we in de voorgeschiedenis van elke volwassen neuroticus. De eerste tot en met de vierde tijd lijken ons in de vorm zelf die we hier beschreven nergens te ontbreken. Atypisch is slechts de finale fase van de wijze waarop Hans zijn Oedipus- en castratiecomplex oplost. De drie kapitale elementen die we daarin vonden zijn de volgende. Langs de kant van de vader : het fantasma van het badvullend groter achterwerk, zoals de vader. Langs de kant van de moeder : haar ontdebbling, als matriarchale voorwaarde voor het imaginair vaderschap. Langs de kant van de zuster ; het ik-ideaal gepaard aan het fallus-meisje. Andere wijzen van neurotische oplossing van het Oedipus- en castratiecomplex of andere omgangsvormen met de angst na de eerste fobische bemeestering ervan zijn denkbaar.

